

گۆفاری میژووناسه

گۆفاریکی میژوویی وهرزییه، له لایهن دهمستهیهك له ئەكادیمیستانی بواری میژوو دهردهچیت

ئەفسانەیی وەسیهتنامەیی هەسەن خەیری له میژووی هاوچهرخێ کورد دا

پ. د. عوسمان عەلی & ئەدییه موحەممەد خۆشناو

میژووی چیانشینیی (خویندنه‌وهیه‌کی برودیلییانە بۆ دیالیکتیکی جوگرافیا و میژوو له کوردستاندا)

پ. ی. د. کامه‌ران محەمەد

په‌یوه‌ندی نیوان رۆاندزییه‌کان و شیخ عەبدولسەلام بارزانی له چەند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ده‌وله‌تی عوسمانیدا

پ. ی. د. فاخر عەلی

هورمز په‌سام و (تا په‌شه) که‌ی که‌رکوک و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ری (1880)

پ. ی. د. کامه‌ران محەمەد حاجی

میتۆدی مارکسیه‌ت له نووسینه‌وه‌ی میژووی کورد و ونبوونی رۆڵی زانیانی ئایینی و شیخانی ته‌ریقه‌ت

وه‌رگیڕانی: د. جه‌عفر په‌یرو

الخانقاه‌ الصلاحیه و دورها في التحول المذهبي بمصر الأيوبيه

أ. د. شوکت عارف محمد الاتروشي

الإمارات الكوردية و الاستراتيجیه السياسیه للقوى المتغلبه في العصور الاسلامیه

د. خسرو جبار عبداللهه

میژووناسه

گۆفاریکی میژوویی وهرزییه

ژماره (۱۱)

سالی سییهه، هاوینی ۲۰۲۵

سێ میژخاسی چه‌کدار و مندالیکی کورد له رۆاندز / سالی (1900)

میژووناسه

المعرفة التاريخية

گوڤار میژووناسه

گوڤاریکی میژوویی و مرزییه له لایهن دهستهیهك له ئەكادیستانی بواری میژوو دهردهچیت

خواهنی ئیمتیا: پ. د. ئەحمەد میرزا میرزا

۰۷۵۰۴۳۵۱۰۰۵

۰۷۵۰۴۴۶۸۴۸۱

سه‌رنووسەر: پ. د. حەكیم ئەحمەد خۆشناو

به‌رپوهه‌ری نووسین: پ. ی. د. فاخر عالی

ده‌سته‌ی نووسه‌ران:

- پ. د. فه‌رسه‌ت مه‌رعی
- پ. د. مه‌هدی عوسمان هه‌روتی
- پ. ی. د. شاخه‌وان عه‌بدوڵڵا سابیر
- پ. ی. د. کامه‌ران محه‌مه‌د حاجی
- پ. ی. د. هه‌مزه کاکه یاسین
- د. دیدار عوسمان

ده‌سته‌ی راویژکاران:

- پ. د. موحسین محه‌مه‌د حسین
- پ. د. خه‌لیل عه‌لی مو‌راد
- پ. د. سه‌عدی عوسمان هه‌روتی
- پ. د. عوسمان عه‌لی
- پ. د. فه‌وزیه یونس فه‌تاح
- پ. د. ناسر مه‌لا جاسم
- پ. د. هۆگر تاهیر تۆفیق
- پ. د. عیماد عه‌بدوڵقادر سه‌عید
- پ. د. کرشان محه‌مه‌د ئەحمەد
- پ. ی. د. زریان حاجی
- پ. ی. د. دلشاد عه‌زیز زاموا

به‌رپوهه‌ری هونه‌ری:

پ. ی. د. فاخر عالی

«ژماره‌ی نوی»

ناوینننانی کیو ئاری په‌یج و که‌نالی
گوڤاری میژووناسی له فه‌یسبووک و تلێگرام

بۆ ئاردنی و ئار و توێژینه‌وه‌کان په‌یوه‌ندی به‌ ئیمیلوه‌ به‌کن:

Email: Mejunasi@gmail.com

نرخ: ۳۰۰۰ دینار

ناوینشان: هه‌ولێر، گه‌رکه‌ی براهه‌تی، نزیک مرگه‌وتی جه‌غه‌ری قادر به‌گ

گۆقار میژووناسی

ئەو وتار و توژیینه وانە ی لە گۆقاری میژووناسی بڵاودەکرێنەو، گوزارشت
لە پرا و بۆچوونی نووسەرەکانیان دەکەن و ستافی گۆقار لێی بەرپرس نییە.

«رېښماييېه کاني بڼوکرډنه وه له گوڅاري ميژووناسي»

- گوڅاري ميژووناسي، گوڅاريکي ميژوويي وهرزييه، وتار و تويزينه وهی تايهت به ميژووي کون، ميژووي ئيسلامي (سه ده کاني ناوه پراست)، ميژووي نوځ و هاوچه رخ و بابه تي وهرگيردراوي ميژوويي بڼوکرډنه وه.
- وتار و تويزينه وه کان به ههردوو زماني کوردي و عهره بي بڼوکرډنه وه.
- وتار و تويزينه وه وهرگيردراوه کان، ده قي بابه ته په سه نه که يان له گه ل هاويچ بکريت.
- ناوښان و ناوه پوکي وتار و تويزينه وه کان نوځ بن و پيشووتر له هيچ شوينک بڼوکرډنه وه.
- له نووسيني وتار و تويزينه وه کاند پيوسته په چاوي بڼه ماکاني رېبازي ليکونينه وهی زانستي بکريت.
- به کاره يان و نووسيني سه رچاوه کان له سه ر شيوازي (شیکاگو) ييت و ژماره ي سه رچاوه کان به ده ست له کوڅايي وتار و تويزينه وه کان دابريت.
- وتار و تويزينه وه کان بڼو زماني کوردي، به فونتي (يونیکورډ گوران) ده نووسرين و بڼو زماني عهره بي به فونتي (کاليري) ده نووسرين.
- ناو و شويني کارکردني نووسه ر، به ته واوي بنووسريت و ئيميل و ژماره ته له فونتيکي کاراي له گه لدا دابريت.
- ناوښاني سه ره کي وتار و تويزينه وه کان به فونتي قه باره (16) ده ييت، ناوي تويزه ر و ناوښانه لاهه کييه کانيش به فونتي قه باره (14) ييت.
- ژماره ي لاهه په کاني هيچ وتار و تويزينه وه يه ک له (20) لاهه په ي ئه ي فوړ تيپه ر نه کات.
- تويزينه وه و بابه ته کان له ريگه ي ئيميلي: (Mejunasi@gmail.com) پيشکيش به گوڅاري ميژووناسي ده کرين.
- تويزينه وه کان له لايه ن پسپوري شاره زاوه هه لسه نگانديان بڼو ده کريت، دواي په سه ندرکديان له يه کيک له ژماره کاني گوڅار بڼوکرډنه وه.

«ناوه‌پۆک»

له باره‌ی نووسینی مێژوو و میتۆدی زانستیدا ----- ۵

سه‌رنوسه‌ر

په‌وشی دامه‌زراوه‌ی زانستیه‌کان له مەملەتی مه‌زه‌به‌ی و سیاسیه‌کانی شارستانییه‌تی ئیسلامیدا ----- ۷

د.سه‌نگه‌ر عبدالله رسول

مێژووی ئێبێنو ئه‌بی له‌یجائی هه‌زبان‌ی میر عه‌زه‌دین موحه‌مه‌د کور‌ی ئه‌بی له‌یجاء کور‌ی موحه‌مه‌دی هه‌زبان‌ی ئه‌پریلی

----- هه‌ولێری ۳۰

وه‌رگێڕانی: پ. د. مه‌ه‌دی عوسمان هه‌روتی

میتۆدی مارکسیه‌ت له‌ نووسینه‌وه‌ی مێژووی کورد و ونبوونی پۆلی زانایانی ئایینی و شێخانی ته‌ریقه‌ت ----- ۶۳

وه‌رگێڕانی: د. جه‌عفهر پیرۆ

مێژووی چیانشین‌ی (خوێندنه‌وه‌یه‌کی برودێلیانه‌ بۆ دیالێکتیکی جوگرافیا و مێژوو له‌ کوردستاندا) ----- ۹۰

پ. ی. د. کامه‌ران محه‌مه‌د

ئه‌فسانه‌ی وه‌سیه‌تنامه‌ی هه‌سه‌ن خه‌یری له‌ مێژووی هاوچه‌رخ‌ی کورد دا ----- ۱۰۴

پ. د. عوسمان عه‌لی و ئه‌دیبه‌ی موحه‌مه‌د خه‌ضر خۆشناو

سوود و گه‌نگی مه‌عریفه‌ی مێژوویی ----- ۱۲۴

به‌رێز عه‌باس عه‌لی

په‌یوه‌ندی ئیوان پرواندزییه‌کان و شێخ عه‌بدولسه‌لام بارزانی له‌ چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ده‌وله‌تی عوسمانیدا -- ۱۴۱

پ. ی. د. فاخر عالی

هورمز په‌سام و (تا په‌شه) که‌ی که‌رکوک و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ری (۱۸۸۰) ----- ۱۴۸

پ. ی. د. کامه‌ران محه‌مه‌د حاجی

پڕۆگرامه‌کانی خوێندنی بابه‌ته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی / مێژوو پێداچوونه‌وه‌و راستکردنه‌وه‌ی هه‌له‌کان ----- ۱۵۷

پ. د. سه‌عدی عوسمان هه‌روتی

کورد له‌ یاداشتنامه‌ی حاکیی سیاسی ئه‌مریکی (پۆل بریمه‌ر) دا ----- ۱۷۰

د. ژیلوان عه‌بدوللا هه‌له‌دنی

حوجره‌ی گوندی گه‌راو فێرگه‌یه‌ک بۆ خوێندن و پێگه‌یاندنی زانایان، مه‌لا عه‌بدولرحمانی رۆژبه‌یانی وه‌ک نه‌مونه ----- ۱۸۳

پارێزه‌ر: نه‌وزاد مه‌جید عومه‌ر گه‌راوی

الخانقاه‌ الصلاحیه‌ ودورها فی التحول المذهبی بمصر الأیوبیه ----- ۱۹۷

أ. د. شوکت عارف محمد الاتروشی

الإمارات الکوردیه‌ و الاستراتیجیه‌ السیاسیه‌ للقوی المتغلبه‌ فی العصور الاسلامیه ----- ۲۱۴

د. خسرو جبار عبدالله

له باره‌ی نووسینی میژوو و میتۆدی زانستیدا

سه‌رنووسه‌ر

لێکۆڵینه‌وه‌ی میژوویی کارێکی ته‌واو زانستییه‌، ئه‌و که‌سه‌ی که‌ ئه‌نجامی ده‌دات پێویسته‌ کۆمه‌ڵێک خه‌سه‌له‌تی له‌ خۆیدا بێنێته‌ دی، هه‌روه‌ک میژوونووسانی کۆن و نوێ ئاماژه‌یان پێکردوه‌؛ گ‌رنگ‌ترین خه‌سه‌له‌ته‌کان ج‌ددیه‌ت، کۆشش کردن، وردبینی، بێلایه‌نی، گیانی په‌خه‌گرتن، ئارامی و خۆشویستنی راستیه‌کان. بێگۆمان ئه‌م جو‌ره‌ خه‌سه‌له‌تانه‌ش ته‌نها له‌ که‌مینه‌یه‌کی که‌می پ‌سپۆرانی میژوودا به‌دی ده‌ک‌ری‌ت، بۆیه‌ ده‌ک‌ری‌ بلێن: نووسینه‌وه‌ی میژووی راسته‌قینه‌ی متمانه‌پێک‌راو و په‌سه‌ن، به‌هه‌له‌شه‌یی و بانگه‌شه‌ کردن و ه‌و‌تاف لێدان و فه‌لسه‌فه‌ کێشان و قسه‌ی باق و بریق نایه‌ته‌دی، به‌ل‌کو توێژه‌ری راسته‌قینه‌و داھێن‌ر پێویسته‌ ئه‌وپه‌ری هه‌ول و ه‌زری خۆی بخاته‌گه‌ر له‌ پ‌رۆسه‌ی کۆکردنه‌وه‌ی ماده‌و که‌ره‌سته‌ی سه‌رچاوه‌و ژێده‌ره‌کان و دواتر له‌ بێژینگ دانیان و رێک‌خستیان، به‌ر له‌ لێک‌دان و نووسینی کۆتایی. هه‌ر بۆیه‌ش ئه‌م توێژه‌ره‌ی که‌ خاوه‌ن ه‌زری‌کی قوول و لێک‌دانه‌وه‌و ش‌رۆفه‌کردنی نوێیه‌، ئه‌گه‌ر هاو‌را بیت له‌گه‌ڵی یان جیاواز، ناتوانیت به‌سه‌ری‌دا باز به‌دی و فه‌رامۆشی بکه‌ی، ته‌نانه‌ت له‌ نه‌خوێندنه‌وه‌ی به‌ره‌مه‌ میژوویییه‌که‌ی و به‌هه‌ند وه‌رنه‌گرتنی، له‌ وانه‌یه‌ خۆت دووچاری زیانی‌ک بکه‌ی که‌ قه‌ره‌بوو نه‌ کرێته‌وه‌.

سه‌باره‌ت به‌ په‌خه‌نی میژوویش، که‌ بریتییه‌ له‌ د‌ل‌نیا‌بوون له‌ په‌سه‌نایه‌تی سه‌رچاوه‌کان له‌ ده‌ست‌نوس و به‌ل‌گه‌نامه‌و ئه‌م هه‌وا‌له‌ میژووییانه‌ی که‌ تێیاندا تۆمار‌ک‌راون، هه‌روه‌ها تا‌کو بزاین ئایا خاڵین له‌ ده‌ست‌کاری و شیواندن و ساخته‌کاری و د‌ژ به‌یه‌ک‌بون، و‌اتا توێژه‌ر به‌مه‌ پ‌ازی نابیت هه‌رچی هه‌وا‌ل و زانیاری له‌ناو سه‌رچاوه‌کاندا هه‌یه‌ وه‌ک خۆی وه‌ریان‌ب‌گ‌ری‌ت، به‌ل‌کو چه‌ندین جار ده‌یان‌خوێنێته‌وه‌و به‌چاوی تیژی په‌خه‌گ‌رانه‌وه‌ پ‌ش‌کنیان بۆ ده‌کات، بۆ ئه‌وه‌ی به‌های راسته‌قیه‌ی هه‌ر سه‌رچاوه‌یه‌ک و ئاستی په‌سه‌نایه‌تییه‌که‌ی بۆ ده‌رب‌که‌وێت و پ‌شتیان پ‌ی‌به‌ستیت، له‌ ده‌ره‌یانی هه‌وا‌له‌ میژوویییه‌کان و به‌کاره‌یانیان و سوود لێ وه‌رگرتیان، له‌ نووسینی توێژینه‌وه‌و تیز و کتێبه‌ زانستییه‌کاندا. شایانی ئاماژه‌ پێکردنه‌، راستیه‌کان له‌ میژوودا هاوشیوه‌ی زانسته‌کانی تر، هه‌ر به‌رێژه‌یی ده‌مێنه‌وه‌و پ‌یویسته‌ توێژه‌ری بواری میژوو ئه‌مه‌ بزانی‌ت که‌ هه‌رچه‌ند هه‌ول بدات و کۆشش بکات بۆ گه‌یشتن به‌ راستیه‌کان به‌هه‌له‌نجانیان له‌م ماده‌و میژوویییه‌ی به‌رده‌سته‌؛ هیشتا کون و که‌له‌به‌ر و بۆشایی به‌رچاو ده‌مێنه‌وه‌ که‌ په‌نگه‌ ب‌نه‌ رێگر و له‌م‌په‌ر له‌به‌رده‌م وێنه‌ میژوویییه‌ راسته‌قینه‌که‌. بۆ هه‌مونه‌ کاتێک ده‌ست‌نوسی‌کی نوێ یاخود به‌ل‌گه‌نامه‌یه‌کی نوێ له‌ ئه‌رشیف‌خانه‌یه‌ک یان کتێب‌خانه‌یه‌ک ده‌دۆزێته‌وه‌، له‌وانه‌یه‌ کۆی ئه‌م ئه‌نجامانه‌ی که‌ توێژه‌ری‌ک پ‌یشت له‌ نامه‌یه‌ک یان تیزیک‌ی زانستیدا پ‌ی‌ی گه‌یشت‌ووه‌ یاخود به‌شێک له‌ ئه‌نجامه‌کان، هه‌لب‌وه‌شی‌ب‌نێته‌وه‌، چون‌که‌ پ‌یشت توێژه‌ر ده‌ستی پ‌ی نه‌گه‌یشت‌ووه‌ یان ئه‌وکات نه‌خراوه‌ته‌پ‌روو، ئه‌مه‌ش ده‌ب‌ێته‌ ئه‌گه‌ری ئه‌وه‌ی

که راستییه میژووییه کان به پښه یی میننه وه و نه توانین جهخت له سهر چه سپاوی و نه گورپان بکهینه وه، هر بویه ده گوتريټ دوسییه میژووییه کان نابیت دابخړن و به لکو پیویسته به رده وام به کراوه یی میننه وه، هر کاتیک به لکه نامه یه کی نه بینراو و نه زانراو دوزرایه وه و په رده یی له سهر هه لماردرا، توښینه وه که پیداچونه وه یی پیدا بکریټ و نه جامه کان له ژپر پوښایی که رهسته تازه کان هه موار بکړینه وه. هر له م روانگه یه وه ده لاین: میژوو دهنووسریټ و دهنووسریټه وه...

له وانه یه که سانیټ بلن: توښینه وه له زانسته په تی و پراکتیکیه کاند، کاریکی زه حمهت و قورستره وه که له توښینه وه له زانسته مروځایه تییه کان، به تاییه تیش میژوو، که چی پیک پیچه وانه که یی راسته، چونکه واقع پیمان ده لیت: بو غوونه پرپړه یی زانستی له بواره کانی فیزیک و بایولوژی نه جامی باشی و گرنگی به ده ست هیناوه، به لام هه مان پرپړه یی زانستی کاتیک ده مانه ویت له سهر په فتاری مروځ پراکتیزه یی بکه یی له بواره کانی میژوو و رامیاری و کومه لئاسی و فله سفه، ده بینین زور زه حمه تر و ئالوژتره، چونکه جیهانی نازینده گی یاخود ژیانی ئورگانی له خوار مروځه وه، زور ساده تره له جیهانی مروځ، نه مهش نه وه مان پي ده لیت که توښهر له زانسته کومه لایه تی و مروځایه تییه کاند وا ده خوازیټ که سهره رای توانسته که یی له سهر به کارهیټانی میتودی زانستی، توانای هه ست و په یی پیردن و شیکاریی هه بیت که ده بیت هه وینی لیکدانی که رهسته زانستییه کانی تر..

توښهر له زانسته مروځایه تییه کان به تاییه تیش میژوو گرنگی به غوونه و به هاو پرنسیپه کان ده دات به هه مان شیوه یی گرنکیدانی به راستییه کان، به لکو له وانه یه زیاتریش، چونکه گرتنه به یی پرپړه و میتودی زانستی له وانه یه یارمه تی توښهر بدات له گه یشتنی به راستییه په تییه کان، به لام به هانای نایهت له سه لماندنی راست و دروستی نه حه حقیقهت و واتاو به هایانه یی که له پشته وه یی نه راستییه پروت و په تیانه وه هه، هر بویه پیویستی به په نابردنه بو که رهسته و ئامرازی تر سهره رای پرپړه زانستییه که، بی گومان نه مهش کاری توښهر یی بوازی کومه لایه تی و مروځایه تییه کان - له نیویشیاندا میژوو- قورستر ده کات. جا با سهرنج له ده وروبه یی خوماندا بده یی، له هه موو هه لگرانه یی پروانامه یی بالا له پسپوره جیاوازه کانی میژوو، ئاخو چه ندیان له ئاست نه پوځیه ته و بهرپرسیارییه تییه دان و نه خه سلنه تانه یان تیدا دیته دی و خویان به هه ول و هزری پوځن و بنیاتنه یی کلایی کردو ته وه به شیوه یی که بتوانین به راستی و پر به مانای وشه پیان بلنن: (توښهر یی میژوو) نه که به بانگه شه و پروانامه و زور نووسی بیانسانین؟!

په‌وش‌ن‌ی دامه‌زراوه زان‌س‌ت‌ی‌ی‌ه‌کان
له م‌ل‌م‌ل‌ان‌ن‌ مه‌زه‌ب‌ی و س‌ی‌ا‌س‌ی‌ی‌ه‌کان‌ن
ن‌ش‌ا‌ر‌س‌ت‌ا‌ن‌ی‌ی‌ه‌ت‌ن ئ‌ی‌س‌ل‌ا‌م‌ی‌دا
س‌ه‌ده‌کان‌ن (5-6 ک / 11-21 ز) وه‌ک نم‌و‌ونه

د. س‌ه‌نگ‌ه‌ر ع‌ب‌د‌ا‌ل‌ل‌ه‌ ر‌س‌ول
د‌ک‌ت‌و‌را له م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی ه‌ز‌ری ئ‌ی‌س‌ل‌ام‌ی

رېوونځى دامه‌زراوه زانستپيه‌كان له مملانې مه‌زه‌بى و سىاسپيه‌كانى څارستانپيه‌تى ئىسلاميدا سه‌ده‌كانى (6-5ك / 12-11ز) وه‌ك نمونه

د. سه‌نگر عبدالله رسول
دكتورا له ميژووى هزرى ئىسلامى

پيشه‌كى:

جيهانى ئىسلامى له‌پروژه‌لات و پروژاواډا له‌ماوه‌ى سه‌ده‌كانى ناوه‌پاستدا خودان چه‌ندىن داهيتان و پيشكه‌وتنه له‌بواره جياوازه‌كاندا، موسلمانان له‌وسه‌رده‌مه‌دا روليكى گه‌وره‌يان هه‌بوو له‌گواستنه‌وه و پيشخستنى زانست و دامه‌زراوه زانستى و روشني‌ريپه‌كاندا. ټه‌و دامه‌زراوانه‌ى كه سهرتا وه‌ك ناوه‌نديكى ټايينى و كومه‌لايه‌تى روليان گپراوه، به‌لام به‌هوى پيشكه‌وتنى زانست و پيوستى كومولگه‌ى څارستانى به‌قوناغه‌ندى بؤ دامه‌زراوه‌ى زانستى و روشني‌ري روليان گپراوه، له‌ديارترينيان مزگه‌وته‌كان كه دواتر ده‌بن به‌بنه‌ماى چه‌ندىن ټه‌كاديميا و زانكوى گه‌وره كه له جيهانى ټه‌وكاته‌دا خوښكاران و فيرخوازان روويان تى كړدووه.

ټه‌م ليكولپينه‌وه‌يه له‌بنه‌پرتدا بؤ ده‌رخستنى ټه‌و پيشكه‌وتن و گورانكارپيانه‌يه كه بوون به‌بنچينه‌ى ده‌ركه‌وتنى ناوه‌نده زانستپيه‌كان، بيگومان له ټه‌نجامى جياوازي و بيركردنه‌وه‌ى فهره‌په‌هه‌نديدا، ټيمه‌ ده‌زايين مملانې سىاسى و مه‌زه‌بپيه‌كان هوكارى سهره‌كى بوون كه له‌دوور مه‌ودادا څارستانپيه‌تى ئىسلامى توشى ته‌نگه‌نه‌فه‌سى و دواچار ئيفليج بوون بكه‌ن، به‌لام به‌ديوپكيتردا وزه‌يان به‌به‌ر ټه‌و ټاراسته‌يه به‌خشى كه خه‌ريكى زانست و پيشكه‌وتن بوون لايه‌نى كه‌م له‌و قوناغه‌ى كه مملانېكان هيشته‌نه‌گه‌يشته‌بوونه ټاستى يه‌كتر هارپن و سپينه‌وه، به‌لكو كلملانې به‌واتاى پيشبركى عه‌قلې و زانستى و ټارگومنتارى و بيركردنه‌وه‌ى فره‌ي له‌چوارچيوه‌ى يه‌كتر قه‌بولكردندا. ناكوكى سىاسى و ټايينى ټيوخوى موسلمانان، كاريگه‌ري له‌سهر ته‌واوى كايه‌كانى روشني‌ري و زانستى سهرده‌مه‌كه كړدووه له‌هه‌ردوو ناوه‌ندى څارستانپيه‌تى ئىسلامى به‌غداد و ټه‌نده‌لوس.

له‌ميژووى موسلماناندا چه‌ندىن شوين بؤ په‌روه‌ده و فيركردن سودى ليوه‌رگپراوه، راسته له‌قوناغى سهره‌تادا مه‌به‌ست له‌دامه‌زrandنى هه‌نديك له‌م ده‌زگايانه فيركردن نه‌بووه، به‌لام به‌تپه‌ربوونى قوناغه ميژوويپه‌كان و گورانكارپيه سىاسى و كومه‌لايه‌تپيه‌كان، ټه‌ركى ټه‌م ده‌زگايانه بؤ بابته‌ى زانستى وه‌رچه‌رخاوه. بيگومان ټه‌و مملانې سىاسى و مه‌زه‌بپيه‌ تونده‌ى بالى به‌سهر ته‌واوى ژيانى ټه‌وكاته‌دا كيشابوو، په‌نگدانه‌وه‌ى به‌سهر شيوه‌گرتنى ټه‌و ناوه‌نده ټايينى و زانستپيانه‌دا به‌توخى ده‌ركه‌وتووه. بؤمونه له‌ديارترين ټه‌و شوپانه بريتين له‌مزگه‌وت، قوتاخانه‌كان، مالى

زانستی و کتیبخانه‌کان، رییات و زاویه، که ه‌و‌ل‌ ئه‌ده‌ین له‌خواره‌وه له‌سه‌ر یه‌ك به‌یه‌کیان بدوین. بۆ گه‌یشتن به‌ ده‌ره‌نجامی‌کی باش و نزیكبوونه‌وه له‌ راستیه‌یه‌كان له‌ توێژینه‌وه‌كه‌دا سوود له‌ سه‌رچاوه و بیروبو‌چوونی جیاواز وه‌رگیراوه، واته‌ به‌ته‌نها پشت نه‌به‌ستراوه به‌یه‌ك سه‌رچاوه و یه‌ك گۆشه‌نیگا.

یه‌كه‌م: مزگه‌وته‌كان

مزگه‌وت به‌یه‌كه‌مین دامه‌زراوه‌ی ئایینی له‌ ئیسلامدا داده‌نری‌ت، كه‌ مه‌به‌ست له‌ بنیاتنانی، تیتیدا جیبه‌جی‌کردنی ئه‌ركه‌ ئایینییه‌كان بووه، به‌لام له‌پال ئه‌و ئه‌ركه‌ی بۆی دروستكرا‌بوو، زۆرجار پۆلی دیکه‌ی گیراوه، به‌و واتایه‌ی وه‌ك ده‌زگایه‌کی ده‌وله‌تی بۆ ئالو‌گۆ‌پ‌ری بیروبو‌چوونی سیاسی و کارگیر‌ی، له‌هه‌مان‌كاتدا چالاکیه‌ گشتیه‌یه‌كانی کۆمه‌لگا، به‌شیکیان له‌و شوینه‌وه ئه‌نجام‌دراوه، به‌پێی گۆرانکاریه‌یه‌كانی نیو‌کۆمه‌لگا و ده‌ركه‌وته‌نی پ‌ی‌و‌ستی تازە، مزگه‌وت وه‌ك ده‌زگایه‌کی زانستی ده‌ركه‌وتوو (1).

له‌ئه‌نجامی ئه‌و ململانیانه‌ی كه‌ له‌ماوه‌ی هه‌ردوو سه‌ده‌ی پ‌ی‌ن‌جه‌م و شه‌شه‌می كۆچی/ یازده‌هه‌م و دوا‌زده‌هه‌می زایینی له‌ناو كۆمه‌لگه‌ی ئیسلامیدا، مزگه‌وته‌كان كه‌وته‌ ئێر‌کار‌ی‌گه‌ری ئه‌و ململانیانه، به‌پێی بالاده‌ستی لایه‌نه‌ نا‌کۆ‌که‌كان، توانیویه‌انه مزگه‌وته‌كان بکه‌نه به‌شیک له‌و کێ‌پ‌ک‌یانه‌ی ئیوانیان، بۆیه هه‌ر یه‌كێك له‌و گرووپ و په‌وتانه هه‌ولێاند‌اوه زۆرت‌رین مزگه‌وت بخه‌نه ئێر هه‌ژموونی خۆیانه‌وه، به‌تایبه‌ت له‌ مه‌یل‌داری ئیمام و وتاری‌ژان و ته‌نانه‌ت خه‌ل‌کی مزگه‌وته‌كان به‌لای خۆیاندا راکیش بکه‌ن. په‌نگه‌ ئه‌وه‌ش له‌وه سه‌رچاوه‌ی گرت‌ب‌یت، كه‌ مزگه‌وت شو‌ن‌ی‌کی پ‌ی‌رو‌زه و نرخ و پ‌ز‌ی‌کی تایبه‌تی لای ته‌وا‌وی مو‌س‌لمانان هه‌یه، تا له‌و پ‌ی‌گه‌یه‌وه ئه‌وه به‌ به‌رانبه‌ره‌کانیان ب‌ل‌ین مادام ژماره‌یه‌کی زۆر مزگه‌وت هه‌واداری بو‌چوونه‌کانی ئه‌وانن، كه‌واته ئه‌وان راست و له‌سه‌ر پ‌ی‌گه‌ی هیدایه‌تن.

ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی كه‌ بو‌ه‌یه‌یه‌یه‌كان له‌ به‌غداد ه‌ی‌زی بالاده‌ست بوون، به‌ه‌وی لایه‌ندارییان بۆ مه‌زه‌به‌ی شیعه (2)، گرنگی زۆریان به‌ نۆ‌ژه‌ن‌کردنه‌وه‌ی مزگه‌وت و شوینه‌ پ‌ی‌رو‌زه‌كان، له‌ناوچه‌کانی نه‌جه‌ف و که‌ربه‌لا داوه، هه‌ندێك له‌ ژێده‌ره‌كان باس ئه‌وه ده‌که‌ن كه‌ (عضد الدولة)، پاره‌یه‌کی زۆری بۆ دروست‌کردنی بینایه‌کی زۆر جوان و سه‌رنج راکیش له‌سه‌ر گۆ‌پ‌ری (علي بن ابي طالب) خه‌رج‌کردوو، هه‌روه‌ها باشت‌رین که‌لوپه‌لی له‌ناوچه‌کانی ئیسلامیه‌وه بۆ ه‌ینا‌وه و شاره‌زات‌رین ئه‌ندازیار، سه‌رپه‌رشتی دروست‌کردنی کردوو (3).

گه‌پ‌یده‌ی ناسرا‌وی جیهانی ئیسلامی (ابن بطوطة)، پ‌ش‌تراستی ئه‌م زانیاریانه ده‌کاته‌وه کاتێك له‌ سالی (۷۲۷ه‌/ ۱۳۲۶ز)، سه‌ردانی نه‌جه‌فی کردوو، له‌ باس‌کردنی شاره‌که‌دا ئاماژه بۆ جوانی و پ‌ازا‌وه‌یی ئه‌و بینایه و قوتا‌بخانه‌یه‌کی گه‌وره ده‌کات، كه‌ به‌سه‌ر گۆ‌پ‌ری خه‌لیفه‌ی چواره‌می راشیدی دروست‌کراوه، هاوکات ئه‌م نووسه‌ره باس له‌وه ده‌کات، كه‌ به‌ته‌ن‌یشتی مزگه‌وته‌که‌وه

زاویه و خانه‌قایه کی گه‌وره هه‌لکه‌وتبوو، که به‌باشترین که‌لوپه‌لی بیناسازی دروستکراوون، تیتیدا ژماره‌یه‌کی زۆر له‌خویندکاران و سوڤیه‌کانی شیعه تیتیدا ده‌مانه‌وه (۴). هه‌روه‌ها بو‌یه‌یه‌کان له‌وسه‌رده‌مه‌دا مزگه‌وت و مه‌نزلگای (الکاظمية)یان، له‌به‌غداد نۆژه‌نکردوو‌ه‌ته‌وه، که له‌ئه‌نجامی ئاژاوه و شه‌ری نیوان شیعه و سوننه و یران بو‌وبوو، له‌پال ئه‌وه‌شدا میره‌ بو‌یه‌یه‌کان پارهیان بو‌ زیاره‌تکاران و خویندکارانی ئه‌م ناوچه‌یه‌ خه‌رجکردوو‌ه‌ (۵). هه‌ر له‌وسه‌رده‌مه‌دا مزگه‌وته‌کانیتری به‌غداد به‌شیک‌یتریان له‌ده‌ستی سوننه‌دابوون، به‌هۆی ئه‌م ململانیانه‌وه زۆرجار شه‌ر و ناکوکی له‌ نیوان نوێژخوینانی مزگه‌وته‌کانی شیعه و سوننه دروست ده‌بوو، به‌مه‌ش ژماره‌یه‌کی زۆر له‌خه‌لکی تیتیدا کوژراوه، هه‌ریه‌که‌شیان هه‌ولیداوه‌ باشترین مامۆستا و زۆرتین خویندکار له‌خۆی کۆبکاته‌وه. هه‌روه‌ک له‌به‌شی یه‌که‌م ئاماژه‌ی پێدرا، به‌هۆی ململانی‌کانی نیوان سوننه و شیعه کوشتاری زۆر له‌نیوان ئه‌م دوو لایه‌نه‌ هه‌لگیرساوه، هه‌لبه‌ت ئه‌م ململانی و ئاژاوانه‌ لیکه‌وته‌ی خراپیان به‌سه‌ر مزگه‌وته‌کانه‌وه هه‌بوو، له‌به‌رئه‌وه‌ی گوڤه‌پانی کێپکێ و شه‌په‌کان زۆرجار مزگه‌وته‌کان بو‌و (۶). بێگومان ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری له‌سه‌ر ئا‌راسته‌ی کاری ئه‌م ده‌زگایانه‌ کردوو. چه‌ندینجار به‌هۆی ئه‌و کێشانه‌وه‌ مزگه‌وته‌کانی به‌غداد وانه‌ خویندن و کاره‌کانیتر تیتیدا راگیراوه، له‌سالانی (۱۰۶۸ز)، به‌دواوه، شیعه و مو‌عته‌زله‌ له‌ناو مزگه‌وته‌کاندا به‌چ‌ری خه‌ریکی بلا‌وکردنه‌وه‌ی بیروبو‌چوونه‌کانیان بوون، ئه‌مه‌ش شه‌رع‌زانه‌کانی سوننه‌ی تو‌په‌کردوو و هێ‌رشیان کردوو‌ه‌ته‌ سه‌ر مالی وانه‌بێژانی هه‌ردوو لایه‌ن و پێگه‌ی چوونه‌ مزگه‌وتیان لێگرتوون، به‌مه‌ش وانه‌ خویندن وه‌ستاوه (۷).

کاریگه‌ری ململانی‌کان به‌هۆی ناکوکی و شه‌ری نیوان مه‌زه‌ه سوننییه‌کان له‌نیو‌خۆدا، به‌ فراوانی به‌سه‌ر مزگه‌وته‌کاندا په‌نگیداوه‌ته‌وه، له‌ ئه‌نجامی شه‌ری نیوان شافعی و حه‌نبه‌لییه‌کان له‌سه‌ر کۆنترۆلکردن و ده‌ستبه‌سه‌راگرتنی مزگه‌وته‌کاندا، کوشتاری گه‌وره‌ هه‌لگیرساوه، به‌جو‌ریک بو‌ ماوه‌یه‌کی زۆر شافعییه‌کان له‌ترسی به‌امبه‌ره‌کانیان نه‌یان‌توانیوه‌ بچ‌نه‌ مزگه‌وت و به‌شداری نوێژه‌کان بکه‌ن و وانه‌ی خو‌شیان بێ‌ینه‌وه (۸).

هه‌رچی په‌یوه‌سته‌ به‌ دو‌خی مزگه‌وته‌کان له‌ وڵاتی ئه‌نده‌لوس، ناکوکییه‌کان به‌تایبه‌ت ململانی‌ی سیاسی به‌ قوو‌لی کاریگه‌رییه‌کانی به‌سه‌ر ئه‌م ده‌زگایه‌دا به‌جیه‌پشتوو. بو‌ئموونه‌ مزگه‌زوتی قو‌رتوبه‌ له‌ ئه‌نده‌لوس به‌یه‌کێک له‌ گه‌وره‌ترین مزگه‌وته‌کانی ئه‌م ناوچه‌یه‌ داده‌نرێت، ژماره‌یه‌کی زۆر خویندکار له‌ جیهانی ئیسلامی به‌مه‌به‌ستی فێربوون روویان تێیکردوو، به‌شیک له‌و ململانیانه‌ی نیوان گرو‌وپ و په‌وته‌ ئیسلامیه‌کان کاریگه‌ری له‌سه‌ر ئه‌م دامه‌زراوه‌یه‌ هه‌بوو، به‌پێی قسه‌ی (ابی ابکر ابن‌العربی)، له‌و مزگه‌وته‌وه‌ دژایه‌تی و ململانی‌ی بیر و ئایدیای مو‌عته‌زله‌ و په‌وته‌ ناوه‌کییه‌کان کراوه (۹). تو‌یژه‌ریک بو‌چوونی وایه‌ مزگه‌وتی قو‌رتوبه، هه‌ر له‌ سه‌رده‌مانی زوو وه‌ک زانکو‌یه‌کی گه‌وره‌ به‌ر له‌ زانکو‌ی ئه‌زه‌هر و قوتابخانه‌کانی نیزامیه‌ ده‌رکه‌وتوو، به‌به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی ژماره‌یه‌کی زۆر خویندکار له‌ شاره‌کانی ئه‌نده‌لوس و ناوچه‌کانیتری ئیسلامی و

ته‌نانه‌ت نه‌و‌رو‌پا‌وه‌ پرو‌ی‌ان تی‌ک‌رد‌و‌وه‌ (۱۰). فرا‌وان‌بو‌ونی نه‌م نا‌وه‌نده ده‌گه‌ر‌ی‌ته‌وه‌ بو‌ سه‌رده‌می خه‌لی‌فه‌ی نه‌مه‌و‌ی‌یه‌کان له‌ نه‌نده‌لوس (الحکم المستنصر بالله ۳۵۰-۳۶۶/ک ۹۶۱-۹۷۶ز)، که‌ هه‌ز و خولی‌ای زو‌ری بو‌ بو‌اری خو‌ی‌ندن و زانست هه‌بو‌و، له‌به‌ر‌ئه‌وه‌ هه‌ستا‌وه‌ به‌ گه‌وره‌کردن و فرا‌وان‌کردنی مزگه‌وته‌که‌، هه‌روه‌ها پار‌ه‌یه‌کی مان‌گانه‌ی بو‌ خو‌ی‌ند‌کاران و وانه‌بی‌ژه‌کانی بر‌ی‌وه‌ته‌وه‌، نه‌مه‌ش کاری‌گه‌ری‌ی گه‌وره‌ی هه‌بو‌وه‌ له‌سه‌ر فرا‌وان‌کردن و پ‌ی‌ش‌خ‌س‌تنی بو‌اری زانست و ف‌ی‌ر‌بو‌ون له‌ قو‌نا‌غه‌کانی دواتردا (۱۱). نه‌م تی‌پ‌رو‌ان‌ینه‌ ها‌وت‌ایه‌ له‌گه‌ل بو‌چو‌ونی یه‌ک‌یک له‌ پو‌ژه‌ه‌لات‌نا‌سه‌کان، کات‌یک باس له‌ دو‌خی ف‌ی‌ر‌بو‌ون له‌سالی (۳۵۳/ک ۹۶۵ز) ده‌کات، هی‌ما بو‌ نه‌وه‌ ده‌کات که‌ من‌دا‌ل‌ن له‌هه‌مو‌و چ‌ین و تو‌ی‌ژه‌کان به‌شداری ف‌ی‌ر‌بو‌ون و زانستی‌ان کرد‌و‌وه‌، هه‌روه‌ها ئاما‌ژه‌ ده‌کات، که‌ ده‌و‌ل‌ت قو‌تا‌بخانه‌ی تای‌به‌تی کرد‌و‌وه‌ته‌وه‌ و یار‌مه‌تی دارایی پ‌ی‌ش‌ک‌ه‌ش به‌ خو‌ی‌ند‌کارانی هه‌ژار و که‌مه‌رامه‌ت کرد‌و‌وه‌، ده‌ل‌یت له‌و سه‌رده‌مه‌دا ته‌نها له‌شاری قو‌رت‌وبه‌ بی‌ست و حه‌وت قو‌تا‌بخانه بو‌ خو‌ی‌ند‌کارانی چ‌ینی هه‌ژار کرا‌بو‌ونه‌وه‌ (۱۲).

دو‌ای سه‌ره‌ه‌ل‌دانی ف‌یتنه‌ و شه‌ری سیاسی له‌کو‌تای‌یه‌کانی سه‌ده‌ی چوار‌ه‌م و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پ‌ی‌ن‌جه‌می کو‌چی، زیانی زو‌ر به‌ر نه‌و نا‌وه‌نده زانستی‌انه که‌وت‌و‌وه‌، هه‌ندی‌جار هی‌ژه‌ پ‌کا‌به‌ره‌کان خواستی نه‌وه‌یان هه‌بو‌وه‌ ده‌ست‌و‌ه‌ردان له‌ مزگه‌وته‌کاندا ب‌که‌ن، بو‌یه له‌گر‌ژی‌یه‌ سیاسی‌یه‌کاندا خو‌ی‌ند‌کاران پرو‌به‌پرو‌وی ئازار و کو‌شتن بو‌ونه‌وه‌ته‌وه‌ و به‌ش‌یک له‌ مزگه‌وته‌کانیش زیانیان به‌ر‌که‌وت‌و‌وه‌ (۱۳)، نه‌مه سه‌ره‌باری نه‌وه‌ی نه‌و ترس و تو‌ق‌ینه‌ کاری‌گه‌ری‌ی له‌سه‌ر پاشه‌کشه‌کردنی لایه‌نی زانستی و که‌م‌بو‌ونه‌وه‌ی ژمار‌ه‌ی خو‌ی‌ند‌کار‌ه‌کانی کرد‌و‌وه‌. بو‌ئ‌مو‌ونه له‌ جه‌نگ و ئازاو‌ه‌ی نی‌وان (المهدی و سلیمان) له‌سالی (۴۰۰/ک ۱۰۰۹ز) دا، به‌ره‌به‌ره‌کان که‌ لایه‌نگری (سلیمان) بو‌ون، هی‌رش‌یان کرده سه‌ر مزگه‌وتی قو‌رت‌وبه‌، له‌ نه‌نجام‌دا ژمار‌ه‌یه‌کی زو‌ر خو‌ی‌ند‌کار کو‌ژرا‌ون (۱۴). هه‌روه‌ها له‌نه‌نجامی م‌ل‌م‌ل‌انی نی‌وان شان‌ش‌ینه‌کانی نه‌نده‌لوس له‌سه‌رده‌می ته‌وا‌ئ‌یف‌دا (ملوک الطوائف)، زیانی زو‌ر به‌ر پ‌رو‌سه‌ی خو‌ی‌ندن و ده‌زگا‌کانی که‌وت‌و‌وه‌، دو‌ای نه‌وه‌ی هه‌ندی له‌ ده‌و‌ل‌تانی ته‌وا‌ئ‌یف‌ د‌ژی هه‌ندی‌ک‌تر ها‌وپه‌ی‌مان‌ییان له‌گه‌ل هی‌ژه‌ مه‌سی‌ح‌یه‌کان به‌ست و ده‌ستی نه‌وانیان هی‌نایه‌ ناو شاره‌کانی نه‌نده‌لوس، به‌ش‌یک له‌ مزگه‌وته‌کانی شاره‌کانی تو‌له‌ی‌ته‌له‌، ب‌ل‌ن‌سیه‌ و به‌ت‌لی‌و‌س، له‌لایه‌ن نه‌و هی‌ژه‌ مه‌سی‌ح‌یه‌یه‌وه‌ ده‌ستی به‌سه‌ردا‌گیرا و خو‌ی‌ند‌کار و مام‌و‌ستا‌کانی ده‌ربه‌ده‌ر‌کرا‌ون، پاشان له‌هه‌نگاو‌ی دواتردا گو‌ر‌درا‌ن بو‌ که‌ن‌ی‌سه‌ (۱۵).

له‌ نه‌نده‌لوس مزگه‌وت پ‌و‌ل‌یکی گه‌وره‌ و یه‌ک‌لا‌که‌ره‌وه‌ی له‌ پ‌ی‌ش‌ک‌ه‌وته‌نه‌ زانستی‌یه‌کانی نه‌و نا‌و‌چه‌یه‌دا گ‌ی‌را‌وه‌. نه‌وه‌نده‌ی ئ‌یمه‌ گه‌را‌و‌ین و سه‌ر‌چاو‌ه‌مان ب‌ینی‌وه‌، مزگه‌وته‌کانی نه‌نده‌لوس که‌م‌تر له‌ژ‌ی‌ر کاری‌گه‌ری م‌ل‌م‌ل‌انی نی‌وان په‌وت و مه‌زه‌ه‌ب‌یه‌کاندا بو‌ون. ده‌ش‌یت هو‌کاری راسته‌وخ‌وی نه‌مه وابه‌سته‌بی‌ت به‌وه‌ی که‌ دان‌ی‌شت‌وانی نه‌نده‌لوس زو‌ر‌ینه‌ی په‌هایان سه‌ر به‌ یه‌ک تی‌پ‌رو‌ان‌ین و مه‌زه‌ه‌ب بو‌ون که‌ بر‌یتی‌بو‌وه‌ له‌ بال‌اده‌ستی مه‌زه‌ه‌بی مالیکی، له‌هه‌مان‌کات‌دا جیا‌وا‌زی و م‌ل‌م‌ل‌انی

مه زه به بی له ئاستی نوخه و چینی زانایاندا قه تیس بووه و دانه به زیو ته ئاستی چینی گشتی. ئەمەش به واتای ئەوه نایەت، که ئەو ناوچه یه به ته وای خالی بوو بێت له کاریگه ریی ململانێکان، به لکو ناکوکییه کان زیاتر له ئاستی سیاسی توخوونه ته وه و کاریگه ریی به سه ر ده زگا زانستیه کان و له ناویاندا مزگه وت به جیهیشتووه.

دووه م: خویندنگا کان

قوتابخانه و خویندنگا له شارستانییه تی ئیسلامیدا په یوه سته به گه شه کردنی مزگه وته کانه وه، به واتایه کیت، خویندنگا کان له مزگه وته کانه وه گه شه یان کردووه، ئەمەش دوا ی ئەوه ی مزگه وت سه ربازی پۆلی ئایینی له پالیدا ئه رکی په روه رده و فێرکردنشی بینووه.

دامه زرانندی قوتابخانه کانی نیزامیه له سه رده می سه لجوقیدا، له هه ناوی ئەو ململانێ سیاسی و مه زه به یانه وه سه ریه له داوه، که له نیوان لایه نه ناکوکه کانی ئەو سه رده مه له ئارادابوو. به تایبەت له نیوان سه لجوقی و بوه یه یه کان، سوننه و شیعە، حه نه فی و شافعی. راسته له پرووی سیاسیه وه سه لجوقیه کان کو تایبان به ده سه لاتی بووه یه یه کان هینا، به لام نه یانتوانی ئەو هزر و بیرکردنه وه شیعە گه ریه له ناو کو مه لگادا بسپرنه وه، که به درپژایی ده سه لاتی ئەم هیزه له بیر و ئەندیشه ی خه لکیدا پروواندبوویان. بۆیه سه لجوقیه کان له پال هیزی سیاسی و سه ربازی، بۆ پرووه پرووونه وه ی هزری شیعە گه ری، پیوستیان به هیزی فکری هه بوو. یه کیک له ئامانجه کانی دامه زرانندی قوتابخانه کان له سه ر بیروباوه ری سوننه بۆ ئەم مه به سته ده گه رپێته وه، دوا ی بلاو بوونه وه ی هزری ئیسماعیلیه کان، که ده سه لاتی عه باسیه کان و سه لجوقیه کان هه راسانکردبوو، هه روه ها مه ترسی گه وره شی له سه ر ئایینده ی ئەم دوو هیزه دروستکردبوو.

سه لجوقیه کان هه رچه نده مه زه به ی خویان حه نه فی بوو، له و پێناوه شدا ماوه یه ک دژایه تی توندی ئەشه ریه کان یان کردووه (۱۶)، که چی له دامه زرانندی قوتابخانه کانی نیزامیه دا ده ستیان بۆ مه زه به ی شافعی و ره وتی ئەشه ری درپژکردووه. به دوور نازانریت هوکاری ئەم گوپرانکاریه مه زه به یه بگه رپێته وه بۆ ئەزموونی ئەشه ریه کان و ده و له مه ندی فکریان له بواری شه ری هزر، هه روه ک ده زانریت، که ئەشه ریه کان هوکاریکی سه ره کی بوون بۆ پاشه کشه پیکردنی موخته زیله کان له ناو کو مه لگه دا، دوا ی جیا بوونه وه ی (الحسن الشعری)، له موخته زیله (۱۷)، جه نگیکی هزری به رفراوانی دژی به رپاکردن (۱۸)، بۆیه کاتیک سه لجوقیه کان پرووه پرووی هیرشی هزری شیعە ناوه کیه کان بوونه وه، دوورنیه بیران له م پاشخانه میژوویه کردیته وه، به تایبەت ئەگه ر ئەوه ش له به رچاو بگرین، که به شیک له بیروبوچوونی موخته زیله له ناو هزری شیعە گه ریدا پروابوو (۱۹). دوا ی ئەوه ی ئیسماعیلیه کان له قه لاکانی ئێران و به دیاریکراوی له ئەله موت په گیان داکوتا، به لام له پرووی هزری و ته نانه ت سه ربازیشه وه کاریگه رییان له سه ر ناوه ندی سیاسی و

س‌ه‌ر‌ب‌از‌ی س‌ه‌ل‌ج‌وق‌ی ئ‌ی‌س‌ف‌ه‌ه‌ان و ناو‌ه‌ن‌دی خ‌ی‌ل‌اف‌ه‌ت‌ی س‌ون‌ی ب‌ه‌غ‌د‌اد ه‌ه‌ب‌و‌و، ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌ئ‌ه‌و‌ه ه‌ه‌ن‌گ‌ا‌و‌ی ئ‌ه‌وان ب‌ر‌ی‌ت‌ی‌ب‌و‌و ل‌ه ه‌ه‌ل‌ت‌ه‌ک‌ان‌د‌ن‌ی ب‌ی‌ر‌وب‌ا‌و‌ه‌پ‌ری ئ‌ه‌م ر‌ه‌و‌ت‌ه ل‌ه ه‌ه‌ن‌ا‌و‌ی ک‌و‌م‌ه‌ل‌گ‌ه‌د‌ا، چ‌ون‌ک‌ه چ‌ه‌ن‌د‌ی‌ن ک‌ه‌س‌ای‌ه‌ت‌ی س‌ی‌اس‌ی و س‌ه‌ر‌ب‌از‌ی ل‌ه‌س‌ه‌ر‌د‌ه‌س‌ت‌ی ف‌ی‌د‌ای‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی ئ‌ه‌م ه‌ی‌ز‌ه ناو‌ه‌ک‌ی‌ی‌ه‌و‌ه ک‌و‌ژ‌ران (۲۰).

ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ی‌ز‌ام‌ی‌ی‌ه ک‌ه ل‌ه‌ج‌ی‌ه‌ان‌ی ئ‌ی‌س‌لام‌ی ژ‌ی‌ر د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات‌ی ع‌ه‌ب‌اس‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌د‌ا ب‌ل‌ا‌وب‌و‌ون‌ه‌و‌ه، ی‌ه‌ک‌ه‌م‌ی‌ن ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی ر‌ی‌ک‌خ‌را‌و‌ی د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ی‌ن ل‌ه م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی م‌وس‌ل‌م‌ان‌ان‌د‌ا، ک‌ار‌ی‌گ‌ه‌ر‌ی‌ی ز‌و‌ر‌ی‌ان ل‌ه‌س‌ه‌ر ئ‌ا‌ر‌اس‌ت‌ه‌ی پ‌ه‌ر‌و‌ه‌ر‌د‌ه و ف‌ی‌ر‌ک‌رد‌ن ه‌ه‌ب‌و‌و، ژ‌مار‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ز‌و‌ر ل‌ه ز‌ان‌ای گ‌ه‌و‌ر‌ه و د‌ی‌ار ل‌ه‌و ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی‌ه‌د‌ا پ‌ی‌گ‌ه‌ی‌ی‌ون، ل‌ه‌د‌ی‌ار‌ت‌ر‌ی‌ن‌ی‌ان ب‌ر‌ی‌ت‌ی‌ن ل‌ه (ا‌ب‌ی اس‌ح‌اق الش‌ر‌از‌ی م. ۴۴۷ع)، (ا‌ل‌ج‌و‌ی‌ن‌ی م. ۴۷۸ع)، (ا‌ب‌ن الص‌ب‌اغ م. ۴۸۷ع) و غ‌ه‌ز‌ال‌ی، ئ‌ه‌م‌ان‌ه ر‌و‌ل‌ی گ‌ه‌و‌ر‌ه‌ی‌ان ل‌ه‌س‌ه‌ر پ‌ی‌گ‌ه‌ی‌ان‌د‌ن‌ی د‌ه‌ی‌ان و س‌ه‌د‌ان خ‌و‌ی‌ن‌د‌ک‌ار ب‌ی‌ن‌ی‌ی‌و‌ه، د‌وات‌ر د‌ه‌ر‌چ‌و‌وان‌ی ئ‌ه‌م خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌گ‌ای‌ان‌ه ب‌ه‌نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ان‌ی ج‌ی‌ه‌ان‌ی ئ‌ی‌س‌لام‌ی‌د‌ا ب‌ل‌ا‌وب‌و‌ون‌ه‌و‌ه، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ا ژ‌مار‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ز‌و‌ر ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌ان ب‌و‌ د‌ژ‌ای‌ه‌ت‌ی و و‌ه‌ل‌م‌ان‌ه‌و‌ه‌ی ر‌ک‌ه‌ب‌ه‌ر‌ه‌ک‌ان‌ی‌ان ن‌و‌وس‌ی‌و‌ه (۲۱). ی‌ه‌ک‌ی‌ک‌ ل‌ه‌د‌ی‌ار‌ت‌ر‌ی‌ن و‌ان‌ه‌ب‌ی‌ژ‌ه‌ک‌ان‌ی ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ی‌ز‌ام‌ی‌ی‌ه ب‌ه‌ن‌ا‌و‌ی (اس‌ح‌اق الش‌ی‌ر‌از‌ی)، ب‌اس‌ی ر‌ه‌ن‌گ‌د‌ان‌ه‌و‌ه‌ی ئ‌ه‌و م‌ل‌م‌ل‌ان‌ی م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی‌ان‌ه ب‌ه‌س‌ه‌ر خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌گ‌اک‌ان د‌ه‌ک‌ات، م‌ی‌ژ‌و‌و‌ن‌و‌وس (ا‌ل‌ذ‌ه‌ب‌ی) ل‌ه‌س‌ه‌ر ز‌ار‌ی ئ‌ه‌م م‌ام‌و‌س‌ت‌ای‌ه د‌ه‌گ‌ی‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه ک‌ه گ‌وت‌و‌ی‌ه‌ت‌ی ((ئ‌ه‌ش‌ع‌ه‌ری ن‌اس‌را‌و‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی‌ی س‌ون‌ن‌ه‌ن، و‌ه‌ل‌ام‌ی ب‌ی‌د‌ع‌ه‌چ‌ی‌ی‌ه ق‌ه‌د‌ه‌ر‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان و ر‌ه‌و‌اف‌ی‌ز‌ه‌ک‌ان و ئ‌ه‌وان‌ی‌ت‌ر ک‌ه ق‌س‌ه ب‌ه س‌ون‌ن‌ه د‌ه‌ل‌ی‌ن د‌ه‌د‌ات‌ه‌و‌ه)) (۲۲).

ز‌ان‌ای‌ه‌ک‌ی‌ت‌ری ئ‌ه‌م ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی‌ه‌ب‌ه‌ن‌ا‌و‌ی (ا‌ل‌ج‌و‌ی‌ن‌ی)، ک‌ار‌ی‌گ‌ه‌ر‌ی‌ی م‌ل‌م‌ل‌ان‌ی‌ک‌ان ب‌ه‌س‌ه‌ر ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ی‌ز‌ام‌ی‌ی‌ه ئ‌اش‌ک‌را د‌ه‌ک‌ات، ئ‌ه‌و‌ی‌ش ل‌ه‌ر‌ی‌گ‌ه‌ی ن‌و‌وس‌ی‌ن‌ی ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌ک‌ه‌و‌ه ب‌ه‌ن‌ا‌و‌ی (ا‌ل‌ع‌ق‌ی‌د‌ه‌ الن‌ظ‌ام‌ی‌ه ف‌ی‌ ا‌ل‌ر‌ک‌ان‌ ا‌ل‌اس‌لام‌ی‌ه)، ل‌ه‌م ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌د‌ا ن‌و‌وس‌ه‌ر ب‌ی‌ر‌وب‌ا‌و‌ه‌پ‌ری ئ‌ی‌س‌لام‌ی ب‌ه‌ گ‌و‌ش‌ه‌ن‌ی‌گ‌ای ئ‌ه‌ش‌ع‌ه‌ری ن‌و‌وس‌ی‌و‌ه و ب‌ه‌ر‌گ‌ری ل‌ه‌و س‌ی‌اس‌ه‌ت‌ه‌ش د‌ه‌ک‌ات ک‌ه س‌ه‌ل‌ج‌وق‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان ل‌ه‌و م‌ا‌و‌ه‌ی‌ه ل‌ه‌ر‌ی‌گ‌ه‌ی ئ‌ه‌م ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی‌ی‌ی‌ ب‌ل‌ا‌و‌ی‌ان ک‌رد‌و‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه، ب‌ه‌و و‌ات‌ای‌ه‌ی ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه و‌ه‌ل‌م‌ان‌ه‌و‌ه‌ی ئ‌ه‌و ر‌ه‌وت و گ‌رو‌و‌پ‌ان‌ه ب‌و‌و ک‌ه د‌ژ‌ای‌ه‌ت‌ی س‌ه‌ل‌ج‌وق‌ی و د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات‌ی س‌ون‌ن‌ه‌ی‌ان ک‌رد‌و‌و‌ه (۲۳).

ل‌ه‌ر‌اس‌ت‌ی‌د‌ا ب‌ه‌ر ل‌ه د‌ام‌ه‌ز‌ر‌ان‌د‌ن‌ی ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ی‌ز‌ام‌ی‌ی‌ه، ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی (ا‌ب‌ی ا‌ل‌ح‌ن‌ی‌ف‌ه) د‌ر‌وس‌ت‌ک‌ر‌اب‌و‌ون، ب‌ه‌ل‌ام ل‌ه‌د‌ه‌ر‌ه‌و‌ی ئ‌ام‌ان‌ج و س‌ه‌ر‌پ‌ه‌ر‌ش‌ت‌ی د‌ه‌و‌ل‌ت‌د‌ا ب‌و‌ون (۲۴). د‌وات‌ر ب‌ه‌ه‌و‌ی م‌ل‌م‌ل‌ان‌ی‌ی م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی‌ی ل‌ه‌ن‌ی‌وان د‌و‌و و‌ه‌ز‌ی‌ری س‌ه‌ل‌ج‌وق‌ی، ی‌ه‌ک‌ه‌م‌ی‌ان (ن‌ظ‌ام‌ الم‌ل‌ک‌)ی ئ‌ه‌ش‌ع‌ه‌ری و د‌و‌و‌ه‌م‌ی‌ان و‌ه‌ز‌ی‌ری د‌ار‌ای‌ی (ا‌ل‌ب‌ ا‌ر‌س‌ل‌ان)، ب‌ه‌ن‌ا‌و‌ی (ا‌ب‌و س‌ع‌ی‌د ش‌ر‌ف الم‌ل‌ک‌ ا‌ل‌م‌س‌ت‌وف‌ی)ی ح‌ه‌ن‌ه‌ف‌ی، ج‌ار‌ی‌ک‌ی‌ت‌ر ل‌ه‌س‌ال‌ی (۴۵۹ع / ۱۰۶۶ز)، ل‌ه‌ ن‌ز‌ی‌ک گ‌و‌ری ئ‌ی‌م‌ام‌ه‌ک‌ه‌ی‌ان، ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ی (ا‌ب‌ی ا‌ل‌ح‌ن‌ی‌ف‌ه)ی ب‌ن‌ی‌ات‌نا و پ‌ار‌ه‌ی ب‌و‌ خ‌ه‌ر‌ج‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی ب‌ر‌ی‌ه‌و‌ه (۲۵).

س‌ی‌ب‌ه‌ری م‌ل‌م‌ل‌ان‌ی‌ی م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی‌ی ب‌ه‌س‌ه‌ر د‌ام‌ه‌ز‌ر‌ان‌د‌ن و ک‌رد‌ن‌ه‌و‌ه‌ی خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌گ‌اک‌ان ئ‌اش‌ک‌را و د‌ی‌ار‌ب‌و‌و‌ه، ب‌ه‌پ‌ی‌ی‌ی ق‌س‌ه‌ی ک‌ه‌س‌ی‌ک‌ ل‌ه ح‌ه‌ن‌ب‌ه‌ل‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان، ی‌ه‌ک‌ی‌ک‌ ل‌ه‌م‌ه‌ر‌ج‌ه‌ک‌ان‌ی و‌ه‌ر‌گ‌رت‌ن‌ی ف‌ی‌ر‌خ‌وا‌ز ل‌ه ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ی‌ز‌ام‌ی‌ی‌ه ل‌ه ب‌ه‌غ‌د‌اد ئ‌ه‌و‌ه ب‌و‌و، ک‌ه ق‌وت‌اب‌ی ل‌ه ب‌ی‌ر‌وب‌ا‌و‌ه‌پ‌ری و ر‌ی‌ب‌از‌ی ف‌ی‌ق‌ه‌ی‌د‌ا پ‌ه‌ی‌ر‌ه‌و‌ی ل‌ه ئ‌ی‌م‌ام‌ی ش‌اف‌ع‌ی و ئ‌ه‌ش‌ع‌ه‌ری ب‌ک‌ات (۲۶). ئ‌ه‌م‌ه س‌ه‌ر‌ب‌ار‌ی ئ‌ه‌و‌ه‌ی ق‌وت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی (ا‌ب‌و ح‌ن‌ی‌ف‌ه)، ج‌گ‌ه

له وانه ی شوینکته وته ی مه زه به به که بوون، هیچ که سیکیتریان به قوتابی قه بوول نه کړدووه (۲۷). دامه زرانندی قوتابخانه کانی نیزامیه له سهر بیروباوهری ته شعهری له ناوچه کانی به غداد، دؤخیکی توندی له گرژی و دوو بهر کی هزری له نیو خودی مه زه به به کانی سوننه دروستکرد، ههروهک پیشووتر ئاماژه ی پیدرا، له نیوان ته شعهری و حهنبه لی، که له بیروباوهر و ههندی پرسى دیکه ی ئایینیدا ناکوکبوون (۲۸). حهنبه لیه کان وه کو کاردانه وه ی کوترپولکردنی ته واوی خویندنگا کانی نیزامیه له لایه ن ته شعهریه کانه وه، که وته خو که هه مان ههنگاویان گرته بهر و قوتابخانه ی تاییه ت به خو یان دروستکرد، به لام هه تا کوتایى سده ی پینجه م و سهره تای سده ی شه شه می کوچی، قوتابخانه ی ئه م ره و ته له مزگوت جیانه کرابوونه وه، به لکو له ناو مزگوتدا وانه یان ده گوته وه. ئه مه ش که شیکی توندی له ململاتی نیوانی لایه نه ناکوکه کان هینایه ئارا، که هه رلایه ی هه ولیداو قوتابخانه ی تاییه ت به خو یان بنیاتبین، زوری نه برد ئه م ره وشه جووله یه کی خسته ناو سیاسه تمه داران و پاره داره کان بو دروستکردنی قوتابخانه بو ئه و مه زه به و ره وتانه ی که دلخوازی خو یان بوون، به ئامانجی رازیکردن و سهرنجراکیشانی لایه نگره کانیان، له و ریگه یه وه که سانی تاییه ت به خو یان له به ریوه بهر و کاربه دهستان پهروه ده بکه ن، پاشان بو دژایه تی رکا به ره کانیان سوودیان لیوه ربگرن، له وانه سه لجوقیه کان بو پرو به پرو بوونه وه ی مه ترسی هزری ئیسماعیلیه ناوه کیه کان ئه و قوتابخانه یان دامه زرانند (۲۹).

یه کیك له شهرعزانه کانی حهنبه لی، به هو ی زوربوونی قوتابخانه کانی ته شعهری گله یی و ناره زایی خو ی دهرده بریټ، باس له وه ده کات هیچ کام له سولتان و پاره داره کان خیریان پیناگات بو دروستکردنی مزگوت و قوتابخانه، که بوونه ته شوینی ململاتی نیوان فیروخان و سهره لدانی جه ده ل (۳۰). کاتیکیش یه کیك له وه زیره کانی عه باسی سهر به مه زه به ی حهنبه لی ده سه لات وه رده گریټ به ناوی (ابن جبیره م. ۵۶۰ ک/ ۱۱۶۴ ز)، مهرج و رینمایى بو قوتابخانه کانی نیزامیه داده نیټ، یه که مین مهرج ئه وه بوو ریگه به هیچ ره و ت و مه زه به یك نادریټ، که مزگوته کان تاییه ت بکات به خو یه وه، به پیی قسه ی ئه م وه زیره، چونکه ئه مه بیدعه یه له ئاییندا، کاتیک مزگوتیک تاییه ت به شافعی و یه کیکیتریان تاییه ت به حهنبه لی بکریټ، ههروه ها ده لیټ ئه مه به رته سکردنه وه ی قوتابخانه و مزگوته کانه (۳۱).

شایه نی باسه له بزاقی سو فیکه ریدا وه کو کاردانه وه به رانه بهر نارازیبوون له سیسته می سیاسى و ئایینداری سهرده مه که وهک پیشوتر باس مان کرد، له کو مه لگه و سیاسه ت دوورکه وتوونه ته وه، به مه ش له ناوچه کانیان قوتابخانه ی تاییه ت به خو یان دامه زرانندووه. شه رعزان و فره مووده ناسی مالیکی (ابن ابی زمین م. ۳۹۹ ک/ ۱۰۰۹ ز)، که سیکی زاهید و دونیانه ویست بووه (۳۲). خاوه نی ته فسیریکی گه وره یه بو ئایه ته کانی قورئان، له ناوچه ی (ئیبیره) له ولاتی ئه نده لوس، قوتابخانه یه کی تاییه تی دروستکردوه، که به (مدرسه ابن ابی زمین) ده ناسریټ (۳۳). کاریگه ریی ئه و ململاتیانه

تهنھا لایه نی نه ری نی نه بووه، به لکو تهو دوخه بووه ته هوکاری بنیاتنانی دهیان قوتابخانه و ناوه ندی زانستی، که پو لکی گه وری هزی و زانستیان له میژوودا گیراوه. هه تا ده رکه وتنی قوتابخانه کانی ژیر ده سه لاتی فاتی مییه کانیش له ده رنه جانی ململانی ئایینی و کار دانه وهی کردنه وهی قوتابخانه کانی به غداد ده وه بوو (۳۴).

له ناوچه کانی نه ندهلوس دامه زرانندی قوتابخانه شیوه یه کی جیاواز تریشی هه بووه، ده رکه وتنی قوتابخانه ی تاییه ت، که له سه ر شه قامه کان خویندکاران کو ده کرانه وه، تهو جو ره له قوتابخانه ناو نراوه (المصریة)، له م دامه زراوه فی رکاری یانه دا ری ککه وتنی له نیوان ماموستا و که سوکاری قوتابی ده کرا به رانه ر بره پاره یه ک، منداله کان فی رده کران (۳۵). شایه نی باسه به هو ی هاندان و گرنگیدانی فه رمان په واکانی ئومه وی له کو تاییه کانی سه ده ی چواره می کوچی / ده یه می زایینی چه ند خویندنگایه ک ده رکه وتوون که زیاتر پو لی ته کادی می یایه کی زانستی گیراوه، له وانه (مدرسة ابی القاسم الزهراوی)، که تاییه ت بوو به زانسته پزیشکییه کان، هه روه ها (مدرسة مسلمة المجریتی)، بو زانسته کانی بیرکاری و کیمیا و گه ردووناسی، له لایه کیتزه وه (مدرسة ابو الحسن الزهراوی)، بو زانستی نه ندازیاری پو لی گه روه و فراوانیان له بواری گه شه کردنی زانست و پو شنبیری ته م ناوچه یه گیراوه (۳۶).

له راستیدا مزگه وته کانی نه ندهلوس پو لی قوتابخانه و ناوه ندی زانستییه کانیان بینووه (۳۷)، ده سه لاته ناوچه ییه کان دژی یه کتر، له هه موو ناوچه و ته نانه ت گونده کانیش قوتابخانه یان دروست کردووه (۳۸). تهو مزگه وتانه ی نه ندهلوس تهنھا تاییه ت نه بوون به ته رکه ئایینییه کان، به لکو به پو لی دیکه شه ستاون، ته م جو ره مزگه وتانه له فه ره هنگی ته وکاته دا پی گوتراوه (الجامع)، که وه ناوه ندی کی ئایینی و په روه رده یی و زانستی پو لی گیراوه، به پیچه وانه وه تهو مزگه وتانه ی تهنھا نوژی به کو مه لیان تی دا ته نجامدراوه، ناو نراون (المسجد) (۳۹).

تهوه ندی به دوا دا چوو ه مان کردووه، هیه ده قی کی یه کلاکه ره وه له سه رچاوه کان به رچاو ناکه ویت، که بیسه لمی نی ت چو ن ته م مزگه وتانه بو ناوه ندی زانستی گه و ره تر گو راون. هه رچه ندی ته گه سهیری ده رکه وتنی سی یه که مین زانکو ی میژووی موسلمانان بدهین، که به کو نترین زانکو ی میژووی مرو ف داده نرین، له مزگه ته کانه وه گه شه یان کردووه، به لکو مزگه وته کان خو یان گو راون بو زانکو، زانکو ی قه ره وین له ولاتی مه غریب، زانکو ی ته زهه ر له میسر و زانکو ی سانکو ری له که مبو دیا له ولاتی ئی ستای مالی، سی ئه وونه ی کو نترین زانکو ن که له پیشتدا مزگه وت بوون، پاشان گو راون بو تهو ده زگا زانستیه. له راستیدا مزگه وته کانی نه ندهلوس به پیی ژیده ره پو ژه ه لاتنسه کان پو لی هاو شیوه یان بینووه، بو یه له و قو ناغه دا دوور نییه خودی تهو گو رانکارییه زمانه وانیه ی که (الجامع) بو (الجامعة)، بگه ری ته وه بو ته م په یوه ندیه میژووییه وه (۴۰).

سپیه: کتیبخانه و خانه زانستییه کان

کتیبخانه و خانه زانستییه کان یه کیکیترن لهو ده زگایانه ی که که وتوونه ته ژیر کاریگه ریی مملانی سیاسی و ئایینی، لایه نه نا کوکه کان بو سه لماندنی ئه وه ی ئه وان باشر و شیاوترن له فه رمانپرواییدا، ههروه ها په وت و مه زه به کان بو ده وله مه ندرکدنی لایه نی هزریان بو وه لامدانه وه و کیپرکی به رانه ره کانیا ن، هه ولایاندا وه گه شه به و لایه نانه بده ن، که ده بیته هو ی ده وله مه ندرکدنی و پشخستنی قوتابخانه و خانه زانستییه کان.

له ناوچه کانی ژیر ده سه لاتی عه باسییه کان به تاییه تی به غداد، چه ندین شوینی کوکردنه وه و هه لگرتنی کتیب دروستکرکراون، به هو ی مملانی مه زه به ی و سیاسی نیوان شیعه و سونه، له سه رده می ده سه لاتی خو یاندا بو هیهیه کان هه ستاون به دروستکردنی ژماره یه ک کتیبخانه ی گه وه و ده وله مه ند (۴۱). ههروه ها فاتیمییه کان که هه میشه له گه ل ده وله تی عه باسی سونه له مملانی دابوون، له ناوه راستی سه ده ی چواره می کوچی/ ده یه می زایینی بو سه رخستنی بیروباوه پی شیعه گه ری و پرو به پرو بوونه وه ی هزری سونه، ناوه ندیکی زانستی گه وه یان به ناوی (دار الحکمة)، له شاری قاهیره کرده وه (۴۲). ئیمه دلنیا نین له وه ی ئه و کاره ی بو هیهیه کان بو دامه زراندنی ناوه ندیکی هاوشیوه ی قاهیره له عیراق له ژیر کاریگه ریی و چاولیکه ری خیلافه تی شیعه دابووه یان ته نها بریار و ده رهاویشه ی بیرکردنه وه ی خو یان بووه.

وه زیریکی بو هیه ی به ناوی (ابو نصر سابور بن اردشیر) له سالی (۳۸۳/ک ۹۹۳ز) له به ری که رخی شاری به غداد گه وه ترین ناوه ندی کوکردنه وه ی کتیبی به ناوی (دار العلم ۴۳) دروستکردوو، له هه موو لایه که وه کتیب و ده ستوو سی بو هیئا وه (۴۴). به پی سه رچا وه کان بیت زووترین کتیبه کانی شیعه له و کتیبخانه یه کوکرانه وه، که ژماره یان ده گه یشته نزیکه ی ده هه زار به رگ (۴۵). ئه م ناوه ندی شوینی کو بوونه وه ی نوو سه ران بووه، ههروه ها مه کو ی ئه و زانا و بیرمه ندانه بوو که له ناوچه کانی جیهانی ئیسلامی ری یان که وتوو ته به غداد. شاعیری گه وه ی عه ره ب (ابو العلاء العمری م. ۴۴۹/ک ۱۰۵۷ز)، ماوه یه کی زو ر تیدا ماوه ته وه، له کاتی گه رانه وه شی به چه ند دیریک هؤنرا وه وه سفی کردوو (۴۶). ههروه ها دوو شه رزانی دیاری شیعه به ناوه کانی (ابی الحسن محمد بن الحسین بن ابی شیعه)، و (ابی عبدالله محمد بن احمد الحسینی)، بوونه ته سه ره په رشتیار و چاودیری ئه م ده زگایه، ئه مه سه ره باری ئه وه ی ماوه یه کی زو ر فه قیه ی حه نه فی (ابابکر محمد بن موسی الخوارزمی م. ۴۰۳/ک ۱۰۱۲ز) به ریوبه ری بووه (۴۷). خانه ی زاستی سه رده می بو هیهیه کان، به رده وام بووه له بلا وکردنه وه ی بیروباوه پی شیعه گه ری، به ده یان زانا و شه رزانیان له و ده زگایه وه خه ریکی نووسین بوون، کتیبی هه ندیکیان ئیستا نرخیکی بالایان لای په پره وانی ئه م مه زه به هیه، له ئه نجامی مملانی سیاسی و ئایینییه کانی نیوان سونه و شیعه، کاتیک سه لجوقیه کان به سه رکردایه تی توغوول به گ ده ستیان به سه ر به غداد داگرت و

کۆتایان به دهسه لاتی بوه یهیه کان هیئا، دواى سهره له دانی ئاژاوه ی (البساسیری)، له و شویینهانی که بوو به قوربانى ئه و ململانیانه، سووتاندنی ئه م کتییخانهیه بوو (۴۸). دواى سووتاندنیشی له شویینه کهیدا له سالی (۱۰۵۹/ك ۱۰) له لایه ن حه نبه لیه کانه وه (دار الحدیث) و پاشان (دار القرآن) ی لى کراوه ته وه (۴۹).

سه رده می سه لجوقیه کان به هو ی ئه و ئاژاوه و شه ره ی که له ناو خیلافه تی عه باسیدا به رپاکرابوو، کاریگه ریی زۆری له سه ر ئایینه دی کتییخانه کان به جیه یشت، میژوونوو (ابن الاثیر)، له رووداوه کانی سالی (۱۰۹۰/۴۸۳) دا، ئاماژه بو ئه وه ده کات له ئه نجامی ئه و ئاژاوه یه ی که عه ره به کان له شاری به سپادا دروستیانکرد، کتییخانه یه کی زۆر به نرخ سوتا که دامه زرانده نه کی ده گه راپه وه بو بهر له سه رده می (عضد الدولة ابن بویه ۳۳۹-۳۷۲/ك ۹۵۱-۹۸۳) (۵۰). له گه ل ئه وه شدا په پره وانی مه زه به بی شیعه به رده وامبوون له پارێزگاریکردن له کتییخانه کانیا، له سه رده می سه لجوقیه کان له ژیرکاریگه ریی توندی مه زه به بی و به هو ی ئه وه ی هه ستیا ن ده کرد که خه ریکه بیروباوه ره که یان له لایه ن سونه وه ده که ویته ژیر مه ترسییه وه، زیاتر له جاران کتییخانه کانیا ن له کتیب ئاخنیوه (۵۱). به هو ی مه ترسی سووتاندی کتیب و کتییخانه کان، که به رده وام له ناو ململانی و ناکوکی سیاسی و ئایینی، ئه گه ریکی کراوه بوو، هه ندی له خه لکی به تاییه تی زاناکان په نیا ن بو ئه وه بر دووه کتیه کانیا ن له ژیر خاکدا به شارنه وه، له وباره یه وه نووسه ریگ هیئا بو ئه وه ده کات، که هه ندیک له گه وه زانایان له ترسی ئه مه کتیه کانیا ن به خاک سپاردوو (۵۲). ئاخو به هو ی ئه مه وه چه ندین کتیبی به نرخ له ناو چوو بیت بو هه تا هه تایه وون بوو بیت. ئه گه ر پشت به م زانیاریانه به ستین و سه رنجیکی پاشخانی رۆشنیری و زانستی میژووی موسلمانان به دین، تاراده یه ک وینه که روونتر ده بیته وه، که چۆن ئه و ململانیانه به مه به ست و بی مه به ست هو کاربوون بو له ناو بردنی کتیب و سووتاندنی کتییخانه کان، بوونی ده یان و سه دان کتیب که ته نها ناوه کانیا ن ماوه ته وه به لگه یه کی روونه بو ئه وه ی که لایه نه ناکوکه کان په نیا ن بو کاریکی له م جو ره بر دووه، کاتیک سه یری کتیه که ی (ابن النديم) به ناوی (الفهرست) ده که ی، ده یان و سه دان کتیب ته نها ناوه که یان ماوه ته وه و هیه هه والیک له باره یانه وه نازانریت (۵۳).

بۆیه یه کیک له و زیانه گه وه و که مه رشکینه نه ی بهر شارستانییه تی ئیسلامی که وتوو به هو ی ئه م ناکوکیانه وه، وونبوون و دیارنه مانی چه ندین کتیب و نووسینی زانایانی ئیسلامی بووه، که دوور نییه به مانه وه یان ده رگای به پرووی چه ندین نه ییدا بکر دایه ته وه، له هه مانکاتدا ئاسۆ هزری و زانستیشی فراوانتر بکر دایه. له ولاتی ئه نده لوس کتییخانه کان له ئاستیکی زۆر پیشکه وتوودا بوون، له سه رده می خه لیفه (الحكم المستنصر)، که یه کیک بووه له و ده سه لاتدارانه ی ئومه ویه کان، که گرنگی زۆری به بواری زانست و لایه نی رۆشنیری داوه، هه روه ها حه ز و خو لیا ی کو کردنه وه ی کتیبی زۆر به رز بووه، خو ی راسته وخو سه ره ره شتی هیئا ن و کو کردنه وه ی کتیبی

له ناوچه کانی جیهانی ئیسلامیدا کردووه، بهمه ش خهرمانیکي دهوله مه ند له کتیب و نووسین له و ماوه یه دا کوکراته وه و له قوناغه کانی دوايیدا کاریگه ریی له سر ئاستی زانستی ناوچه که دروستکردووه (۵۴). به هو ی ته و ململانی سیاسیه ی له نیوان دهوله توچکه و لایه نه ناکوکه کانی ته م ناوچه یه هه بوو، بزواتیکي پوښیری به رفرأوانی له باره ی کردنه وه ی کتیبخانه لیکه وته وه. یه کیك له پوژه لاتناسه کان به ناوی (ژولیان ریبیرا ۱۸۵۸-۱۹۳۵ز)، ئاماژه به و جووله پوښیریانه ده کات، که له و سرده مه دا دروستبووه، ده لیت به هو ی ململانی په گزه جیاوازه کانه وه کردنه وه ی کتیبخانه ی تاییه ت له ناوچه کانیان بوو به نهریت، بهمه به ستی هیئانی کتیب بو کتیبخانه کان، نویته ریان بو ناوچه کانی پوژه لات ناردووه، بوغوونه باس له کتیبخانه ی قورتوبه ده کات که زوړ دهوله مه ند بووه، کاربه دهسته کانی شاره که بیانزانیاه کتیبی باش له هر شوینک هه یه، به هر نرخیک بووایه ده یانکړی، هه روه ها له سرده می عامرپیه کانیشدا بو ته وه ی بیسه لمین، که ته وانیش گرنگی به زانست و پوښیری ده دن، تا ته وه بیته بیانوی ته وه ی ته وان شایسته ن بو ته وه ی ده سه لاتداربن، ژماره یه کی زوړ کتیبیان بو کتیبخانه کان کوکردووه ته وه (۵۵).

که چی ته م پيشکه وته پوښیری، که له نه نجامی ململانی کانه وه سرپه له دابوو ته نها جووله یه کی کاتی بوو، دواي ده رکه وتنی ئاژاوه ی به ربه ره کان له ماوه ی نیوان (۳۹۹-۴۲۲ک/ ۱۰۰۸-۱۰۳۱ز) دا، پيش هه موو شوینک زیان به کتیبخانه کان گه یشت، به ربه ره کان به هو ی ته وه ی له لایه نی شارستانی و پوښیری دووربوون، نرخي ته م کتیبانه یان نه ده زانی، بو یه کتیبخانه ی قورتوبه که له لایه ن (الحکم الثاني ۳۵۰-۳۶۶ک/ ۹۶۱-۹۷۶ز)، بنیاترابوو، خاوه نی سه دان هه زار کتیب بوو، هه روه ها ته و کتیبخانه یه ی که له لایه ن وه زیری ئومه وی (ابن فطیس القرطبی م. ۴۰۲ک) دروستکرابوو، تالانکران و کتیبه کانیان به نرخیکي که م له بازاره کان فروشران، و به شیکیتریان یان له ناوبرا و یان گوازانوه بو ته و شارانه ی به ربه ره کان تییدا ده سه لاتداربوون، بو یه به شیکي به رچاو له و کتیبه به نرخانه بو هه میسه له ناوچوون (۵۶).

کتیبخانه کانی شاری ئیشبیلیه دووه مین پله یان له دواي قورتوبه هه یه، به هوکاری کیپرکی ئیشبیلیه له گه ل قورتوبه، له سرده می فه رمانپه وایي (المعتمد بالله ۴۳۳-۴۶۱ک/ ۱۰۴۱-۱۰۶۸ز)، ژماره ی کتیبخانه کانی شاره که زیادبوون و له هه مان کاتدا له جوړاوجوړی کتیبه کانیشدا دهوله مه ندبوون. یه کیك له و دیاردانه ی له و ماوه یه له نیوان شاره کانی نه ده لوس له ئارادابوو، بریتیوو له ململانی نیوانیان له سر زیادکردنی ژماره ی کتیبخانه کان، له وباریه وه به پروونی له سر زمانی پوښیریان و زانایانی ته و دوو شاره ته و کیپرکیانه ده رده که ویت. (المقری)، گفتوگو ی (ابن رشد) فه یله سوفی قورتوبه یی له گه ل یه کیك له پزیشکانی شاری ئیشبیلیه به ناوی (ابن زهر م. ۵۵۷ک/ ۱۱۶۲ز) ده گیرپته وه، که له سرده می فه رمانپه وایي موه حیدیندا، ته م گفتوگو یه ته نجامدراوه، (ابن رشد) ده لیت: ((من نازنم تو چی ده لیت، [به لام ته وه ده زانم]، ته گه ر

زانايه ك له ئيشبيليه بهریت من ده‌مه‌ویت كتيبه‌كانى هه‌لگرم و بيانبه‌م له قورټوبه بيانفرۆشم، به‌لام ئه‌گهر ته‌پل لیده‌ریك له قورټوبه بهریت، ده‌مه‌ویت ئامیره‌كانى هه‌لگرم له ئيشبيليه‌دا (بيانفرۆشم)) (۵۷). له‌م گه‌توگۆیه‌دا فه‌يله‌سوفه‌كه‌ى قورټوبه ده‌یه‌ویت ئه‌وه به به‌رانبه‌ره‌كه‌ى بلیت، كه خه‌لكى شاره‌كه‌ى ئه‌و، كتيبيان خو‌شده‌ویت و شه‌یدای كتيبن، به‌لام شارى ئيشبيليه به‌پى قسه‌ى ئه‌و بێت، ته‌نها خه‌رىكى ئامیره‌كانى موسیقا و كات به‌سه‌ربردن. ئه‌مه ئه‌و راستیه پوونده‌كانه‌وه كه هه‌میشه شاره‌كان هه‌ولێ ئه‌وه‌یان داوه شانازی به زۆرى ژماره‌ى كتيبخانه‌كان بکه‌ن، به‌تایبه‌ت ئه‌گهر دۆخى پيشتري ئه‌نده‌لوس له‌به‌رچاو بگري‌ن، كه هه‌ر شارێك شانشين و ده‌سه‌لاتدارى تايبه‌ت به‌ خو‌ى هه‌بووه به‌ سه‌رده‌مى (ملوك الطوائف) ده‌ناسریت. ئه‌مه سه‌ربارى ئه‌وه‌ى شاره‌كانى مه‌ريه، مالقيه، به‌تليؤس، توله‌يته‌له، سه‌رقسته، بلسيه و زۆرينه‌ى شاره‌كانى رۆژه‌لاتى ئه‌نده‌لوس خاوه‌نى كتيبخانه‌ى ده‌وله‌مه‌ندى تايبه‌ت به‌خويان بوون (۵۸).

دياره‌يه‌كيترى ولاتى ئه‌نده‌لوس كه ته‌واو جياوازه له ناوچه‌كانى به‌غداد و ده‌شيت په‌يه‌وست بێت به‌و ململاتى سياسى و مه‌زه‌به‌يه‌وه، بریتي‌بووه له ده‌ركه‌وتنى خانه‌ى زانستى (بيوتات العلميه)، له ماللى كه‌سايه‌تیه سياسى و پاره‌داره‌كانى ئه‌نده‌لوس يان ماللى زاناکان شوينى تايبه‌ت ديارى‌کراو بو بۆ کو‌کردنه‌وه‌ى كتيب و له‌هه‌مان‌كاتدا رۆلى في‌رکردنیشى گي‌راوه، زۆرينه‌ى جار ئه‌و خانه‌ى زانسيانه بۆ بابته‌ى زانسته‌كانى لکيندراو به‌ ئاينه‌وه به‌کاره‌ي‌نراوه، به‌ديارى‌کراوى زانستى فه‌رمووده (۵۹). هو‌کارى سه‌ره‌له‌دانى ئه‌مانه ده‌گه‌رپي‌ته‌وه بۆ دابه‌شبوونى ئه‌نده‌لوس بۆ چه‌ندین ناوچه‌ى جياواز، وه‌ك ئاماژه‌ى پي‌ندراوه هه‌ريه‌كه‌يان له‌لايه‌ن بنه‌ماله‌يه‌ك يان په‌گه‌زي‌كى جياواز له به‌ربه‌ر يان عه‌ره‌ب يان خه‌لكى په‌سه‌نى ئه‌نده‌لوس به‌رپوه‌براو، بۆيه بۆ سه‌لماندى بوون و هي‌ز و تواناى خويان، پشتگيري ئه‌و جو‌ره له مالله‌ى زانستيه‌يان کردووه (۶۰).

قورټوبه يه‌كيك بووه له‌و ناوچه‌يه‌ى چه‌ندین خانه‌ى زانستى له‌و شي‌وه‌ى تيدا‌بوو (۶۱). دوورنیه ئامانجى هاوکارى‌کردن بۆ دامه‌زراندنى ئه‌و خانه‌ى زانستيه‌يه‌ له‌لايه‌ن سياسي‌يه‌كانه‌وه گريدراوى ئامانجه سياسى و سه‌ربازيه‌كان بوو، به‌تايبه‌ت بۆ جو‌شدانى گه‌نجان و سه‌ربازان بۆ جيهادکردن دژى هي‌رش و مه‌ترسى هي‌زه مه‌سيحيه‌كان، كه له‌و سه‌رده‌مه‌دا له‌ژي‌ر ناوى جه‌نگى خاچيدا به‌ره‌و ناوچه‌كانى جيهانى ئيسلامى له‌ پي‌شپه‌وي‌دا بوون، بۆئموونه (بنو عباد)، له‌سالانى (٤١٤-٤٨٤ه‌/ ١٠٢٣-١١٤٠ز) دا، چه‌ندین ماللى زانستى له‌و شي‌وه‌يان دامه‌زراندووه (٦٢)، هه‌روه‌ها له‌شاره‌كانى تريش ئه‌م مالله‌ى زانستيه‌يه‌ ده‌ركه‌وتوون، بۆ وي‌نه شه‌رعزانى ماليكى (ابن عبد البر م. ٤٦٣ه‌/ ١٠٧٠ز)، و (ابن حزم)، خاوه‌نى ئه‌م ئه‌م شي‌وه له‌ شوينى في‌ربوون بوون (٦٣). ئه‌م دامه‌زراره نافه‌رميه‌يه‌ كارىگه‌رى گه‌وره‌ى له‌سه‌ر بزاونى نووسين و دانانى كتيب له‌لايه‌ن زاناکانه‌وه هه‌بو (٦٤). له‌لايه‌كيتر زانايه‌ك به‌ناوى (ابن عطيه م. ٥٤١ه‌/ ١١٤٦ز)، له‌ شارى سه‌رقسته له‌ مالله‌كه‌ى خو‌يدا، خانه‌يه‌كى زانستى کردبووه و ژماره‌يه‌كى ديارى‌کراو له‌ خو‌يندکار لای ئه‌و

وانه یان ده خویند، له گه ل ټه وه شدا قازی شاری قورتوبه (ابن الصفار م. ۴۲۹ك/ ۱۰۳۷ز)، له ماله كهی خویدا خانه یه کی بچووکی کردبوویه وه و وانه ی فهرمووده ی به خویندکاره کانی ده گوته وه (۶۵).

چواره م: رپیات و زاویه کان

له پال مزگه وت و قوتابخانه کان چه ند شوینیکتر هه بوون، که به پوڅی په روه رده و فیرکردن هه ستاون، هه رچه نده هوکار و مه به ست له دامه زرانديان په روه رده یی و فیرکردن نه بووه. رپیات سهرتا له سهرده می سه لجوقیه کان به مه به سستی سهربازی و پاریزگاری له ناوچه سنوورییه کان دامه زراوه، هیواش هیواش له پال ټهرکی سهربازیدا، پوڅی په روه رده یی و فیرکردنیشی بینووه. ټه وه ده زگایه زیاتر له لایه ن پیاوای دونه وه یست یان ره وتی زوه د و سؤفیه گه ریه وه کوترپوڅلکراوه. له دوا ی دامه زراندي قوتابخانه کانی نیزامیه، وه زیری سه لجوقی (نظام الملك)، له پال قوتابخانه کان چه ندين رپياتی تایه ت به سؤفیه کان دامه زراندي وه (۶۶). ټه م خویندنگایانه که له لایه ن ره وتی ټه شعهریه وه به پوڅه دهران، له سروشتی زهد و سؤفیه گه ریه وه نزیکبوون، ټه مه ش هوکاریک بووه که به شیکي ململانی نیوان حه نه لی له گه ل ټه شعهری له و پروانگه یه وه بیت. بویه کاتیک رپیاته کان به ته نیشتی ټه و قوتابخانه د دوستکران، هه مان ټاراسته ی بیرکردنه وه و بیروباوه ر وهرده گرن. (ابن الجوزی)، وه ک شه رعزانیکي حه نه لی ټه و راستیه ده درکینیت، کاتیک ده لیت: ((دوستکردنی رپیاته کان هیهچ بنه مایه کی له ټاییندا نییه، چونکه سؤفیه کان له ویدا کوډه بنه وه ونه زانی و ته مبه لی ده که نه پیشه، خو یان ټمایش ده که ن و بانگه شه ی نزیکیه تی له خودا ده که ن، رقیان له زانست ده بیته وه و ده سته رداري واجباته کانیش بوون، بویه هیهچ پاداشتیک له یارمه تیدانیان نییه)) (۶۷).

سهرچاوه کان ناوی ژماره یه کی زور له رپیاته کانی به غداد دین. رپياتی (الزوزنی) له لایه ن که سایه تیه ک به ناوی (علی محمود ابراهیم الزوزنی)، له به رانه ر مزگه وتی (المنصور) دوستکراوه، ټه و پیاوه یه کیک بووه له وانه ی ته رکي دونه ی کردووه و زور به توندی به رگری له بیروباوه ری سؤفیه گه ری به رانه ر حه نه لییه کان کردووه (۶۸). هه روه ها رپياتی (ابو الحسن البسطامی الصوفی م. ۴۹۳ك/ ۱۰۹۹ز)، له پوڅاوا ی به غداد له سهر پوباری دیجله هه لکه وتبوو، له پرووی زوری مورید و فیرخو زانی، رپياتیکي به ناوبانگ بووه (۶۹). رپياتی (الارجونیه)، یه کیکیتره له و ناوه ندانه که به ناوی دایکی خه لیفه (المقتدی بأمر الله ۶۷-۴۸۷ك/ ۱۰۷۵-۱۰۹۴ز)، ناو نرابوو، له لایه ن (ابو الفتوح بن الاسفراینی)، له سالی (۵۱۷ك/ ۱۱۲۳ز)، دوستکراوو، له سهر بیروباوه ری ټه شعهری وانه ی تیدا خویندراوه (۷۰). به هو ی توخبونه وه ی ململانی سیاسی و مه زه به ییه کانی نیوان شیه و سونه له ناوچه کانی پوڅاوا ی ئیسلامی و ټهنده لوس، به تایه ت کاتیک فاتیمیه کان له هه و لی چه سپاندي هه ژموونی خو یان به سهر ناوچه کانی ټهنده لوسدا بوون، کاریگه ری له سهر

ش‌ه‌ر‌ع‌ز‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ال‌ی‌ک‌ی ک‌ر‌د‌و‌ه‌، ب‌ۆ‌ی‌ه‌ ه‌ه‌و‌ل‌ی‌ان د‌ا‌و‌ه‌ پ‌و‌و‌ب‌ه‌پ‌ر‌و‌وی ت‌ه‌و ج‌و‌و‌ل‌ه م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی و س‌ی‌اس‌ی‌ان‌ه ب‌ن‌ه‌و‌ه (۷۱). ل‌ه‌ل‌ای‌ه‌ ک‌ی‌ت‌ر م‌ه‌ت‌ر‌سی ه‌ی‌ر‌ش و پ‌ه‌ل‌ام‌اری ب‌ی‌ز‌ه‌ت‌ی و ه‌ی‌ز‌ه م‌ه‌س‌ی‌ح‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان ب‌ۆ‌س‌ه‌ر م‌ه‌غ‌ری‌ب و ت‌ه‌ن‌د‌ه‌ل‌وس، ب‌ز‌ا‌و‌ت‌ی‌ک‌ی ز‌و‌ه‌د و س‌ۆ‌ف‌ی‌گ‌ه‌ری ل‌ه‌نا‌و م‌ال‌ی‌ک‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌د‌ا و‌ه‌ک پ‌ه‌ر‌چ‌ه‌ ک‌ر‌د‌اری ت‌ه‌و م‌ل‌م‌ل‌ان‌ت‌ی‌ان‌ه د‌ر‌وس‌ت‌ک‌ر‌د‌و‌ه‌، ئ‌اش‌ک‌رای‌ه م‌ال‌ی‌ک‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ه‌غ‌ری‌ب و ت‌ه‌ن‌د‌ه‌ل‌وس ب‌ه‌س‌ر‌و‌وش‌تی خ‌ۆ‌ی‌ان ه‌ه‌س‌ت‌ی‌ک‌ی ز‌و‌ه‌د و ت‌ه‌ر‌ک‌ی د‌و‌ن‌ی‌ای‌ان ه‌ه‌ل‌گ‌ر‌ت‌ب‌و‌و، ب‌ۆ‌ی‌ه‌ ت‌ه‌و‌ان پ‌ی‌ه‌ر‌ای‌ه‌ت‌ی ت‌ه‌و ب‌ز‌ا‌و‌ت‌ه‌ی‌ان ک‌ر‌د‌و‌ه‌ (۷۲). ت‌ه‌م ب‌ز‌اف‌ه س‌ۆ‌ف‌ی‌گ‌ه‌ری‌ی‌ه ل‌ه‌نا‌و د‌ام‌ه‌ز‌را‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی س‌ه‌ر‌ب‌ازی ب‌ه‌نا‌وی ر‌ی‌ب‌ات‌د‌ا خ‌ۆ‌ی ر‌ی‌ک‌خ‌س‌ت‌و‌ه‌، ل‌ه‌ه‌م‌ان‌ک‌اد‌ا خ‌ه‌ل‌ک‌ی ل‌ه‌س‌ه‌ر ه‌ز‌ری ج‌ی‌ه‌اد‌ک‌رد‌ن و ق‌ور‌ئ‌ان خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن پ‌ه‌ر‌و‌ه‌ر‌د‌ه‌ ک‌ر‌د‌و‌ه‌ (۷۳)، ب‌ه‌ ئ‌ام‌ان‌ج‌ی ب‌ه‌ر‌گ‌ری ل‌ه‌س‌ن‌و‌ر‌ه‌ک‌ان خ‌ۆ‌ی‌ان ئ‌ام‌اد‌ه‌ک‌ر‌د‌و‌ه‌، پ‌اش‌ان و‌ه‌ک‌و ن‌ا‌و‌چ‌ه‌ک‌ان‌ی پ‌ۆ‌ژ‌ه‌ل‌ات ر‌ی‌ب‌ات ب‌ه‌ ت‌ه‌ر‌ک و ک‌اری ف‌ی‌ر‌ک‌رد‌ن ه‌ه‌س‌ت‌ا‌و‌ه‌ (۷۴).

ب‌ه‌و و‌ات‌ای‌ه‌ی ت‌ه‌گ‌ه‌ر ر‌ی‌ب‌ات ل‌ه‌ ق‌ۆ‌ن‌اغ‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م‌د‌ا ل‌ه‌پ‌ځ‌گ‌ه‌ی س‌ه‌ر‌ب‌ازی‌ی‌ه‌و‌ه پ‌و‌و‌ب‌ه‌پ‌ر‌و‌وی ت‌ه‌و ه‌ی‌ر‌ش و ه‌ه‌ر‌ه‌ش‌ه س‌ی‌اس‌ی و س‌ه‌ر‌ب‌ازی‌ان‌ه‌ی ک‌را‌و‌ه‌ت‌ه س‌ه‌ر ن‌ا‌و‌چ‌ه‌ک‌ان‌ی‌ان ب‌و‌و‌ی‌ت‌ه‌و‌ه، ل‌ه‌ق‌ۆ‌ن‌اغ‌ی د‌و‌ات‌ر‌د‌ا ش‌ه‌ر‌ع‌ز‌ان‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ال‌ی‌ک‌ی، ک‌ه‌ د‌ام‌ه‌ز‌ر‌ی‌ن‌ه‌ری ر‌ی‌ب‌ات‌ه‌ک‌ان‌ی ت‌ه‌ن‌د‌ه‌ل‌وس و م‌ه‌غ‌ری‌ب ب‌و‌ون، ب‌ی‌ر‌ی‌ان ل‌ه‌و‌ه ک‌ر‌د‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه پ‌ی‌و‌ی‌س‌ت‌ه پ‌و‌و‌ب‌ه‌پ‌ر‌و‌وی ت‌ه‌و ه‌ز‌ره ب‌و‌و‌ه‌س‌ت‌ن‌ه‌و‌ه، ک‌ه‌ ل‌ه‌پ‌ش‌تی ت‌ه‌و ه‌ی‌ز‌ان‌ه‌و‌ه‌ی‌ه، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ها ل‌ه‌ه‌م‌و‌وی م‌ه‌ت‌ر‌س‌ی‌د‌ار‌ت‌ر ب‌ه‌ر‌ب‌ه‌س‌ت د‌ان‌ان ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌د‌ه‌م ه‌ز‌ری م‌ه‌ه‌دی و ش‌ی‌ع‌ه‌گ‌ه‌ری ب‌و‌و، ک‌ه‌ ل‌ه‌ل‌ای‌ه‌ن ف‌ات‌ی‌م‌ی‌ه‌ک‌ان‌ه‌و‌ه ب‌ر‌ه‌وی پ‌ی‌د‌را‌و‌ه‌ (۷۵). ب‌ۆ‌ی‌ه‌ د‌ه‌ب‌ی‌ن‌ی ر‌ی‌ب‌ات ب‌ه‌د‌ی‌و‌ی‌ک‌د‌ا خ‌ه‌ل‌ک‌ی ب‌ه‌ئ‌ار‌اس‌ت‌ه‌ی ج‌ی‌ه‌اد‌ی د‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی د‌ژی ه‌ی‌ز‌ه م‌ه‌س‌ی‌ح‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان ج‌ۆ‌ش‌د‌ه‌د‌ات، ل‌ه‌ه‌م‌ان‌ک‌ات‌د‌ا و‌ه‌ل‌ام‌ی ه‌ه‌م‌و‌و ت‌ه‌و گ‌و‌م‌ان و د‌و‌و‌د‌ل‌ی‌ان‌ه‌ش د‌ه‌د‌ات‌ه‌و‌ه ک‌ه‌ ش‌ی‌ع‌ه‌ی ف‌ات‌ی‌م‌ی د‌ر‌وس‌ت‌ی‌ک‌ر‌د‌ب‌و‌و. ئ‌ی‌دی ل‌ه‌س‌ه‌د‌ه‌ی پ‌ی‌ن‌ج‌ه‌م‌ی ک‌ۆ‌چ‌ی/ ی‌از‌د‌ه‌ه‌م‌ی ز‌ای‌ن‌ی‌د‌ا ل‌ه‌پ‌ۆ‌ژ‌ئ‌ا‌و‌ای ئ‌ی‌س‌لام‌ی و ت‌ه‌ن‌د‌ه‌ل‌وس، ر‌ی‌ب‌ات‌ه‌ک‌ان ه‌ا‌و‌ش‌پ‌ۆ‌ه‌ی ق‌و‌ت‌اب‌خ‌ان‌ه‌ک‌ان پ‌ۆ‌ل‌ی‌ان گ‌ی‌ر‌ا‌و‌ه‌ (۷۶).

ی‌ه‌ک‌ی‌ک ل‌ه‌ک‌ه‌س‌ای‌ه‌ت‌ی‌ه گ‌ه‌ور‌ه‌ک‌ان‌ی ر‌ه‌وت‌ی ت‌ه‌س‌ه‌و‌ف ب‌ه‌نا‌وی (ابن‌ الع‌ری‌ف م. ۵۳۶/ک ۱۱۴۲ز)، ل‌ه‌ش‌ار‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ه‌ری‌ه و س‌ه‌ر‌ق‌س‌ت‌ه ر‌ی‌ب‌ات‌ی ت‌ای‌ب‌ه‌ت‌ی ه‌ه‌ب‌و‌و‌ه و و‌ان‌ه‌ی ب‌ه‌ خ‌ه‌ل‌ک‌ی گ‌و‌ت‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه (۷۷). ت‌ه‌م‌ه س‌ه‌ر‌ب‌اری ت‌ه‌و‌ه‌ی چ‌ه‌ن‌د ر‌ی‌ب‌ات‌ی‌ک‌ی ت‌ری ت‌ه‌م ر‌ه‌وت‌ه ه‌ه‌ب‌و‌ون، ب‌ۆ‌م‌و‌ون‌ه (ر‌ب‌اط ابن‌ م‌ج‌اه‌د‌ ال‌الب‌یر م. ۴۵۹/ک ۱۰۶۶ز)، ک‌ه‌س‌ای‌ه‌ت‌ی‌ه‌ک‌ی ز‌اه‌ی‌د ب‌و‌و‌ه (۷۸). ب‌ه‌ل‌ام ب‌ه‌ه‌ۆ‌ی ب‌ی‌ر‌و‌ب‌ا‌و‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی‌ان و ت‌ه‌و ب‌ان‌گ‌ه‌ش‌ه‌ی‌ه‌ی د‌ژی‌ان ک‌را‌و‌ه، ک‌ه‌ س‌ه‌ر ل‌ه‌ خ‌ه‌ل‌ک د‌ه‌ش‌ی‌و‌ی‌ن و ب‌ه‌ر‌ه‌و‌و ب‌ی‌ ئ‌ای‌ن‌ی‌ان د‌ه‌ب‌ه‌ن و ل‌ه م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی ر‌ه‌س‌م‌ی د‌ه‌و‌ل‌ت ج‌ی‌اب‌و‌ون‌ه‌ت‌ه‌و‌ه، ن‌ه‌و‌ی‌را‌ون ل‌ه‌نا‌و م‌ز‌گ‌ه‌و‌ت‌ه‌ک‌ان ب‌از‌ن‌ه‌ی ز‌اس‌تی ب‌ه‌س‌تن و و‌ان‌ه ب‌ل‌ی‌ن‌ه‌و‌ه، ب‌ۆ‌ی‌ه‌ ه‌ه‌م‌ی‌ش‌ه ل‌ه‌ح‌ال‌ه‌ت‌ی گ‌ۆ‌ش‌ه‌گ‌ی‌ر‌ی‌د‌اب‌و‌ون و ل‌ه‌نا‌و ر‌ی‌ب‌ات‌ه‌ک‌ان‌ی‌ان م‌ا‌و‌ن‌ه‌ت‌ه‌و‌ه و‌ان‌ه‌ی‌ان ب‌ه‌ م‌ور‌ی‌د و ه‌ه‌و‌اد‌ار‌ه‌ک‌ان‌ی‌ان گ‌و‌ت‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه (۷۹).

ل‌ه‌ ت‌ه‌ن‌ج‌ام‌ی گ‌ۆ‌ر‌ان‌ک‌اری‌ی‌ه س‌ی‌اس‌ی و م‌ه‌ز‌ه‌ب‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان، ت‌ه‌و ک‌ات‌ه‌ی س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ی م‌و‌ه‌ح‌ی‌د‌ی‌ن ه‌ات‌ه پ‌ی‌ش‌ه‌و‌ه، ب‌ه‌ه‌ۆ‌کاری ت‌ه‌و‌ه‌ی ل‌ه‌ ل‌ی‌ک‌د‌ان‌ه‌و‌ه‌ی د‌ه‌ق‌ه‌ک‌ان‌د‌ا، ب‌ر‌و‌ای‌ان ب‌ه‌ ب‌ن‌ه‌ما ع‌ه‌ق‌ل‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان ه‌ه‌ب‌و‌و‌ه، چ‌ون‌ک‌ه ش‌و‌ی‌ن‌ک‌ه‌و‌ت‌ه‌ی ب‌ی‌ر‌و‌ب‌ا‌و‌ه‌ری ت‌ه‌ش‌ع‌ه‌ری ب‌و‌ون، ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌ان‌ب‌ه‌ر ر‌ی‌ب‌ات‌ی م‌و‌ر‌اب‌ت‌ی‌ن‌د‌ا، د‌ام‌ه‌ز‌را‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی‌تر‌ی‌ان

بنياتناوه، كه پي ده گوتريت (الزاوية). ته گهر ريبات ته نها گرنكي به زانسته ئاينيه كان له چوارچيوه پرسیه فيقهيه كان (الفروع)، دابيت، به هوو بنچينه بيركړنده و هې مه زه به مالكي، تهوا زاويه پوټي گرنكي له بواري گرنيدان به بابه ته كاني (اصول) بينووه، پاشان بايه خان به خوځندني بابه ته كاني پزيشكي، گه ردووناسي و جوگرافي داوه (۸۰). به مه ش مملانيه كي توند له نيواني ريبات و زاويه و قوتابخانه و مزگوته كان دروست بوو، به ئامانجي ته و هې بتوانن ژماره يه كي زور له خوځندكاران له ده وري خوځان كوڅكه نه وه (۸۱).

كه واته مملانيكان پهن گدانه و هې ته ري و نه ريبان به سهر شويني فيربوون و زانستدا هه بوو. مزگوته كان وهك شوينيكي ئايني له قوناغي سهره تادا پوټي گه وريان له بواري په ورو ده و فيركردندينووه. له به غداد و نه دندلوس سهدان مزگوت بنياتناوه، كه له پال تهركه ئاينيه كه ي، له بواري فيربوون و زانستدا پوټي گپراوه. مملاني سياسي و ئايني كاريگه ري هه بووه له سهر دابه شبووني مزگوته كان به سهر په وت و مه زه به كاني جيهاني ئيسلاميدا، به تاييه ت له ناوچه كاني به غداد ههر په وت و مه زه به يك تيكوشاوه بوته و هې مزگوتي تاييه ت به خوځي هه بيت، زورجاريش له نيوان نوځخوځنيان مزگوته جياوازه كاندا، به ريه ككه وتن و شهر پرويداوه.

قوتابخانه و خوځندنگان به ره مه مي ته و مملانيانه بوون، قوتابخانه كاني نيزاميه له دهره نجامي بلاو بوونه و هې زياتري هزر و بيروباوهرې ئيسماعيليه كان له ناوچه كاني ژير ده سلا تي عه باسي هاتوونه ته به ره مه، ته م په وت مه ترسي و هه په رشي له سهر خيلافه تي سوننه و هه ژمووني سه لجوقيه كان دروست كړدبوو، بو پيشگيري له زياتر ته شه نه كړدني بيري ته م گرووپه، سه لجوقيه كان قوتابخانه كاني نيزاميه يان دامه زراند. به هو كاري ته و هې كه ته شه ريه كان هه مه كاره بوون و ده ستيان به سهر ته و ده زگايانه دا گرتبوو، هه ريه كه له حنه في و حنه ليه كان بيريان له وه كړدوه ته و انيش قوتابخانه ي تاييه ت به خوځان دروست بكه ن، بو يه كيپر كي له نيوان لايه نه جياوازه كاندا بو بنياتناني قوتابخانه و خوځندنگاي زياتر دروستبوو، سياسي و بنه مالله پاره داره كانيش به ئامانج و مه به ستي جياوازه و هاندهر و پشتگيري ته و هه ولا نه يان كړدوه. له ولا تي ته دندلوس قوتابخانه كان له ناو مزگوته كانه وه گه شه يان كړد، سهرباري ته و هې كه قوتابخانه ي سهر شه قامه كان و كو لانه كان به شيوه يه كي بهرچاو له و ناوچه يه دهره كه وتوون.

ليړه وه سهرنج دهرت سهرچاوه په سه نه كان به كه مي باسيان له قوتابخانه و ناو نه دند زانستيه كاني ته دندلوس كړدوه، به لكو ته و هې هه يه زياتر ژيدره پوژه لاتناسيه كان گرنكيان به و پرسه داوه. به پي به دوا د اچوونه كان هو كاري پشت ته مه ده گه پته وه بو ته و دوخه سياسي و سهر بازيه ي كه له ماوه ي هه ردو و سه ده ي (۵-۶ك/ ۱۱-۱۲ز) دا، ته دندلوس بالاده ست بووه. به هوو شهر و به ريه ككه وته سهر بازيه كاني نوخويي موسلمانان له لايه ك و هيرش و مه ترسي خاچيه كان له لايه كيتره وه، نووسهر و ميژوونو و سه كان سهرنجيان له سهر ته م لايه نه گرنك و

شارستانىيەى ناوچەكە گۆرپوۋە بۆ تۆماركردنى پرووداۋە سىياسى و سەربازىيەكان. شتېكى سىروشتى و ئاسايىيە لەوكاتانەدا ھەموو چاۋەكان لەسەر لايەنى سىياسى چىركىڭنەۋە. ئاشكرايە ئەو پاشخانە زانستى و پۆشنىرىيەى كە بەدەرىژايى خىلافەتى ئومەۋى و دەسەلاتدارەكانى دواتردا لەئەندەلوس بەسەرىيەك خرابوو، لەماۋەى ئەو دوو سەدەيەدا پىگەيى و كامىل بوو. بەو واتايەى قوتابخانە و دەزگا فېركارىيەكان گەيشتنە ئاستىكى زۆر پىشكەوتوو، ژمارەى قوتابى و فېرخوازانىش پۆژ بەپۆژ زياتر دەبوو. كاتىك شەپۆلى خويندكارانى ئەوروپى پرووى لە قوتابخانە و زانكۆكانى ئەم ناوچەيە كرد، دواى گەرانەۋەيان پۆشنىرى و زانستى مۇسلمانانان گواستەۋە بۆ ۋلاتەكانيان، بۆيە بەشېك لەو خويندكارانە ژمارەيەكى زۆر كىتب و دانراۋى زانستىيان لەگەل خويان بۆ ۋلاتەكانيان گواستەۋە و لە كىتبخانەكاندا پارىزگاريان لىكراۋە، ھەروەھا ھەندى لەوان ئەزمۇونى ژيان و ئەۋەى لە ئەندەلوس بەچاۋى خويان بىنيوويانە ۋەكو ياداشت نووسىۋەتەۋە، ئىدى پۆژھەلاتناسەكان لەو پىگەيەۋە توانىويانە زانىارىيەكان لەسەر شىۋەى پەروەردە و فېركردنى ئەم ناوچەى جىھانى ئىسلامى دەست بخەن. ھەرچى تايبەتە بەكىتبخانەكان پەوت و مەزھەبەكان و لايەنە سىياسىيەكان گرنگيان بەو بوارە داۋە، لەناوچەكانى بەغداد بوۋەيھىيەكان ۋەك ھىزىكى لايەندارى شىعە پۆلىكى بەرفراوانيان لە بونياتنانى كىتبخانەكان و كۆكردنەۋەى كىتب بىنيوۋە، بەلام بەھۆى توندبوونەۋەى مەملەتلىكان زۆرجار كىتب و كىتبخانەكان زىانى گەورەيان بەركەوتوو و سووتاون. كىتبخانەكانى ئەندەلوس ناوبانگىكى ئىجگار گەورەيان ھەيە، ھەر لەسەردەمى خەلىفەكانى ئومەۋىيەۋە گەورەترىن و نايابترىن كىتبخانە لە شارەكانى ئەندەلوس دروستكراۋو، دواى سەرھەلدانى قۇناغى تەۋائىف شارەكان كەوتنە كىپرەك بۆ زىادكردنى كىتبخانەى تازە، شارەكانى قوتوبە و ئىشبىلىيە دوو ديارترىن نمۇنەى ئەو سەردەمەن. ئەمە سەربارى ئەۋەى لە زۆربەى شارەكاندا خانەى زانستى تايبەت ھەبوو، كە لەبوارى پۆشنىرى و زانستىدا پۆلىان بىنيوۋە.

لەدەرەنجامى مەملەتلى ئىۋان لايەنەكان دەزگاي دىكە دەرەكەوتوون، كە لەسەرەتادا ئەرك و كاريان سەربازى بوۋە، بەلام بە تىپەربوونى كات گۆراون بۆ شوپنى پەروەردە و فېربوون. رىيات و زاويە، لەھەناۋى مەملەتلى سىياسى و ئايىنىيەكانەۋە گەشەيان كىردوو، لەناوچەكانى پۆژھەلات سەلجۇقىيەكان ۋەك قەلا و سەنگەرى بەرگرى لەسەر سىنورەكان ئەو دەزگايەيان بىيات ناۋە، ھەروەھا لە مەغرىب و ئەندەلوس بەھەمان شىۋە، بەھۆى زىادبوونى فشار و ھەپەشەى ھەرىيەك لە فاتىمىيەكان و مەسىحىيەكان، بە مەبەستى بەرگرى چەندىن رىيات دروستكراۋە، پاشان ئەو دەزگايە لە ئەركى لە سەربازىيەۋە گۆراۋە بۆ شوپنى پەروەردەكردن و فېربوونى زانستەكان، بەتايبەت زانستە ئايىنىيەكان. لە سەردەمى مەھىدىندا زاويە ھاۋشىۋەى رىيات دروستكراۋە، بەلام بەھۆى سىروشتى بىركردنەۋەى ئەو ھىزە، زاويەكان جگەلە خويندنى زانستەكانى ئايىنى، زانستەكانىترى ۋەكو جوگرافى و بىركارى و لۆژىكى تىدا گوتراۋەتەۋە.

دهره نجام:

یه که کم: پراسته مزگه و ته کان به ئه رکی ئایینی و کومه لایه تی و ته نانه هت سیاسی هه ستاون، به لام دواتر بوون به بناغه ی دامه زارندنی قوتابخانه و زانکۆکان.

دووهم: ململانی سیاسی و ئایینییه کانی نیوخوی موسلمانان به دیویکدا دۆخیکی باشیان دروستکردبوو که پهوت و گروپ و دهسه لاتة لۆکالییه کان بکه و نه کیپرکی بۆ ئه وه ی زۆرتین زانا و فیرخواز له دهوری خویان کۆبکه نه وه، له م پیناوه شدا دهسه لات و توانای خویان خستبووه خزمهت دامه زارندن و دروستکردنی ناوه ندی زانستی و پۆشنییری.

سییه م: له ناوچه کانی پۆژئاوایی ئیسلامی به تایبهت ئه نده لوس خانه ی زانستی و پریات و زاوییه کان بوون به تایبه ته ندی ئه و ناوچه یه و پۆلکی ئسجگار گرنگیان له بواری پیشکه و تنی شارستانییه تی ئیسلامیدا گێرا

په راویز و سه رچاوه کان:

۱. جولیان ریبر، التربية الاسلامية في الاندلس، تر: طاهر احمد مكي، دار المعارف، (القاهرة، ۱۹۹۴)، ص ۱۰۹.
۲. البيروني، الجماهير في معرفة الجواهر، ص ۹۴-۹۶؛ ابن الاثير، الكامل، ج ۷، ص ۴۵۳.
۳. محمد بن حسين بن علي حرز الدين، تاريخ نجف الاشرف، مطبعة نگارش، (قم، ۱۴۲۷هـ)، ج ۱، ص ۱۱۰؛ محسن الامين، اعيان الشيعة، تح: حسن الامين، دار المعارف، (بيروت، ۱۹۸۳)، ج ۸، ص ۱۲۳-۱۲۴.
۴. ابن بطوطة، رحلة ابن بطوطة (تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)، أكاديمية المملكة المغربية، (الرباط، ۱۴۱۷هـ)، ج ۱، ص ۴۲۱.
۵. (جعفر النقدي، ابن الحاج محمد (ت. ۱۳۷۰هـ | ۱۹۵۰م)، تاريخ الامامين الكاظمين، مطبعة العربية، (بغداد، د.س)، ص ۵۴-۵۷.
۶. ابن الجوزي، المنتظم، ج ۱۵، ص ۳۲۹-۳۳۰؛ ابن الاثير، الكامل، ج ۸، ص ۱۰۵.
۷. المنتظم، ج ۱۶، ۸۶، ۱۰۵.
۸. ابن الجوزي، المنتظم، ج ۱۷، ص ۶۶؛ ابو الفداء، التاريخ مختصر الدول، ج ۲، ص ۱۷۴.
۹. قانون التاويل، ص ۵۰.

10. Imamudin, A political history of Muslim Spain, Ffiliated East West press, (Newdelhi, 1960), p176.

11. وائل ابو صالح، جهود الحكم المستنصر فى تطور الحركة العلمية فى الاندلس، مجلة النجاح للابحاث، المجلد الثانى، العدد ٦، ١٩٩٢، ص ١١٨-١٢٠.
12. زيغريد هونكه، شمس العرب تسطع على الغرب، تر: فاروق بيضون و كما دسوقي، ط٨، دار الجيل، (بيروت، ١٩٩٣)، ص ٣٩٤.
13. ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج٤، ص ٤٥٩.
14. ابن بسام، الذخيرة فى محاسن اهل الجزيرة، تح: احسان عباس، دار العربية للكتاب، (تونس، ١٩٨١)، ج١، ص ٤٣-٤٥.
15. صالح بليل، الاثار الحضارية للصراعات العسكرية فى الاندلس ابان عصر ملوك الطوائف (ق.٥هـ|١١م)، اطروحة الدكتوراه مقدمة الى كلية العلوم الاسلامية بالجامعة باتنة، (الجزائر، ٢٠١٩)، ص ٢٧٣.
16. ابن عساكر، تبين كذب المفتري، ص ١٠٨؛ امين، العراق فى العصر السلجوقي، ص ٢٢٧.
17. الاشعري، الابانة عن اصول الديانة، ص ٤٦؛ ابن النديم، الفهرست، ص ٢٢٥.
18. ابن خلكان، وفيات الاعيان، ج٣، ص ٢٨٥.
19. بن حامد بن منور الجدعاني، الصلة بين التشيع والاعتزال، رسالة ماجستير، مقدمة الى كلية الدعوة اصول الدين بالجامعة ام القرى، (السعودية، ١٤١٩هـ)، ص ٢٢٢-٣٧٩.
20. بؤ زانيارى زياتر بروانه: (الاسماعيليون تاريخهم و عقائدهم، ص ٥١٥-٦١٣؛ برنارد لويس، الحشاشون، ص ١٠٣-١١٥).
21. ابن خلدون، العبر، ج٣، ص ٥٨٠.
22. تاريخ الاسلام، ج١٠، ص ٣٩٠.
23. تح: محمد زاهر الكوثرى، المكتبة الازهرية للتراث، (القاهرة، ١٩٩٢)، ص ١٩-٣٥.
24. ابن الجوزى، المنتظم، ج١٨، ص ٢٠٠.
25. ابن الجوزى، المنتظم، ج٨، ص ١٤٤، ج١٦، ص ١٠٠، المقدسى، جورج، الاسلام الحنبلى، تر: سعود الموالى، شبكة العربية للابحاث والنشر، (بيروت، ٢٠١٧)، ص ٥٩.
26. ابن الجوزى، المنتظم، ج١٦، ص ٣٠٤.
27. المقدسى، الاسلام الحنبلى، ص ١٧١.
28. بؤ زانيارى زياتر بروانه: (علل، الازمه العقيدية بين الاشاعرة واهل الحديث خلال القرنين ٥-٦ الهجريين، دار الامام مالك، (الجزائر، ٢٠٠٥، ص ١٢٩-١٣٠).
29. امين، تاريخ العراق، ص ٢٢٣-٢٢٥.
30. ابن الجوزى، صيد الخاطر، تح: حسن المساحى سويدان، دار القلم، (دمشق، ٢٠٠٤)، ص ٢٧٢-٢٧٣.

۳۱. ابن رجب (ت. ۷۹۵هـ)، الذیل علی طبقات الحنابلة، تح: محمد حمید الفقی، دار المعرفة، (بیروت، ۱۹۵۲)، ج ۱، ص ۲۷۹-۲۸۰.
۳۲. (ابن بشکوال، الصلة، ص ۳۱۸، ۴۵۸.
۳۳. جولیان ریپیرا، التربية الاسلامية، ص ۵۹.
۳۴. المقدسی، الاسلام الحنبلی، ص ۵۹.
۳۵. مکی، طاهر احمد، دراسات من ابن حزم و كتابه طوق الحمامة، ط ۲، مكتبة وهبة، (القاهرة، ۱۹۷۷)، ص ۵۲-۵۳.
۳۶. عبدالعزيز سالم، قرطبة حاضرة الخلافة في الاندلس، الناشر مؤسسة ثبات الجامعة، (اسكندرية، ۱۹۹۷)، ج ۲، ص ۱۶۵-۱۶۶.
۳۷. الفنازعي، تفسير موطأ، تح: عامر حسن صبري، دار النوادر، (قطر، ۲۰۰۸)، ج ۱، ص ۱۹.
38. Imamudin, A history of Muslim, p176.
۳۹. جولیان ریپیرا، التربية الاسلامية فی الاندلس، ص ۸۰.
۴۰. زانکۆ له میژووی ئه وروپای سه دهه کانی ناوه پراست، وابسته یه به قۆناغی دواى کاریه گه ربوون به سیستمی زانکۆیی موسلمانان له ئهنده لوس و باکوری ئه فریقیا، هه ر له و قوتابخانه و خویندنگایانه وه گه شه ی کردووه، که سه ر به ده زگای که نیسه و دێره کان بوون، هه ره یه کێک له و خویندنگایانه به (uni)، ناوبراوه، دواى بریارى یه که خستنیان له ژێر سایه ی ده زگای که نیسه و په پره وکردنى یه که سیستمی خویندن، له یه که یه کێتدا کۆکرانه وه و ناوهران (university). بۆ زانیاری زیاتر برپاوه: (ش.هـ . هاسکنز، نشأة الجامعات، تر: جوزیف نسیم یوسف، دار النهضة العربية، (بیروت، 1981)، ص-250 252؛ سعید عبدالفتاح عاشور، الجامعات الاوروییه فی العصور الوسطی، دار الفكر العربی، (القاهرة، 2006)، ص 3-6).
۴۱. یاقوت الحموی، معجم الادباء، تح: احسان عباس، دار الغرب الاسلامی، (بیروت، ۱۹۹۳)، ج ۱، ص ۳۸۱.
۴۲. المقریزی، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، دار الکتب العلمیه، (بیروت، ۱۴۱۸هـ)، ج ۴، ص ۷۳؛ ویل دیوران، قصة الحضارة، تر: زکی نجیب محمود واخرون، دار الجیل، (بیروت، ۲۰۰۲)، ج ۱۳، ص ۲۷۳.
۴۳. بوزانیاری زیاتر ده رباره ی ئه م ناوه نده زانستیه برپاوه: (حکیم، حسین عیسی، مدرسة بغداد العلمیه واثرها فی تطور الفكر الامامی، المكتبة المقدسه، (قم، ۲۰۱۲)، ص ۳۸-۴۳).
۴۴. یاقوت الحموی، معجم الادباء، ج ۱، ص ۳۸۱؛ ابن ابی اصیبعه، عیون انباء فی طبقات الاطیباء تح: نزار رضا، دار مكتبة الحياة، (بیروت، د.س)، ص ۲۱۲.
۴۵. ابن الجوزی، المنتظم، ج ۱۵، ص ۱۷۲؛ ابن اکثیر، البدیه والنهایه، ج ۱۵، ص ۴۴۷.
۴۶. العمری، ابو العلاء، شروح سقط الزند، تح: مصطفى السقا واخرون، ط ۲، الهيئة المصریة العامة للكتاب،

- (القاهرة، ١٩٨٦)، ص١٢٣٩-١٢٤٠.
٤٧. ابن الجوزى، المنتظم، ج١٤، ص٣٦٦.
٤٨. ابن الجوزى، المنتظم، ج١٥، ص١٧٢؛ ابن الاثير، الكامل، ج٨، ص٣٣٦-٤٣٧؛ ابن اكثير، البدية والنهاية، ج١٥، ص٧٦٩.
٤٩. المقدسى، الاسلام الحنفى، ص٦٨.
٥٠. ابن الاثير، الكامل، ج٨، ص٣٣٧.
٥١. بوزانيارى زياتر لهو بارهيهوه پروانه: (عفيف عيسى يونس، تطور الفكر الامامى فى العراق خلال العصر السلجوقى ٤٤٧-٥٩٠هـ/١٠٥٥-١١٩٣ز، رسالة ماجستير، جامعة الكوفة، ٢٠١٠).
٥٢. ابن الجوزى، صيد الخطر، ص٤٦.
٥٣. بوزانيارى زياتر پروانه: (ابن النديم، الفهرست، تح: ابراهيم رمضان، ط٢، دار المعارف، (بيروت، ١٩٩٧)؛ حاجي خليفة، كشف الظنون عن اسامي الكتب الفنون، طبع وزارة المعارف التركية، (اسطنبول، ١٩٤٣)).
٥٤. بوزانيارى زياتر پروانه: (د عبدالله صالح البشرى، الحياة العلمية فى عصر الخلافة فى الاندلس (٣١٦-٤٢٢هـ/٩٢٨-١٠٣٠م)، مكتبة الملك فهد الوطنية، (مكة المكرمة، ١٩٩٧)، ص٧٣-٧٨).
٥٥. خوليان ربييرا، التربية الاسلامية فى الاندلس، ص١٢٦، ١٧٥-١٧٣.
٥٦. خوليان ربييرا، التربية الاسلامية فى الاندلس، ص١٢٧.
٥٧. نفح الطيب، ج١، ص١٥٥.
٥٨. ابن الابار، التكملة كتاب الصلة، ج١، ص١٢٧؛ خوليان ربييرا، التربية الاسلامية فى الاندلس، ص١٨١-١٩١.
٥٩. ابن بشكوال، الصلة، ص٢٣٧-٢٣٨.
٦٠. بوشريط، محمد، ظاهرة بيوتات العلم ودورها الثقافى ٣٠٠-٤٦٠هـ/٩١٢-١٠٦٧م، اطروحة الدكتوراه، جامعة الجزائر، ٢٠١٢، ص٣٧.
٦١. ابن بسام، الذخيرة، ج٢، ص٢٣٨.
٦٢. بوشريط، ظاهرة بيوتات العلم ودورها الثقافى، ص٨٨.
٦٣. رستم، محمد بن زين العابدين، بيوتات العلم والحديث فى الاندلس، دار ابن حزم، (بيروت، ٢٠٠٩)، ص٥٠-٥٧.
٦٤. بوشريط، ظاهرة بيوتات العلم ودورها الثقافى، ٢٠١٢، ص٧٣.
٦٥. ابن بشكوال، الصلة، ص٢٣٧-٢٣٨.
٦٦. ابن الجوزى، المنتظم، ج١٦، ص٣٠٤.
٦٧. صيد الخاطر، ص٣٧٣.

٦٨. صيد الخاطر، ص ٣٧٣.
٦٩. ابن الجوزى، المنتظم، ج ١٧، ص ٥٧؛ ابن الاثير، ج ٨، ص ١٨١.
٧٠. ابن الاثير، ج ٨، ص ١٨١.
٧١. المراكشى، البيان المغرب، ج ١، ص ١٣٣-١٣٤.
٧٢. المالكي، ابوبكر عبدالله بن محمد ت. ٥٣٤هـ|، رياض النفوس فى طبقات علماء القيروان والافريقية وزوهادهم ونسائهم مسير اخبارهم وفضائلهم واوصافهم، تح: بشير الكيوش، ط ٢، دار الغرب الاسلامى، (بيروت، ١٩٩٤)، ج ١، ص ١٩٩٧-٢٠٠٠.
٧٣. ابن ابي زرع الفاسى، الانس المطرب بروض القرطاس، دار المنصور للطباعة والوراقة، (الرباط، ١٩٧٢)، ص ١٢٥؛ البكرى (ت. ٤٨٧هـ)، المسالك والممالك، دار العرب الاسلامى، (د.م، ١٩٩٢)، ج ٢، ص ٨٥٧.
٧٤. محمود، حسن احمد، قيام الدولة المرابطين، دار الفكر العربى، (القاهرة، ١٩٥٦)، ص ١٣٠-١٣٣، ١٣٦-١٣٧؛ بلغيث، محمد الامين، الربط بالمغرب الاسلامى دورها فى عصر المرابطين والموهبيدين، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، ١٩٨٧، ص ١٣٣-١٣٤.
٧٥. محمد الامين بلغيث، الربط بالمغرب الاسلامى، ص ١٣٣-١٣٤.
٧٦. محمد المختار السوسى، سوس العالمة، مطبعة فضالة، (المغرب، ١٩٦٠)، ص ١٧-١٩.
٧٧. الفرديل، الفرق الاسلامية فى الشمال الافريقى، تر: عبدالرحمان بدوى، ط ٣، دار الغرب الاسلامى، (بيروت، ١٩٨٧)، ص ٣٨٠.
٧٨. ابن الابار، لتكملة كتاب الصلة، ج ١، ص ٢٩٧، ج ٢، ص ٢٢٣؛ جوليان ريبيرا، التربية الاسلامية، ص ٥٩.
٧٩. جوليان ريبيرا، التربية الاسلامية، ص ٥٩.
٨٠. محمد الامين بلغيث، الربط بالمغرب الاسلامى، ص ٢٨١.
٨١. محمد الامين بلغيث، الربط بالمغرب الاسلامى، ص ٢٨١-٢٨٢.

م‌ی‌ژ‌و‌ی ئ‌ی‌ب‌ن‌و ئ‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌ج‌ائ‌ی ه‌ه‌ز‌ب‌ان‌ی

ن‌و‌وس‌ه‌ر:

م‌ی‌ر ع‌ز‌ه‌د‌ی‌ن م‌و‌ح‌ه‌م‌ه‌د ک‌و‌ر‌ی ئ‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌ج‌اء ک‌و‌ر‌ی

م‌و‌ح‌ه‌م‌ه‌د‌ی ه‌ه‌ز‌ب‌ان‌ی ئ‌ه‌ر‌ب‌ی‌لی – ه‌ه‌و‌ل‌ی‌ر‌ی

(026-007ك/3221-1031ز)

ل‌ی‌ک‌و‌ل‌ی‌ن‌ه‌و‌ه‌ی: د. ص‌ب‌ح‌ی ع‌ب‌د‌ال‌م‌ن‌عم م‌ح‌م‌د

(ب‌ه‌ش‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م)

و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ان‌ی:

پ. د. م‌ه‌ه‌د‌ی ع‌و‌س‌م‌ان ه‌ه‌ر‌و‌ت‌ی

میژووی ئینو ئه بی لهیجائی هه زبانی

نووسەر: میر عزه دین موحه مه د کوری ئه بی لهیجاء کوری موحه مه دی
هه زبانی ئه ربیلی - هه ولیری (700-620ك/1301-1223ز)

لیکۆلینه وهی: د. صبحی عبدالمنعم محمد
(به شنی یه کهم)

وه رگیانی:

پ. د. مه هدی عوسمان هه روتی

پیشه کی وه رگی:

سو پاس و ستایش بۆ خوای گه وره و میهره بان و سه لات و سه لامیش له سه ر پیغه مبه ری ئیسلام موحه مه د، له دوای فتوحاتی ئیسلامی بۆ ناوچه کوردیه کان، و بوونی کوردستان به به شیک له جیهانی ئیسلامی کۆمه لگه ی کوردی وه کو هه ر نه ته وه یه کی دیکه ی ژیر چه تری ئیسلام به شداریه کی کارای له به ره و پیش بردن و گه شان وه ی شارستانی هه تی ئیسلامیدا هه بووه، ژماره یه ک له زانا ده رکه و توون و ئه سپی خو یان تاوداوه له بواره جیاوازه کانی ژیا نی سیاسی - پامیاری و کارگی پری و زانستی ... و پۆلی گه وره یان بینوه، بۆیه خستنه پرووی لیکۆلینه وه ی میژووی که سایه تیه دیاره کان به شیکی زیندوو و گرنگی لیکۆلینه وه میژووییه کانه، به تاییه تی له ورپۆله جیاوازه ی ئه و که سایه تیا نه له کۆمه لگه دا هه یان بووه زانستی میژووش یه کی که له و بواره یه که که سایه تی دیاری ماله میرانی هه زبانی کوردی ئینو ئه بی لهیجائی تیدا ده رکه و تووه و کتییی (میژووی ئینو ئه بی لهیجائی هه زبانی) نویسه، به شیوه ی سالانه پرووداوه کانی دوای له دایکبونی پیغه مبه ر موحه مه ده وه (درودی خوای له سه ر بیّت) ده ستی ده کات تا کو سه رده می خو ی و سالیک به ر له مردنی واته سال ی 699ك/1300ز، به لام ئه وه ی وه رگی پردراوه و له به رده ستماندایه ئه و به شه ی ده ستنوسه که یه که د. سوبحی عه بدو لمونعیم موحه مه د لیکۆلینه وه ی له سه ر کردوه به شیکی کتیه که یه و له پرووداوه کانی سال ی ۳۵۸ك تا کو ۵۸۹ك له خو ده گریّت، له به ر ئه وه ی له و کاته دا که لیکۆله ری ناوبرا و کاره که ی ئه نجامداوه وه ک خویشی ده لیت: ته نها ئه و به شه ی ده ستنوسه که ی دۆزرا بوویه وه، به لام خو شبه ختانه ئیستا به شی دیکه شی دۆزرا وه ته وه و له به ر ده سته به تاییه تی ئه وه ی که له رووداوه کانی سه رده می پیغه مبه ره وه (درودی خوای له سه ربی) ده ستی ده کات تا کو سال ی 589ك، که له چوارچیوه ی ماسته رنامه یه ک له لایه ن مه نال خزر عه واد له به شی میژووی کۆلیژی خویندنی بالای زانکۆی بیرزیت له فه له ستین سال ی 2010ز لیکۆلینه وه ی له سه ر کراوه، وه ک ئه م تو یژه ره ده لیت: ده ستنوسه که ی له په یمانگه ی مه ختواتی زانکۆی یه رموک له ئوردن ده سته و تووه: هه ره و ه دیاره لیکۆله ر ده لیت: ئه و ده ستنوسه ی ئه و

دهستی كه وتوو به ناوی (میژووی ئینو ئه بی لهیجا به شی یه كه م) هه به شیوازیکی میژووی ئه ده بی باس له سهرده می پیخه مبه ر (درودی خوی له سه ربی) ده كات هه ر له له دایك بونیوه تاكو گه یشتنی سروس و غه زه وات و فتوحات ، و سه رده می خه لیفه كانی راشیدی و ئومه وی و عه باسی وفاتی می و به تاییه تیش ئه یوبیه كان كه زور له سه ریان ده وه ستی و ورده كاری زور ده خاته پروو ، به هوی ئه وه ی باسكرا له باره ی به شی یه كه می كه واته ده كری ئه م كاره ی ئیستا كه وه رمانگی پراوه ناو لبینن به شی دووه می كتیبه كه كومه لیک له زانیاری ده گمه ن و گرنه و شاراه به تاییه تی له باره ی میژووی كورد ده خاته پروو به شیوازیکی بیلایه نانه ی میژووی پریازگر . به یارمه تی خوا له داها تودا به شی یه كه میش كه له به رده ستمانه و ه رده گیرینه سه ر زمان ی كوردی .

ئینو ئه بی لهیجائی هه زبانی سه ره پای پۆله زانسته كه ی له بواری كارگیری و پامیاری -سیاسی و سه ربازیشا به شداری كاری له سه رده مه كه ی خۆیدا هه بووه له وه رگرتنی پۆستی ویلایه تی دیمه شق تاكو شه ری جیهادی دژی خاچدروشان و مه غۆل و... . ناوبرا له سه رده میك ژیاوه پری بووه له پرووداوی میژووی جوړاوجور و مه ترسیدار به سه ر كومه لگه ی ئیسلامی و چه ن دین هه وراز ونشیوی له لاوازی و به هیزی ده سه لاتدارانی ئیسلامی و كیشه ی ده ره کی و ناوه خۆی ، كه ناوبرا زوربه یانی تۆمار كردوه و تیگه یشتنیکی ته وا له باره ی میژووی ئه و سه رده مه ده خاته پروو .

ئهمه و سه ره پای ئه و بارودوخه نا هه موارانه سه رده می میژوونوس له بواری زانستی و به ره هه مه نوسراوه كان جیهانی ئیسلامی هه نكاوی باشی نابوو له ده ركه وتنی زانیانی دیار و به توانا به تاییه تی ولاتی شام له و كاته دا پۆلی زوری هه بوو له پیگه یاندنی كه سانی به توانا له بواری زانستیدا ، ئینو ئه بی لهیجائیش یه كێك بوو له وانه ی به هاری ته مه نی زانستی و كارگیری له و ولاته دا به سه ر برد ، به تاییه تی دوا ئه وه ی مه غۆله كان ده ستیان به سه ر به غدا و هه ولیر و شاره كانی دیکه ی پۆژه لاتی ئیسلامیدا گرت كه له پیشووترا بنكه ی پۆشنیری وزانستی جیهانی ئیسلامی بوون ، پۆلی ئه م شارانه گواسترایه وه بۆ شام و میسر .

له كۆتاییدا هیوادارم به وه رگی پانی ئه م كتیبه ی نوسه ر وزانای كوردی دیاری نه ته وه كه مان خزمه تیکی كه مم گه یاندن به میژوو و كتیبخانه ی كوردی و نه وه ی ئیستای زانستخوازانی گه له كه مان كه به شیکی زوریان له زمان و پۆشنیری عه ره بی دا پراون پیوستیانه وه كه هه رنه ته وه یه کی تر به زمانی شیرینی كوردی خویان ئاشنای زانیاری و میژووی پابردوی خویان و گه لانی ناوچه كه بن . له كۆتاییدا له خوی بڵاده ست داواكارم ئه م هه وله پاك و پوخت له پینا و په زامه ندی خۆیدا قه بول بكات و له كه م و كورییه كاغان ببوری .

وه رگیر: پ. د. مه هدی عوسمان هه روتی

هه ولیر 15/8/2025

پیشه کی:

به ناوی خوای به خشنده و میهره بان ، سوپاس وستایش بۆ خوای جیهانیان له سهر چه سپاویمان له سهر ئه و ئاینه راسته ، وه ئه و ریگا راسته ی که نیشانی داوین ، سوپاسیکی بیانی پیرۆز که ئاماده مان بکات له پیناو به ده سته پینانی ره زامه ندی و به شیامان بزانیته بۆ چاکه ی زیاتر، درودو سه لام له سهر دوا یینی پیغه مبه ران و نیردراوان پیشه وامان محمد ، وه له سهر بنه مال ه و یارو یاوه رانی ههر هه موویان ، له گه ل ئه وانه ی به پینمونی ئه وان و پینمونی کراون تا کو پۆژی دوا یی .

خوای گه وره و پاک و بیگه رد ئوممه تی ئیسلامیمانی شه ره فمه ند کرد به که له پووریکی هزری گه وره ، له پیشووتردا هیچ ئوممه تیکی تر پینه گه یشته بو ، ئه و که له پووره هزریه ش به ره ه می ئه و زانیانه بو که گیانی به نرخ و به های خوایان ده به خشی ههر له کۆنترین سه رده مه وه له پیناو پیشه ووتنی ئوممه ته که یان به سهر ئه وانی تر دا .

کاتی که ههر ئوممه تی که حه زی به پیشه ووتن ، و گه یشتن به به رزترین پله ی سه رکه وتن بیت ده بیت بگه ریته وه بۆ میژووی هزری و داب و نه ریتی له پیناو دروستکردنی ریگا له به رده میدا . له بهر ئه وه پێویسته له سهر ئه و ئوممه ته هه موو ئه زیه تی که تیپه ریته بۆ به یه که وه به ستنی ئیستای به رابردووی بۆ ئه وه ی له سواری به رزی و پیشه ووتن بیت ، ئه وه ش جیه جینابی ته نها به ئاشرکردنی که له پووره که و بلا و کردنه وه ی نه بیت بۆ ئه وه ی کوپانی ئه و وه چه یه سودی لیبینن و شکۆمه ندی و په ندی لیوه ر بگرن بۆ ریگای داها توویان . له بهر ئه وه هه لسام به لی کۆلینه وه ی کتیبی یه که م له (میژووی ئیبنو ئه بی له یجاء) که به میژوونوسی قوتا بخانه ی شام داده نریت ، ئه وه ی که له ئیوان هه ردوو سه ده ی شه ش و حه فتی کۆچی ده رکه ووت و به ئاراسته ی به ره و ئیسلامیه تی گشتی له نوسینی میژووی جیا ده کرایه وه .

ئیبنو ئه بی له یجاء کتیبه که ی به ژیا نامه ی پیغه مبه ر (درودی خوای له سهر بیت) ده سته پیده کات به شیوه یه کی کورت و زۆر پوخت ، ئینجا پرودا وه کانی جیهانی ئیسلامی له خۆ ده گریت ، دوا ی ئه وه ده سته کات به نوسین زۆر به پروونی ، ورده کاریی گشتی له سالی 358 ک تا کو 589 ک ئه وه ش کۆتایی ده ستنو سه که یه که له لاما ن هه یه ، ئه وش واما ن لیده کات پیشه نگی بده یان له لی کۆلینه وه له و پرودا وانه و له خوای به رز و خاوه ن ده سه لات ده خوا زین یارمه تیمان بدات له سهر ته وا و کردنی پرودا وه کانی تر تا کو کاره که به ته واوی ده ربجیت به رز زامه ندی خودا . له راستیدا ئیبنو ئه بی له یجاء له کتیبه که یدا پرودا وه کانی جیهانی ئیسلامی ده خاته پروو و به شیوه یه کی تاییه تی گرنگی به میژووی دیمه شق ده دات ، وه که دیاره نوسینه که ی له شیوه ی ریبا زی ئیبنو لقه لانسی یه له کتیبه که ی (الذیل فی تاریخ دمشق) ی به هه له بلا و بووه به ناوی (ذیل تاریخ دمشق) که وا پرودا وه کانی به سالی 360 ک ده سته پیده کات بۆ سالی 555 ک . دوا ی نوسینی پیشه کی و لی کۆلینه وه ی ئه و ده ستنو سه ، ده ستنو سه که و باب ته کانی شم ناساندو وه ، له گه ل ئه و ریبا زه ش که ئیبنو ئه بی له یجاء له سهر ی پۆیشه و ، هه روه ها شیکردنه وه ی سه رچا وه کانی و دانه ر و سه رده مه که ی ، و ریبا زی لی کۆلینه وه ،

وگړنگى ده ستنوسه که ش . له پراستيدا من ئه و ماندوو بوونه م نه کيشاوه له ده ره پيښانى کتيبه که و تانه ليدانى ، وه کارکردن له سهر پرېکڅستنې ناوې که سايه تيه کاني ، وليکولينه وه دى ده که کاني ، وباسکردنى به لگه کاني ، جگه له وه نه وه دى پيښه لاسام له خزمه تى زانستى بو ئه و کتيبه له پيښاو هيچ مه به ستېک نه بوو ته نها بو به شدارى کردن نه بى به دلسوژانه له زيندوو کردنه وه دى که له پوورى ئيسلاميمان ، تکام وايه سهر که وتوو بوو بم له نزيکې بوونه وه له پراستى ، خواى به رزو پاک و بېگه رد بېه شمان نه کات له پاداشتي ئه و کاره له دونياو پروژى دواييدا ، پاداشتي ئه و که سانه ش بداته وه که يارمه تيانداين به باشتريڼ پاداشت ئه و چاکترين هاوېل ويارمه تيدره ...

د. صبحى عبدالمنعم محمد

قاهره - ټوگه ستس 1993ز .

ميژوونوس ئيښو ئه بى لهيجاء وسه رده مه که ي:

کاتېک ده ستنوسى (ميژووى ئيښو ئه بى لهيجاء) م ده سته که وت هيچ ژيان نامه يه کى نوسه ره که يم له سهرى نه بېنى ته نها ناوېشانه که دى نه بېت . پېرستى ده ستنوسه ويڼه گيراوه کاني په يمانگه دى ده ستنوسه عه ره بيه کاني قاهره ئاماژه به وه ده کات که نوسه ر ((هاوچه رخى سه لاحه دينى ئه يوبى بووه)) 1 . به لام کاتېک ميژوونوس له پرووداوه کاني سالى 378 ک قسه له سهر ئه و خانووه به ناوبانگه ده کات که به (باب البريد) - ده رگاي نامه به رى ناوده برى له ديمه شق له وکاته دا ده لېت: ((ئيستا بووه ته خاك {و: گوړ} بو ملك الظاهر ركن الدين بېرس)) 2 .

بېرس له سالى 676 ک کوچى دوايېکړدووه 3، واته ماناى وايه که نوسه ر له سالى 676 ک زيندوو بووه له و کاته ي الظاهر بېرس مردوه ، يان دواى ئه وه ، ئه مه ش ئه و گوته يه پرت ده کاته وه که پيښوايه هاوچه رخى سولتان سه لاحه دينى ئه يوبى بووه .

ماموستا شاکر مصطفى له کتيبه که دى (التاريخ العربى والمؤرخون) ئاماژه به وه ده کات که ((نوسه ر ده کريت له وه چه دى ميره کورده کاني بنه مال له ي الهيجاء بېت له باکورى پروژه لاتى موسل ، وه ميژوويه کى کورتى بو ئيسلام نوسيوه به ژيان نامه ي پيڅه مېهر (درودى خواى له سهر بېت) ده ستيده کات ئينجا ئه و خه ليفانه دى به دواييدا دېن به گوړه دى ساله کان تاكو سه رده مى خو ، وه ک دياره له پياوړه کاني ناوه پراستى سه ده دى هفت بېت)) 4 .

هه ول وکوڅشېکى زورمدا تاكو گه يشتم به ژيان نامه يه کى ته واوى نوسه ر ، سهره تاي پريگا که ش له گه ل (الصفدى - م. 764 ک / 1362 ز) بوو که له کتيبه که دى (الوافى بالوفيات) ده لېت : ((موحه مه د کورى ئه بى لهيجاء کورى موحه مه د ، ميرى پايله دار عزه دين هه زباني ئه ربيلى)) 5 والى ديمه شق ، له سالى 620 ک له دايکبووه وسالى 700 ک کوچى دوايېکړدو به شدار بوويه کى باش بوو له ميژوو وئده ب و {و: زانستى } که لام 6. دواى ئه وه (ئين که سېر- م: 774 ک / 1372 ز) ئاماژه به وه ده کات ئه و ميرعزه دين موحه مه د کورى ئه بى لهيجائى کورى موحه مه دى هه زباني ئه ربيلى فهرانپه وای

دیمه شقه، پله وپایه کی زوری هه بوو له میژوو وشیر وه له وانه یه شتیکی له وباره یه وه کوکړد بیتته وه.⁷ (مه قیزی - م: 845/ک 1441ز) باس له وه ده کات که زانا بوو به ئه ده ب ومیژوو،⁸ وه (یونینی) له کتیبه کی (ذیل المرأة الزمان) زور له گیرانه وه میژوویی وشیره کانی له سره زاری عزه دین کوری ئه بی لهیجاء گواستوتته وه.⁹ هه روه ها عهینی ده مامکی له سره هه لده مالتی وده لیت: ((میر عزه دین موحه مه د کوری ئه بی لهیجائی هه زبانی ئه ربیلی فه رمانپه وای دیمه شق خاوه نی گه وره یی زور بوو له میژوو وشیر ، وه له وانه یه له و باره وه شتیکی کوکړد بیتته وه ، ده لین : بهرگیکی کوکړدوتته ویایدا له پیغه مبه ره وه (درودی خوی له سره بی) ده ستیپده کات بو {پرووداوی {شهری غازان }}¹⁰ شهر یی قازان-غازان به ناوبانگه له لای کوومه لگه ی مه روج له شیوی - دؤلی خازنداره له نیوان حه ما وحه مس له بیست وهه شتی په بیع لئوه ل له سالی 699ک¹¹ ، واته بهر له مردنی میژوونوس ئینو ئه بی لهیجاء به نریکه ی سالیك، زور له میژوونوسه کان ئامازه به وه ده کهن که وا ناوبراو له سالی 700ک¹² کوچی دوا یی کردوه ، ئینو ئه بی لهیجاء خوی له سره تای ده ستنوسه کهیدا به ئاشکرا ئه وه ده خاتپروو که وا ((کورتیکردوتته وه له له دایکبونی پیغه مبه ر(درودی خوی له سره بیت) بو سرده مه که ی خوی))¹³ . له هه موو ئه و سرچاوانه ی گه رام که سیکم نه دوزیه وه له بنه ماله ی هیجاء کتیبیکی نویسی به ژیا ننامه ی پیغه مبه ر(درودی خوی له سره بیت) ده ستی پیکردبی ئینجا ئه و خه لیفانه ی له دواوه ی هاتوون جگه له میر عزه دین موحه مه د کوری ئه بی لهیجاء ئه مه ش دلنیا یی ده به خشی له گه رانه وه ی ده ستنوسه که بو ئه و ، که لیره به دواوه به ووردی قسه له سره میژوونوسی ناوبراو ده که ین .

آ- په چه له ک وکاری ئینو ئه بی لهیجاء :

ناوی میر عزه دین موحه مه د کوری ئینو ئه بی لهیجاء کوری موحه مه دی هه زبانی¹⁴ ئه ربیلی - {و:هه ولیری} والی دیمه شقه ، له سالی 620ک/ 1223ز له شاری ئه ربی¹⁵ - {و:هه ولیر } له دایکبوه ، له ته مهنی گه نجیتیدا چووه ته شام وله ویدا ماوه ته وه ، وبه شداریی ژیا نی زانستی کردوه ، بویه سه فدی ئامازه به وه ده کات که به شداربویه کی باشبوو له میژوو وئه ده ب وزانستی که لام¹⁶ ، وه به شداری کوپرو کوپرونه وه زانستیه کانی (عز زهریر- عز الضریر) 17 {عزر کوپری فیهله سوفی کوردی } ی کردوه وزور له شیره کانی لیکداوه ته وه ، هه روه ها هاوړپیه تی له نیواندا هه بووه وله بهر ئه وه ی له بنه چه دا خه لکی یه ک شار بوون که ئه ربیل 18 { هه ولیر } بوو ، ته نانه ت زور له میژوونوسان ئامازه به وه ده کهن که له پوژی کوچی دوا یی کردنی عز الضریر له لای ئاماده بووه 19 و لئی گیردراوه ته وه که گوتوویه تی : ئه و جهسته یه هه لوه شایه وه ، وئه وه ی بو نه ماوه ته وه که تکی مانه وه ی بو بکری ، دوا ی ئه وه له و برنج و ماسته ی خوارد که بو ی ئاماده کرابوو ، به لام کاتی که هه ستی به چوونه دهره وه ی گیانی کرد گوتی : گیان دهرچووله قاچم ئینجا گوتی : گه شته سینگم، به لام کاتی ویستی به ته وای جیا بیتته وه ، ئه و ئایه ته ی خوینده وه که ده فه رموی: (الا يعلم من خلق

وهو اللطيف الخبير) 20 ئینجا گوتی (صدق الله العظيم)، له دوایین قسه شی گوتی ئین سینا دروی کرد دواى ئەمه کۆچی دوايیکرد. یونینی له کتیبه که ی (ذیل مرأة الزمان) باس له وه ده کات که وه عزه دین موحه مه د کوری ئەبی لهیجاء شیعیکی بۆ عزالزیر هۆنیوه ته وه که ده لئ 21 :

لو یسعدنی علی هواه صبری ماكنت ألد فيه هتك الستر
حرمت علی السمع سوی ذکرهم مالی سمر غیر حدیث السمر.
ههروه ها له شیعیکی دیکه دا ده لئ 22 :

ان أجف تكلفا وفی لی طبعا أو خنت عهوده عهودی یرعی
بیغی لی فی ذاك دوام الاسر هذا ضرر یحسبه لی نفعاً

له وه ده چی که عزه دین موحه مه د کوری ئەبی لهیجائی شیعی بیّت به به لگه ی نزیکی له عز زه ریر که له شیعه ورافزی بوو 23 { و: تیینی : لیکۆلهری ئەم کتیبه که وتۆته هه له وه له دیاریکردنی مه زه به ی شیعه بۆ ئەم دوو زانایه کورده له بهر چهن د هۆکاریک که وه رگێر له دوو توێژینه وه ی جیاوازا ئەم هه له یه وه هۆکاره کانی پروون کردۆته وه { 24. ههروه ها هه ندی له میژوونوسان ئینو ئەبی لهیجاء به شیعه ورافیزه له قه له م ده دن 25، به لām له هه مان کاتدا هه ندیکی تریان به خاوه ن ژیا نامه یه کی سوپاسگوزار وگوتار باش وخۆش 26، له وه ده چی به پراستی شیعی بیّت وئه وه ش له گوته کانیدا له باره ی خه لیفه کانی فاتیمی به دهر ده که وئ که به نازناوی (پێشه وا - امام) ناویان ده بات ههروه کو ئەوه ی خاوه نی مه زه به کانی شیعه ناویان دینن ، ئەوه تا له پرووداوه کانی سالی 386 ک دا کاتیک باس له مردنی خه لیفه ی فاتیمی عه زیز ده کات ئەوا ده لئ (له و سālهدا پێشه وا عه زیز بالله نزار کوری په د کوری مه نسور کۆچی دوايیکرد) ئینجا له باره ی حاکم بیئه مری الله ده دوئ و ده لئ : (له دواى ئەوه وه کوره که ی پێشه وا حاکم ئەبو علی مه نسور ده سه لاتى وه رگرت)، وه له پرووداوه کانی سالی 393 ک دا ده لئ : (له و سālهدا پێشه وا حاکم فه رمانی کرد به برینه وه ی هه موو { و: ره ز ودار { میوئیک له پیناو خۆپاراستن له گویشینی { و: واته له ترسی به کاره یانی بۆ مه یی } . به وجۆره ئینو ئەبی لهیجاء به جیاواز له زۆر له میژوونوسانی دیکه خه لیفه کانی فاتیمی له کاتی باسکردنیان به پێشه واکان ناوده بات، به لām مه قریزی که له دواى ئەودادیت و کتیبه که ی به ناوی (اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفا) ده نویت ئەگه رچی به لای فاتیمی هه کانه وه ده چیت، به لām شیعه نه بوو { و: لیکۆلهری ئەم کتیبه یان که وتۆته هه له وه یان بیرى په گه زپه رستی عه ره بی ومه زه به گه رایى وای لیکردوه میژوونوس ئینو ئەبی لهیجائی هه زبانی به لای مه زه به ییکدا ببات که خۆی باوه ری پئی نیه به بئ ئەوه ی دادپهروه رانه بریاری له سه ر بدات و بلئیت میژوونوس بئ لایه نانه و دوور له لایه نگیری بۆ هه رکه س ولایه نیک میژووه که ی نویسه به به لگه ی ئەوه ی زۆر زیاتر له خه لیفه کانی فاتیمی چه ندین جاریش هه رکاتئ ناوی خه لیفه کانی عه باسی بردبئت به هه مان شیوه وشه ی پێشه وای به کاره ی ناوه 27 له پیناو گواسته وه ی پرووداوه کان وه کو خۆی وپابه ند بوون به نویسه وه ی میژوویی پریازگر ، ئەمه چه ندین به لگه ی دیکه ی وه کو وه رگرتی

پۆستی ویلایه‌تی دیمه‌شق له ژێر چه‌تری ده‌سه‌لاتی مه‌مالیکی سوننی، یان ناوه‌یانی له‌لایه‌ن میژوونوسه‌ سونیه‌کان به‌باشه ...{ .

سه‌باره‌ت به‌کاری میژوونوس ئیبنو ئه‌بیلهیجاء میژوونوسان ئاماژه‌ به‌وه ده‌که‌ن که‌وا سولتان قه‌لاوون دوا‌ی ئه‌وه‌ی سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر مه‌غۆله‌کان له‌شه‌ری حمس ساڵی 680/ک 1281ز وای به‌باش زانی ئه‌و هه‌له‌ بقۆزێته‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی زۆر به‌هێز له‌خاچدروشمه‌کان بدات بۆیه‌ ساڵی 684/ک 1285ز ئاراسته‌ی هێرشه‌کانی کرده‌ ئیستباریه‌کان له‌قه‌لای مرقه‌ب که‌له‌مه‌ترسیدارترین فه‌لای خاچدروشمه‌کان بوو له‌شام، ده‌ستی به‌سه‌رداگرت و زیانیکی زۆری لێدان، ئینجا له‌پڕۆژی پینجشه‌ممه‌ی حه‌فتی جه‌ماد لئوله‌ی هه‌مان ساڵ پرووی کرده‌ دیمه‌شق و ژماره‌یه‌ک گۆرانکاریی سیاسی {و:کارگێری} تێدا ئه‌نجامدا له‌وانه‌ قازی مه‌حیه‌دین محمد کۆری نوحاسی به‌سه‌ر وه‌زاره‌ت دانا له‌دیمه‌شق له‌بری ته‌قیه‌دین ته‌وبه‌ت تکریتی، وه‌میر سه‌یفه‌دین تۆغانی له‌ویلایه‌تی شاری دیمه‌شق لادا وله‌بری ئه‌وه‌ له‌سه‌ر ویلایه‌تی ئه‌لبه‌ری دانا - ((که‌یه‌که‌یه‌کی به‌پڕیوه‌بردنی سه‌ربه‌خۆ بوو له‌ده‌وره‌یه‌ی دیمه‌شق))، هه‌ر له‌وکاته‌شدا میر عزه‌دین موحه‌مه‌د کۆری ئه‌بی له‌یجائی به‌سه‌ر ویلایه‌تی شاری دیمه‌شق دانا دوا‌ی ئه‌وه‌ سولتان پروویکرده‌وه‌ وڵاتی میسر 28.

ئیبنو ئه‌بی له‌یجاء به‌مجۆره‌ به‌سه‌ر ویلایه‌تی دیمه‌شقدا مایه‌وه‌ له‌ساڵی 684/ک 1285ز تا‌کو کۆچی دوا‌ییکرد له‌ساڵی 700/ک 1301ز له‌و ماوه‌یه‌دا خاچدروشمان وه‌غۆله‌کان مه‌ترسی زۆریان بۆ سه‌ر وڵاتی شام هه‌بوو بۆیه‌ به‌شداریه‌کی باشی له‌شه‌ره‌ جیهادیه‌کانی دژی ئه‌م هێزانه‌ هه‌بوو. هه‌روه‌ها ئیبن که‌سیر باس له‌وه‌ ده‌کات که‌ ئیبنو ئه‌بی له‌یجاء له‌دیمه‌شق له‌گه‌ره‌کی ده‌رب سسعود نیشته‌جی‌بوو بۆیه‌ ته‌نانه‌ت ئه‌و گه‌ره‌که‌ش هه‌ر به‌ناوی ئه‌وه‌وه‌ ناسرابوو، تا‌گه‌شته‌ ئه‌و پادده‌یه‌ی پینده‌گوترا (درب ابن ابی الهیجاء) - ده‌ربی ئیبنو ئه‌بی له‌یجاء²⁹، ناوبراو ساڵی 700/ک 1301ز له‌پڕگای میسر له‌ سه‌واده‌ 30 له‌کاتی گه‌رانه‌وه‌یدا کۆچی دوا‌ییکرد، گواسترایه‌وه‌ بۆ چیای قاسیون و له‌ویدا تێزرا³¹.

ب- له‌ هاوچه‌رخانی ئیبنو ئه‌بی له‌یجائی هه‌زبانی :

شیخ قوتب دین ئه‌بی لفه‌تح موسا کۆری موحه‌مه‌دی یونینی (م: 726/ک 1325ز) به‌هاوچه‌رخ‌ی ئیبنو ئه‌بی له‌یجائی هه‌زبانی داده‌نریت، به‌لکو له‌وهاو‌پڕیانه‌شی که‌ پیکده‌گه‌یشتن له‌باره‌ی هه‌ندێ بابه‌تی میژوویی گه‌توگۆیان به‌یه‌که‌وه‌ ده‌کرد، به‌لگه‌ی ئه‌مه‌ش گوته‌ی یونینی یه‌ له‌کتیبه‌که‌ی (ذیل مرأة الزمان) که‌قسه‌ له‌باره‌ی ژیا‌ننامه‌ی قازی قوزات یه‌حیا کۆری موحه‌مه‌د³² ده‌کات، له‌وکاته‌دا ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌کات که‌ ناوبراو عه‌لی کۆری ئه‌بی تالیب به‌خاوه‌ن پایه‌تر ده‌زانیت، له‌عوسمانی کۆری عه‌ففان، دوا‌ی ئه‌وه‌ یونینی باس له‌وه‌ ده‌کات که‌له‌گه‌ل ئیبنو ئه‌بی له‌یجاء گه‌توگۆیان له‌وباره‌وه‌ کردوه‌ ئینجا ده‌لێت: ((له‌تیوان من ومیر عزه‌دین کۆری موحه‌مه‌د کۆری ئه‌بی له‌یجاء - خوا په‌حمی پینکات - قسه‌و باسکرا له‌وشیوه‌یه‌ به‌مانای ئه‌وه‌ی که‌وا قازی قوزات

به‌ه‌ا‌ئ‌د‌ی‌ن ی‌وس‌ف ک‌و‌ر‌ی ی‌ه‌ح‌یا ب‌و‌ی گ‌ی‌ر‌ا‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه ک‌ه‌ب‌ا‌و‌ک‌ی پ‌ی‌ی گ‌و‌ت‌ه‌ و‌ه‌ م‌ی‌ر‌ی ب‌ا‌و‌ه‌د‌ا‌ر‌ا‌ن ع‌ه‌ل‌ی ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌ب‌ی ت‌ا‌ل‌ی‌ب‌ی - خ‌و‌ای ل‌ی‌ر‌ا‌ز‌ی‌ب‌ی ل‌ه‌خ‌ه‌و‌د‌ا ب‌ی‌ن‌ی‌و‌ه ل‌ه‌م‌ز‌گ‌ه‌و‌ت‌ی د‌ی‌م‌ه‌ش‌ق ک‌ه‌پ‌ش‌ت‌ی ب‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی‌ک‌ ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌ب‌ه‌س‌ت‌ه‌ک‌ا‌ن {و: د‌ی‌ن‌گ‌ه‌} م‌ز‌گ‌ه‌و‌ت د‌ا‌ب‌و‌و، م‌ح‌ی‌ه‌د‌ی‌ن گ‌و‌ت‌ی م‌ن‌ی‌ش س‌ه‌ل‌ا‌م‌م ل‌ی‌ی‌ک‌ر‌د، ب‌ه‌ل‌ا‌م ر‌و‌و‌ی ل‌ی‌و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ا‌م، پ‌ی‌م‌گ‌و‌ت ت‌ه‌ی م‌ی‌ر‌ی ب‌ا‌و‌ه‌د‌ا‌ر‌ا‌ن، م‌ن ک‌و‌ر‌ی م‌ا‌م‌ت‌م، ت‌ه‌و‌ی‌ش گ‌و‌ت‌ی ر‌ا‌س‌ت د‌ه‌ک‌ه‌ی‌ت ب‌ه‌ل‌ا‌م ت‌ی‌و‌ه ل‌ه‌خ‌و‌ا ن‌ا‌ت‌ر‌س‌ن ی‌ا‌ن ت‌ه‌و‌ه م‌ا‌ن‌ای چ‌ی‌ه، ت‌ی‌ن‌ج‌ا ق‌ا‌ز‌ی ق‌و‌ز‌ا‌ت م‌ح‌ی‌ی د‌ی‌ن - ر‌ه‌ح‌م‌ه‌ت‌ی خ‌و‌ای ل‌ی‌ب‌ی‌ت ه‌ه‌ل‌س‌ا ل‌ه‌خ‌ه‌و. و‌ه ق‌و‌ل‌ب‌و‌ه‌و‌ه ل‌ه‌خ‌و‌ش‌ه‌و‌ی‌س‌ت‌ی ع‌ه‌ل‌ی ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌ب‌ی ت‌ا‌ل‌ی‌ب‌ی ر‌ه‌ز‌ای خ‌و‌ای ل‌ه‌س‌ه‌ر ب‌ی‌ت³³. ب‌ه‌م ج‌و‌ر‌ه ت‌ی‌ب‌ن‌و ت‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌ج‌ا‌ء ه‌و‌ک‌ا‌ر‌ی ب‌ه‌پ‌ل‌ه‌و پ‌ا‌ی‌ه ز‌ا‌ن‌ی‌ن‌ی خ‌ا‌و‌ه‌ن‌ی ژ‌ی‌ا‌ن‌a‌م‌ه‌ک‌ه‌ ق‌ا‌ز‌ی ق‌و‌ز‌ا‌ت م‌ح‌ی‌ی د‌ی‌ن ی‌ه‌ح‌یا ک‌و‌ر‌ی م‌و‌ح‌ه‌م‌ه‌د‌ی ب‌و‌ ع‌ه‌ل‌ی ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌ب‌ی ت‌ا‌ل‌ی‌ب‌ی ب‌ه‌ی‌a‌ن‌ک‌ر‌د، ل‌ه‌گ‌ه‌ل ت‌ه‌و‌ه‌ی ک‌ه‌ ر‌ه‌چ‌ه‌ی ن‌ز‌ی‌ک‌ا‌ی‌ه‌ت‌ی ب‌و‌ ع‌و‌س‌م‌a‌ن‌ی ک‌و‌ر‌ی ع‌ه‌ف‌f‌ا‌ن د‌ی‌a‌ر‌ی‌ن‌ه‌ک‌ر‌د.

ی‌و‌ن‌ی‌ن‌ی ل‌ه‌ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌ی‌d‌ا ل‌ه‌ز‌و‌ر ل‌ه‌ گ‌ی‌ر‌a‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌a‌ن پ‌ش‌ت‌ی ب‌ه‌ت‌ی‌ب‌ن‌و ت‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌ج‌a‌ء د‌ه‌ب‌ه‌س‌ت‌ی‌ت. ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ک‌و ب‌ه‌ش‌ی‌ک‌ی‌a‌ن ب‌ه‌ن‌و‌ن‌ه‌ ت‌a‌m‌a‌ژ‌ه‌ ب‌و‌ د‌ه‌ک‌ه‌ی‌n‌ ت‌ه‌و‌ه‌t‌ا ل‌ه‌n‌a‌s‌a‌n‌d‌n‌ی ت‌ه‌س‌ع‌ه‌d‌ی ک‌و‌ر‌ی ت‌ی‌r‌a‌h‌i‌m‌ ک‌و‌ر‌ی ح‌ه‌s‌ه‌n‌ ک‌و‌ر‌ی ع‌ه‌ل‌ی، ت‌ه‌ب‌و‌l‌ه‌ج‌d‌م‌ه‌ج‌d‌ه‌d‌ی‌n‌ی ش‌ه‌ی‌ی‌a‌n‌ی ت‌ه‌r‌ی‌l‌ی‌ن‌ه‌ش‌a‌b‌ی (م: 657/ك 1259ز) و‌ه‌ك‌ ن‌و‌س‌ه‌ر‌ی ت‌a‌ی‌ب‌ه‌ت‌ی ب‌و‌و ب‌و‌ ک‌a‌r‌o‌b‌a‌r‌ی د‌ه‌s‌e‌l‌a‌t‌ ل‌ه‌ل‌ای م‌ی‌ر‌ی ت‌ه‌r‌ی‌l‌ م‌و‌ز‌ه‌f‌ه‌r‌e‌d‌i‌n‌ ک‌و‌ک‌b‌o‌r‌ی، ی‌و‌ن‌ی‌ن‌ی د‌ه‌l‌i‌t‌: ((ع‌z‌e‌d‌i‌n‌ م‌و‌ح‌ه‌m‌e‌d‌ ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌ج‌a‌ء ر‌ه‌ح‌m‌e‌t‌ی خ‌و‌ای {و: ل‌ه‌s‌e‌r‌b‌i‌} ت‌a‌m‌a‌ژ‌ه‌ی ب‌ه‌و‌ه ک‌r‌d‌o‌o‌h‌e‌ ک‌ه‌t‌h‌e‌و‌ ش‌ه‌ی‌ی‌a‌n‌ی‌e‌))³⁴. ل‌ه‌r‌o‌o‌d‌a‌o‌h‌e‌k‌a‌n‌ی س‌a‌l‌ی 658ك ی‌و‌ن‌ی‌ن‌ی د‌ه‌l‌i‌t‌: ((ب‌e‌r‌z‌ t‌a‌j‌e‌d‌i‌n‌ ت‌h‌e‌ح‌m‌e‌d‌ ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌s‌ی‌r‌ی ح‌e‌l‌e‌b‌i‌ گ‌و‌ت‌ی: م‌ی‌r‌ ع‌z‌e‌d‌i‌n‌ ک‌و‌ر‌ی م‌و‌ح‌h‌e‌m‌e‌d‌ ک‌و‌ر‌ی ت‌ه‌ب‌ی ل‌ه‌ی‌j‌a‌ء ب‌و‌ی گ‌ی‌r‌a‌m‌e‌h‌o‌h‌e‌، م‌a‌n‌a‌ی و‌a‌ی‌e‌ م‌ی‌r‌ s‌e‌y‌f‌e‌d‌i‌n‌ ب‌ه‌l‌q‌a‌q‌ - ب‌e‌r‌ r‌e‌h‌m‌e‌t‌ی خ‌o‌a‌ k‌e‌o‌i‌ - ق‌s‌e‌ی ب‌و‌ k‌r‌d‌o‌o‌h‌e‌ k‌e‌o‌a‌ m‌ی‌r‌ ب‌e‌d‌r‌e‌d‌i‌n‌ ب‌ه‌k‌t‌o‌t‌ی ت‌h‌e‌t‌a‌b‌e‌g‌i‌ ب‌و‌ی گ‌ی‌r‌a‌o‌h‌e‌t‌h‌e‌o‌h‌e‌ g‌o‌t‌i‌: م‌n‌ و‌m‌e‌l‌i‌k‌ m‌o‌z‌e‌f‌e‌r‌ و‌m‌e‌l‌i‌k‌ z‌a‌h‌r‌ b‌i‌y‌r‌s‌ r‌o‌k‌n‌e‌d‌i‌n‌ r‌e‌h‌m‌e‌t‌ی خ‌o‌a‌i‌a‌n‌ l‌i‌b‌i‌ l‌e‌t‌e‌m‌e‌n‌ی م‌n‌d‌a‌l‌i‌d‌a‌ z‌o‌r‌ b‌e‌y‌e‌k‌e‌o‌h‌e‌ b‌o‌o‌i‌n‌ l‌e‌s‌o‌a‌r‌ t‌h‌e‌s‌p‌i‌ و‌h‌ی d‌i‌k‌e‌h‌s‌ و‌a‌r‌i‌k‌k‌e‌h‌o‌t‌ t‌h‌e‌s‌t‌i‌r‌n‌a‌s‌i‌k‌m‌a‌n‌ b‌i‌n‌i‌ l‌e‌y‌e‌k‌i‌k‌ l‌e‌r‌i‌g‌a‌k‌a‌n‌ی و‌l‌a‌t‌ی m‌i‌s‌r‌، l‌e‌o‌ k‌a‌t‌e‌d‌a‌ m‌e‌l‌i‌k‌ m‌o‌z‌e‌f‌e‌r‌ p‌i‌n‌i‌g‌o‌t‌ t‌e‌m‌a‌sh‌a‌y‌ t‌h‌e‌s‌t‌i‌r‌e‌y‌ m‌n‌ b‌k‌e‌ t‌h‌e‌o‌i‌sh‌ l‌e‌x‌o‌l‌i‌d‌a‌ و‌l‌i‌k‌i‌d‌a‌y‌e‌o‌h‌e‌ و‌p‌i‌n‌i‌g‌o‌t‌: t‌o‌ t‌h‌e‌o‌ و‌l‌a‌t‌e‌ d‌e‌g‌r‌i‌e‌ d‌e‌s‌t‌ و‌t‌e‌t‌e‌r‌e‌k‌a‌n‌ t‌i‌k‌d‌e‌h‌s‌k‌i‌n‌i‌ t‌i‌m‌e‌h‌s‌ d‌e‌s‌t‌m‌a‌n‌ k‌r‌d‌ b‌e‌g‌a‌l‌t‌h‌e‌p‌i‌k‌r‌d‌n‌i‌ b‌e‌t‌a‌i‌b‌e‌t‌ی d‌o‌a‌y‌ t‌h‌e‌o‌y‌ b‌e‌h‌e‌m‌a‌n‌ š‌i‌o‌h‌e‌y‌ b‌e‌ m‌e‌l‌i‌k‌ q‌o‌t‌z‌ z‌a‌h‌r‌ b‌i‌y‌r‌s‌i‌ g‌o‌t‌))³⁵ و‌ه l‌e‌k‌o‌t‌a‌y‌i‌ g‌i‌r‌a‌n‌e‌h‌o‌h‌e‌k‌e‌d‌a‌ d‌e‌l‌i‌t‌: ((t‌h‌e‌o‌ n‌a‌o‌h‌e‌r‌o‌k‌i‌ t‌h‌e‌o‌ g‌i‌r‌a‌n‌e‌h‌o‌y‌e‌ b‌o‌o‌ k‌e‌m‌i‌r‌ ع‌z‌e‌d‌i‌n‌ی n‌a‌o‌b‌r‌a‌o‌ ب‌o‌ی g‌i‌r‌a‌m‌e‌h‌o‌h‌e‌ l‌e‌p‌i‌n‌j‌i‌ r‌e‌b‌i‌e‌o‌ l‌a‌x‌r‌ s‌a‌l‌ی 692ك l‌e‌d‌i‌m‌e‌h‌s‌q³⁶. ه‌ه‌r‌o‌h‌e‌a‌ ی‌o‌n‌i‌n‌ی س‌a‌l‌ی 660ك l‌e‌b‌a‌r‌e‌y‌ m‌r‌d‌n‌i‌ ع‌z‌z‌e‌r‌i‌r‌ ح‌e‌s‌e‌n‌ ک‌o‌r‌ی م‌o‌ح‌h‌e‌m‌e‌d‌ ک‌o‌r‌ی n‌e‌j‌a‌y‌ g‌i‌n‌e‌h‌o‌y‌ t‌h‌e‌r‌i‌l‌ی d‌e‌d‌o‌i‌t‌ b‌e‌o‌h‌e‌y‌ d‌e‌l‌i‌t‌: م‌i‌r‌ ع‌z‌d‌i‌n‌ م‌o‌ح‌h‌e‌m‌e‌d‌ ک‌o‌r‌ی ت‌h‌e‌b‌ی ل‌e‌y‌j‌a‌ء و‌a‌l‌ی d‌i‌m‌e‌h‌s‌q‌ k‌e‌t‌a‌m‌a‌ژ‌e‌y‌ ب‌o‌ d‌e‌k‌r‌i‌ g‌i‌r‌a‌y‌e‌o‌h‌e‌، k‌e‌o‌a‌ h‌a‌o‌r‌i‌y‌e‌t‌i‌a‌n‌ l‌e‌n‌i‌o‌a‌n‌d‌a‌ h‌e‌b‌o‌o‌h‌e‌ l‌e‌r‌i‌g‌a‌y‌ š‌a‌r‌e‌k‌e‌y‌a‌n‌e‌h‌o‌h‌e‌ t‌h‌e‌r‌i‌l‌، m‌a‌n‌a‌y‌ t‌h‌e‌o‌y‌e‌ g‌o‌t‌i‌: l‌e‌l‌a‌y‌ ع‌z‌z‌e‌r‌i‌r‌ b‌o‌o‌m‌ p‌o‌o‌r‌i‌ m‌r‌d‌n‌i‌ (...))³⁷. d‌o‌a‌y‌ t‌h‌e‌o‌y‌ ی‌o‌n‌i‌n‌ی p‌i‌n‌a‌s‌e‌y‌e‌k‌i‌ z‌o‌r‌i‌ b‌o‌ ع‌z‌z‌e‌r‌i‌r‌ x‌s‌t‌e‌r‌o‌o‌، g‌o‌t‌i‌: ((م‌i‌r‌ ع‌z‌e‌d‌i‌n‌ م‌o‌ح‌h‌e‌m‌e‌d‌ ک‌o‌r‌ی ت‌h‌e‌b‌ی ل‌e‌y‌j‌a‌ء - r‌e‌h‌m‌e‌t‌ی خ‌o‌ای l‌i‌b‌i‌ r‌e‌h‌l‌e‌k‌i‌ ع‌z‌z‌i‌{و: ع‌z‌a‌l‌z‌r‌i‌r‌} b‌e‌o‌ š‌i‌o‌h‌e‌y‌e‌ b‌o‌ b‌a‌s‌k‌r‌d‌m‌))³⁸.

ئەو گېرانه‌وه‌یه هەر یه‌که له‌شه‌مه‌دین زه‌ه‌ه‌بى (م: 748/ك 1347ز) له‌كتیبه‌كه‌ی (العبر فی خبر من غیر)³⁹، و سه‌لاح دین سه‌فدى (م: 764/ك 1362ز) (النكت الهميان فی نكت العميان)⁴⁰، و موحه‌مه‌د كورې شاکرى كوته‌بى (م: 764/ك 1362ز) له‌كتیبه‌كه‌ی (فوات الوفیات)⁴¹ له‌یونینى (1325/ك 726ز) یان وه‌رگرتووه .

له‌رووداوه‌كانى سالى 658ك قسه له‌سه‌ر میر حوسامه دینى هه‌زبانى⁴² ده‌كات، و ده‌لئت: میر عزه‌دین موحه‌مه‌د كورې ئه‌بى له‌یجاء - په‌حمه‌تى خواى لى بى - به‌مانای ئه‌وه‌ی كه میر حوسامه دین كاتیک چوو ده‌مه‌شق له‌ پوژگارى ناسرې مه‌لیك ناسر داواى لیكد ئاماده‌بى بۆ پرس وړا به‌لام ئه‌و رقی ئاماده‌بوونه‌كه‌ی لیده‌ركه‌وت، و گوتى من ده‌مه‌ویت مردن زوو پیمبگات، منیش گوتم - واته: ئیبنو ئه‌بى له‌یجاء: بۆچی به‌پریز؟ ئه‌ویش گوتى: سولتان داواى كردووم بۆ ئه‌نجومه‌نه گشتیه‌كه‌ی خوى له‌وكاته‌دا ناسر په‌دینى قه‌یمورى له‌لای چه‌پیه‌وه‌ بوو و جه‌ماله‌دینى كورې یه‌غموړ له‌لای راستى بوو، وه‌ ئه‌وه له‌لای ئه‌و له‌ پله‌وپایه‌ی به‌رزبوون بۆیه‌ وای پپویست ده‌كرد به‌بى ئه‌وان دانیشم له‌به‌ر ئه‌وه‌یه كه مردنم پپباشتره، منیش بۆ ئه‌مه دلم‌دایه‌وه، و گوتم: به‌پریز پله‌و پایه‌كه‌ت ناسراوه‌و ئه‌وه له‌كه‌دارى ناكات، ئه‌ویش له‌وه‌لامدا گوتى: به‌لام به‌هه‌ر جوړیك بى ئه‌گه‌ر بكریت پپویسته تامى ئه‌وه بكه‌م كه‌وا له‌لای ناسر په‌دین دامبشینه‌ن كه‌ ئه‌و كورده ئبنجا فه‌رمانى پیکردم روو بكه‌مه ده‌رگای كووشكى سولتان بۆ ئاشكراكردنى هه‌وال، كاتیک گه‌یشتم هه‌ندیكم بى له‌وانه‌ی ئاماده‌بوون هاته‌ده‌ر و پپگوتم: كه‌دواى چونى نوینه‌ربۆ داواكردنى پرس وړا یانكردوه كاتیک ده‌گات له‌كوپى دانین؟ میر ناسر په‌دینیش گوتی ئه‌و پپاویكى به‌سه‌نگ وگه‌وره‌یه، هاته‌و بۆلای پپشه‌وامان سولتان له‌نیوان پپشه‌وامان سولتان و مه‌ملوك داده‌نیشیت، بریاریدا كه‌له‌سه‌رووی میر ناسر دینى قه‌یمور په‌وه‌ داده‌نیشیت بۆیه‌ به‌په‌له‌ گه‌پامه‌وه‌ بۆلای وله‌لای ده‌رگای قه‌لا پپگه‌یشتم له‌و كاته‌دا ئه‌وه‌ی رووداوه‌ پپمگه‌یاند بۆیه‌ روخسارى گه‌شایه‌وه، چوو ده‌رگای و مه‌لیك ناسر پریزىكى زورى لیگرت و له‌ته‌نیشته‌ خویه‌وه‌ داينا له‌نیوانى خوى له‌گه‌ل میر ناسر په‌دینى قه‌یمورى، كاتیکیش چوو ده‌ره‌وه‌ پپمگوت: ئه‌ی به‌پریزم سولتان له‌ته‌نیشته‌ خوى و له‌سه‌رووی میر ناسر په‌دین دانیشاندی؟ گوتى: به‌لئى جگه له‌وه‌ نه‌ده‌كرا⁴³. له‌گېرانه‌وه‌یه‌كى ئیبنو ئه‌بى له‌یجاء بۆ شاعر یونینى ده‌لئت⁴⁴: ((میر عزه‌دین موحه‌مه‌د كورې ئه‌بى له‌یجاء - خوا لى پازیبى - گوتى میر حوسامه دینى ئاماژه بۆ كراو له‌مه‌دینه‌ی پپروژ-دروود و سه‌لام له‌سه‌ر دانیشتوانى ییت - شاعرىكى له‌باره‌ی خوى بۆ گوتم كه‌ده‌لئت:

بتنا على حاة ماشابها رية لم نعد ماسنه المدفون فى طيه
حتى بدا الصبح يرفل فى ضياشبيه وفارق الليل مشكورا على طيبة .
میر عزدینى ناوبرا ویش شاعرىكى له‌باره‌ی میر حوسامه دین بۆ گوتم:
بیت داعى هواکم حین نادانى وقلت شأن الهوى العذرى من شأنى

حفظی لعهه الهوی دینی مع ایمانی
لهشعیریکی تری بۆ حوسامه دین دهلیت :

أهوی رشأ من خالص الترك رشيق
فی فیه لعاشقیه در وعقیق
فی صحو معرید وفی السکر مفیق
مأسنه عندی عدو وصدیق .

لهکاتی قسه کردنی یونینی لهسه ر میر عماده دینی خهلاتی⁴⁵ پیناسهیهکی تهواو دهخاتهروو که میر
عزه دین کوری ئه بی لهیجاء بۆی گیراوه تهوه ، لهپیشهکیه کهیدا دهلیت : ((میر عزه دین موحه مه د
کوری ئه بی لهیجاء - پهحمه تی خوی لیئ - بۆی گیرامه وه مانای وایه ...))⁴⁶ . لهو گیرانه وه
میژوویی وئه دهیه زۆره ی ئینو ئه بی لهیجاء خستوتیه روو ویونینیش که له کتیه که ی (ذیل مرأة
الزمان) لیوه رگرتوه ، چه ندیتی بیروه زری ئه و پیاوه بۆ له بهر کردن دهرده خات ، هو شیاری
ئه وه ش واله دهستنوسه که دهکات نرخیکی زانستی گه وری هه بی و زۆر له میژوونوسان به و جوړه
له باره یه وه بدوین کهوا زانا بوو به ئه ده ب و میژوو و ژیاننامه یه کی سوپاسگوزاری هه بوو⁴⁷ .

ئه و سه رچاوانه ی که ئینو ئه بی لهیجاء بۆ دهستنوسه که ی زانیاری لیوه رگرتوو هاوچه رخی
خوی بوو ، یه کیک له مانه ش ئین خه له کان (شه مسه دین ئه بو له باس ئه حمه د کوری ئیبراهیم
کوری ئه بی به کر - م: 608 - 681 ک / 1211 - 1282 ز) ه که له ئه پریل - هه ولیر - له دایکبه
دواتر له سالی 626 ک / 1229 ز کۆچی کردوه بۆ حه له ب و بۆ ماوه ی دوو سال تیایدا ماوه ته وه ئینجا
کۆچی ناوچه ی دیکه دهکات تا کو له سالی 633 ک / 1235 ز له دیمه شق نیشته جی ده بی و ، وپوستی
دادوهری له شاره که وهرده گری و له قوتابخانه ی ئه مینه ش هه ر له و شاره وانه دهلیته وه تا کو
له سالی 681 ک / 1282 ز کۆچی دوا یی دهکات⁴⁸ ، له وانه یه هه ر له دیمه شق به ئینو ئه بی لهیجاء
گه یشتی له و شوینه ی که ناوبرا و تیایدا نیشته جیوو ، به تایبه تی که هه ردوکیان خه لکی یه ک شار
بوو که ئه پریل - هه ولیربوو . ئه وه تا هه روه کو ئینو ئه بی لهیجاء له رووداوه کانی سالی 548 ک
ئاماژه به وه دهکات که زانیاریه کانی له کتیی ئین خه له کان (وفیات الاعیان) وهرگرتوه .

له پراستیدا ئین خه له کان به کتیه که ی (وفیات الاعیان وه انباء ابناء الزمان مما ثبت بالنقل
أو السماع أو أثبتته العیان) به ناوبانگه که فهره نگیکی میژوویی وئه وه ی له پیش خوی زانیان
تۆماریان کردوه له ژیاننامه و ناساندنی که سایه تیه کان کۆی کردوته وه ، و ئه وه ی خۆشی زانیویه تی
له سه رده مه کهیدا بۆی زیاد کردوه⁴⁹ .

له هاوسه رده می ئینو ئه بی لهیجاء که ماله دین سلار کوری حه سه ن عومه ر کوری سه عید ئه پریلی
شافیعی (م: 670 ک) ، وه زه هه بی له باره یه وه دهلی : ((له و کاته دا له دیمه شق له ته مه نی
لاوتیدا بوو))⁵⁰ . ئین موجاور نه جمه دین ئه بو لفه تح یوسف کوری یه عقوب کوری موحه مه د
کوری عه لی شه یبانی دیمه شقی کاتب ، له سالی 601 ک له دایکبه وزانستی له کندی ، وعه بدول
جه لیل ئین مه نده وه ی چه ندانی دیکه وهرگرتوه ، وه له سالی 690 ک له کاتی فهرمان په وایه تی ئینو
ئه بی لهیجاء بۆ شاری دیمه شق کۆچی دوا یی کردوه⁵¹ .

سەردەمى ئىبنو ئەبى لەهيجاء :

أ- لایەنى (سیاسى) - پامیاری :-

سەردەمى ئىبنو ئەبى لەهيجاء بەرپووداوى مەترسیدار وکیشەى زۆر جیادەکریتەوه ، ئەوه وادەکات پێویست بێت ئاماژە بۆ ئەو پروداوانە بکریت کەبەسەر شامدا تێپەریون بەتایبەتى ئەوانەى مێژوونوس هاوچەرخیان بووه . ئەوهى زانراوه ئەوهیه کە سەلاحەدینی ئەیوبى توانى میسر و شام یە کبخت و لەسەردەمەکەى خۆیدا بەرەیه کی ئىسلامى یە کگرتوو بنیاد بنیت بۆ لەناوبردنى خاچدروشمەکان و دەولەتى بەهیزی ئەیوبى دروستکرد، بەلام دواى مردنى ناوبرا کورانى بنەمالەى ئەیوبى دابەشبوون لەنیوان خۆیاندا، و بۆبەرگریکردن لەبەرژەوهەندیەکانیان پشتیان بەمەمالیکەکان بەست، کە لەپەرگەزى تورک بوون، مەلیک سالدج نهجمەدین ئەیوب (م: 647/ 1249ز) دواىین پاشای خیزانى سەلاحەدین لەمیسر نیشتهجێی کردن ، و ناسران بەمەمالیکى بەحرى کە بەناوى دورگەى پەروەزە لەدەریا (و: پروربار) ی نیل ، کەبنکەیان بوو⁵² . پێویستبوو لەسەر مەمالیکەکان دواى سەرکەوتنیان لەدەستگرتن بەسەر فەرمانرەوايەتیدا لەمیسر و شام بناغەى دەولەتەکیان دابنێن لەسەبەرى بارودۆخى سەختى ناوخۆیى و دەرەکی .

لەناوخۆدا کیشەو پیلانگێرى نیوان میرە مەمالیکەکان بۆ دەستگرتن بەسەر فەرمانرەوايیدا، لەدەرەوش خاچدروشمەکان لەشام نیشتهجێبون و دەستیان کردبوو بەهەولەکانیان بۆ دەستگرتن بەسەر میسردا هەرەکو تەتەرەکانیش خۆیان ئامادە دەکرد بۆ هێرشکردنە سەر پۆژەلات .

ئەوه بارودۆخی موسلمانان بوو لەمیسرو شام لەکاتى فەرمانرەوايەتى مەمالیکدا ، وه پروداوى گەنگ کە پێویست بێت تیشکی بخریتە سەر لەسەردەمى ئىبنو ئەبى لەهيجاء ئەوه تەتەرەکان بوون کە جیهانى شارستانیەت و پرۆشنبیری ئىسلامیان لەناوبرد و وگەورەترین کاریگەری لەسەر ژيانى میسر و شام هەبوو.

لە سالى 658/ 1260ز عێراق و خۆراسان و ناوچەکانى پۆژەلات کەوتنە ژێر دەسەلاتى هۆلاکۆى پاشای تەتەر بەمە پێگای لەبەردەم کراوه بوو بۆ شام ، بۆیە بەپەلە هەلسا بەناردنى سوپا لەپێگای پروربارى فورپات ، لەمەوه دەستى گرت بەسەر شارى حەلەب و دیمەشق و تاگەشت بەغەزە لەپێگایدا بۆ میسر کە لەژێر فەرمانرەوايى مەمالیکدا بوو ، سولتان قوتز لەوکاتەدا فەرمانرەوايەتى وەرگرتبوو و هیچ ترسیکی لەتەتەر نەبوو بەلکو خۆى و پێداویستیهکانى ئامادەکرد بۆ جەنگ⁵³ بەپەلە بەسوپایەکەوه دەرچوو بۆ شام تاکو هەردولایان بەیهک گەشتن لەعەین جالوت⁵⁴ و توانى تەتەر پەرته‌وازه بکات⁵⁵ ، بەلام تامى خۆشى سەرکەوتنەکەى نەکرد بەلکو لەسەر دەستى پروکنە دین بیبرس کوژرا ، ئەوهى کە ئىبنو ئەبى لەهيجاء ئاماژە بەگۆرەکەى دەکات کە بینویەتى لەدەرگای بەرید ، کە یەکیک بوو لەکۆیله‌کانى سالدج نهجمەدین ئەیوب ، دواى کوشتنى قوتز دەستى بەسەر دەسەلاتداگرت ، و خۆى بەناسناوى مەلیک زاهیر ناوبرد . بەلام تەتەرەکان لەسالى 680/ 1281ز دووبارە بەسوپایەکی گەورەوه هێرشیان کردە سەر شام ، بۆیە سولتانى مەملوکی مەنسور قەلاوون

(678 - 689 ك / 1279 - 1291 ز) بهرهو پروویان بوویهوه وله شه پری حمس به سه ریاندا سه ركهوت و به تیکشكانیکی گه وروهه كشانوهه عیراق دواى ئه وهی خه لکیکی زوریان له ناوچوو⁵⁶. جاریکی دیکه له سالی 699 ك / 1299 ز ته ته ر گه پانه وه شام وتوانیان له لای كومه لگه ی مه روج له نیوان حمس وحه ما شكست به مه مالیکه كان بینن ، وته نانهت سوپای غازان - قازان چوووه نیو دیمه شق، وده ستیانكرد به خراپه كاری ، دواى ئه وه قازان كاتيك نوینه ریکی خو ی له شاره كه جیهیشت وتاری سه ر مینه ره كان به تاوی خویندراپه وه گه پراپه وه بو بنكه ی ده سه لاته كه ی⁵⁷. ئه و جه نكه به ر له مردنی ئینو ئه بی لهیجاء نزیكه ی به سالیك به ر له مردنی له سالی 700 ك / 1301 ز⁵⁸.

له لایه نی خاچدروشمان كه وا هی ر شه كانیان بو سه ر میسرو شام بو ماوه ی زیاتر له سه ده وه نیو یك به ر له ده ركه وتنی ته ته ره كان له شام و دواى پوخانی { و: ده سه لاتی } به غذا له سالی 656 ك / 1258 ز ده ستی پیکردبوو ، هه روه كو ئین ئه سیر له پرووداوه كانی سال 491 ك له كاتی چوووه ده ره وه ی خاچدروشمان بو ولاتی شام ئامازه ی بو ده كات⁵⁹. ئه و جه نكانه بو ماوه یه کی زور موسلماننه كانی خه ريك كرددبوو ، سه لجوقی وئینجا ئه یوبیه كان پو لکیکی باشیان تیدا بینیبوو ، كه جه نكه كان زورجار له نیوان موسلمان و خاچدروشمه كان گه رم وگوپ ده بوو ، سولتانی مه ملوکی قه لاوون یه كێك له و پیاوانه بوو پو لکیکی گه وریان بینى له سه ره تاكانی شه ری دژی خاچدروشمان له به ر ئه وه ی دواى سه ركه وتنی به سه ر ته ته ر سالی 680 ك / 1281 ز هه له كه ی قوسته وه و گورزیکی كوشنده ی له خاچدروشمان وه شانده لوكاته ی سالی 684 ك / 1285 ز هیرشی كرده سه ر ئیستباریه كان له قه لای مه رقه ب ئه وه ی كه به مه تر سیدارترین قه لای خاچی داده نرا له شام وده ستی به سه رداگرت ، له و ساله شدا گه پراپه وه بو دیمه شق و له و كاته دا میر عزه دین موحه مه د كوپى ئه بی لهیجائی به والی دامه زراند به سه ریدا⁶⁰.

ئینو ئه بی لهیجائیش له و ماوه یه دا به شداریی جیهادی له دژی خاچدروشمان كرد تاكو له سالی 690 ك / 1290 ز له ماوه ی فه رمانه وایه تی مه لیک ئه شه رف خه لیل كوپى مه نسور قه لاوون به ته واوی ده ركران ، له وه دا ئین كه سیر ده لیت : ((له و ساله دا عه ككا ، وبه شه كه ی تری كه ناراوه كانی كه به ده ستی فه رنه كه كان بوو بو ماوه یه کی درێژ رزگاركران ، وته نانهت یه كه به ردیشیان تیایدا نه مایه وه))⁶¹. ئه وه هیمایه كه بو ئه و جه نكه ی خاچی كه ئینو ئه بی لهیجاء هاوچه رخی بوو وبه شداری تیدا كرد ، خراپه كاری وكاولكاریه كانی كه لیی كه وتو ته وه بینوه ، له هه مان كاتدا دوایین شه ری خاچی هاوكات بوو له گه ل هی رشی ته ته ر بو سه ر میسرو شام . ئه وه ی باسكرا ئه وه پروون ده كاته وه كه وا ناجیگیری وپشیوی سیاسی له میسرو شام سیمای ئه و سه رده مه بوو ، وه شیوه ی جیاكه ره وه ی بوو به هو ی شه ری خاچدروشمه كان ئه وانه ی ته ته ره كان چوووه پالیان له هی رشكردنه سه ر جیهانی ئیسلامی ، كه وا جه نكه كان هه لده گیرسان شه ره كان به دواى یه كدا ده هاتن ئه وه ش بووه هو ی پشیوی ، و ناجیگیری { و: بارودوخی سیاسی } .

ب- لایه نې کومه لایه تی :

کومه لگه له میسرو شام پری بوو له پره گزی زور ، و پهنګی جياواز له مروّف ههروه کو له و سهرده مانه ی که جهنګی تیدا زوره ، وتیایدا پره گزی جياواز له خه لک تیکه ل بهیه ک ده بوو ، ههروه کو له شپری خاچیدا پوژه لات تیکه لی پوژتاوا بوو ، وه له شپره کانی ته تهر ته و نه ته وه ی له و پری پوژه لات ه و له چین به داب ونه ریت وهه ل سوکه وتیان گه یشتن به خه لکی موسلمانې خاوه نی باوه پری پاک به خوی تاګ وییغه مبه ری میهره بان (درودی خوی لی بی) ، ههروه ها جهنګه کانی نیوان ولاته ئیسلامیه کان خو یان دیسان تیکه لی دروستکرد ههروه کو خه لکی عیراق هه لده اتن بو شام له کاتی هیژشی ته تهر ، خه لکی دیمه شق وده روبه ری کوچیانکرد بو میسر⁶² . که واته ته و تیکه ل بوونه به ناچار ییبه تیکه ل بوونی بیر وهزی و تیکه له ی نه فسی وکومه لایه تی له داب ونه ریت دروستده کرد ، ته وهش ده بووه هو ی به ره هم هیثانی کومه لگه یه کی له یه کتر ترازو وشیاو⁶³ .

هر له نه نجامی ته و جهنګانه ی ته و سهرده مه وای لیها ت دیله خاچدروشم و ته تهر و تورکه کان کاریګه ریان هه بی ت له سهر هه ندی سیستمی کومه لایه تی باوی ته و سهرده مه ، که سهره پای ئیسلامبوونیان زور له داب ونه ریته کانیان واز لینه هیثانو له سهری مانه وه⁶⁴ . پوسته کانی به ریوه بردن وسه ربازی له ژیر ده سلاتی کو یله تورکه کاند ا بوو ههروه ها کو یله ته تهره کانیش خاوه نی فه رمان په وایی بوون ، وه پیاوایی { و : ناغا } ته و ئیقاتا عانه ش ده ستیان به سهر کیلگه کشتوکالیه کان و ته و کریکارانه دا گرتبو⁶⁵ . کو یله ته تهره کان و ته و خاوه ن ده سلاتانه چینکی تاییه تی جياوازیان دروستکردبوو ، ته وه ی له دوا یانه وه ده هاتن له بایه خ ورېز زانایانی ئینی بوون ، ته وانه ی که پله و پایه که یان له لایه نی ئاینیه وه به ده ست ده هیثا⁶⁶ ، ته وه ی که و له خاوه نه که ی ده کان له پیناو راستیدا له لومه ی لومه کاران نه ترسی ت ، وه له ده سلات وزورداریه که ی نه ترسی ت ، ته نها له خوی تاګ و به رز نه بی ت ، له وه دا دهرده که و ی که کومه لگه دوو هیژی گوره ی تیدابوو و هه ریبه که یان هه ژموونی خو یان هه بوو . یه که میان : چین میره کان ، له سهر وویانه وه سولتان ، ته و چین خاوه نی هه ژموون وه یژیک ی گوره بوون ، له نیویاندا ئینو ته بی له یجا و والی دیمه شق بوو له سال ی 684 ځه یه وه⁶⁷ . دوه میشیان : چین زانا وفوقه ها ، وگوره پیاوایی ئینی ، که و له و جوړه پیاوانه راستی دوست بوون و نه ده ترسان ته نها له خوا نه بی که سولتان ومیرو خه لکیش لیان ده ترسان ، به لام ته و چینیه ده مایه وه خه لکی گشتی ده گرت ه وه وه کو بازرگان وپیشه گهر وجوتیار ، ته مانه به جوړیک ده ژیان پری بوو له سته م وتوند وتیژی و ، شه که تی وزه حمه تی زور ، که تیایدا به ژماره ی زوریان تیدابوو به بی شوینی هه وانه وه به شه و ورژ جگه له ریگا کانی که به سهریدا ده رویشتن به جلی دراوو جهسته یان به نیمچه پروتی بوو⁶⁸ .

ته و تیکه ل بوونه ی له سهرده می ئینو ته بی له یجا و پرویدا کیشه ی زور ونوی دروستکرد ، له و سهرده مه دا خراپه کاری ویدعه و {و: بیرو پای } ته فسانه یی وه کو باوه ربوون به توانای شیخ وپیاوچاکان ، وزیادبوونی فالچی ، و بلاو بوونه وه ی په شبینی وئیره یی وسیحربازی⁶⁹ . لیره دا سیمای

ئەو سەردەمە پروون دەبیتەووە که خۆی دەبینیووە لەزۆلم وستەم وخراپەکاریی هەموو ئەو شیوازانه زۆر لەپیاوانی ئاینی وزانایانی پالنا بۆ بەرەوروو بوونەوێ ئەو خراپەکاریانە ، و دەستبەسەر داگرتن و لەناوبردنی ، هەروەکو کاریگەرێهەکانی لەنوسینەکانیان دەردەکەوێ .

ج- لایەنی زانستی وھزری :-

سەردەمی ئینو ئەبی لەیجاء بەچالاکێ زانستی وھزری زۆر گەورە جیادەکرایەو ئەو سەردەمە پر بوو بە زانست و زانیاری بەرھەمی زۆر لەھەموو جۆرە زانستە ئیسلامیەکان ، بڵاوبوونەوێ زانست لە پێشکەوتن و زیادبوونی بەردەوامداوو ، قوتابخانە ی گەورە ھاتنەئاراو ، مالی فەرموودە ئەوێ که ئەیوبی ومەمالیکەکان لەمیسر وشام دروستیانکرد ، فیرخوزان لەھەموو شارە جیاوازهکانووە پەییوەندیان پێوەکرد لەپێناو گەیشتن بەزانستە ئاینی وعەقلیەکان . لەوانە یە لەھۆکارەکانی زۆربوونی قوتابخانەکان و قەرەباڵغوونی { و: پرپوونی } بە فیرخوزان بگەریتەووە بۆ ھەز وئارەزووی ھەندیک لەسۆلتانەکان و پیاوانی دەسەلات لەبەدەستھێنانی کتیب ودامەزراندنی کتیبخانە تاییبەتەکان بۆ زۆربە ی جۆرە نوسراوەکان⁷⁰ ، هەروەکو کتیبخانە ی پاشکۆی قوتابخانە ی کاملی که مەلیک کاملی ئەیوبی لەسالی 621ک / 1224ز دايمەزراند⁷¹ نیکە ی سەد ھەزار کتیبی لەخۆ دەگرت .

لەکتیبخانە تاییبەت وکۆنەکانی دیکە ی دیمەشق کۆگای {و: کتیبی } قوتبە ددین نیسابوری سالی 578ک/ 1183ز ، وکۆگای ئین پەواحە لەھەمەوی سالی 622ک / 1225ز کەوھقی کردبوو بۆ قوتابخانەکە ی لەدیمەشق ، وە کۆگای تەقیەدینی بولدانی سالی 655ک / 1257ز لەسەر قوتابخانە ی فازلیە لەدیمەشق وھقی کردبوو⁷² . لەقاھیرە کتیبخانە ی قوتابخانە ی زاهریە ی کە زاهیر بیہرس سالی 622ک/ 1225ز بونیادی نا وباشترین کتیبی لەھەموو زانستەکان تیدابوو ، هەروەھا کتیبخانە ی قوتابخانە ی مەنکوتمەر حوسامی جیگری سەلتەنەت لەولاتی میسر⁷³ . ھەر لەو سەردەمەدا زانایانی گەورە دەرکەوتن وەکو زانای زمانەوانی ناودار ئین مەنزوری میسری (م: 711ک/ 1311ز) کەچەندین کتیبی ھەیە لەوانە فەرھەنگە بەناوبانگەکە ی (لسان العرب)⁷⁴ ، وەمیزوونوس ئین خەلەکان (م: 681ک / 1282ز) خاوەنی کتیبی (وفیات الاعیان) ، وەجەمالەدین کوری واسل (م: 697ک / 1298ز) خاوەنی کتیبی (مفرج الکروب فی أخبار بنی ایوب) ، هەروەھا لەزانایان نەجمەدین ئەحمەد کوری موھەمەد کوری عەلی شافعی موحتەسیبی قاھیرە (م: 710ک / 1310ز) خاوەنی کتیبی (بذل النصائح الشرعية فيما على السلطان وولاية الامور وسائر الرعية)⁷⁵ وە زانا جەمالە دین ئەبی لەجەج لمزی (739-665ک / 1339-1267ز) ، زانا شەمسەدین زەھەبی (-673 / 748ک / 1347-1274ز) ئەوانە ی کە بەچوار کۆلەکە ی رپوایەت- گێرانیووە ی فەرموودە دادەنرێن لەسەردەمەکە ی خۆیاندا⁷⁶ . لەوێ باسکرا ئەمە پروون دەبیتەووە کە ئەو سەردەمە بەزۆری زانست ونوسراوە زانستییەکان جیادەکریتەووە ، وسامانیکی زانستی گەورە ی بۆ بەرھەمھێناین کە وەچە دوا ی

وه چه بۆ يه کتر يان به ميرات به جيھيشتووه . ههر لهو سه رده مه دا ميژوونوسيکي زۆر ده رکه وتن که ده گه پانه وه بۆ قوتابخانه ي شام ئيبنو ئه بي لهيجاء يه کيک بوو له مانه ، له ميژوونوساني دیکه ش: 1. ئيبنو لقه لانسى حه مزه کور ي ئه سه د کور ي عه لي کور ي موحه مه دي ته ميمي ديمه شقى (م: 555/ك 0611 ز 77) خاوه ني کتيبي ناسراو به (ذيل تاريخ دمشق) که پاشکۆي ميژووي هيلال سسابيه ئيبن قه لانسى ئه وه ي تايهت بووه به ديمه شق له هيلال سسابي وه رگرتوه ، دواي ئه وه ي زانياري زياتري خستۆته سهر له چوارچيوه ي ميژووي ديمه شق ئاماده ي کردوه به تايهت ي ماوه ي مردني هيلال سسابي له سالي 844/ك 5501 ز بۆ کۆچي دوايکردني خۆي له 555/ك 0611 ز 87 .

2. ئيبن عه ساكري ديمه شقى : ئه لحافز ئه بولقاسم عه لي کور ي ئه بي موحه مه د حه سه ن کور ي هيهت الله (م: 571/ك 1176 ز) که فه رمووده ناسي شام بوو وله که سايه تيه فيقهيه کاني شافيعي بوو وبه فه رمووده به ناوبانگ بوو ، بۆ به ده سه ته ياني زانست وگه يشتن به زانايان کۆچي کردوه ، وله هه ندي له گه شته کاني هاوپريه تي سه معاني کردوه کاتيک گه پايه وه بۆ ديمه شق له قوتابخانه ي نوري به مامۆستا دامه زرا تا کۆچي دوايکرد ، له گرنگترين به ره مه کاني : (تاريخ ديمشق) ه که کتيبيکي به ناوبانگ بوو له سه ر شيوه ي (تاريخ بغداد) ي ئه بي به کر له خه تيب له هه شتا به رگدا ، که تاييدا ژياننامه ي پياو ماقول وگيرپه ره وه ي فه رمووده ناس و حافز {و: قورئان} وهه موو خه لکي سياست و زانست له سه ره تاي ئيسلام تا کو سه رده مه که ي له وانه ي له ديمه شق نيسته جيپوون ، يان لي دابه زين ، وتاييدا کۆچي دوايانکرد 79 .

3. ئوسامه کور ي مونقيز (ئه بولموزه ففه ر کور ي موپشيد کور ي عه لي کور ي موقه له د کور ي نه سپ کور ي مونقيزي شيزه ري 584-488/ك 1188-1095 ز 80 به وه له واني تر جيا ده کرپته وه که ميژووي خۆي وژياننامه که ي نوسيوه ته وه که له شيزه ر له دايبکوه ، بنه ماله که شي له ميره کان بوون 81 ، چوار کتيبي هه يه پريه تي له چيرۆکي ميژووي وهه موويان چاپکراون ، له وانه : (کتاب المنازل والاديرة) ، و (کتاب لباب الاداب) ، و (کتاب العصا) ، وه (کتاب الاعتبار) 81 .

4. عيمادي ئه سه فه هاني (ئه بو عه بدوللا کور ي سه فيه ددين م: 597/ك 1201 ز له ئه سه فه هان پيرپاگه يشتوه ، وله سه ره تاي ته مه نيدا چوو ته به غدا له ويذا زانستي له قوتابخانه ي نيزاميه وه رگرتوه ، وپه يوه ندي به وه زير يه حيا کور ي هو به پره کردوه و ئه ويش پۆستي سه رپه رشتيکردني هه والي به سه ر ، دواتر واستي پي به خشي دواي ئه وه چوو شاري ديمه شق وله ويذا په يوه ندي به نوره دين مه حموده وه کرد وئه ويش پۆستي ديواني ئينشائي پيسپارد ، له دواي مردني نوره دينيش بووه ته يه کيک له نزيکاني سه لاحه ديني ئه يوبي تا کو کۆچي دواييده کات⁸² ، گرنگترين کتيبه کانيشي ئه مانه ن :

- (الفتح القسي في الفتح القدسي) تاييدا باسي چۆنيه تي رزگارکردن وخۆبه ختکردنه کاني سه لاحه دين ده کات له دژي خاچدروشمان ، وچه ند جاريکيش چاپکراوه ته وه .

- (البرق الشامي) به باسکردنی ژياننامه ی خو ۱ ده سټيډه کات دوا ۱ ټوه قسه له سه ر هه واله کانی سه لآحه دين وهه وله کانی پزگارکردن و پرووداوه کانی شام له حه فت بهرگدا ده کات، ټه لفه تح کور ۱ عه لی لبه نداری کټيټه که ی پوختکردو ټه وه له ژيړ ناو نيشانی (سنا البرق الشامي) ، دکتوره فه تحيه نه براوی له سالی 1979 ز ته حقیقی کردووه و کټيټخانه ی خانجی له میسر بلاوی کردو ټه وه 83 .
- (نصره الفطره وعصره القطره) ټه مه ش له باره ی میژووی سه لجوقیه کان و وه زیره کانیانه ، ټه بولحه سه ن کور ۱ عه لی نوسه ری خه لیفه ی عه باسی ناسر لدين الله (622-575 ڪ / 1179-1225 ز) پوختی کردو ټه وه هه روه کو ټه لفه تح کور ۱ عه لی کور ۱ موحه مه دی به نداریش پوختی کردو ټه وه وله میسر وبه یروت بلاوی کردو ټه وه به ناو نيشانی (تاریخ دولة آل سلجوق) 84 .
- (خريدة القصر وجريدة العصر) که تیايدا پیناسه ی ټه ديب وشاعیره کانی سه ده ی شه شی کوچی له هاوچه رخه کانی ده کات 85 .
- 5. ټه لمه قدسی لجه ماعیلی (ټه بو موحه مه د ته قیه دين عه بدولغنه ی کور ۱ عه بدولوا حید کور ۱ سرور لجه ماعیلی لمه قدسی - م: 600 ڪ / 1204 ز) له جه ماعیلی نزيك نابلس سالی 541 ڪ / 1146 ز له دایکبه وله قاهره کوچی دوايیکردو 86 و چهند کټيټیکی هه یه له وانه :
- (الکمال فی معرفة أسماء الرجال) تاوه کو ټيستا ده ستنوسه و کوپیه کی له (دار الکتب المصرية) هه یه له ژيړ ژماره ی (55) مصطلح الحديث .
- 6. ټيبن شاهنشاه (مه ليک لمه نسور ټه بو لمه عالی موحه مه د کور ۱ عومه ر کور ۱ ټه یوب - م: 617 ڪ / 1220 ز) میری حه ما بوو وزانایانی له خو ی کو ټه ده کرده و له {و: کټيټه که ی} :
- (کتاب مضمار الحقائق وسر الخلائق) ټه وه ی له بهر ده سته به شيکه له پرووداوه کان له سالی 575 ڪ / 1179 ز تا کو سالی 582 ڪ / 1186 ز له خو ده گريټ ، د. حسين حه به شی له قاهره سالی 1968 ز بلاوی کردو ټه وه 87 .
- 7. ټيبن ټه بی ته یی (مونته خه ب ددين ټه بو زه که ریا یه حیا کور ۱ حامید - م: 630 ڪ / 1232 ز) ناوبراو ژماره یه ک کټيټی هه یه له وانه :
- (کتاب معادن الذهب فی تاریخ الخلفاء والملوک وذو الرتب) .
- (کتاب حوادث الزمان علی حروب العجم) .
- (کنز الموحدين فی سيرة صلاح الدين) .
- (تاریخ مصر) .
- (سلك النظام فی تاریخ الشام) .
- (سيرة ملوک حلب) 88 .
- 8. ټيبن نه زيف (ټه بولفه زائل موحه مه د کور ۱ عه لی کور ۱ عه بدولعه زيز لغه سسانی ټه لحه مه وی

- م: دواى سالى 631ك/ 1234ز) وه لهو كتيبانهى ههيه تى :
- (التاريخ المنصورى) : لهمؤسكو سالى 1960ز چاپكراوه .
- (مختصر سير الاوائل والملوك ووسيلة العبد المملوك) ⁸⁹.
9. ئين شه دداد (بههائدين ئه بو له حاسن يوسف كورپ رافع كورپ تهميم كورپ عوتبه كورپ موحه مه د - م: 623ك/ 1235ز) 90 له سالى 539ك / 1144ز له شارى موسل له دايكبو به لام كاتيك خويندى زانسته كان ته واو ده كات ده چيته به غدا و به موعيد له قوتابخانه ي نيزامى دامه زرا ئينجا بووه ماموستا وه كاتى له سالى 584ك / 1188ز گهرايه وه بو ديمه شق سه لاهه دين پوشتى (قضاء العسكر) - دادگاي سه ربازي و دادگه رى شارى قودسى پيدا ، كاتيكش سه لاهه دين كوچى دواييكرد پوشت بو حه له ب له وى بوو به قازى -دادگه ر ، وخوئ له كاروبار په راويژ خست تاكو كوچى دواييكرد ، له ناودارترين كتيبه كانيشى :
- (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية) كه تايبه ته به ژياننامه ي سه لاهه دينى ئه يوبى .
- (دلائل الاحكام فى الفقه) له كتيبخانه ي الاهليه له پاريس به ژماره (736) .
- (ملجاء الحكام عند التباس الاحكام) ، ده ستنوسه له دوو به رگدا له دار الكتب المصرية .
- (فضائل الجهاد) بو سه لاهه دينى نوسيوه ، ده ستنوسه له كتيبخانه ي كوبرىلى له ژيژر ژماره ي (764) ⁹¹.
10. ئينبو ئه بى ده م (ئيبراهيم كورپ عه بدولا عه بدولمؤن شه هابه دين كورپ ئه بى ده م ئه له مه مه دانى ئه له مه وه ي - م: 642ك/ 1244ز) 92 له سالى 583ك / 1187ز له حه ما له دايكبو ه قه زاي تيدا گرتوته ده ست ، له و شاره دا له كاروبارى ده ولتدا ده سترپوشتوو بوو هه ر له شارى ناوبراويش كوچى دواييكرد ، وه له ديارترين كتيبه كانى :
- (تاريخ المظفرى) له شه ش به رگدا به ناوى موزه فه ر ميرى ميافارقينه .
- (كتاب التدقيق العناية فى تحقيق الرواية ، وكتاب ادب القاضى على المذهب الشافعى) ⁹³.
11. مه قدسى (ئه بو عه دوللا زياهه دين موحه مه د كورپ عه بدولواحي د كورپ ئه حمه د له مه ماعيلى - 643-569ك/ 1246-1174ز) له كتيبه كانى :
- (مختصر تاريخ هراة للغامى) .
- (مختصر تاريخ جرجان لحمزة بن يوسف السهمى) .
- (مختصر تاريخ سمرقند للنسفى) .
- (فضائل مكة) .
- (فضائل الشام) ⁹⁴.
12. سه به ت ئين لجوزى (شه مسه دين يوسف كورپ قه رائه وغلئ كورپه زاي ئه بى لفه ره ج كورپ ئه لجوزى - م: 654ك/ 1256ز) .

باوکی کۆیلهیه کی تورک بوو له لای وه زیر ئین هوبه یه نازادی کردبوو و کچی ئه بی لهره ج کوری ئه لجوزی بۆ خواستبوو ، کاتیک یوسف له دایکبو دایکی مرد ، و باپیری گرنگی پیدایه ، وله به غدا پیگه یشت دوا ی ئه وه له دیمه شق جیگیر بوو وه کو مامۆستایه کی حه نه فیه کان و وتار بیژیک تاکو کۆچی دوا ییکرد⁹⁵ ، له گرنگترین دانراوه کانی :

- (مرأة الزمان فی تاریخ الاعیان ، میژوو یه کی گشتیه له سه ره تای دروستبوونی گه ردوون تاکو سالی 654/ 1256 ز وه ریخراوه به گویره ی ساله کان له چل به رگدا⁹⁶ ، قوتبه دین موسا کوری موحه مه د به عله به گی یونینی پاشکویه کی بۆ نویسه له چوار به رگدا ، له کتیه کانی دیکه ی : (تذکره خواص الامة بذكر خصائص الائمة ، و الجلیس الصالح والانیس الناصح)⁹⁷ .

13. ئینو له دیم (ئه بو حفص عومه ر کوری عه بدولعه زیز کوری ئه حمه د کوری هیبه ت الله کوری ئه بی جه راده ، که ماله دین لعوقه یلی ناسراو به ئینو له دیم - م: 660 ک / 1262 ز) .

فه رموده ناس وحافز قورئان و فه قیه ونوسه ر بوو ، قه زا - دادگه ری له شاری حه له ب گرته ده ست تاکو سالی 658 ک کاتی ته ته ره کان هیرشیان کرده سه ر حه له ب رایکرد بۆ میسر وله ویدا جیگیر بوو تاکو مرد⁹⁸ . و کتیه کی زۆری نویسه که گرنگترینیان ئه مانه ن :

- (بغية الطلب فی تاریخ حلب) له سه ر بنه مای پیته ئه به جه دیه کان ریخراوه وباس له میژوو ی زانایانی حه له ب ده کات .

- (زبدة الحلب من تاریخ حلب) ئه وه ش پوخته یه که له بغیه الطلب و ریخراوه به گویره ی ساله کان تاکو سالی 641 ک .

- (الاشعار بما للملوك من النوادر والاشعار) .

- (کتاب الانصاف والتحرى فی دفع الظلم والتجنی عن ابی العلاء المعری)⁹⁹ .

14. ئه بو شامه (شه هابه دین عه بدولره حمان کوری ئیسماعیل کوری ئیبراهیم ئه لمه قدسی - 599- 665 ک / 1202-1267 ز) له دیمه شق پیگه یشتوه وزانست وزانیاری هه ر له وشاره وه له ئه سکه نده ریبه وه رگرتوو ئینجا گه راوه ته وه شاره که ی خو ی وبه وانه وتنه وه وفتوا ونوسین¹⁰⁰ خه ریکبووه ، و ژماره یه ک دانراوی جیه یشتوه له وانه :

- (کتاب الروضتين فی اخبار الدولتين النورية والصلاحية) له نزیکه ی سالی 540 ک ده سته پیده کات تاکو 589 ک ، پاشکویه کی ته واکه ریشی بۆ داناوه به ناوی (ذیل کتاب الروضتين) که به رووداوه کانی سالی 590 ک ده سته پیده کات تاکو سالی 665 ک¹⁰¹ .

- (نزهة المقلتين فی أخبار الدولتين العلائیه والجلالیة)¹⁰² .

15. ئینو ئه بی ئوسه بییعه (مؤفه ق ددین ئه بولعه باس ئه حمه د کوری قاسم - م: 668 ک / 1270 ز) باوکی پزیشکی چاو بوو له دیمه شق و پیشه که ی گواسته وه بۆ کوره که ی ، دوا ی ئه وه زانستی له بیمارستانی ناسری له قاهیره ته واکرد ، له ده وه له تی ئه یوبی خزمه تی کرد ، وتیایدا پۆستیشی به ده سته پیناوه ، ژماره یه ک کتیه ی هه یه له وانه :

- (کتاب عیون الانباء فی طبقات الاطباء) بۆ ئه مین ددهوله ی وه زیری مه لیک سسالج نویویه تی کتیبکی به نرخه و تیایدا نزیکه ی چوارسه د پیناسه ی بۆ به ناوبانگترین پزیشک وحه کیم وفه یله سوف کردوه ¹⁰³.

به و جوړه ده بینین ئینو ئه بی لهیجاء له وکه شوه ووا زانسته گه وره دا ژیاوه که له سه رده مه که ی هه بووه . سودی لیوه رگرتوه بویه کتیبه که ی (تاریخ ابن ابی الهیجاء) فرهه نگیکی پره له پرووداوه کانی میژووی ئیسلامی به شیوه یه کی گشتی ، میژووی میسو دیمه شق به شی هه ره زوړی به رده که وئ {و: له زانیاری ئه و کتیبه } له باس وخواس به تاییه تی دوا ی یه کگرتیان به پرووی دوژمنان و سه رکه ورتیان به سه ر خاچدروشم ومه غوله کان .

ناساندن - باسکردنی ده ستنوو سه که :

ده ستنوو سی ئینو ئه بی لهیجائی ناوبراو به (الاول فی التاريخ ابن ابی الهیجاء) له دوو سه د وشه ش پره ، وله هر پره یه کیش بیست وسن دیر ، وهر دیریک له ده وشه پیکدیت به نزیکه یی جگه له و لاپه رانه ی دیره شیعره کانی تیدا ئاماژه بۆ کراوه ، که هر کوپله یه ک له شیعره کانی له یه ک دیر پیکدین .

ده ستنوو سه که پاریزراوه له په یمانگه ی ده ستنوو سه کان له ژیر ژماره ی (945) میژوو، کوپیه کیشی وینه گیراوه له کتیبخانه ی ئه حمه دیه له تونس له ژیر ژماره ی (4915 ف 16).

له وانه یه ئه و ده ستنوو سه تاکه دانه بیت ، ودانه یه کی دیکه م له کتیبه که نه بینوه که بتوانریت بوی بگه رپینه وه ، هه روه کو له پیرستی ده ستنوو سه کانی له بهر ده ستیشمان دایه هیچ هیمایه کم بۆ کوپیه کی تری پشتیبه ستراو نه بینی که کوپی دووهم بیت وبوی بگه رپینه وه .

لاپه ره ی یه که م له ده ستنوو سه که به ده ستنوو سیکی مه غریبی خاوه ن دوو شیوه ی جیاواز له نویسن له پوژژه لاتی عه ره بی {و: ئیسلامی } نوسراوه ئه وه ش وای لیده کات بۆ خوینه ر ناسراو نه بی له پوژژه لاتی نیشتمانی عه ره بی {و: ئیسلامی } ئه وه ته نها یه ک لاپه ریه وله بنچینه ی ده ستنوو سه که نیه ، به لکو له بهر ئه وه یه بوی دانراوه چونکه ده ستنوو سه که له کتیبخانه ی ئه حمه دیه یه له تونس به لام لاپه ره په سه نه کانی به نویسنیکی کون نوسراوه که خه لکی پوژژه لاتی عه ره بی {و: ئیسلامی } له سه ری راهاتون ، نوسه روه که ی بنه مایه کی تاییه تی به نویسن بۆ هه ندی له وشه کان په یرو کردوه وه کو :

مایتین- ثلثمیه - جا - ثلثین - القايد - أبو القسم - بردا - بحفاض - ... راستیه که ی وه ک : مائتین - ثلاثمیه - جاء - ثلاثین - القائد - ابوالقاسم - بردی - بحفاظ .

نوسه روه زورجار گرنگی به پیکخستنی وشه کان نادات ، وه ئه گه ر هه ندی له وشه کان به پریکی هات به پیچه وانه ی ئه و بنه مایه ی له سه ری پویشته و . هه روه ها ده ستنوو سه که به مه ره که بی ره ش نوسراوه ته نها ناو نیشانه گه وره کان و ساله کانی میژووی بۆ دنوسری ، ئه وان به مه ره که بی

نوسراون په ننگه که ی جیاوازه له وهی که نوسره وه (ناسخ) له سهری پراها توه نوسینی پیبکات به لّام
ئویش هر مەرکه بی پەش بو . له بهر ئه و مەرکه به هندی کجار پروون نیه .

بابه تی ده ستنوسه که :

ههروه کو له ناو نیشانه که ی دیاره له و کتیبانه یه که میژووی گشتین ، ئینو ئه بی لهیجاء
له پیغه مبهروه (درودی خوی له سهر بی) هوه بۆ سهرده مه که ی¹⁰⁴ .

میژوونوس به دره دین عهینی (م: 855ك/ 1451ز) باس له وه ده کات که ئه و {و: ئینو ئه بی لهیجاء
{ له پیغه مبهروه (درودی خوی له سهر بی) دهستی پیکردوه بۆ شه پری غازان- قازان¹⁰⁵ ، ئه و شه پره
به ناو بانگه ی که له نیوان قازان - غازان پاشای ته ته ر وسو ئتان ناسر موحه مه د کوری قه لاوون پروویدا
له لای کومه لگه ی مه روج¹⁰⁶ له 28 ی ره بیع لئه وه لی سالی 699ك¹⁰⁷ واته که میک بهر له مردنی ئینو
ئه بی لهیجاء ، له بهر ئه وه ی سالی 700ك کوچی دوا ییکرد¹⁰⁸ .

به لّام ئه و ده ستنوسه ی که له بهر ده ستماندایه له لای هه ندی له پرووداوه کانی سالی 589ك
ده وهستی کوا که م وکو پیه که ی ته واو پروونه ، ئه وه ش مانای بزربوونی به شه کانی نادیارن
ده به خشی له ده ستنوسه که¹⁰⁹ . هه رچه نده هه ول یکی زۆرمدا له گه ران بۆ به شه بزربووه کان
له پیناو ته واو کردنی ده ستنوسه که له لایه ک وه لایه کی تر له بهر گرنگیه که ی که میژوونوس تیایدا
شایه تحالی زۆر له پرووداوه کانی ئه و سهرده مه یه ، به لّام نه متوانی بیدۆزمه وه بۆیه پشتم به خوی
گه وره به ستا وده ستمکرد به ته حقیق کردنی ئه و به شانیه ی ماون { و: تیبینی ئیستا به شی زۆری
ده ستنوسه که دۆزراوه ته وه وله بهر ده سته { .

تیبینی که ی گرنگ هه یه که پیویست به ئاماژه دان ده کات ئه ویش ئه وه یه که میژوونوس
پرووداوه میژووییه کانی له کتیبه که ی کورت کردۆته وه تا کو سالی 358ك ئینجا پرووداوه کانی دوا ی
ئه وه ی به ووردی باس کردوه تا کو کو تایی ده ستنوسه که واته تا کو پرووداوه کانی 589ك که له لاما ن
ماوه ته وه وه وه واه کانی هه ریه که له میسرو شام وعیراق هه ندی جاریش مه غریب وئه نده لوسی تیدا
خستۆته پروو .

ئه و ریازیه ی ئینو ئه بی لهیجاء په پره وی کردوه :

ریبازی ئینو ئه بی لهیجاء له و ده ستنوسه دا تۆمار کردنی سالانه یه ، ئاماژه به پرووداوه بچوکه کان
ده کات ، وهه ندی له کوچ کردوان له کو تایی هه ر سالی ک باس ده کات، به لّام پرووداوه گه وره کان
ئه و ناو نیشانیان له چوارچیوه ی ساله که بۆ داده نیّت ، وهه یچ پرووداوی سالی ک ناباته سالی کی
تر ته نها له کاتی پیویست نه یّت بۆ به یه کتر به ستنه وه ی ، له ترسی په رت و بلا بوونی هه واه
له گه ل ئه وه ی که نه یه تیاو نه بالانس رابگریّت له نیوان قه باره ی هه واه کانی پۆژه لات و پۆژئاوا ، وه
له نیوان ده و له تان و پاشایه جیاوازه کان ، ههروه کو تیبینی ده کریّت هه واه کانی پۆژئاوا ی عه ره بی
{و: ئیسلامی { به شیوه یه کی په له و که م وپوخت ها توه له وکاته ی که وا به ووردی باس له پرووداوه

نیوڅوښه کانی پوڅه لاتې عهرې بې {و: ئیسلامی} ده کات ، به تاییه تی دیارده که ش وهه وایی وزه ویه کان وگرانی وهه رزانی وقات وقری و په تاو بومه له رزه کان .

ئینو ئه بی لهیجا پیدا گرېووه له سهر نه وهی به گوږه ی توانا لیکدانه وه بوه ندیک دیارده ی میژووی بکات و په خنه ش له سهر هندی له هه وال کان ، یان به شیک له هه لسوکه وتی خه لک بگری ، نه و په خنه یه به بی نه وهی بیه وی لیره و له وی له نیوان پروداوه کان ده بینریت ، نه وه ش وایکړدوه که سایه تیه که ی دیار بیت له کتیه که دا . هه روه ها نه وهی تیینی ده کړیت له و ده ستنوسه دا نوسه ر پابه ند نه بووه به پیکه خستنی بابه ته میژووییه کانی نه وهی که به زاراوه ی نو پې ده وتری پلانی توژینه وه هه روه کو پشه کیه که ی به وچوره ده ستیده کات :

به ناوی خوی به خشنده و میهره بان ، وه پشت هه ربه و ده به ستین ، سوپاسی بی پایان بو خوی جیهانیان ، درودو سه لام له سهر پشه و امان موحه مده ی پیغه مبه ر ، وه له سهر بنه مال که ی ، وهه موو هاوه لانی وه دواتر ، من له میژووه کانم کورت کردوته و له دایکبونی پیغه مبه ر (درودی خوی له سهر بی) ، ئینجا نونیشانیك داده نیت و ده ستده کات به خستنه پرووی هه وال کان له سهر ژیاننامه ی پیغه مبه ر (درودی خوی له سهر بی) به شیوازیکی پوخت ، ده کړی له و باره یه وه بوتری که یه کجار کورت کراوه ته وه ، وه له سهر نه وه پوشت تاکو پروداوه کانی سالی دوو سه د ، ئینجا ده ستده کات به خستنه پرووی پروداوه کان به پرووی تاکو سالی 358 که له ویوه پروداوه کان زیاتر پروون و وورد دهرده که ون تاکوتایی ده ستنوسه که زیاتریش به ره و جدی و دیارخستن ده چن . بابه تی میژووی ده ستنوسه که سه رچاوه ده گری له دوو داریژکه له داریژکه کانی نوسینه وه ی میژووی نه وهی که لیکوله رو په خنه گران له سهری پیکه و توون ناوی بنین داریژکه ی هه والی و سالانه یی . هه والیه کان له لای ئینو ئه بی لهیجا له وکاته دا دهرده که وی که باسی یه ک پروداو ده کات و هه ندیکجار ده گاته چهند دیریک ، یان ده گاته چهند لاپه ریه ک به هه مان شیوه ده بینین رسته یه ک به کاردینت وه ک ((وه تایدا هه وال هات)) هه روه ها رسته ی ((هوکاره که ی)) به کاردینت دوی نه وهی پوخته یه کی هه والی مه به ست ده خاته پرو .

له تاییه تمه ندیه کانی نوسینی هه والی لای ئینو ئه بی لهیجا به لکه هیئانه وه یه به شیعر له شیعره کانی هاوچه رخی خوی ، یان پیشخوی ، هه رچه ند ده کړی بوتری که نه و شیعرانه خزمه ت به ده قی میژووی ناکات نه گه ر بیتو له ده قه که لابردریت هه یکه لیه تی ده قه که ناروخی ، ورسته که لاواز نابی یان بله ررزی ، نه وه له به ر نه وه یه چونکه په یوه ندیه کی لاوازی به پروداوه کانی که به هو یه وه گوتراوه هه یه . له سروشتی نوسینی هه والی له لایه ن نوسه ر خستنه پرووی هه ندی پروداوی کاریگه ره له سهر شیوه ی گفتوگو له نیوان دروستکه رانی پروداو ، له وه ده چی که ده یه وی نه و وینه یه پیشکه ش بکات به بی لیکدانه وه و شیکردنه وه بو نه وهی دهره فت بدات به خوینه ر له پروداو رامینت له خودی خویدا . به لام لایه نی داریژکه ی سالانه یی نه وه شیوه یه ک له شیوه کانی نوسینه وه ی میژووییه به گوږه ی پروداوی ساله کان ، و به دوی یه کداهاتیان نه و ئینو ئه بی لهیجا

بابه تی میژوویی دهستنوسه که ی به گویره ی دارپژگه ی سالانه یی داناو به مه له خستنه پرووی بابه ته میژووییه که ی دهرناچئ له که له پوری ئیسلامی نوسراو له دارپژگه ی سالانه یی وه تییینیه کی تر هه یه که له ناوه پوکی ریگای سالانه ییه له نوسینه وه ی میژوویی ، ته راجوم واته پیناسه ی که سایه تیه کانی که له چوارچیوه ی پرووداو میژووییه کان ئاماژه ی بو کردوه ، که چی له گه ل ئه وه دا که مه به راورد به زوری وگه وریه ی پرووداو سیاسی و سه ربازیه کانی که جیگای گرنگی پیدانی بوون ، به لام ده بینین که سایه تیه کانی پشتگوئ نه خستوه وله پرووداو کانی که ئاماژه ی بو کردوه داینه بریون ، له گه ل ئه وه ی دهستنوسه که له کتیه کانی ته راجوم (که سایه تی) نیه به لام ئه و زانیاریانه ی له باره ی که سایه تیه کان هیناویه تی ته واون . ورده کاری ته واون ، وروونه له گه ل ئه وه ی به شیوه یه ک لیره و له وئ له کاتی خستنه پرووی پرووداو میژووییه کان ئاماژه ی بو کردون .

وه ک تییینی ده کریت ئه و بابه ته میژووییه ی ئیینو ئه بی لهیجاء هیناویه تی زۆربه ی له که سانی تر وه رگرتوه ، زۆربه ی گوته کان گونجاو له گه ل هزره و ئه و ریپازه ی که له سه ری پویشته بویه که رهسته ی کتیه که وه رگراوه له ده یه ها له و کتیه نه ی که پیمان گه یشتون هه ندیکان تا کو ئیستاش پاریزراو له نئوان که لینی کتیه دهستنوسه کاند ، ئه وه ش مانایه ک ده به خشی که ئه ویش فراوانی له خویندنه وه و شاره زاییتی له هونه ره جوړ به جوړه کانی وه کو شه ری ئه ده بی وشیعری و کتیه ی میژو و سیاسه ت وکومه لناسی .

ده کری بوتری که ئیینو ئه بی لهیجاء په پیره و میژوونوسه موسلماننه کانی پیشخوی یان هاوسه رده می خوی کردوه به بی گومان سودی لیوه رگرتوون ، بویه کتیه که ی له شیوه ی فهره نگیکی پره له پروودای موسلمانان ، به لکو توماریکی گرنگه بو میژووی جیهانی ئیسلامی به گشتی ، وه له کتیه به سوده کانه بو پویشیری میژوویی جا بو خه لکی سه رده مه که ی خوی بیت ، یان ئه وه ی له دوی ئه و دیت تا کو پوژگاری ئیستامان ، وماوه یه کی زهمه نی دریژ ده گریته وه ، ده ستپیده کات له کاتی له دایکبونی پیغه مبه ره وه (درودی خوی له سه ر بئ) تا کو سالئ 589هـ و تیایدا به ووردی باس له پرووداو سیاسیه کان ده کات ، له ناوخو و ده ره وه به چری و به ووردی ، به تاییه تی له سال 358هـ یه وه ، هه ره ها بارودوخی ئابوری و دیارده ی کومه لایه تی { و: شارستانی } - بیناسازی ، ئه مانه هه مووی وه ی دیکه ش له کاروباری گشتی وتایه ت به زانایان و فوقه ها وئیدی و شاعیران و بازرگان ، ... ، که وائزادی بریاردان له سه ر ئه و کتیه جیده هیلین بو ئه و که سه ی دهیخوینته وه و خوی راستی ئه وه ی ده یلین بینیت .

لیکۆلینه وه یه ک بو سه رچاوه کانی دهستنوسه که :

بابه تی کتیه که ماوه یه کی دریژی زهمه نی له خو ده گریت ده ستپیده کات به ژیاننامه ی پیغه مبه ر (درودی خوی له سه ر بئ) تا کو سه رده می نوسه ر ، گومانی تیدانیه که وابه تی کتیب و جوړه که ی ده گوړپن به گوړانی ماوه زهمه نیه که ی و سروشتی سیاسی وکومه لایه تی وئابوریه که ی له سه ر بنه مای ئه وه لیکۆلینه وه ی سه رچاوه کانی دهستنوسه که وگرنگیه که ی له سه ر پوشنایی ئه و بارودوخی

دهېټ . ده کړيټ بگوتريټ سهرچاوه کاني کتيبي ټيبنو ټهبي لهيچاء به جوړاوجوړی هاتوه له بهر جوړاوجوړی ټه و بابته ته ميژووويهی ټاماژهی بۆ کردوه ، بۆيه ټهو سهرچاوانه ی پشتي پيښه ستاوه له دهقه سياسي هکان به نمونه جياوازه له و سهرچاوانه ی بۆ دهقه ټه دهبي وشيعريه کان پشتي پيښان به ستاوه . له گهل ټه وهی نوسهر گرنگترين ټه و کتيبانه ی به راشکاوانه ټاماژه بۆ نه کردوه که به کاری هينان و بابته ی کتيبه که ی ليوهرگرتون . ته نه ا ټه وهی له کاتي خستنه پرووی به لگه ټيښه گين کاتي ده لئ به نمونه : ((قازی لفازل گوتي)) يان ((ټين شه دداد گوتي)) به بي ټاماژه دان بۆ ټه و کتيبه ی زانياريه که ی ليوهرگرتوه ، وه زورچار ده لئټ : ((بينيم به ده ست وخه تی قازی لفازل)) .

ټيبنو ټه بي لهيچاء ناوی هه نديک کتيب ده هينيت که پرسته وخو زانياري ليوهرگرتون ، وه کو ده لئټ له پرووداوه کاني سالی 548ک ((قازی شه مسه دين کوړی خه له کان له کتيبي (وفيات الاعيان) گوتي : عادلې کوړی سه لار کورد وزه رزاری بو و هه رټه و بوو قوتا بخانه ی شافيعی له ټه سه که نده ري ه بنيادنا)) . له پرووداوه کاني هه مان سالد له باره ی مردنی دوو شاعير ده دويټ ټه و انيش ټه بو حوسين ټه حمه د کوړی مونيري شاعيري ته رابلوسی ، وټه بو عه بدولای قهيسرانی ، باس له وه ده کات که عيماد لکاتب له (الجريده) به فهرزه دق وجوره ري چواندوون ، که مه به ستي له وه کتيبي (خريده القصر وجريده العصر) ه .

له گهل ټه وهی که و ټيبنو ټه بي لهيچاء ناوی زوربه ی ټه و سهرچاوانه ی له کتيبه که ی پشتي پيښه ستاون به راشکاوانه ټاماژه ی بۆ نه کردون ، به لام من به ليکو ټينه وه و گه رانه وه بۆ زوربه ی کتيبه گرنگه به رده سته کان توانيم له ريگايه وه له سهر زوربه ی دهقه کاني که نوسهر له کتيبه که ی ټاماژه ی بۆ کردوه بوه ستم چ به دهق بي يان به مانا ، له بهر ټه وهی ميژوونوس ده کړی به خه لکی شام هه ژمار بکړی له بهر جيگيربوونی له ديمه شق له ته مه نی بيست سالييه وه تاکوچی دوايیکردنی ، چونکه به پله ی يه که م پشتي به ستاوه به کتيبي ټيبنو لقه لانسې (المذيل فی تاريخ دمشق) توانيمان گرنگترين زانياريه گواستراوه کان له کتيبه که ی تو مار بکه ين :

له پرووداوه کاني سالی 363ک ټيبنو لقه لانسې ده لئټ : ((کاتيک که پروژی پينچ شه ممه ی ناوه پراستی شه وال بوو له و سالد ا کو مه لئک له سهر بازان هه لسان به تالان کردنی قهيسه ري ه کانيان : و بازاره کانيان { له لای گوړه پانه که بۆيه هاوار له شار زياديکرد ، وخه لک به چه که وه چوونه دهره وه ، و پرووداوه کان هه لچون ، هاوه لانی سته مکار هاتنه دهره وه ، و کوشتار ټه نجامدرا ، سته مکار وای نيشاندا که ناشتی و دوور خستنه وه ی { و : کيشه ی } له شار ده ويټ . ټيبنو ټه بي لهيچاء ده لئټ له و سالد ا سهر کرده ی سته مکار عوقه يلی وه کو واليه ک گه يشته ديمه شق ، و پيشه و مه حمود سهر کرده ی سهر بازی بوو ، بۆيه خه لک توشی شله ژان هات وده ستي مه غريبيه کان دريژبوو بۆ خراپه کاری و ريگري ، و گونده کان چو ل بوون له دانيشتوانه که ی ، وقه يسه ري - بازاره کانيان له لای گوړه پانه که تالان کرد وهاوار دروستبوو و پرووداوه کان ته قينه وه ، کوشتار پرويدا و سته مکاريش وای نيشاندا که ده يه ويټ { و : کيشه } له شار دوور خاته وه)) . له پرووداوه کاني سالی 368ک ټيبنو لقه لانسې ده لئټ : ((ويلايه تی

قه سام توراب له دیمه شق ... هوکاری زالبوونی قه سامه به سهر ویلایه تی دیمه شق کهوا ئه لفه تین لموعزی ناوبراوی به کارده هینا وپیشی ده خست وپشتی پیده به ستا و له زور له کاروباره کانی خوئی دایده نا بویه وای لیها ت ده سلا تی زیاد ی کرد و بووه جیی مه ترسی وپارانه وه ی بوی، واپیککه وت شار چول بوو له گه وره والیه کان دوا ی ئه لفه تکی و به تال بوونی له پیاوه نازاکان وه تیایدا پوستی فه رمانرپه وایی دابه ناسراو به حه میدان و ئه ویش ئه مرو نه هی به خشی نی تیدا کرد بویه کاروبار له نیوان قه سام و حه میدان تیکچوو)) .

ئینو ئه بی له یجاء ده لیت : ((سالی سیسه د و شه ست و هه شت ویلایه تی قه سام توراب بوو ، هوکاری ئه وه بوو که ئه لفه تکی به کاری هینا و وپیشی خست بویه وای لیها ت ده سلا تی زیاد ی کرد و بووه جیی مه ترسی وپارانه وه بوی ، واپیککه وت دیمه شق چول بوو له گه وره والیه کانی دوا ی ئه لفه تکی ، ئه وه ی ناسراو بوو به حه میدان فه رمانرپه واییه که ی وه رگرت و فه رمانداری تیدا کرد ، به لام کاروبار له نیوان قه سام و حه میدان تیکچوو)) . له پروودا وه کانی سالی 369 ک ئینولقه لانس ی ده لیت : ((له و سال ه دا سه ربازی میسری له گه ل سه رکرده سه لمان کوپی جه عفهری کوپی فه لاح به چوار هه زار له مه غریبه کان چوونه دهر وگه یشتنه دیمه شق و به قه سام گه یشتن و به سه ریدا سه رکه وتن بویه له باخی وه زیر دابه زین له کو لانی (رمان) -هه نار ، هه ر له گه رپه کیکی ئه و ی به ده وریدا سه ربازی دانا و فشاره کانی بو سه ر قه سام زیاد ی کرد)). ئینو ئه بی له یجاء ده لیت : ((له و سال ه دا سه ربازی میسری له گه ل سه رکرده سه لمان کوپی جه عفهری کوپی فه لاح چوونه دهر وه وگه یشتنه دیمه شق و به قه سام گه یشتن و به سه ریدا سه رکه وت و فشاره کانی بو سه ر قه سام زیاد ی کرد)).

له پروودا وه کانی سالی 461 ک ئینولقه لانس ی ده لیت : ((له و سال ه دا جیاوازی له نیوان سه ربازانی ، خه لکی دیمه شق دروستبوو ، ئاگر به درد رایه لایه کی ، گری گرت و ئاگر که گه یشت به مزگه وتی گه وره له پروژئا وایه وه بویه له شه وی دوو شه مه ی ناوه راستی شه عبانی ئه و سال ه دا سوتا بویه خه لک له بهر ئه و پروودا وه لومه کاریه و به ئیش وکاره ساتباره توشی دوودلی بوون ، ئه وه ی دوور بوو یان نزیک خه م وپه ژاره ی هه لکیشا بو سوتانی شوینه کی وه کو ئه و مزگه وتی شوینی کو بوونه وه ی چاکه کارو ئاواره کان بو)). ئینو ئه بی له یجاء ده لیت : ((له و سال ه دا جیاوازی له نیوان سه ربازانی ، خه لکی دیمه شق دروستبوو ، ئاگریان به درد رایه شاره که ، گری گرت و ئاگر که گه یشت به مزگه وت له پروژئا وایه وه بویه له پروژو شه وی دوو شه مه ی ناوه راستی شه عبانی سالی چوارسه د و شه ست ویه ک بویه خه لک له بهر ئه و پروودا وه توشی دوودلی بوون ، ئه وه ی دوور بوو یان نزیک خه م وپه ژاره ی هه لکیشا بو سوتانی شوینه کی وه کو ئه و مزگه وتی شوینی کو بوونه وه ی چاکه کارو ئاواره کان بو)). له و نموانه وه دهر ده که و ی که ئینو ئه بی له یجاء تچه ند پشتی به ستا وه به کتی بی (ذیل) ی ئینولقه لانس ی که له باره ی میژووی دیمه شقی نویسه و ، نمونه ی جگه له مانه ش زورن له و باره یه وه . هه روه ها پروونه کهوا ئینو ئه بی له یجاء له کتیبه کهیدا پشتی به کتی ب ونوسرا وه کانی عزه دین ئین ئه سیریش به ستا وه له وانه کتیبه که ی (الکامل فی التاریخ) ئه گه ر نمونه یه ک له و باره وه به یئینه وه ،

ئەو ەتا لەو کتیبەدا ئیبن ئەسیر لە کاتی قسەکردنی لەسەر خەلیفە ی فاتیمی موعیز لدین الله دەلیت: ((زۆر خولیا ی ئەستیرەکان بوو، کاری بەگوتە ی ئەستیرەناسان دەکرد کاتیک ئەستیرەناسە کە ی پێی گوت فلانە کات { و: لەتەمەنت { بپریت ، ئاماژە ی بۆ کرد بەدروستکردنی ژێر زەمینیک و خۆی تیدا حەشار بدات بۆئەو کاتە ی کە گونجاو دەبێ ، بۆیە ئەویش ئەو ە ی کرد کە فەرمانی پێکرد ، سەرکردەکانی کۆکردەو ەو پێی گوتن: ((لەنیوان مەن و خوادا بەلێنیک ە ە یە مەن بۆ ئەو ە دەچمەلای و (نزار - واتە - عەزیز) ی کورم بەجیگرەو ە ی خۆم بەخەلیفە بۆتان دادەنیم بۆیە گوێی لێبگرن و ملکەچی بن)) . ئینجا چوو ە نیو ژێرزەمینە کە کە ئەگەر یەکیک لەمەغریبەکان بایەکی بینیبوایە دادەبەزی و خۆی بۆ دەچەماندەو ە و سەلامی لێدەکرد بەگومانی ئەو ە ی موعزی تیدایە دوای سالیک لەخۆ بزرکردن ئینجا خۆی دەرخستەو ە و ماو ە یە ک ما یەو ە و نەخۆش کەوت و مرد))¹¹⁰.

ئینو ئەبێ لەهێجاء دەلیت : ((زۆر خولیا ی ئەستیرەکان بوو تەماشای لەدایکبونی دەکرد ئاماژە ی بۆ کرا بپریت ئینجا ئاماژەیان بۆ کرد ژێرزەمینیک دروستبکات تیدایە مێنیتەو ە تاکو بپرینە کە رێگای پێدەدریت ئەویش ئەو ە ی کرد { و: ژێر زەمینە کە ی دروستکرد { ، و سەرکردەکانی کۆکردەو ە ، وگوتی : کە لەنیوان مەن و خوادا بەلێنیک ە ە یە مەن بۆ ئەو ە دەچمەلای و (نزار) ی کورم بەجیگرەو ە ی خۆم ، ناسناوی عەزیز باللەم پێداو ە لەماو ە ی دیارنەمانم ، و سەرکردە جەو ە ریشی کردە سەرپەرشتیاری ، چوو ە نیو ژێرزەمینە کە و بۆ ماو ە ی سالیک تیدایە ما یەو ە مەغریبەکان ە رکاتێ تۆزو بایەکیان بینیبایە دەچەمانەو ە ، وزەویان ماچ دەکرد و سەلامیان دەکرد ئاماژەیان بەو جۆرە دەکرد کە موعیزی تیدایە ئینجا دوای ئەو ە هاتە دەرەو ە و بۆ خەلک دانیشیت ، دوای ئەو ە نەخۆش کەوت و مرد)) . ە ە رو ە ها لەرووداو ە کانی سالی 358 ک ئیبن ئەسیر قسە لەسەر مەملانێی نیوان فاتیمیەکان و خەلکی دیمەشق دەکات بەسەرکردایەتی شەریف ئەبێ لقاسمی هاشمی کە دەلیت : ((کاتیک ئیبن ئەبێ یەعلای هاشمی بینی خەلک لەسەر دەستی مەغریبەکان چیان بەسەر هاتو ە بەشەو لەشار چوو ە نەو ە و کاتیک خەلکە کە بەیانیان دەکردەو ە داماو بوون))¹¹¹. ئینو ئەبێ لەهێجاء دەلیت : ((کاتیک هاشمی ئەو ە ی بینی لەشار چو ە نەو ە و خەلک لەپوژی دواتردا کە بەیانیان کردەو ە داماو بوون)) . بەو جۆرە بۆمان پروون دەبیتەو ە کە ئینو ئەبێ لەهێجاء پشتی بەزۆر لەسەرچاو ە میژوو ییە کانی پیش خۆی بەستاو ە بەلام لەئەنجامی ئەو پیشکەوتنە ی بەسەر نوسینەو ە و بابەتی میژوو ییدا هاتو ە ئاماژەدانی لەناو ە پوکی کتیب پشنگوێ خستو ە لەگەل ئەو ە ش کە زۆر جار بۆ ە ندی ە ە و آل ئاماژە بۆ ئەو نوسەر یان کتیبە دەکریت کە زانیاریان لیو ە ر دەگریت بەشیو ە یەکی کورت ، ە ندی کجار کورت دەکریتەو ە لەدوو ووشە ی (قال فلان - فلان گوتی) ئەو ە مانای وایە کە ئەگەر بەلگەو پالپشت نەبیت و پشنگوێ بخری ئەوا بەبەلگەکردن و ووردبوونەو ە لەگواستنەو ە و ئاماژە کردن بۆ سەرچاو ە کان بەتەواو ی پشنگوێ نەخراو ە .

رېښازی ته حقیق - لیکوآینه وه :-

پېوېسته له سهر توېژهر ته گهر ده سستی دایه ته حقیق - لیکوآینه وهی کتیبیک له کتیبه کانی که له پوړ پابه ندی تهو رېښازی زانستیه بیت که دهی گه یه نیته ئامانجه کهی ، وه کاری من وه کو کاری ههر لیکوآله ریکی تره :

1. یه کهم کار که پېی هه لّسام دواي دیار یکردنی تهو ده ستنووسه تهوا هه ولدان بوو بو دوزینه وهی کوپیه کی دیکه کی ، به لّام نه متوانی هیچ دانیه کی تری بدوزمه وه جگه لهو نوسخه یه کی که پاریزراوه له په یمانگه کی (المخطوطات العربیة) له ژیر ژماره ی - 945 تاریخ ، وه وینه گیراو له کتیبخانه ی ته حمه دیه له تونس له ژیر ژماره ی 4915 ف 16 .
2. له دواي دوزینه وهی تهو ده ستنووسه ونه بوونی دانیه کیتر، دواي گهران ولی ووردبوونه وه هه لّسام به نوسینه وهی ده ستنووسه که دواي تیگه یشتنی مانایه کانی ، ژماره ی گونجام دانا له سهری بو تهو ی یارمه تی زیاتری تیگه یشتن بدات .
3. دهقه بنچینه یه کهم وه کو خو ی که نوسهر نوسیویه تی هیشتنه وه به بی جیگورکی وراستکردنه وه ، هیچم لئ نه گورپی ته نها تهو ی بو م دهرکه وت که هه له ی ئیملائی نوسینی هه یه ، په پره وی ریگای ئیملائی نویم کرد به بی ئاماژه دان بو هه موو تهو گورانکاریه کی که نه نجامداده وه له مه .
4. ههر له کتیبه که دا ههرچی له ناو هه بوو به جیاوازی سهرده مه کان پیناسه م کرد ، ته مه ش به پشتمه ستن به هه موو تهو سهرچاوانه ی له بهر ده ست بوون له کتیب وته راجووم ، له کتیبی میژوو ، وه دائیره ی مه عاریف وهی دیکه .
5. به لّام تهو پیاوانه ی نوسهر پیناسه ی بو کردون پیمو ابوو به سیه تی له بهر تهو ی که ئاماژه ی بو کردوه به سهرچاوه یه کی سهره کی داده نریت و ده کری پشتی پیبیه ستری .
6. سه بارت به دهقه شیعریه کان تهوا هه موو جیاوازیه کانی هه بون دهرم خستوون له سهرچاوه جوراوجوره کان، به دوو به شهوه دامناون به هه مان تهو شیوه ی له سهرچاوه کانی به راوردکراو هاتون له ترسی تی که لاو بوون ونه وه کو وه که په خسانی لیبت ، له مه دا ههر یه که له ماموستان عیسم نه دا وموحه مه د عه جيله یاریده دهرانی توېژهر له کولیزی دراست عهره بیه وه لئیسلامیه له زانکوی قاهره - لقی فهوم یارمه تی اندام .
7. پیناسه ی شوین وناوچه کان له مزگه وت وقوتا بخانه و گهره که وگورستانه کان جگه له زاراوه عهره بیه کان وهی دیکه .
8. گرنگیه کی گه وره م به سهرچاوه کانی کتیه که داوه به گویره ی کونی له کاتی گواستننه یان به راورد ، وه له کاتی نه بوونی دهق له سهرچاوه ی کون هاتومه تهوه سهر سهرچاوه دووره کان له دهقه کان ، ته گهر هاوشیوه ش بیت له گه ل تهو ی نوسهر لییم وهرگرتوه ته نها به ئاماژه کردن به شوینی هه بوونی وازم هیناوه ، وه له سهر تهو به ئاگاهاتومه وله هه ندیکجار هه لّسام به نوسینه وهی هاوشیوه ی که له دهقی ناوه پرکه که دا هاتوه ، جا له مانا بیت یان بوچوون ،

- وهدهقه كه كورت بى يان به شيكى هاتىي ئاماژه م بۆ ئه وهش كردوه .
9. گرنگى زۆربه هيژم داوه به وهى پاستى هه موو ئه وهى نوسهر ئاماژهى بۆ كردوه وه كو خوئى جيگير بكهم وه زاراوه كان و ناوه نامويه كانم ناساندوه كه له دهقه كان هاتون .
10. پيشه وامان له هه موو ئه وه كارى ليكو له ره كانى كتيبي (اتعاظ الحنفا) ي مه قريزيه ئه وانيش هه ردوو دكتور جه ماله دين شه يال وموحه مه د حيلمي موحه مه د ئه حمه د و وكتيبي (اوضح الاشارات فيمن ولى مصر القاهرة من الوزراء والباشات) ي ئه حمه د جه له بى عه بدولغه نى ، ليكو ليينه وهى دكتور فوئاد لماوى ، بوون .

په‌را‌و‌ی‌زه‌کان :

- (1) فؤاد سید : فهرس المخطوطات المصورة بمعهد المخطوطات ج۲ تاریخ ق ۳ / ص ۵۶، ط ۱۹۵۹ برقم «۹۴۵» .
- (۲) ابن ابی الهیجاء : تاریخ ابن ابی الهیجاء، حوادث ۳۷۸ هجری .
- (۳) ابن ایاس : بدائع الزهور، ج ۱-ق ۱/ص ۳۳۸ .
- (۴) ج ۲/ ص ۳۰۳ .
- (۵) ج ۲/ ۱۷۰ .
- (۶) المصدر السابق .
- (۷) البداية والنهاية ، ۱۴/ ۱۸۰ .
- (۸) السلوك ، ج ۱-ق ۱/ ۹۱۸ .
- (۹) ج ۱ / ۳۸۳، ۱۲۳- ۳۸۴ ؛ ج ۲ / ۷۷، ۸۳- ۸۴، ۱۶۶- ۱۶۸، ۳۹۵- ۳۹۸، ۴۴۱- ۵۰۲ .
- (۱۰) عقد الجمان، ج ۴/ ص ۱۵۵ .
- (۱۱) الصفدی: الوافی بالوفیات، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-ق ۱ ، ص ۹۱۸ ؛ ابن حجر العسقلانی : الدرر الكامنة ، ج ۴ ، ص ۲۷۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۵۵ .
- (۱۲) الصفدی: الوافی بالوفیات، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-ق ۱ ، ص ۹۱۸ ؛ ابن حجر العسقلانی : الدرر الكامنة ، ج ۴ ، ص ۲۷۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۵۵ .
- (۱۳) بروانه : المخطوطة ، لوحة رقم (۱) .
- (۱۴) الصفدی: الوافی بالوفیات، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ ابن كثير البداية والنهاية ، ج ۴، ص ۱۸ ؛ ابن حجر العسقلانی : الدرر الكامنة ، ج ۴ ، ص ۲۷۸ ؛ به‌ل‌ام مه‌ق‌ری‌زی وعه‌ینی به‌وجو‌ره ئاما‌زه به‌ر‌ه‌چه‌له‌کی ده‌که‌ن و ده‌ل‌ین هه‌مه‌دان‌ی له‌بری هه‌زبان‌ی که‌له‌وه ده‌چی که‌هه‌ردوو می‌ژوونوس توشی هه‌له‌بووبن له‌به‌ر ئه‌وه‌ی کوردان ناوی (اله‌م‌ذانیة) یان له‌نی‌ودا نیه‌به‌ل‌کو (اله‌ذبان‌یة)- هه‌زبان‌ی یه ، مه‌ق‌ری‌زی کورده‌کان دابه‌ش ده‌کات و ده‌ل‌یت : ((کوردان ر‌ه‌چ‌له‌کیان ده‌گه‌ر‌ی‌ته‌وه بو‌کرد کوری مه‌رد وئه‌وانیش چه‌ند هو‌ژی‌کن له‌وانه : کو‌رانی بنه‌مال‌ه‌ی گو‌ران ، وهه‌زبان‌ی وهه‌شنه‌وی وشاه‌جانی وسه‌ر‌ل‌جیه ولی‌زولی و، ومه‌هرانی و زه‌رزاری وکی‌کانی و‌ج‌اک ول‌لو‌ر و‌دونوبولی و‌ر‌ه‌واد‌ی و‌ده‌یسه‌نی ، وهه‌ه‌کاری و‌حه‌میدی وهه‌ر‌که‌جی ومه‌روانی و‌جه‌لالی وشه‌نبه‌کی وجو‌پی)) .
- المقریزی : السلوك ، ج ۱-ق ۱ ، ص ۳ ؛ ج ۱- ۳ ، ص ۳۱۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴ ، ص ۱۵۵ .
- (۱۵) ئه‌ر‌ی‌یل : {و: هه‌ول‌یر { ق‌ل‌ایه‌کی پته‌وو شاریکی گه‌وره یه له‌پانتاییه‌کی فراوان له‌زه‌وی وسه‌ر به‌ه‌ر‌ی‌وه‌بردنی موس‌له‌ و‌تی‌وانیان دوو‌ر‌وژ ر‌ی‌گایه (بروانه: یاقوت : معجم البلدان ، ج ۱ ، ص ۱۳۷- ۱۳۹ ، دار صادر ، بیروت) .
- (۱۶) الصفدی: الوافی بالوفیات، ج ۵، ص ۱۷۰
- (۱۷) ناوی هه‌سه‌ن کوری مو‌حه‌مه‌د کوری ئه‌حمد کوری نه‌جا ئه‌ری‌لی فه‌یله‌سوفه ، له‌سالی ۵۸۶ ه‌له‌نوسه‌بی‌ین له‌دایکبه‌وه ، زو‌ر لی‌هاتوو بوو له‌ئه‌ده‌ب وزمانی عه‌ره‌بی ، به‌تاییه‌تی له‌زانستی سه‌ره‌تا‌کان (علوم الاوائل) له‌مال‌ه‌که‌ی خو‌یدا له‌دی‌مه‌شق په‌را‌و‌ی‌زبوو و وان‌ه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی به‌موس‌ل‌مان وخاو‌هن کتیب ده‌وو‌ته‌وه ، و‌پ‌و‌ی‌ژی‌کی زو‌ری هه‌بوو ، وهه‌ده‌ل‌ین له‌شیعه‌کان بوو ، له‌سالی ۶۶۰ ه‌که‌کوچی دوایی‌کرد وله‌بناری چی‌ای قاسیون نی‌ژرا .(الصفدی : نکت الهمیان ، ص ۱۴۲ ؛ الکتبی : فوات الوفيات ، ج ۱، ص ۳۶۲) .
- (۱۸) الیونینی: ذیل مرأة الزمان ، ج ۱، ص ۵۰۲ .
- (۱۹) الصفدی: الوافی ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ نکت الهمیان ، ص ۱۴۲ ؛ الکتبی : فوات الوفيات ، ج ۱، ص ۳۶۲ ؛ ابن العماد : شذرات الذهب ، ج ۵، ص ۳۰۱ ؛ الذهبی : العبر ، ج ۳، ص ۲۹۸ ؛ الیونینی: ذیل مرأة الزمان ، ج ۱، ص ۱۶۶- ۱۶۸ .

- (۲۰) سورة الملك ، آية (۱۴).
- (۲۱) اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۱۶۶ .
- (۲۲) اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۱۶۶ .
- (۲۳) الصفدی : نکت الهميان ، ص ۱۴۲ ؛ الکتبی : فوات الوفيات ، ج ۱، ص ۳۶۲ ؛ الذهبي : العبر ، ج ۳، ص ۲۹۸ .
- (۲۴) {و: بروانه : مه هدی عوسمان ههروتی : ئبنو ئه بی لهیجائی هه زبانی وریبازی له نویسنی میژوودا ، گوڤاری ئه کادیمای کوردی ، ژ (۳۶) ؛ العز الضير - عهزه کویری ئه ربیلی - نوسه ییینی وئینو ئه بیلهیجائی هه زبانی ئه ربیلی - هه ولیری (په یوهندی نیوان دوو زانا ، گوڤاری زانکووی کویه ، ب (۲) ژ (۲) } .
- (۲۵) الصفدی : الوافی بالوفیات ، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ ابن حجر العسقلانی : الدرر الكامنة ، ج ۴ ، ص ۲۷۸ .
- (۲۶) ابن کثیر : البداية والنهاية ، ج ۱۴، ص ۲۱۸ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-۳ ، ص ۹۱۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۵۵ .
- (۲۷) {و: بروانه : ابن ابی الهیجاء الهذبانی: تاریخ ابن ابی الهیجاء الهذبانی ، ص ۱۷۵ ، ۱۹۶ ... } .
- (۲۸) النوبری : نهاية العرب ، ج ۳۱، ص ۱۲۶ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-۳ ، ص ۷۲۸-۷۲۹ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۲، ص ۳۴۲ .
- (۲۹) ابن کثیر : البداية والنهاية ، ج ۱۴، ص ۱۸ .
- (۳۰) له گونده کانی بنکهی فاقوسی سه به هه ریمی پوژه لاته (ابن دقماق : الانتصار لواسطة عقد الامصار ، ج ۵، ص ۵۵ ؛ ابن ممتی : قوانین الدواوین ، ص ۸۶) .
- (۳۱) الصفدی : الوافی ، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-۳ ، ص ۹۱۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۵، ص ۱۵۵ .
- (۳۲) ناوی ته وای یه حیا کوری موحه مه د کوری عه لی کوری یه حیا کوری عه لی کوری عه بده لعه زیز کوری عه لی کوری حوسین کوری موحه مه د کوری عه بدو رمان کوری قاسم کوری وه لید کوری عه بدولر حمان کوری ئه بان ، کوری عوسمان کوری عه فانه (اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۴۴۱) .
- (۳۳) المصدر السابق .
- (۳۴) اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۲۳ .
- (۳۵) المصدر السابق ، ص ۳۸۳-۳۸۴ .
- (۳۶) المصدر السابق ، ج ۲ ، ص ۳۳ .
- (۳۷) المصدر السابق .
- (۳۸) (اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۱۶۶-۱۶۸
- (۳۹) ج ۳، ص ۲۹۸ .
- (۴۰) (ص ۱۴۲ .
- (۴۱) (ج ۲، ص ۳۶۲ .
- (۴۲) (ئه بو عه لی کوری موحه مه د کوری ئه بی باساک میر حوسامه دینی هه زبانی کوردی یه کیک له و میره کوردانه یه که له گه ل مه لیک سأل نه جمه دین ئه یوب خزمه تیانکردوه ، ومیریکی گه وره وشکومه ند وبه توانا بوو ، وله سالی ۶۵۸ک کوچی دوايیکرد له (ذیل مرأة الزمان) پیناسه که ی هه یه (اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۷۷-۷۸ .
- (۴۳) (اليونینی : ذیل مرأة الزمان ، ج ۲، ص ۷۷-۷۸ .
- (۴۴) (المصدر السابق ، ص ۸۳-۸۴ .

- ٤٥ (عومهرى كورى ئيسحاق كورى هيبهت الله كورى سهديق كورى مهحمود كورى سالح ، ئهبو هفس مير عماده دين خهلاتى لهخهلات سالى ٥٩٨ك لهدايكبه وله سالى ٦٦٦ك كوچى دواييكردوه . بو ژياننامهى تهواوى پروانه : سهرچاوهى پيشوو ، ص٣٩٥-٣٩٨ .
- ٤٦ (اليونينى : ذيل مرأة الزمان ، ج٢ ، ص٣٩٨ .
- ٤٧ (الصفدى : الوافى بالوفيات ، ج٥ ، ص١٧٠ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١-٣ ، ص٩١٨ ح العينى : عقد الجمان ، ج٤ ، ص١٥٥ ح ابن حجر العسقلانى : الدرر الكامنة ، ج٤ ، ص٢٧٨ .
- ٤٨ (الذهبى : العبر ، ج٣ ، ص٣٤٧ ح ابن تغرى بردى : النجوم الزاهرة ، ج٧ ، ص٣٥٦ ؛ اليافعى : مرأة الجنان ، ج٤ ، ص١٩٣ .
- ٤٩ (جورجى زيدان : اداى اللغة العربية ، ج٣ ، ص١٧٢ .
- ٥٠ (العبر ، ج٣ ، ص٣٢١ .
- ٥١ (ابن تغرى بردى : النجوم الزاهرة ، ج٨ ، ص٣٣ ؛ الذهبى : العبر ، ج٣ ، ص٣٧٥ ؛ و: ليره دا ليكولهر ههلهى كردوه ديسان ئاماژهى بو جارى دووهم به ابن تغرى بردى : النجوم الزاهرة ، ج٨ ، ص٣٣ كردوه ؛ ابن العماد : شذرات الذهب ، ج٥ ، ص٤١٧ .
- ٥٢ (د. سعيد عاشور : الايوبون والمماليك فى مصر والشام ، ص٢٠٠ .
- ٥٣ (ابن كثير : البداية والنهاية ، ج١٣ ، ص٢١٨-٢٢٠ .
- ٥٤ (ناوه بو شاروچكهيه كى جوان دهكهويته نيوان بيسان ونابلس لهبهريوه بردنى فهلهستين (ياقوت: معجم البلدان ، ج٢ ، ص٢٥٤ ، ط أ ، ١٩٠٦ز) .
- ٥٥ (المقريزى : السلوك ، ج١-٢ ، ص٤٤٧ ؛ السيوطى : تاريخ الخلفاء ، ص٤٧٥ .
- ٥٦ (العينى : عقد الجمان ، ج٢ ، ص٢٧٢-٢٨١ .
- ٥٧ (النويرى : نهاية الارب ، ج٣١ ، ص٣٨٤-٣٩٧ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١-٣ ، ص٨٦ .
- ٥٨ (الصفدى : الوافى ، ج٥ ، ص١٧٠ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١-٣ ، ص٩١٨ ؛ العينى : عقد الجمان ، ج٤ ، ص١٥٥ ؛ ابن حجر : الدرر ، ج٤ ، ص٢٧٨ .
- ٥٩ (الكامل فى التاريخ ، حوادث سنة ٤٩١ .
- ٦٠ (النويرى : نهاية الارب ، ج٣١ ، ص١٢٦ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١-٣ و ص٧٢٨-٧٢٩ ؛ العينى : عقد الجمان ، ج٢ ، ص٣٤٢ .
- ٦١ (ابن كثير : البداية والنهاية ، ج١٣ ، ص٣١٩ .
- ٦٢ (سيد امير على : مختصر تاريخ العرب ، ص٣٤٨ ؛ د. حكيم أمين : دولة المماليك الثانية ، ص١٣٨ .
- ٦٣ (د. سعيد عاشور : المجتمع المصرى فى عصر سلاطين المماليك ، ص٢٣٢ .
- ٦٤ (د. سعيد عاشور : المجتمع المصرى فى عصر سلاطين المماليك ، ص٢٣٢ .
- ٦٥ (د. أنطوان خليل : الدولة المملوكية ، ص١٦ .
- ٦٦ (د. سعيد عاشور : الايوبون والمماليك فى مصر والشام ، ص٣٥٣-٣٥٦ .
- ٦٧ (الصفدى : الوافى ، ج٥ ، ص١٧٠ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١-٣ ، ص٧٢٨-٧٢٩ ؛ ابن حجر : الدرر الكامنة ، ج٤ ، ص٢٧٨ ؛ العينى : عقد الجمان ، ج٢ ، ص٣٤٢ .
- ٦٨ (أحمد شلبى : موسوعة التاريخ الاسلامى ، ج٥ ، ص٢٢٢ .
- ٦٩ (د. سعيد عاشور : المجتمع المصرى فى عصر سلاطين المماليك ، ص٢٣٤-٢٣٥ .

- ٧٠ (عمر كحالة : مقدمات ومباحث ، ص٢٠٦ .
- ٧١ (النويرى : نهاية الارب ، ج٢٩ ، ص١٢٩ .
- ٧٢ (عمر كحالة : مقدمات ومباحث ، ص٢٣٤ .
- ٧٣ (المصدر السابق .
- ٧٤ (ابن شاکر الکتبی : فوات الوفيات ، ج٢ ، ص٢٤٤ .
- ٧٥ (السبکی : طبقات الشافعية وج٥ ، ص١٧٧ .
- ٧٦ (أبو الحسن النووی : ابن تیمیة ، ص٢٨ .
- ٧٧ (ابن العماد : شذرات الذهب ، ج٤ ، ص١٧٤ ؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٥ ، ص٣٣٢ ؛ الذهبي : العبر ، ج٣ ، ص٢٣ .
- ٧٨ (جورجی زيدان : تاريخ اداب اللغة العربية ، ج٣ ، ص٧٨ .
- ٧٩ (شاکر مصطفى : التاريخ العربی والمؤرخون ، ج٢ ، ص٢٤١ .
- ٨٠ (الذهبي : العبر ، ج٣ ، ص٨٧ ؛ المقریزی : السلوك ، ج١ ، ص١٢٥ ؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٦ ، ص١٠٧ ؛ ابن العماد : شذرات ، ج٤ ، ص٢٧٩ ز
- ٨١ (ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٦ ، ص١٠٧ .
- ٨٢ (شاکر مصطفى : التاريخ العربی والمؤرخون ، ج٢ ، ص٢٤٦ .
- ٨٣ (السبکی : طبقات اشافعية ، ج٤ ، ص٩٧ ؛ ابن العماد : شذرات ، ج٤ ، ص٣٣٣ ؛ ابن كثير : البداية والنهاية ، ج٣ ، ص١٣ ؛ المقریزی كتاب الخطط ، ج٢ ، ص٢٩ .
- ٨٤ (بروانه : سنا البرق الشامی ، تحقيق : فتحية النبراوی ، ص١٥-١٤ .
- ٨٥ (شاکر مصطفى : التاريخ العربی والمؤرخون ، ج٢ ، ص٢٤٦ ؛ العماد الاصفهانی : تاريخ دولة آل سلجوق ، طبعة بيروت ، ١٩٧٨ ز .
- ٨٦ (جورجی زيدان : تاريخ اداب اللغة العربية ، ج٣ ، ص٦٧ .
- ٨٧ (الذهبي : العبر ، ج٣ ، ص١٢٩ ؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٦ ، ص١٨٥-١٨٦ ؛ اليافعی : مرآة الجنان و ج٣ ، ص٤٩٩ .
- ٨٨ (ابن شاهنشاه : مضمار الحقائق وسر الخلائق ، تحقيق : د. حسن حبشی ، عالم الكتب السنة ، ١٩٦٨ .
- ٨٩ (شاکر مصطفى : التاريخ العربی ، ج٢ ، ص٢٥٣ .
- ٩٠ (المرجع السابق ، ص٢٥٥ .
- ٩١ (الذهبي : العبر ، ج٣ ، ص٢١٥ ؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٦ ، ص٢٩٢ ؛ ابن العماد : شذرات ، ج٥ ، ص١٥٨ .
- ٩٢ (ابن شداد : النوادر السلطانية ، - بروانه: مقدمة المحقق : د. جمال الدين الشیال .
- ٩٣ (جورجی زيدان : تاريخ اداب اللغة العربية ، ج٣ ، ص٨٨ .
- ٩٤ (جورجی زيدان : تاريخ اداب اللغة العربية ، ج٣ ، ص٨٨ .
- ٩٥ (شاکر مصطفى : التاريخ العربی ، ج٢ ، ص٢٥٧ .
- ٩٦ (ابن خلكان : وفيات الاعيان ، ج٢ ، ص٢٤٦ ؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج٧ ، ص٣٩ ح ابی الفداء : تاريخ ابی الفداء ، ج٣ و ص١٩٧ ؛ ابن العماد : شذرات ، ج٥ ، ص٢٦٦ .
- ٩٧ (فروزنتال : علم التاريخ عند المسلمين ، ص٢٠١ ؛ جورجی زيدان : تاريخ اداب اللغة العربية ، ج٣ ، ص٨٩ .

- (۹۸) شاکر مصطفی : التاريخ العربی ، ج ۲، ص ۲۶۱ .
- (۹۹) ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة ، ج ۷، ص ۳۰۸ ؛ السیوطی : حسن المحاضرة ، ج ۱، ص ۲۲۰ ح ابن العماد : شذرات ، ج ۵، ص ۳۰۳ .
- (۱۰۰) شاکر مصطفی : التاريخ العربی ، ج ۲، ص ۲۶۶ .
- (۱۰۱) الذعبي : العبر ، ج ۳، ص ۳۱۳ ؛ الیافعی : مرأه الجنان ، ج ۴، ص ۱۶۴ ؛ ابن العماد : شذرات ، ج ۱۳، ص ۲۵۰ .
- (۱۰۲) د. موحه‌مد حیلمی هه‌ل‌ساوه به ته‌حقیق‌کردنی ته‌و کتیبه و وله (لجنة التألیف والترجمة والنشر) ده‌رچوه به‌شی یه‌که‌م له‌جوزئی یه‌که‌م له ۳۲۲ لاپه‌ره ی قه‌باره گه‌وره له‌چوارچیوهی زنجیره‌ی (تراثنا) ی سالی ۱۹۶۲ ز ده‌رچوه (بروانه : ندوة التریخ الاسلامی بدار العلوم ، مجلد ۹ ، سنة ۱۴۱۲ هـ / ۱۹۹۲ م ، ص ۳) .
- (۱۰۳) ته‌و ده‌ستنوسه وینه‌ی گیراوه له‌په‌یمانگه‌ی ده‌ستنوسه‌کان ، وه‌لیکۆله‌ر هه‌ل‌ده‌ستی به‌ته‌حقیق‌کردنی ، وه‌ته‌گه‌ر خوا بیه‌وئی له‌و نزیکانه ده‌رده‌چی .
- (۱۰۴) جورجی زیدان : تاریخ اداب اللغة العربیة ، ج ۳، ص ۷۷ .
- (۱۰۵) بروانه : پیشه‌کی ده‌ستنوسه‌که له‌وحه‌ی ژماره (۱) .
- (۱۰۶) العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۵۵ .
- (۱۰۷) شوینیکه ده‌که‌وینه‌دۆلی خازنده‌ره له‌نیوان حه‌ما وحمس . (النویری : نهاية الارب ، ج ۳۱، ص ۳۸۴) .
- (۱۰۸) النویری : نهاية الارب ، ج ۳۱، ص ۳۸۴ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۶ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-۳ ، ص ۸۸۶-۸۹۱ .
- (۱۰۹) الصفدی : الوافی ، ج ۵، ص ۱۷۰ ؛ المقریزی : السلوك ، ج ۱-۳ ، ص ۹۱۸ ؛ ابن حجر : الدرر الكامنة ، ج ۴، ص ۲۷۸ ؛ العینی : عقد الجمان ، ج ۴، ص ۱۵۵ .
- (۱۱۰) دکتۆر شاکر مصطفی له‌کتیبه‌که‌ی (التاريخ العربی والمؤرخون) ئاماژه به‌وه ده‌کات که‌وا کۆپی ده‌ستنوسه‌ی تاریخ ئیبنو ته‌بی له‌یجاء له‌کتیبخانه‌ی ته‌حمه‌دیه له‌تونس هه‌ل‌گیراوه له‌ژیر ژماره‌ی (۴۹۱۵) ته‌وه‌ی له‌به‌ر ده‌ستی ئیمه‌یه هه‌مان ته‌و نوسخه‌یه که‌له په‌یمانکه‌ی (أحياء المخطوطات العربیة) له‌قاهیره وینه‌ی گیراوه له‌کتیبخانه‌ی ته‌حمه‌دی (بروانه : شاکر مصطفی : التاريخ العربی والمؤرخون، ج ۲، ص ۳۰۳) .
- (۱۱۱) ابن الاثیر : الكامل فی التاريخ ، ج ۷، ص ۳۶۰-۳۶۱ .

**میتۆدی مارکسیهت له نووسینهوهی
میژووی کورد و ونبوونی رۆلی زانایانی ئایینی
و شیخانی تهریقته**

نوسینی:

iraskucuK–zubruG musluG

ASU ,AI ,sllaF radeC ,awol nrehtroN fo ytisrevinU

وهرگیرانی: د. جه عفر پیرۆ

میتۆدی مارکسیهت له نووسینه‌وه‌ی میژووی کورد و ونبوونی رۆلی زانایانی ئایینی و شێخانی ته‌ریقه‌ت

نوسینی:

Gulsum Gurbuz—Kucuksari

University of Northern Iowa, Cedar Falls, IA, USA

وه‌رگێڕانی: د. جه‌ع‌فه‌ر پیرۆ

ژیاننامه‌ی خه‌لیفه یوسف:

کاتیک سه‌یری ناسنامه‌ی شێخ خه‌لیفه یوسف ده‌که‌ین ده‌بینین که‌وا خه‌لیفه یوسف کۆری شه‌یف ئا‌غایه‌، له‌ ناوچه‌ی دۆغو بایزید له‌سالی (١٨٨٥ز) له‌ دایک بووه‌، وه‌ هه‌ر له‌وێ له‌سالی (١٩٦٥ز) کۆچی دوا‌یی کردووه‌، وه‌ به‌ پێی توێژینه‌وه‌یک که‌ له‌باره‌یه‌وه‌ ئه‌نجامدراوه‌، شێخ خه‌لیفه یوسف له‌ قۆندی (زنک‌زۆر) له‌ ناوچه‌ی دو‌غو‌بایزید له‌ دایک بووه^(١).

له‌خوێندنگه‌ی شێخ محمد جه‌لال له‌بایزید خوێندنی کردووه‌، هاو‌رپێ مه‌لا به‌دیعو الزمان سه‌عیدی نۆرسی بووه‌ که‌ یه‌کیک بووه‌ له‌ قوتابییه‌کانی قوتابخانه‌ی بایه‌زید له‌و کاته‌دا^(٢). کاتیک به‌دوادا‌چوون بۆ ژیا‌نی خوێندنی خه‌لیفه یوسف ده‌که‌ین ده‌بینین له‌ دیارترین قوتابخانه‌کانی ئه‌وکات خوێندنی کردووه‌، سه‌ره‌تایی خوێندنی له‌سه‌ر ده‌ستی مه‌لا ئه‌حمه‌د هوجا بووه‌، که‌ پێشنوێژ و وتار خوێنی گونده‌که‌ بووه‌. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی ئه‌و گونده‌ی خه‌لیفه یوسف لێی له‌دایک بووه‌، ناوی (زنک‌زۆر) بووه‌، به‌لام به‌ ناوی (ساریدانا) ناسراوه‌ له‌به‌ر ئه‌نجامدانی گۆرانا‌کاری له‌ ناوی گونده‌کان له‌ سا‌له‌کانی سه‌ره‌تای ده‌وله‌تی کۆماری، هه‌رچه‌نده‌ دواتر شاره‌وانی دو‌غلو به‌ پێی ب‌ریارێک که‌له‌ سالی (٢٠٠٩ز) درا، به‌ په‌زنامه‌ندی هاو‌لاتیا‌نی گونده‌که‌ ناوی گونده‌که‌ی گه‌راند‌ه‌وه‌ (ساری‌غول).

شێخ خه‌لیفه به‌رده‌وام بوو له‌ سه‌ر درێژدان به‌ ته‌واو‌کردنی خوێندن له‌ قوتابخانه‌کانی ئه‌م ناوچه‌یه‌، له‌م پێناوه‌شدا ده‌چیت چه‌ند ناوه‌ندیکی مه‌عریفی دیار و به‌ناوبانگی ئه‌و ناوچه‌یه‌، قۆناغه‌کانی خوێند ته‌واو ده‌کات له‌چه‌ند خوێندنگه‌یک. هه‌ر په‌یه‌وست به‌م باسه‌شه‌وه‌ لێره‌دا جی‌گه‌ی باسه‌ ئاماژه‌ به‌ چه‌ند زانیاریکی گ‌رنگ به‌دین:

له‌و کاته‌ی که‌وا خه‌لیفه سه‌رقالی خوێندن بووه‌، ده‌سه‌لاتی عوسمانی لێخۆشبوونی بۆ قوتابیا‌نی شێخ محمد جه‌لال ده‌رکرد له‌وه‌ی ده‌توانن خزمه‌تی سه‌ربازی نه‌که‌ن، ئه‌وه‌ش له‌به‌ر ئه‌و ریز و په‌له‌پایه‌ی که‌ شێخ له‌ناو خه‌لک هه‌روه‌ها له‌لایه‌ن به‌رپرسانی ده‌وله‌ت هه‌یبوو له‌و کاته‌دا، چونکه‌ ئه‌وان سه‌رقالی فێربوونی زانست بوون. له‌به‌ر ئه‌وه‌ شێخ خه‌لیفه که‌ ئه‌وکات

قوتابى بوو به شدارى له خزمه تی سهربازیدا نه کرد و له خویندنگه که ی خو ی خه ریکی ته واوکردنى خویندن ده بیټ. له دواى ته واوکردنى خویندن، ژيانى زانستى و کومه لایه تی خو ی وه ک ئیمام ده سټیډه کات، و بارودوخی سیاسى و عه سکه رى ناله بارى ئه و کات که ده ولت پیندا ټیډه پهرى، وا له خه لیفه ده کات ئه و ناوچه یه به جییلټ، کوچ بکات بو ویلایه تی (سیرت) له سه روبه ندی جهنگى جیهانى یه که م. هه ر له وى له سه ر ده ستنى مه لا حامد ئه فهندى گه شه ی زیاتر ده کات که یه کټک له زاناکانى ئه وکات بووه، بو دواتر ئه ویش به جى ده هیلټ و پرووده کاته دورگه ی ئین عمر و له وى له گوندی هه دیل بو ماوه ټک ده مینټه وه، دواتر له سه ر ده ستنى شیخ محمد دیرشه فى له سال ۱۹۲۵، مۆلته تی ته ريقه تی نه قشه به ندی وه رده گریټ، دواتر ئیجازه ی ته ريقه تی قادریش وه رده گریټ له سه ر ده ستنى شیخ ئیبراهیم حه قى له سالى ۱۹۳۵. له پاشاندا ده چټه شارى به غدا و سه ردانى گوڤرى شیخ عبد القادری گه یلانى دامه زریڼه رى ته ريقه تی قادری ده کات، به م شیوه یه قوناغه کانى خویندن و ته سه وف له و ناوچه یه ته واو ده کات. به به ده ستهینانى ئیجازه ی هه ردوو ته ريقه تی نه قشه به ندی وقادری نازناوى (زو الجناحین) وه رده گریټ و ده گاته لوتکه ی پیگه یشتن بو خزمه تکردنى ئایین وگه له که ی.

له دواى ته واوکردنى خویندنى زانستى و پوڤى ده گه ریټه وه بو (دوغوبایزید) له وى له چه ند گوندیک ده بیټه پيشنوټ، هه روه ها وه ک زانا وانه بیژ و سوفیه ک ده رده که وټ، له و شوینانه ی که خزمه تی تیدا کردوو وه ک نمونه ټکى ئیسلامى ژیاوه، له گه ل ئه وه ش که خه سلته تی سه رکرده ی لى به دیکراوه به لام ژيانى ئاسایى و پوڤانى هه لده بژیرټ و له برى ئه وه ی به به قسه ئاموژگارى خه لک بکات به شیوه ټکى کردارى ئایین و په وشتى په پره وکردوو و بوته پيشه نگیڤى جوان له میانه ی په پره وکردنى ژيانټکى سوفیه گه ریانه^(۳).

ئهم نوسینه باس له پوڤى ئه و زانا کوردانه ده کات که وا هزرى نه ته وه یی کوردیان ده وله مه ند کردوو به نوسینه کانیان به زمانى کوردی، هه روه ها باس له و ئالنگاریانه ده کات که وا له م پیناوه دا له سه رده ستنى به شټک له شیخان و پیاوانى ته ريقه ت دووچارى هاتوون. ئه مه ئه و باس و خواسه یه که وا میژوونوسانى کوردی عه لمانى و مارکسى پشتگوټیان خستوو و باسى لیوه ناکه ن، هه ر له چه لکانى سه ده ی بیسته وه میژوو نوسه کورده عه لمانى و مارکسیه کان خه بات و خزمه تی زانایان ده خه نه ده ره وه ی بازنه ی خزمه ت و خه باتى نه ته وایه تیه وه، گټرانه وه کانى ئه م نوسه رانه به هه ردوو بالى مارکسى و لیبرالى پوڤى زانایانى کورد به شیوه ټکى نابابه تی و نازانستى باس ده که ن، ئایدو لوژیانه خویندنه وه ی بو ده که ن، وه به دواکه وتن و له مپه رى داده نین له به رده م پيشکه وتنى هزرى نه ته وه یی کورد، له پال ئه مه شدا پوڤى زانایان نابینرټ که وا باس له چاکسازى بکه ن له لایه ن چینیڤى ئاینداره وه، هه روه ها په خه له خو یان ناگرن ده رباره ی دیارده ی خراپ به کاره ټنانى ئایین. به باسکردن و به وه بیره ټناوه ی نوسینه کانى سى زانای کورد که له نیوه ی دووه مى سه ده ی

نۆزدهههم و نیوهی یه کهمی سهدهی بیسته‌مدا ژیاون، که بریتین له: خهلیفه یوسف (۱۸۸۵-۱۹۶۵)، سه‌عید نورسی (۱۸۷۶-۱۹۶۰)، عبد الرحیمی هه‌کاری (۱۸۹۰-۱۹۵۸)، هه‌وڵ ده‌ده‌ین کهم و کوپیه‌کانی ئەم میتۆده له نویسنه‌وهی میژووی کورد باس بکه‌ین و باس له پۆل و به‌شداری زانایان کورد بکه‌ین له ده‌وڵه‌مه‌ندکردنی هزر و هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی ئایینی کورد له‌م ماوه‌یه‌دا. وادیاره ئەم میژوونوسانه وای داده‌نێن که‌وا نه‌ته‌وایه‌تی و ئایین دژی یه‌کن، هه‌رئه‌وه‌ش وایکردوو هه‌وا هه‌موو سیمایکی نه‌ته‌وه‌یی له‌ سیاسه‌ت و میژووی چینی ئایینی داهاڵن و ئەم په‌وایه‌تیه‌یان لێ داهاڵن. میژوونووسی کوردی، به‌هۆی به‌رنامه‌ی ناسیۆنالیستی و مارکسیستی و عه‌لمانی، چه‌ندین ئارگيومینتی سه‌ره‌کی له‌ دژی چینی ئایینی کورد به‌کاره‌یناوه و وینه‌یه‌کی نه‌رێنیا‌ن بۆ دروست کردوو:

یه‌که‌م: چینی ئایینی له‌ دژی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی کورد هاوکاری ده‌وڵه‌تی تورکیان ده‌کرد. دووهم: کۆنه‌په‌رست و گه‌نده‌ل و ئیستغلالکار بوون، بۆیه ناسیۆنالیزمی کوردی پێویستیان به‌ سه‌رکردایه‌تی عه‌لمانی هه‌بوو.

سییه‌م: براه‌تیه‌کی ئیسلامیان له‌ نیوان کورد و تورکدا به‌ره‌وپێش برد، ئەمه‌ش به‌شدار بوو له‌ دواخستنی هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی کورد.

گرنگه‌ بزانی‌ن هه‌موو ناسیۆنالیسته‌ عه‌لمانییه‌کانی کورد، وه‌ هه‌موو میژوونووسی ناسیۆنالیستی له‌ چله‌کان به‌دواوه، مارکسیست نه‌بوون. به‌لام نووسینه‌کان تا دیت له‌ تۆندا عه‌لمانی بوون، گرنگی به‌رچاویان خسته‌ سه‌ر کلتوری کوردانی پێش ئیسلام، وه‌ک زه‌رده‌شتی، بۆ پێنماییکردنی کۆمه‌لگا به‌ پێی بنه‌مای عه‌لمانی و چه‌پکه‌رای. تا سه‌ره‌تای هه‌فتاکان له‌ وێوه‌ تۆنێکی مارکسیستی دیار سه‌ری هه‌لدا. به‌ پێچه‌وانه‌ی گێڕانه‌وه‌ی میژوویی عه‌لمانی-مارکسی، نووسینی چه‌ند زانا و شیخێکی کورد له‌ ده‌یه‌کانی سه‌ده‌ی پابردوووه‌ تا هه‌شتاکانی سه‌ده‌ی پابردوو سه‌ریان هه‌لدا^(۴)، که‌ هاوپا‌بوون له‌گه‌ڵ په‌خنه‌ی عه‌لمانی مارکسیه‌کان له‌ نا دادپه‌روه‌ری کۆمه‌لایه‌تی له‌ناوچه‌ کوردیه‌کاندا. به‌لام پۆلی ئەوان له‌ میژووی هاوچه‌رخ‌ی کوردیدا پشتگوێ خراوه. ئەم زانا و شیخانه له‌ تێگه‌یشتیان له‌ نه‌ته‌وه‌ی کورد و پوانگه‌ی سیاسه‌ت و چاره‌سه‌ری کێشه‌ی کورد جیاواز بوون، له‌ کاتیکدا هه‌یج کامیان پشتیوانی مارکسیزمیان نه‌کرد. بۆ مه‌به‌ستی ئەم نووسینه‌ سه‌ره‌تا شیکاری بۆ نووسراوه میژوویییه‌ کوردیه‌کان ده‌که‌م.

لێره‌دا ئاماژه به‌ چه‌ند نمونه‌ی که‌ له‌ نووسراوه‌کانی پێشه‌نگانی هزری ناسیۆنالیستی دژه ئایین ده‌که‌ین که‌ به‌شدار بوون له‌ دروستکردنی تێگه‌یشتنێکی نه‌رێنی سه‌باره‌ت به‌ پۆلی ئیسلام و زانایانی ئایینی له‌ میژووی کورددا، وه‌ بوونه ئامرازیک بۆ سه‌رکردایه‌تی عه‌لمانی ناسیۆنالیزمی کورد - وه‌ک جگه‌ر خوین، قه‌دری جمیل پاشا، و ئیسماعیل بێشکچی. گرژی نیوان پیاوانی ئایینی کورد عه‌لمانیه‌کان به‌رچا‌بوو له‌ گێڕانه‌وه‌ی ده‌سته‌ بژێری نه‌ته‌وه‌یی کوردی له‌ هه‌نده‌ران هه‌ر له‌

سییه کانی سه دهی بیسته وه، پوژنامه ی اخبار (۱۹۳۲) و پوژنامه ی پوناهی (گوفاره نه ک پوژنامه- یه که م ژماره شی له ۱ نیسانی سالی ۱۹۴۲ ده چوو نه ک ۱۹۴۳- وەرگپر) (۱۹۴۳)^(۷)، که له سوریا له لایه ن جه لاده ت به درخانه وه ده رده کران، چهن د چیرۆکیان بلاوکرده وه که گومانیان ده خسته سهر رهوشتی شیخه کان و وابسته یی شوینکه وته کانیان به شیخه کانه وه^(۸)، له چیرۆکیاندا باس له ده ستریز شیخه ک ده کات بو سهر کیزۆله یکی ته مه ن^(۸)، سال، وله یه کیکتری دا باس له شیخه ک ده کات که وا شوینکه وتویکی خو ی فریو ده دات به ناوی ئیمامی مه هدییه وه خو ی پی ده ناسینیت، که ده توانیت رابکات و نه کوژریت و نه مریت وه کو مروقی ئاسایی تر^(۹). ره خنه گرانی پیاوانی ئایینی ئەمانه یان وه ک پاساو ده هینایه وه بو ئەوه ی پشتگیری له سهر کردایه تیکی عه لمانی یان مارکسی بکه ن بو نه ته وه ی کورد.

نموونه یه کی دیار له م باره وه بریتیه له نووسین و شیعره کانی جگهر خوین (۱۹۰۳-۱۹۸۴) ه، که زۆربه یان له گو فاری هاواردا بلاوکرانه ته وه. جگهر خوین، کاریگه رترین شاعیری ناسیونالیستی کورد له سه ده ی بیسته مدا، مه لایه کی پيشوو (پیاوی ئایینی نه ک زانای ئایینی) بوو که دواتر پیاده ی روانگه یه کی مارکسیستی کرد. جگهر خوین له گو فاری هاوار به توندی ره خنه ی له شیخ و مه لاکانی ده گرت. هه ژاری و نه زانی و دواکه وتووی کوردی ده خسته ئەستووی ماموستای قوتابخانه ئایینییه کان له پال چینی ده سه لاتدار. جگهر خوین وای پروونکردبوو که ئامانجی سهر کرده ئایینییه کانی کورد بریتی بوو له «کوکرده وه ی سامان و تالانکردنی مولکی میلله ت.. گرنه نییه با به پاره ی کرێکاران و هه ولێ جوتیاره کان بیت^(۱۰). هه روه ها سهر کو نه ی ده سته بژی ئایینی ده کرد له سهر ئیستغلاکردن و به کاره یانی ئاین بو پاکیشانی سۆزی خه لک و فریودانیان^(۱۱). به پی گوته ی خو ی. له بیره وه رییه کانی دا نووسیویه تی سهره پای خیانه ت و دوو پرووی ئەو شیخانه ی که به چاوی خو ی شاهیدی بوو، له به رامبه ردا له لایه ن کورده وه پزیزکی بی ئەندازه یان لی گیراوه. ئەو ئەمه ی به که لک وه رگرتن له فه لسه فه ی میژووی مارکسیستی پروون کردۆته وه، که کو مه لگا کان به سهر چینه کاند دابه ش ده کات و ده بینیت به قو ناغه کاند تیده په رن پیش ئەوه ی بگه نه کو مه لگه ی کو مونیستی، وه چینی ئایینی ده بنه ئامرازیکی ده ستی چینی ده ره به گ و ده سه لاتدار.

له روانگه ی ئەوه وه کورد له قو ناغه سهره تاییه کانی میژووی خویدا بوو^(۱۲) کاتیک شیخ و ئاغا کان ده یانزانی چو ن چینی جوتیار ملکه چبکه ن بو ململاتی نیوان عه شیره ته کورده کاند^(۱۳)، له م قو ناغه دا سهره پای سهره لدان هوشیاریکی نه ته وه یی، کورد نه ی توانی خو ی له هه ژموونی شیخ و ئاغا کان رزگار بکات که له و سهر ده مه دا هه بوون. ده سنه بژی ئایینی کورد هیشتا نه یانده زانی ئایدیالی نه ته وه یی چیه ؛ ئەوان تالانچی بوون که ته نها به دوا ی قازانج و ناوبانگدا ده گه ران بو هۆزه که یان، نه زانانه خزمه تی دوژمنه که یان (ده ولته ی تورکیا) ده کرد^(۱۴). داوا ی له گه نجانی کورد ده کرد که زانیاری له سهر چو نیه تی رزگارکردنی کورد به ده سته یین^(۱۵)، که به نا چاری

ده بیته هوئی پوځیکې شوږشگېرانه ی مارکسی و هیژیکې سهربازی. چاوه پېی ئه وه بوو کورد توله له ئیستغللکاره کانی بکاته وه و ئازادیی خوئی لیان به ده ست بهیښت. سهر نیه، جگهر خوین له شیعیکیدا له سالی ۱۹۴۳ داواي له کورد کرد که ریژی خویان له دهسته بژیړی ئایینی بکېشنه وه بهرته کړدنه وه ی په پړه وکردنی داب ونهریتی ده ست ماچکردن: “dest ^e s ex mac i nakin” (دهستی شیخ ماچ مه که)^(۱۶)، هه روه ها له شیعیکی دیکه دا ده لیت: «شیخه کهم، چیر ده ست ماچ ناکه م. به سه. ئه م کوڅک و قوتابخانه یانه م به ویرانه به جیهیشتووه»^(۱۷)، جگهر خوین ئاگاداری ئه وه بوو که گوتاریکی ناسیونالیستی و مارکسیستییه که ی بوو ته هوئی گرژی له نیوان خوئی و بازنه ی ئایینیدا و نازناوی «محلد- بیباوه پ» یان لی ناوه، جگهر خوین له بیره وه رییه کانیدا نووسیویه تی که شیخیک جاریک به مولحید ناوی بردووه و ئایه ته کانی قورئانی هیناوه ته وه بو پشتگیریکردن له ئیدیعاکه ی؛ ئه و تومه ته که ی په تکرده وه و به فهرمووده یکی پیغه مبه ر وه لامی دایه وه که ده لیت: «هه رکه سیک موسلمانیک به کافر ناوببات، کافره.»^(۱۸)

قه دری جه میل پاشا (۱۸۸۱-۱۹۷۳)، هاوچه رخی جگهر خوینه، یه کیکی دیکه یه له ناسیونالیسته کان که لیره دا شایه نی باسکردنه. به زه حمت ده توانریت نووسینه کانی به مارکسیست وه سف بکریت، به لام بی گومان ناسیونالیستیکی عه لمانی بووه. له سالی ۱۹۲۹ په یوه ندی کرد به پیکخواوی خوئیوونی کوردی به سه رکرده یه تی جه لادته به درخانه وه له سوریا بو دامه زرانندی ده وله تیکی سه ربه خوئی کوردی^(۱۹)، هه ولی به رچاوی دا بو ئاگادارکردنه وه ی زله یزه کانی جیهان له کیشه ی کورد وه ک به شیک له چالاکیه کانی خوئیون^(۲۰). هه روه ها حزی له زهرده شتی بوو و هه ولی ده دا بیکاته پیکهاته یه کی سه ره کی شوناسی کورد. له بیره وه رییه کانیدا به شیک ته رخان کردووه بو وه سفکردنی ئایینی کورد وه ئیسلام^(۲۱)، چه مکی پیروزی ئاگر، خوداوه ندنه کانی هورمز (چاکه) و ئه هریمه ن (خوای خراپه) ی پروونکرده وه و زانیاری میژوویی له سه ر سه رچاوه و مانای ئایینه که خستووته پروو^(۲۲).

قه دری جه میل په خنه ی له عوسمانیه کان گرت که له سه ده ی ۱۷ دا به ئه نقه ست هوژه کانی تورکمانیان هینايه ناو ناوچه ی کوردنشینی که رکوک بو ده سته به رکردن و کوئرتوولی تورکیا به سه ر ناوچه که دا. ئه و ده یگوت خاوه نه په سه نه کانی نه وت له ناوچه ی که رکوک- شاره زور ئه و کوردانه که ئایینی زهرده شتیان په پړه و کردووه، و دواتر موسلمان بوون^(۲۳)، ئه و ده یگوت ده بیت کورد وانه له و دوله تانه فیږبی که خویان له سته می ده وله تی عوسمانی پژار کردووه^(۲۴).

قه دری جه میل له سالی ۱۹۵۲ داواي له لاه کورده پوښبیره کان کورد کرد که به شیویه کی هه مه لایه نه په خنه له پوولی ئیسلام له کومه لگادا بگرن. ئاگاداری کردنه وه که ئه وه ی زوړترین زیانی به نه ته وه ی کورد گه یاندووه، نه زانی و چه به ستوویی ده سته بژیړی ئایینی و عه شیره تی کورد بووه، هه روه ها په یوه ندی ده سته بژیړی ئایینی له گه ل خه لیفه ی عوسمانی وه داننان به وه ی

سهرکردی هه موو موسلمانانه. دهسته بژیری کورد پڠر بوو له سهره لدان و گه شه کردنی هوشیاری نه ته وهی کورد (۲۵). په خه گریکی دیکه ی ئه و چینه ئاینیه که زوربه یان شیخ و زانای سونه بوون، نوری ده رسمیم (۱۸۹۰-۱۹۷۳) بوو (۲۶). له دیرسیم له دایک بووه، سهر به تایفه ی عه له وی بووه. له سالی ۱۹۲۷ په یوه ندی به پڠرخراوی نه ته وه په رستی خو بیونه وه کردووه، له نووسینه کانیدا نمونه ی بهرچاوی پوخی شو پڠرشیگړانه و دوژمنایه تی به رامبه ر دهسته بژیری ئاینی تیدایه. له پیناو به هیز کردنی خه باتی نه ته وهی داوی کو تایی هینان به هه ژموونی ئه م چینه ی کرد. هه روه ها له وتاره که له باسی نامه کراوه که ی جه لاده ت به درخان بو ئه تاتورک، چه مکی مارکیستی گرنگی تیدایه له هه ولی لیکدانه وه ی رابردووی کورد و عوسمانی وه ک مملانیی ئیستغللکاران، واته زله یزه ئیمپریالیسته کان و کریکاران و جووتیاران.

سه ید نوری ده رسمیمی، پیی وابوو که تورکه عوسمانیه کان «له قوناغه سهره تاییه کانی گه شه سهندنی کو مه لایه تی و ئابووری و هزریدا ماونه ته وه» (۲۷). له ئه نجامدا ده و له تانی ژیر ده سه لاتی عوسمانیش دوو چاری هه مان چاره نووس بوون، و نه یان توانی بگن به و پیشکه وتنه ی که وا شارستانیه تی مرو فایه تی (واته پوژئاوایی) پیی گه یشتون، ئه و پیی وابوو که سهره تاییتیرین دامه زراوه کو مه لایه تییه کان- خیله کی و ده ره به گایه تی له تاییه تمه ندی کو مه لگا کانی ژیر ده سه لاتی عوسمانیدا بوونیان هه یه، ده و له تیش هیچ نیاز یکی نییه پیشهاته جیهانییه هاوچه رکه کان له باوه ش بگریت، وه ک پروو خانی (فیودالیزم- ده ره به گایه تی) له ئه وروپا (۲۸).

یه کیکی دیکه له ئیستغللکارانی کورد، دهسته بژیری کورد بوو که سهر کرده ته قلیدییه کانی کو مه لگه ی کوردی و شیخ و زانایانی ئاینی له خو گرتوو. سه ید نوری ده رسمیمی گله یی له وه ش ده کات که شیخه کانی سونه یه کیتی نه ته وهی کوردیان لاواز کردووه و به قه دهغه کردنی هاو سه رگیری نیوان کوردانی سونه و شیعه وه بلاو کردنه وه ی رق و کینه له نیوانیاندا (۲۹)، ده رسمیمی شیخه کانی کوردی سونه به بلاو کردنه وه ی رق و کینه به رامبه ر به عه له ویه کان، هه روه ها عه له ویه کانیا ن تو مه تبار کرد به کوفر و ده رکردنی فه توا که پڠه ی به خه لک ده دا سه روه ت و سامانه که یان تالان بکه ن و به شیک له خه لکه که یان بکوژن به هو ی ئاینیه وه (۳۰)، وه کوردانی سونه یان له خواردنی گوشتی ئه و ئاژه لانه قه دهغه کرد که له لایه ن شیعه کانه وه سه ربدرابوون. ده رسمیمی شانازی به توانای کورده عه له ویه کانی ده رسمیمه وه ده کرد که ئیسلام «ئاینی عه ره ب» بگوړن به تیکه لکردنی له گه ل ئاینی زه رده شتی په سه نی خو یان (۳۱).

ده رسمیمی له وتاره که یدا که له چوار لاپه ره په پڠک دیت ۱۹۶۹ پروو له گه نجی کورد ده کات و ده لیت: «نه ته وهی کورد به دریزایی میژووی خو ی به رگه ی شه پڠکی زوری گرتوو بو ئه وه ی بتوانیت بژی، کورد هه رگیز ته سلیمی نه بووه. ئاموژگارییان ده کات که بلین «به لن» بو به رهنکار بوونه وه ی هه ر ئاله نگاریک له پیناو مانه وه ی نه ته وه که یان (۳۲)، ده رسمیمی داوی «شه پرکردن» ی ده کرد بو

مانه وه که نه ته وه یه ک، وه که چوڼ یاسای سروشتی داوا ده کات. ده رسمی به که لک وه رگرتن له لۆژیکی داروینی ئاماژه ی به وه دا که «په گه زه کانی مروڤ دپنده ییه، و ههر په گه زیك نیچیری ئه وی دیکه ده کات، و په یوه ندی نیوان نه ته وه کان و مروڤه کان وه که یه که» (۳۳)، ناوبراو به های شهره ف و خپله کی کوردی له گه ل پړوحی شوږشگپړانه بو ئازادی تیکه ل کرد. ئه گه ر گه نجانی کورد خاوه نی شهره فی نه ته وه یی بوونایه، چاوه پروان ده کرا تو له له نه ته وه کانی دیکه بکه نه وه که کوردستانیان داگیرکردبوو، وه ده لیت: کورد» به خوینی سوریان به یانی ئازادی ده که نه وه» (۳۴) له کو تایی شهسته کانه وه نووسینه کانی ئیسماعیل بی شیکچی (له دایکبووی ۱۹۳۹) له سهر هیلیکی هاوشیوهی ئه م بیرکردنه وه یه سهریان هه لدا، نووسینه کانی بی شیکچی نوینه رایه تی شهره یه تدان به سهرکردایه تی مارکسیستی کورد و شوږشیک له دژی ئیستغلالکردن دانیان ده کرد. ئه و ده یگوت کورد له نیو چینی کریکاری خویدا پړوشنیری نییه که له چوارچیوهی «چوارچیوهی نه ته وه یی عه لمانی» دا پشتیوانی له مافه کانی بکات (۳۵)، ئه و ده یگوت شانازی کورد له تیکه یشتیاندا یه له وهی که چوڼ له پرووی میژووییه وه ئیستغلالکراون، نه که له شهرکردن بو شهره فی نه ته وه کانی دیکه، وه که ئه وهی له گه ل عوسمانیه کان پرویدا، که ئه و بانگه شهی ئه وه ده کات شهریان له پیناو تورکه عوسمانیه کان کردوو. فارسه کان، و عه ره به کان ده ولته تی ئیستغلالکار بوون، هه موو دامه زراوه کان به ئاینیشه وه له کاره سته مکاره کانیا ندا ده قوژنه وه.

ئه م گه لانه به توندی پابه ند بوون به ئیسلامه وه، به و پییه ی ئیسلام به ته وای سهرکه وتوو بوو له گه یشتن به ئامانجه ئیستغلالیه کانیا ن. به هه مان شیوه شیخه کانی کورد زانستی ئاینیان به کارده هینا بو به رده وام بوون له سه پاندنی ده سه لاتی خو یان به سهر چینی خواره وه دا، وه هاوکاری ده ولته تی تورکیایان کرد بو پاراستنی دوخی ئیستغلالکاری خو یان (۳۶). بی شیکچی پیشیاری کرد که کورده کان پیداوونه وه به په یوه ندی خو یان له گه ل ئیسلامدا بکه ن بو ئه وهی بزنان که وایین بو ته هوکاری لاوازی وشیری نه ته وه یی و مایه ی گالته پیکردنیا ن (۳۷)

بی شیکچی له کتیبی Dogu Anadolunun Düzeni (ریکخراوی کومه لایه تی له پوژه لاتی تورکیا- مه به ست لی باکووری کوردستان) (۱۹۶۷) په خنه ی له سیاسه ته کانی ده ولته ده گریت که چوڼ به زوره ملی سیاسه تی تاواندانه وهی کوردی کردوو، وه چوڼ ده ولته سیستمی ده ره به گایه تی به هیزکردوو له ناوچه کوردیه کاند، به پیچه وانه ی بانگه شهی که مالیسته کان، حکومه ت سیستمی ده ره به گایه تی له ناوچه ی کوردیدا به هیزتر کردوو.

له هه شتاکانی سه ده ی رابردوو وه بی شیکچی هه لویستیکی رادیکالی گرت به ر. به پشتبه ستن به دیدگای مارکسیستی خو ی شهره یه ت به و شهره که رانه ده دات که کورد له دژی ده ولته تی تورکیا به پړیوهی ده برد، به سهرکردایه تی پارتی کریکارانی کوردستان (په که که). سهره پای مشتومره کانی ده وری هه لویسته که ی، بی شیکچی جه ختی له وه کرده وه که چینیکی نوی کریکاری یان بوژروازی

کورد که پێویست بوو بۆ پروو خاندنی شوڤشگێڕانهی سیسته می ده ره به گایه تی، ته نیا له گه ل ده رکه وتنی په که که و په سه ند کردنی خه باتی چه کداری دژی ده ول ته تی بو ژژوازی تورکیا سه ری هه لدا. هه رچی ته وانه ی له بزووتنه وه و شوڤشه کانی را بردووی کوردا پشتیوانی مافی کوردیان ده کرد، چ چه پ یان کو نه په رستانه، ته نیا ده توانا به «بزووتنه وه ی نه ریتی» هه ژمار بکرین (۳۸). له پروانگه ی بێشیکچیه وه، زۆر پێویست بوو چینی ک له پۆشنی رانی کورد سه ره له بدن له ناو ته وانه ی که به ده ست په راویز خستی ده ول ته تی تورکیا وه نالاندو یانه، هه ول ی پرو خاندنی ته م ده ول ته بدن له ریگه ی دروست کردنی ده ول ته تی کوردی سۆسیالیستی، و له پیکهاته ته قلیدییه کانی کو مه لگای کوردی بېزار بو ویت و به دامه زراندنی ده ول ته تی کوردی سۆسیالیستی وه ک ته وه ی له که سایه تی و ئامانجی عه بدو لا ئۆجه لان سه روکی پار تی کریکارانی کوردستان (په که که) به رجه سه ته بووه (۳۹).

بێشیکچی کرده وه و خه باتی په که که به چاره نووساز و گرن گ بۆ بۆ ئازادی کورد ده زانی ت (۴۰)، ته مه سه ره پای ته وه ی که ئایینی وه ک ئامرا زی ک بۆ ئیستغلا کردنی ته وانی دیکه سه یر کرده، به لام خو ی بێشیکچی خو یشی چه مکیکی وه ک (شه هید) که چه مکیکی ئایینی به هیزه به کار دینیت بۆ ته و چه کدارانه ی په که که که له شه ری دژی ده ول ته دا ده کو ژرین (۴۱) هه روه ها ناسیۆنالیسته کانی عه لمانی یان مارکسیسته کان به ته نها نه بوون له په خه گرتیان له شیخه کان. شیخه کانی کورد به هه مان شیوه له لایه ن باز نه ی ئایدیۆلۆژیکی تریشه وه هیرشیان ده کرایه سه ر، به شیکیان به شیک بوون له خودی چینی ئایینی.

عه بدول په حیم په حمی هه کاری (۱۸۹۰-۱۹۵۸)

عه بدول په حیم په حمی هه کاری یه کی ک بوو له و نموونه زۆرانه ی که هه ول ی چاک سازی ده دا له و عه قلییه ته ی که عه شایه ری کورد له به رام به ر شیخایه تیدا هه یبوو (۴۲)، ئاوا ته خوازی یه کیتی نه ته وه یی بوو بۆ سه رکه وتنی کورد له زۆر ئاستدا، وه ک په روه رده و ئابووری. ده نگیی که به هیز بوو بۆ ناسنامه ی کورد، ته مه ش له میانه ی هۆنرا وه و وتاره بێشوماره کانیدا که له کو تایی جهنگی جیهانی یه که م له گو قاری ناسیۆنالیستی ژین (۱۹۱۸-۱۹۱۹) دا بلا و بووه وه، که ئاو یتیه ک له نووسینه ناسیۆنالیستی ئایینی و عه لمانییه کانی کوردی له خو گرتبوو. هه کاری له ته مه نیک بچوو کدا ده ستی کرد به نووسین وه ک به رگری کاری ک له مافه کانی کورد. هه کاری ته مه نی ته نها بیست و دوو سا ل بوو کاتیک له سا لی ۱۹۱۲ بوو به یه کی ک له دامه زرینه رانی (کورد ته له به) کو مه له ی (هی قی) (پیک خراوی خو یند کارانی هیوا ی کورد) و هه روه ها چالاکی په روه رده یی (۴۳). هه کاری له جهنگی جیهانی یه که مدا له گه ل مه لا سه عید کوردی (دواتر به نه ورسی ناسرا)، ته و زانا و چالا که به ناوبانگه ی ریفۆرمخوازی کورد که دواتر

بوو به... دامه‌زړینه‌ری بزووتنه‌وه‌ی نورکولوک له تورکیا(۴۴)، ه‌ر دووکیان واته عه‌بدولپه‌حیمی ه‌ه‌کاری و مه‌لا سه‌عید له جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا به دیلی که‌وته ده‌ستی پرووسیا(۴۵)، دوا‌ی دامه‌زاندنی کو‌ماری تورکیا، ه‌ه‌کاری گو‌فاریکی ئایینی به ناوی ته‌هلی سونه (۱۹۴۷-۱۹۵۴) بلا‌وکړده‌وه، که تیتیدا به نه‌ینی ناسنامه‌ی کوردایه‌تی خو‌ی تیدا جیگیر کرد(۴۶).

دل‌پراوکی وخه‌می ه‌ه‌کاری له‌شیخه گه‌نده‌له‌کان به‌ته‌واوی له‌گه‌ل گو‌تاری ناسیونالیستی ئایینی ته‌ودا یه‌کده‌گریته‌وه(۴۷)، چونکه ه‌ه‌کاری کیشه‌ی له‌گه‌ل شیخه گه‌نده‌له‌کانی کورد له ناوچه‌که‌یدا ه‌ه‌بوو، که پی‌ی و‌ابوو ریگری له‌نه‌ته‌وه‌ی کورد ده‌که‌ن بو به‌دیپینانی خه‌ونه نه‌ته‌وه‌ییه‌کانی. له‌کاتیکدا که میلیله‌تی کورد له جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا خه‌باتی بو مانه‌وه‌ی خو‌ی ده‌کرد، ه‌ه‌کاری پی‌ی و‌ابوو که ململانی له‌گه‌ل شیخه گه‌نده‌له‌کان به‌شیکه له‌ستراتیژی مانه‌وه‌ی کورد. ته‌م خه‌باه‌ته‌ی به «شهری قه‌له‌م» ناوبرد(۴۸).

ه‌ه‌کاری له‌بری ته‌وه‌ی له به‌ره‌کانی شه‌پدا بو نه‌ته‌وه‌ی کورد تیک‌وشان بکات، وه‌ک ئامرازیک بو سه‌لماندنی مافی چاره‌ی خو‌نووسینی کورد پشتیوانی له‌چه‌مکی شهر‌ی قه‌له‌م کرد. ته‌م شهر‌ی قه‌له‌میش ته‌رکیکی ئایینی بو: کورد له‌به‌رده‌م خودا و پی‌غه‌مبه‌ره‌که‌یدا به‌رپر‌سیار ده‌بوو ته‌گه‌ر کاریان نه‌کردبا، ه‌ه‌روه‌ها به قه‌له‌مه‌کانیشیان، به‌رامبه‌ر به جین‌وسایدی کورد له‌لایه‌ن دوژمه‌نه‌کانییه‌وه، به‌و پی‌یه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌کی موسلمان بوون (۴۹)، به‌روونی شهر‌ی قه‌له‌می به‌جو‌ریک له جیهاد ده‌زانی(۵۰)، به‌تپروانینی ه‌ه‌کاری جیهاد به قه‌له‌م و بلا‌وکړدنه‌وه‌ی هو‌شیاری نه‌ته‌وه‌یی و نووسین به زمانی کوردی کاریگه‌رت‌رین ئامرازی جیهاد بوون. پی‌ده‌چوو ه‌ه‌کاری ئاگاداری ه‌ه‌لومه‌رجی سیاسی سه‌رده‌می خو‌ی بی‌ت و داوای له چالا‌کوانانی پرس‌ی کورد کرد له دینامیکی جیهانیک که ئایدو‌لوژیای ناسیونالیستی زال بی‌ت تیبگه‌ن. داوای له هاو ته‌مه‌نه کورده‌کانی کرد که به قه‌له‌مه‌کانیان ته‌وروپا قه‌ناعت پی‌یکه‌ن که کورد زو‌رینه‌ی ناوچه‌که‌ن نه‌ک تورک و ته‌رمه‌نی، بو‌یه کورده‌کان له‌وانی دیکه له پی‌شت‌رن له‌م ناوچه‌یه(۵۱).

شیخ عه‌بدولپه‌حیم ه‌ه‌کاری له‌زیات‌ر له‌بو‌نه‌یه‌کدا جه‌ختی له‌وه کرده‌وه که قه‌له‌م کاریگه‌رت‌ره له تفه‌نگ چونکه ته‌و نه‌زانییه به‌ربلاوه‌ی له‌نیو کورددا ه‌یه له‌لایه‌ن که‌سانی گه‌نده‌له‌وه که ناوی لین‌ابوو «شیخ» (به‌ناو شیخ) ده‌قو‌زرنه‌وه که خراپ‌ترین دوژمنی کوردن(۵۲)، وا دیاره ه‌ه‌کاری ئاگاداری پرووداوه سیاسییه نیوده‌وله‌تیه‌کان بو‌وبی‌ت، وه‌ک خو‌ی نو‌وسیویه‌تی: ویلسن فه‌رمانیک‌ی ده‌رکرد که ته‌و ناوچانه نه‌دری‌ن به‌تورکه‌کان که نه‌ته‌وه‌کانی دیکه تیتیدا زو‌رینه‌نه‌ن، ته‌و ناوچه‌یه‌ی تیمه‌ی کورد تیتیدا ده‌ژین پی‌ی ده‌وتری‌ت کوردستان...، تورکه‌کان تیتیدا نیشته‌جی‌ن جگه له‌چه‌ند به‌رپر‌سیکی عوسمانی، ته‌گه‌ر تورک تیتیدا نیشته‌جی‌ن نه‌بی‌ت، ئایا ته‌رمه‌نییه‌کان لی‌ره ده‌ژین؟ ته‌رمه‌نه‌کان ته‌نانه‌ت له‌سه‌دا پی‌نجی کورد پی‌ک ناهینن، به‌زه‌حمه‌ت ده‌توانن دوو له‌سه‌د بن... به‌لام ته‌وروپا دان به تیمه‌دا نانیت، و نازانن زو‌رینه‌ی په‌های دانیش‌تووی ته‌م خا‌که کوردن.

ئەرمەنەکان قەناعەتچیان لە بیروپرای گشتی پوژئاوادا دروست کردوووە کە کوردستان ئەرمەنییە. بۆیە پێویستە بە قەلەم ھەولبدریت و ھەولێ بە پەرۆشەووە بۆ گۆرینی ئەم قەناعەتە درۆینەییە لای پوژئاواییەکان. ئەگەر ئێمە ئەو ئەركە میژوووییە جێبەجێ نەکەین کە لەسەر زانا و پۆشنییرانی کوردە، ئەرمەنییەکان خاکە کەمان دەگرن (۵۳).

شیخ ھەکاری دووپاتی دەکاتەووە کە پەییوەندی لە نێوان خەبات بۆ پاراستنی کوردستان و پاراستنی ئایین ھەیە. لەدەستدانی کوردستان بە واتای لەدەستدانی ناسنامەی کوردایەتی، کە ئیسلام بەشیکی گرنگە (۵۴)، بۆیە ئەو پێی وابوو خەباتی کورد بۆ ناسیۆنالیزم پێویستیکی ئاینیە. ھەکاری پێشنیاری نووسینی بۆ پوژنامەکان کرد بە سێ زمانی سەرەکی ئەو سەردەمە (کوردی، تورکی، فەرەنسی) بۆ ئەوێ دەنگیان بە شیوەییەکی بەرفراوان بیسترت (۵۵)، بەلام لەگەڵ ئەمەشدا، ئەمە لەژێر دەسەلاتی پەھای شیخەخۆپەرستەکان، کە کوردیان لە ھەر ھۆشیاریکی نەتەوویی بێبەش دەکرد، نزیک بوو لە مەحەل. ھەکاری پەخنەو لۆمەیکی زۆری لەو شیخە گەندەلانی دەکرد کە نەزانی خەڵک ئیستغلال دەکەن و دەستدەکەن بە تالانکردنی مۆلک و مالی خەڵک لە پێگەی جادووگەری و خورافاتەووە بۆ سەپاندنی ھەژموونی دارایی خۆیان. شیخ ھەکاری پێی وایە پۆلی تیکدەرانی شیخە گەندەلانی بەدریژایی دەیان ساڵ ھۆکاری دواکەوتوویی کورد و بەرەبەستی گەشەیی ھەستی نەتەوویی بوو. ئەمەش بوووەتە ھۆی ئەوێ کە نیکەرانییەکانی تاکی کورد لە عەشیرەتەکەیی زیاتر نەبیت و دلخۆشکردنی شیخەکان بە ھەموو شیوەیک بوووەتە خەمی سەرەکییان. بۆ نموونە خواستیکی بەردەوام و زۆر گرنگ لای کورد دەبینن کە دیاری پێشکەش بە شیخەکان بکەن و پشتیوانیان لێ بکەن ئەمەش بۆ ئەوان گرنگترە لە بەخشین بۆ دروستکردنی قوتابخانەیان کتێبخانە. ھەکاری شیخەکان و شوینکەوتووانیان بە بەرپرس دەزانیت و نەزانی گەل تەنیا خەمەتی شیخەکانی دەکرد و دەسەلاتی درێژتر دەکردەنەووە. لە شیعریکی تەنز ئامیزدا کە نووسیویەتی، ھێرشێ کردوووەتە سەر شیخەکان و شوینکەوتە کوێرەکانیان.

عبدالرحیمی ھەکاری لۆمەیی ئەو کەسانە دەکات کەوا گومانی خراب بەو شیخانە نابەن، وادیار لەلای ئەو دەبیت مرووف بەد گومان بیت بەرامبەر ئەم چینیە لە شیخەکان. ھەروەھا ئەم بیرۆکەیە پەتەدەکاتەووە کەوا پێی وایە نەسەب مرووف دەکات بە شیخی تەریقەت نەوێ ئەخلاق و فەزیلەت، داوا لە خەڵکیش دەکات پێز لەمانە نەگرن و دەستیان ماچ نەکەن، ھەوێ جگەر خوین لە شیعریکیدا لە ساڵی ۱۹۴۳ ھەمان داواي لە خەڵک دەکرد، وێک لە پێشدا ئاماژەمان پێیکرد. شیخ ھەکاری نیکەرانی خۆی بەرامبەر بە دۆخی پارچەپارچەبوون و دووبەرەکی کە زالە لە نێو کورددا دەردەبریت، ھەروەھا ناوشیان لە ھەمبەر گرنگی یەکییتی نەتەوویی. دەلی: «گەلانی تر سەرەپای سنوورداربوونی زانست و سامانیان توانیان کۆنترۆلی خۆیان بەسەر ئێمەدا بسەپین، چونکە یەکریزیان بەدەستھێنا؛ سامانە کەم و زانیارییە کەمەکانیان کاتیک یەکیانگرت گەورەو

زیادبوون. ململانی و ناتهبایی به‌رده‌وامی کورد وایکردوو ه ناسنامه‌ی خو‌ی وه‌ک گه‌ل له‌ده‌ست بدات و کردوونی به «گروپ و عه‌شیره‌تی شه‌پرکه‌ر» (۵۶)، شیخ‌ه‌ه‌کاری پی‌ی وایه کورد له‌حاله‌تیک‌ی نه‌فامی و دواکه‌وتوویدایه که ب‌ی ئاگایه له‌و زیانانه‌ی که به‌ه‌و‌ی ئه‌و دواکه‌وتوو‌یه به‌سه‌ریدا هاتوو. دابه‌شبوونی کورد به‌ه‌و‌ی نه‌زانی و به‌رژه‌وه‌ندخو‌ازی و پیش‌خستنی به‌رژه‌وه‌ندی که‌سی وخیله‌کی به‌سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی نیشتمانی جیگه‌ی نیگه‌رانی شیخ‌ی ه‌ه‌کاری بوون (۵۷)، به‌تاییه‌ت گه‌ل و نه‌ته‌وه‌ی تریش ه‌ه‌بوون که بارود‌وخیان له‌ بارود‌وخی کورد ده‌چوو، به‌لام له‌پر‌یگه‌ی خو‌یندن و په‌روه‌رده و یه‌کی‌تی نیشتمانی به‌ئاگا هاتنه‌وه و خو‌یان پر‌گار کرد، نه‌وه‌ک له‌ پر‌یگه‌ی شه‌رو جه‌نگه‌وه (۵۸)، ه‌ه‌روه‌ها تیروانینه‌کانی شیخ‌ه‌ه‌دول‌پر‌ه‌حیم ه‌ه‌کاری سه‌باره‌ت به‌ دو‌خی کوردستان و ه‌ه‌لو‌یستی به‌رامبه‌ر شیخ‌ه‌گنده‌له‌کان و جیهاد هاوشی‌وه‌ی دیدگای سه‌عید نه‌ورسی بوو له‌ سالانی ۱۹۲۰ تا ۱۹۵۰. ه‌ه‌ندی‌ک سه‌رچاوه‌ش باس له‌وه ده‌که‌ن که ئه‌و یه‌کی‌ک بووه له‌ خو‌یندکاره‌کانی نه‌ورسی له (وان) له‌ کاتی‌ک جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م. (۵۹)،

مه‌لا سه‌عید نوری (۱۸۷۶-۱۹۶۰)

مه‌لا سه‌عید نوری له‌ گوندی نه‌وره‌سی سه‌ر به‌ پار‌یزگای به‌دلیس له‌ سال‌ی ۱۸۷۶ له‌ باو‌کی‌کی ه‌ه‌ژار کورد له‌دایک‌بووه، تا ناوه‌راستی بیسته‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو به‌ سه‌عیدی کوردی ناسرابوو. سه‌عید نه‌وره‌سی ده‌رچوو‌ی قوتابخانه‌ جو‌راو‌جو‌ره‌ ئایینه‌ کوردیه‌که‌نه و له‌ ژیر ده‌ستی شیخ‌ه‌ به‌ناوبانگه‌کانی نه‌قشبه‌ندی به‌تلیس و وان خو‌یندوو‌یه‌تی (۶۰)، پاشان زو‌ر به‌ چالا‌کانه‌ چو‌ته‌ ناو کار و چالا‌کی کو‌مه‌له‌ ناسیو‌نالیستییه‌ کوردیه‌که‌ن له‌ ئه‌سته‌نبو‌ل به‌شداریی چالا‌کانه‌ ده‌کات. پابه‌ندبوونی نه‌گو‌ری خو‌ی به‌ ئیسلام له‌گه‌ل به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی هو‌شیاری نه‌ته‌وه‌یی لای گه‌لی کورد و پر‌گارکردنی له‌ دواکه‌وتوو‌یی به‌یه‌که‌وه کو‌ده‌کاته‌وه (۶۱). مه‌لا سه‌عید کوردی باب‌ه‌ته‌کانی له‌ رو‌ژنامه‌ی کورد ته‌عاون و ته‌راکی غازیتی (۱۹۰۸-۱۹۰۹)، بلا‌و ده‌کرده‌وه، وه‌ ئه‌ندامی (کو‌مه‌لگه‌ی بلا‌وکردنه‌وه‌ی په‌روه‌رده‌ی کوردی) بووه، که له‌ سال‌ی ۱۹۱۹، دوا‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م دامه‌زراوه.

مه‌لا سه‌عید پی‌ی باش بوو کورد له‌ چوارچێوه‌ی ده‌وله‌تی تورکیادا وه‌ک قه‌واره‌یکی خاوه‌ن خو‌به‌رپه‌وه‌بردن ب‌ژی و ه‌ه‌ول‌ی زو‌ری دا بو‌ به‌دییه‌نانی ئه‌مه‌ (۶۲)، به‌لام زو‌ر ب‌ی ئومید بوو له‌ سیاسه‌ته‌کانی مسته‌فا ئه‌تاتو‌رک به‌رامبه‌ر به‌ کورد له‌ سه‌رده‌می کو‌ماریدا. ئه‌مه‌ش وای لی‌کرد که ده‌ستبه‌رداری سیاسه‌ت ب‌یت و کاته‌کانی به‌ ته‌واوی بو‌ نووسینی (پرا‌قه‌ی-ته‌فسیر)ی قورئانی پی‌رو‌ز (ره‌سائل النور) ته‌رخان ب‌کات. په‌خه‌ تونده‌که‌ی نورسی له‌ شیخ‌ه‌کان هاوکاته‌ له‌گه‌ل گفتو‌گو‌کانی ده‌رباره‌ی بزوو‌تنه‌وه‌ی ده‌ستووری له‌ ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی له‌ ده‌یه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌مدا (۶۳)، به‌رگری له‌ دانانی یاسای‌کی نووسراو (ده‌ستور) ده‌کات له‌بری حوکمرانی

په‌های سولتانی. ئه‌و پئی وابوو گۆرینی هه‌یکه‌لی حکومت له‌خۆسه‌پینییه‌وه‌ بۆ سه‌روه‌ری یاسا، به‌تتیه‌ربوونی کات، ئازادی بیرکرنه‌وه‌ بۆ هه‌موو ئاسته‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان به‌پیکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی کوردیشه‌وه‌ دینیتته‌ ئازاوه‌ (۶۴)، مه‌لا سه‌عید نه‌وره‌سی حوکمی په‌هاو تاکړه‌وی له‌گه‌ل لیکه‌وته‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان له‌ پیکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی ده‌به‌ستیتته‌وه‌ به‌ سه‌ره‌ه‌لدانی شیخ و ئاغا خۆسه‌پینه‌کان له‌کۆمه‌لگه‌ی کوردی (۶۵). مه‌لا سه‌عید نه‌ورسی، سته‌مکاری به‌ گشتی و سته‌مکاری سولتان عه‌بدولحه‌میدی دووه‌می به‌ تاییه‌تی به‌ سه‌رچاوه‌ی ناته‌بایی موسلمانان ده‌زانی و ئه‌مه‌ش یه‌کیک له‌ ته‌حه‌ددیه‌ سه‌ره‌کییه‌کانی به‌رده‌م به‌رژه‌وه‌ندییه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کانی کورد پیکده‌هینا. بۆیه‌ نه‌ورسی ده‌ستووری به‌ تاکه‌ ئامرازی به‌دیپینانی ئه‌و یه‌کگرتوویی ئیسلامیه‌ زانی که‌ کورد زۆر پتویستی پئی بوو. به‌ تپروانینی ناوبراو ناسیونالیزم جه‌سته‌یه‌که‌، رۆحه‌که‌ی بریتیه‌ له‌ ئیسلام و عه‌قله‌که‌شی بریتیه‌ له‌ عوسمانی و جه‌سته‌ی ئه‌و به‌ش‌ه‌ی که‌ کورده‌ بریتیه‌ له‌ کوردایه‌تی کورده‌واری (۶۶)، بۆ گه‌یشتن به‌م ئامانجه‌، یه‌کگرتوویی ئیسلامی به‌ جه‌سته‌ی پارێزهری جه‌وه‌هری ده‌زانی بۆ کورد پێش ئه‌وه‌ی بتوانن باسی هه‌ر قه‌واره‌یه‌کی کوردی بکه‌ن.

له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا نه‌وره‌سی گفتوگۆی ئه‌وه‌ی کردووه‌ که‌وا په‌رته‌وازه‌بونی کورد تا ئه‌ندازه‌یکی زور ده‌گه‌رپیتته‌وه‌ بۆ خودی خۆیان ئه‌و به‌ناو شیخانه‌ی که‌ باسکران. له‌سه‌رده‌می ده‌وله‌تی ده‌ستوری عوسمانیدا پرووی کرده‌ کورده‌کان و گوتی با ئه‌و جوړه‌ شیخانه‌ وازمان لێ بێنن یاخود با واز له‌ حزبايه‌تی خراب و (باسکردنی یه‌کتر له‌ پاشه‌مله‌ به‌خرابه‌- غه‌یبه‌ت) یه‌کتری بێنن، ئه‌م جوړه‌ شیخانه‌ گورگن به‌دوای راوکردنی مه‌رومه‌لاتدا ده‌گه‌رپین، وه‌ به‌دوای دونیاوه‌ن و ئایین ئیستغلال ده‌که‌ن (۶۷)، به‌ گوتی نه‌وره‌سی، هه‌ندێ هه‌لسوکه‌وتی نه‌ریتانه‌ی کوردی خزمه‌تی به‌رژه‌وه‌ندی و سته‌می شیخه‌کان ده‌کات، ئه‌و ده‌یگوت ئه‌وه‌ «فه‌ره‌ه‌نگی گوپراه‌لی» بووه‌ که‌ رێگه‌ی به‌ دیکتاتۆریه‌تی شیخ و ئاگاكان داوه‌ به‌رده‌وام بیت (۶۸). ئه‌و کوردانه‌ی که‌ گیانی خۆیان له‌ پیناو شه‌ره‌فی عه‌شیره‌ت و بۆ ئاگاكانیان به‌خت ده‌که‌ن، ده‌بی له‌م خه‌والوویییه‌ به‌ئاگا بێته‌وه‌ و کار بۆ به‌رژه‌وه‌ندی و یه‌کگرتوویی نه‌ته‌وه‌یی بکه‌ن.

نه‌ورسی پرۆای وایه‌ که‌وا کورد نه‌ته‌وه‌یکی ئازان، بۆیه‌ داوایان لێ ده‌کات ئه‌م مه‌ردایه‌تیه‌یان به‌کاربێنن بۆ به‌رژه‌وه‌ندی نیشتمانی، پتویست ناکات کورده‌کان سه‌روه‌ت و سامان و زیره‌کیان بۆ داگیرکه‌ران خه‌رج بکه‌ن، وه‌ک ئه‌وه‌ی هه‌ندێ له‌ به‌ناو شیخ و ئاگاكان ده‌یانکرد له‌ بردنی سه‌روه‌ت و سامانی خه‌لکی بۆ ئه‌وه‌ی بۆ ژیانی خۆیان به‌کاری بێنن (۶۸). نه‌وره‌سی بۆی ده‌رکه‌وت که‌ شیخه‌کان به‌رپرسیارن له‌ «به‌تالکردنه‌وه‌ی خه‌زینیه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد له‌ هه‌موو گه‌نجینه‌ی ماددی و ئه‌خلاقی» (۷۰)، ئه‌و کوردانه‌ی که‌ کار بۆ دڵخۆشکردنی سه‌رکرده‌کانیان ده‌که‌ن، ته‌نیا له‌ژێر ناچاریدا ئه‌و کاره‌ ده‌که‌ن؛ بۆیه‌، ئه‌وان حه‌ماسه‌تیا نیه‌ بۆ په‌ره‌پێدانی تواناكانیان، که‌ له‌ به‌رامبه‌ردا زیان به‌ په‌ره‌پێدانی توانا نیشتمانییه‌کانیان ده‌گه‌یه‌تیت. له‌به‌ر ئه‌م هۆکارانه‌ پتویسته‌

خویان له فەرهنګی ملکه چکردن وگوږپرایه لې کوږانه پزگار بکه (۷۱)، له کاته کدا هم فەرهنګه له کومه لګه کوردیدا په گو ریشه یکی داچه قیوی ههیه، بویه همه پېویستی به شوړشیکې گشتی و ریشه یی ههیه، هممهش له پښه یی ته به ننی کردنی ده ستوریک ده کریت که دهرفته یی نازادی بۆ هه موان فراهه م بکات به بی هم ده ستوره هه موان زهره رهنه د ده بن و وشیار ی نه ته وه یی ته نها وه کو خه ونیک ده مینیتته وه. هممه هم چاکسازیه بوو که نه وره سی هه ولې بینینی ده دا: جبه جیکردنی یاسا له سهر ناستی ده ولت و کومه لایه تی. هم ده یگوت هیرشه که ی من بۆ سهر شیخه کان له دوژمنایه تییه وه نه بووه به رامبه ریان، به لکو مه به ست لی جیا کردنه وه ی که سانی ناشایسته و لیها توه بووه (۷۲). دیدگای چاکسازیه خوازانه ی نه وره سی له سهر بنه مای چاره سهر کردنی هم پیکهاته و سیسته مه کومه لایه تی و سیاسانه بوو که یارمه تیده ر بوون بۆ به رده و امکردنی سته مکاری. بویه به رنامه ی چاکساز ی کومه لایه تی پیشیار کرد که تا راده یکی زور له سهر بنه مای چاکساز ی له سیسته می په روه رده یی دامه زرا. بۆ گه یشتن به و ئامانجه، نه وره سی پر وژه ی «قوتابخانه ی زه هرا» ی په روه رده یی پیشیار کرد بۆ هه ردوو سولتان عه بدولحه میدی دووه م و دواتر سولتان په شاد، به لام به هو ی نه بوونی دهرفته بۆ گه یاندنی به خودی سولتان هم به دی نه هات (۷۳). هم پر وژه یه ئامانجی ناساندنی زانسته ئاینیه کان بوو به کوردستان له پښه یی مه درسه ته قلیدییه کانه وه له جیاتی قوتابخانه نه وره یی کان (قوتابخانه عه لمانیه کان). نه وره سی پیشبینی نه وه ی ده کرد که خه لک خویان له گه ل قوتابخانه نه ریتییه کان بگونجین و کارلکیان له گه لدا بکه ن، که خه لک پیشتر وه لامی ئه رینیان داوه ته بووه. نه وره سی پی وابوو که قوتابخانه ئاینیه کان ئامرازی په روه رده یی باوه رپیکراوی جه ماوه ریین، که کورد پیشوازیان لیده کات و پیشتریش رولی پیشه نگیان هه بووه له په ره پیدانی کولتور و هو شیاری کوردیدا (۷۴).

لیره دا نه وره سی به رنامه یی چاکسازیه خوازانه ی پیشیار کرد بۆ دروستکردنی هو شیاری نه ته وه یی کورد. هم به رنامه یه له سهر بنه مای کو کردنه وه و یه کخستنی شیوازه په روه رده یی کان بوو که نه وکات له کوردستاندا باو بوون. هم به رنامه یه له سهر بنه مای تیکه لکردنی زانسته ئاینیه کان و نه وانی تر بوو له پر وگرامی خویندنی قوتابخانه ته قلیدییه کاند (که به حوجره ناسراوه). هممهش گرژی و ناته بای نیوان خویندکارانی قوتابخانه ئاینیه کان و قوتابخانه مودیرنه کان (مه کته ب) و قوتابخانه سو فیه گه ریه کانیش له ناو ده بات. بوونی نا کوکی و گرژی له نیوان سئ توژی دهرچووی هم قوتابخانه هو کاریک بوو بۆ دوو به رکی و بوو بۆ پیکه وه کار کردن بۆ نه وه ی کورد وه ک قه واره یکی یه کگرتوو گه شه بکات (۷۵). ده نگدانه وه کانی هه وله کانی نورسی بۆ دامالینی شه رعیه ت به ته واهه تی له م شیخانه، له نوسین و کرداره کانی که سایه تییه کی تری ئاینی کورد به ناوی خه لیفه یوسف ده بینزا که ئه ویش شیخ بوو، به لام ئه ویش به ته واهی له هه ندیک له شیخه گه نده ل و ساخته کان بی هیوا بوو.

خەلیفە یوسف تۆپچیئۆغلو (۱۸۸۵-۱۹۶۵) دامالینی شەریعت لە شێخەکان و بەهیزکردنی جوتیارەکان

خەلیفە یوسف تۆپچیئۆ ئەغلۆ کۆری شەریف ئاغا بوو کە لە سەدەى نۆزدەهەمدا وەک سەرباز لە کۆشکی عوسمانی ئیسحاق پاشا کارى کردوو، کە دەکەوتتە پڕۆژەلاتى تورکیای ئیستا (لێره‌دا ئاماژەیه‌ بۆ باکوری کوردستان). سەرەتای خویندنی خەلیفە یوسف لە ژێر سەرپەرشتی شێخ محمد جەلالی بوو کە بۆ ماوە‌یک مامۆستای سەعید نەورەسێش بوو. دواى جەنگی جیهانی یەكەم، خەلیفە یوسف لەمەدرەسەى سیرت لە سەردەمى مەلا حەمید خویندوو یەتی (۷۶).

شایانی باسە مەلا حەمید یوسف یارمەتی زیائەدین پاشای داوێ بۆ نووسینی یەكەم فەرھەنگی عەرەبی-کوردی تاییەت بە سولتان عەبدولحەمیدی دووهم کە لە ساڵی ۱۸۹۴ چاپ کراو؛ ناوی «دیاری حەمیدیە بە زمانی کوردی» بوو. (۷۷). ھەرۆھا مەلا حەمید کۆری مەلا خەلیل، نووسەری کتیبی (Nehculenama) (پێگای خەلک) بوو، کە کتیبێکی بنەپەتییە لە مەنھەجی مەدرەسە (حوجرە) کوردییەکاندا لەسەر بنەما ئیسلامییەکان. بۆیە گومانی تێدا نییە کە مەلا حەمید لە نووسینەکانیدا بە زمانی کوردی کاریگەرێکی قوولێ لەسەر خەلیفە یوسف ھەبوو (۷۸). خەلیفە یوسف نووسینی بە کوردی ھەڵبژارد کاتیکی زمانی کوردی لە تورکیا قەدەغە کرابوو. کتیبی «ارشاد العباد» ی نوسی کە کتیبێکی ھەمەلایەنە لەسەر مەزھەبی ئیمامی شافعی بە زمانی کوردی و ھۆکاری نووسینی خۆی بە زمانی کوردی لە پێشەکیدا پوون کردووە، دەلیت: «زانستە ئیسلامییەکان، کە بە زمانی عەرەبی نووسراون، بۆ کورد وەک ئەو وەابوو کە لە بورجێکی عاجدا بن»

خەلیفە یوسف ھۆکاریکی باشی ھەبوو بۆ جەختکردنەوێ لەسەر پێوستی پەرۆردەکردن و پڕۆشبیرکردنی کورد سەبارەت بە بیرو باوەری ئیسلامی بە زمانی کوردی، بۆ ھوونە لە گوندی مەلا عەبدوللا، بە پێی شایەتھالی نەوێکەى خەلیفە یوسف، تەنھا دوو مزگەوت ھەبوون. ئەم دوو مزگەوتە تاکە مزگەوت بوون لە ناوچەى دۆگوبایەزید کە لە سالانی ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ زیاتر لە ۱۰۰ گوندی ھەبوو. لەو ماوە‌یدا بانگی نوێژ لەو ناوچە‌یە بە زمانی تورکی دەدرا کە زمانێکی بیانییە بۆ کورد. خەلیفە یوسف پێی وایە گەلی کورد نەیتوانیوە فیڕی ئایینەکەى بیت کاتیکی ھەموو کتیبە ئیسلامییەکان لەبەردەستیاندا نەبوون، چ بە زمانی عەرەبی یان تورکی. ئەم دۆخە وای لە شێخە گەندەلەکان کرد کە زانست قۆرخ بکەن و خراپ بەکاری بهێنن، چونکە زمانی عەرەبی شارەزا بوون. خەلیفە یوسف لەرێگەى بڵاوکردنەوێ زمانی کوردی لە زانستە ئیسلامییەکاندا ھىوای خواست قۆرخکاری شێخەکان بەسەر ئاییندا داھالیت و خەلک لە ئیستغلاکردنیان پزگار بکات. خەلیفە یوسف بەئەرکی زانایان دەزانی کە ئایین بگەینن بەدەستی خەلکی بە گشتی،

چونکه ئەمانەتیکە که پێیان به خشراوه: «ئەڕکی زانایانە که زانستی ئایینی بگەیهنن به و کهسانە ی که نایزانن (۷۹)، پەخنە ی زۆری له زانایانی ئایینی کورد دەگرت، که سالاڤیک بوو به زمانی عەرەبی خوێندویانە، له گەڵ ئەوە شدا له زمانی زگماکی خۆیان نەخوێندەوار بوون. خەلیفە یوسف زۆرجار دوو پاتی دەکردهوه «ئەگەر مەروڤه کان به کوردی ئایین و یاسای خۆیان فێربونایە، نەزانی وجەهالەت له ناو جەماوەردا بڵاونەدەبوووه» (۸۰)، خەلیفە یوسف پێی وابوو که به ناو شێخەکان ئەو کارەیان هەڵبژاردوو، چونکه ئەو پێگەیان پێدەدا دەسەلاتی خۆیان به سەر خەڵکدا بپاریزن. له گەڵ ئەوە شدا هەندیک کەس نووسینی زانسته ئیسلامیه کان به زمانی کوردی به سەرپێچی کردن له سنووره ئیسلامیه کان دەزانن. بۆیه خەلیفە یوسف له سالاڤی چله کاندای پووبه پرووی کاردانەوه ی به شێک له شێخەکان بوووه که جەختیان له وه دەکردهوه که زانسته ئیسلامیه کان به پوونکردنەوه ی بنهما ئیسلامیه کانیشه وه پیرۆزن بۆیه پێویسته به زمانی عەرەبی بنووسرێن. خەلیفە یوسف به رهنگاری بوووه و وتی: «ئەگەر زانیی زمانی عەرەبی مرواریه کی به نرخیش بێت، وه ک بالنده ی ئەنکا وایه (۸۱)، که ناوی ههیه، له گەڵ ئەوە شدا بوونی نیه».

ئەو ئالنگاری و پەخنەیه ی که له لایەن شێخە گەندەله کانه وه ئاراسته ی خەلیفە یوسف کرا له سەر هەلوێسته ریفۆرمخوازه کانی، ئالەنگاریکی ئااسایی بوو، به لām شێخ خەلیفە یوسف ته نیا نه بوو که ته حەدای شێخ و مه لا گەندەله کانی دەکرد. له دیاربه کر ژماره یه ک مه لا سەریان هەڵدا که ئالنگاری دەسەلاتی ئایینی تهقلیدیان دەکرد و هاوچه رخی خەلیفە یوسف بوون. بۆ نموونه عیماده دین یه تیز خەلکی باتمان (له دایکبوی ۱۹۳۷) و حەسەن سۆفیا خەلکی دیاربه کر (له دایکبوی ۱۹۴۳)، له دیاربه کر به ناسیۆنالیستی کورد ناسراو بوون و به کۆمۆنیزم تۆمه تبار کرابوون له به ره وه ی داوایان له کورد دەکرد پشتگیری له سه رکردایه تیکی عەلمانی بکه ن.

له گۆفاری پۆناهی له سالاڤی چله کانی سه ده ی رابردوو ئاماژه یه ک هه یه بۆ بوونی هەندیک له زانایانە ی که پشتگیریان له عەلمانیه تی کوردی دەکرد (۸۲)، مه لا عیماده دین بانگه شه ی ئەوه ده کات که یه که م که س بووه له سالی ۱۹۶۰ له شاری باتمان، له گوندیک به ناوی ئاکوبا، ئاههنگی نه ورۆزی کردۆته وه له شاری باتمان، ئەوه شه ی به ئاههنگیکی نه ته وه یی داده نا و برۆای وابوو نه ورۆز ئەو پۆژیه که وا کورد ئازادی خۆی به ده ست هێناوه، به لām ئاههنگه که ی له لایەن هه موو مه لا کانه وه پێشوازیکی باشی لی نه کرا، به و پێیه ی دابه شوونیکی ئاشکرا له نیوان مه لا کورده کانی ژێر کاریگه ری ناسیۆنالیزم و ئەوانه ی که له په نجا کاندای به هوۆ قه ناعه تی ئایینه وه په تیان ده کرده وه. هه ندیک له مه لا کانی ده ور به ری که نا ره زایه تیان ده رپری به رامبه ر به ئاههنگی نه ورۆز وه ک پراکتیزه یکی زه رده شه تی و کوفر ناوزه دیان کرد. له دیدی ئەوان وابوو که ئەم کاره یه که سانه به دووباره هێنانه کایه ی په فتاریک که پێشتر پێش ئیسلام لیان قه ده غه کرابوو. هه روه ها مه لا عه بدولسه لام بێجیرمانی له ئەسته نبۆل به کافر ناوزه د کرا به هوۆ کاره کانی بۆ زیندوو کردنه وه ی

زمانی کوردی، که سهرنجی له سهر به رهه مه ئه ده بی و ئاینیه کانی پيشووتری کوردی بوو له وکاته ی که له ماردین بوو (۸۳)، کاتیک مه لا حه سه ن شیخ سه عدی له سالی ۱۹۳۰ یه که م ته فسیری کوردی له سهر قورئان نووسی، به کوفر توّمه تبار کرا (۸۴)، بیجیرمانی پی وایه هه ندیک له پیاوانی ئاینی کورد که نایانه ویت ده سه لات ی خو یان به سهر جه ماوه ردا له ده ست بدن، ته نیا هه ول ی پووچه لکردنه وه ی کاریگه ری ئه و مه لایانه ده دن که کار بو هوشیاری پهروه رده یی، ئه ده بی، یان نه ته وه یی کورد ده که ن. ئه وان هیوادارن ده سه لات هه یان به ئاسایش و بی کاریگه ری به یلنه وه. خه لیفه یوسف دلنیابوو له وه ی که پیروزی له پیت هه کاندایه به لکو له مانادایه، بویه دیگوت: «گو ی له قسه ی نه زانکان مه گرن، که ده لیت زانست ته نها به زمانی عه ره بی به ده ست ده هیتریت، چونکه ئاین له ماناکانه وه سهرچاوه ده گریت نه ک له وشه و پیت هه کانه وه» (۸۵).

بویه ده بینین هه ندیک له شیخه کان هیتر ده که نه سهر خه لیفه یوسف له بهر ئه وه ی فه تواکانی به زمانی کوردی ده رده کرد، له بهر ئه وه ی ئه وه ی نه ریت وابوو هه کوا فه توا به زمانی عه ره بی ده نوسرایه وه له لایه ن زانایانی ئاینی کوردیه وه. خه لیفه په خنه ی له م په لاماره نا لوژیکیه گرت که کرایه سه ری به هو ی بلاوکردنه وه ی فه تواکانی به زمانی کوردی. ئه وه به نه یاره کانی ده گوت: «ئیه فه تواکانتان به زمانی عه ره بی بو خه لکیک ده نوسن که کورد زمانه و پاشان بو یان وه رده گیرنه سهر زمانی کوردی»، ده لیت «منیش به م شیویه له زمانی عه ره بی تیده گه م» پاشان فه توا به زمانی کوردی ده نوسرینه وه (۸۶).

خه لیفه یوسف هیترشی کرده سهر ئه و شیخانه ی که فالکچی بوون و بانگه شه ی چاره سه رکردنی نه خوشیان ده کرد، ده یگوت له راستیدا ئه وان «گورگی خوین مژ» بوون له بهرگی پیاودا (۸۷)، شیخه کان ده یانویست خه لک به رده وام نه خوش بکه ویت بو ئه وه ی بتوان به کاریان بینن بو ئه وه ی ده ول مه ندر بن. جه ختی له وه کرده وه که ئه وان دوو پروون له بانگه شه یان به وه ی که پیاوی ئاینین ؛ له راستیدا ئامانجی راسته قینه ی ئه وان قازانجی ماددیه ؛ به هیچ شیوه ی گرنگی به موسلمانان ناده ن. بویه ده یگوت ئه وان دوژمنی خه لکن، حه رام خوړن و خه لک گومرا ده که ن، بو ئه وه ی بگه ن به ئاوا ته کانیان، ئه وانه نایانه ویت که س هیچ بزائیت، و به دوای خوشیه کانی دونیادا ده گه پرین، بو یان گرنگ نیه ئومه تی پنجه مبه ر له ناویش بچیت، بویه نزا له خوا ده کات ده فه رمویت: «خوایه ئه وانه له ناو به بیت و ئه م ئومه تی ئیسلامه ش له شه ری ئه وانه پیاوێزه» (۸۸). خه لیفه یوسف ئاماره ی به دیارترین ئه و که سایه تیه کوردانه کرد که له رابردوو دا به زمانی کوردی نوسیویه نه، ده لیت: «ئایا نازانن ئه حمه دی خانی چهن د کتییی به زمانی کرمانجی نووسیوه؟ یوسف و زوله یخا، مه م و زین و سه ید نۆبه هار. مه لا خه لیلی گه و ره به زمانی کرمانجی؟ ته نانه ت شیخ با ته یی، مه ولودی نه به وی به کرمانجی نووسی؟ خه لیفه یوسف باس له کتییی (نه و به ها) ی احمدی خانی ده کات له نیو ئه وکتیانه ی که به زمانی کوردی نوسراون، وباسی کتییی (نه هه ج

الانامه‌ی مه‌لا خه‌لیل ده‌کات که تائ‌ی‌ستاش له خو‌ی‌ندنگه کوردیه‌کان ده‌خو‌ی‌ن‌ر‌ی‌ت وه‌ک نه‌ر‌ی‌ت‌یک‌ی ره‌سه‌نی کورد به در‌ی‌ژایی می‌ژوو، هه‌روه‌ها با‌سی مه‌لودنامه‌ی مه‌لای با‌ته‌یی ده‌کات که کرمانجی نوسراوه له‌ناو خه‌ل‌کی ژور باوه و پ‌و‌ژانه ده‌ی‌ل‌ینه‌وه (۸۹). له‌به‌ر ئه‌وه خه‌لیفه یوسف ش‌ت‌یک‌ی نو‌ی‌ی دانه‌ه‌ی‌ناوه به‌ل‌کو در‌ی‌ژ ه‌ پ‌ی‌ده‌ری نه‌ر‌ی‌ت‌یک‌ی ره‌سه‌نی کوردی بووه.

خه‌لیفه یوسف نا‌ره‌زایی قولی خو‌ی له ب‌ی‌ر‌ی‌ز‌یک‌رد‌نی کورد به زمانی دایکی ده‌ر‌پ‌ری. ئه‌مه‌ش پ‌ی‌چه‌وانه‌ی گه‌لانی تره که شانازی به زمانیانه‌وه ده‌کن، به‌سه شه‌رمه‌زاری ب‌و‌ که‌س‌یک که نه‌خو‌ی‌نده‌وار‌ی‌ت ده‌رباره‌ی زمانی با‌وب‌ا‌پ‌یر‌انی (۹۰)، کورد هه‌م‌یشه وا ناسراوه که زمانی عه‌ره‌بی شه‌ره‌زان نه‌ک زمانی خو‌یان (۹۱)، له‌به‌ر ئه‌وه ئه‌م سو‌کات‌یه به‌زمانی کوردی د‌ژ‌ی په‌ره‌سه‌ند‌نی وش‌ی‌اری نه‌ته‌وه‌یی کوردیه، ب‌و‌یه ده‌ل‌ی‌ت: «تورکه‌کان و ئه‌ورو‌پ‌یه‌کان و فارسه‌کانم ب‌ینی، ئا‌یین و عه‌قیده‌ی خو‌یان به زمانی خو‌یان نو‌وس‌یوه، هه‌موو زانست و کرداره‌کانیان به زمانی خو‌یان نو‌وس‌یوه، هه‌موو که‌س‌یک زمانه‌که‌ی خو‌ش‌ده‌و‌ی‌ت و شانازی پ‌ی‌وه ده‌کات. جگه له کرمانجی (کورد) که جگه له هه‌ند‌یک‌یان نه‌ب‌ی‌ت، خراپه‌کاران و نه‌زانه‌کان ئه‌گه‌ر ش‌ت‌یک‌یان به زمانه‌که‌یان ب‌ینی، پ‌ی‌ی نا‌ره‌حه‌ت ده‌بن، ل‌ی‌ی دو‌ور‌ده‌که‌ونه‌وه، و ر‌قیان ل‌ی‌ی ده‌ب‌ی‌ته‌وه، ئه‌مه له کات‌یک‌دایه که‌وا ئه‌م په‌فتاره پ‌ی‌چه‌وانه‌ی شه‌ریعه‌ته» (۹۲). خه‌لیفه یوسف ئه‌مه به هو‌کاری خراپ‌ی د‌و‌خی کورد داده‌ن‌ی‌ت و نیگه‌رانی قولی خو‌ی به‌رام‌به‌ر به زانا ها‌و‌چه‌رخه‌کانی ن‌ی‌شان‌ده‌دات، هه‌روه‌ها له‌م پ‌روه‌وه ئه‌مه به‌را‌ورد ده‌کات له‌گه‌ل شانازی نه‌ته‌وه‌کانی د‌یکه به زمان و بارود‌و‌خی کومه‌ل‌ایه‌تیان، ل‌ی‌ره‌ش‌دا ت‌ی‌ب‌ینی ل‌ی‌ک‌چ‌وو‌ن‌یک‌ی گه‌وره ده‌که‌ین له ن‌ی‌وان هه‌لو‌ی‌ست و هه‌سته نه‌ته‌وه‌یه‌کانی خه‌لیفه له‌گه‌ل ئه‌حمه‌دی خانی (۱۶۵۰-۱۷۰۷) له ش‌ی‌ع‌ری به‌نا‌وب‌انگی «مام و زین»‌دا ده‌ری‌خ‌ست‌وو‌ه. ل‌ی‌ره‌دا خه‌لیفه یوسف له پ‌وانگه‌ی نه‌ته‌وه‌یی (کوردستانی)‌وه با‌س له پ‌رسی کورد ده‌کات، و به‌م پ‌ی‌یه به پ‌ی‌شه‌نگ‌یک له پ‌ی‌شه‌نگانی کوردایه‌تی هه‌ژمار ده‌کر‌ی‌ت.

هه‌ر له باره‌ی هه‌ول‌ه‌کانی خه‌لیفه ب‌و‌ وش‌یار‌کرد‌نه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌که‌ی، هه‌ول‌یک‌ی گ‌رن‌گی د‌یکه‌ی خه‌لیفه یوسف ب‌و‌ وش‌یار‌کرد‌نه‌وه‌ی خه‌ل‌کی (پ‌ه‌ش‌و‌ک-عه‌وام) ب‌و‌ پ‌روه‌به‌پ‌روه‌بو‌ونه‌وه‌ی ش‌ی‌خه ئ‌ی‌ست‌غ‌لال‌کاره‌کان، بر‌یتی بوو له پ‌ال‌پ‌شت‌یه‌که‌ی له ف‌ی‌قه‌ی ش‌اف‌ی‌عی و ه‌ی‌نان و ب‌لا‌و‌کرد‌نه‌وه‌ی خ‌ش‌ته‌یه‌کی دابه‌ش‌کرد‌نی میرات که د‌و‌ای چ‌وو‌نی ب‌و‌ ح‌ه‌ج له مه‌که‌وه له‌گه‌ل خو‌ی ه‌ی‌نا‌بو‌وی. خه‌لیفه یوسف به زمانی کوردی با‌سی چ‌و‌ن‌یه‌تی دابه‌ش‌کرد‌نی میراتی ده‌کرد به پ‌ی‌ی مه‌زه‌به‌ی ئ‌ی‌مام‌ی ش‌اف‌ی‌عی (۹۳)، ئه‌م ک‌ت‌ی‌به نه‌ک هه‌ر یارمه‌تی خه‌ل‌کی ده‌دا ب‌و‌ زانی‌نی ح‌ی‌ساب‌کرد‌نی به‌ش‌یان له میرات، به‌ل‌کو ساخ‌ته‌کاری و فر‌ی‌ودانی به‌ش‌یک ش‌ی‌خه‌کان‌یش‌ی له ح‌ی‌ساب‌کرد‌نی میرات‌دا ئ‌اش‌ک‌را کرد. مه‌لا عه‌بد‌و‌ل‌لا با‌س له‌وه ده‌کات که چ‌و‌ن هه‌ند‌یک له ش‌ی‌خه‌کان له کاتی ح‌ی‌ساب‌کرد‌نی میرات‌دا، به‌ته‌رخ‌ان‌کرد‌نی پ‌ش‌ک‌یک ب‌و‌ خو‌یان خه‌ل‌کیان فر‌یو ده‌دا. خه‌لیفه یوسف به نو‌وس‌ینی ک‌ت‌ی‌به‌که‌ی و پ‌ی‌ش‌که‌ش‌کرد‌نی ئه‌م ک‌ت‌ی‌به ده‌رباره‌ی میرات، هه‌روه‌ها خه‌لیفه نام‌یل‌که‌یه‌کی له‌سه‌ر ب‌یر‌کاری

پراکتیکی به زمانی کوردی نووسیوه که هیشتا بلاونه کراوه ته وه (۹۴)، نووسینه فیترکارییه کانی خهلیفه یوسف له سهر فیهی شافیهی یارمه تیده ر بوون بۆ ئه وهی فیهی شافیهی زیندوو بیت و له نۆ کورده کانیشتا کاری پئ بکریت. بۆ نموونه له سال ۱۹۶۰ د که ئه وه ئه کات زمانی کوردی له تورکیا قه دهغه کرابوو، خهلیفه یوسف ریسکی کرد و فه زمانی به کورپه کهی خۆی شیخ مسته فا کرد که وا کتیه کوردیه کهی ره وانهی ئه نقهره بۆ دووباره چاپ کردنه وهی (۹۵)، توانی چوار هه زار دانهی لی چاپ بکات (۹۶)،

ئەنجام:

- ئەم لێکۆڵینه‌وه‌یه پ‌ۆشنای ده‌خاته سه‌ر چیرۆکیکی تار‌اده‌یه‌ک نادیار، ئەو‌یش بریتیه له پ‌ۆلی زانا و شێخه‌کانی کورد له به‌ره‌وپ‌یش چوونی خه‌باتی کوردایه‌تی له سه‌رده‌می دامه‌زراندن و پ‌یش دامه‌زراندنی کۆماری تورکیا.
- نووسینی زانایانی کورد، گوزراشت له فره‌لایه‌ن و فرچه‌شنی چینی ئایینی کورده. ئەو گ‌یرانه‌وه‌یه‌ی که وا ده‌رده‌خه‌ن که هه‌موو زانایانی کورد وه‌ک یه‌کن و دوورن له هه‌ستی ناسیۆنالیستی، دووروو، و دژی نه‌ته‌وه‌ن، گ‌یرانه‌وه‌یک‌ی بی بنه‌ما و نادروسته.
- ئەم لێکۆڵینه‌وه‌که پ‌استیه‌ک ئاشکرا ده‌کات ئەوه‌یش ئەوه‌یه که‌وا بوونی چینیکی گه‌نده‌ل له شێخه‌کان و هه‌لسوکه‌وتی ناشیرینیان به‌رامبه‌ر به‌خه‌لکی کوردستان، یه‌کیکه له هۆکاره‌کانی بوونی سه‌رکردایه‌ت‌یک‌ی عه‌لمانی که ب‌ۆچوونه‌ فیکری و سیاسیه‌کانیان بخه‌نه‌ پ‌وو. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا چینه‌ گه‌نده‌له‌که‌ی شێخه‌کانیش هه‌ولیان ده‌دا سوود له بابه‌تی کوردایه‌تی و بزووتنه‌وه‌ی کوردی بینن و ب‌یق‌ۆزنه‌وه‌ ب‌ۆ خزمه‌تی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ خ‌ۆپه‌رسته‌کانی خ‌ۆیان.
- نووسینی میژوو له‌ باکوری کوردستان له‌ ژێر کاریگه‌ری سیستمی سیاسی که‌مالیستی تورکدا بوو که له‌ ژێر سایه‌ی ئەودا سه‌ری هه‌ل‌داوه‌ و دامه‌زراوه‌، واته‌ که‌مالیزم ل‌یره‌دا و‌یک‌چوون و خ‌الی هاوبه‌شی ز‌ۆر له‌ ن‌یوان به‌رنامه‌ و پ‌ره‌نسیپی ه‌زری و سیاسیه‌ ده‌سته‌ب‌ژێره‌ ناسیۆنالیستیه‌کانی تورکیادا له‌گه‌ڵ عه‌لمانیزمی
- کوردی بوونی هه‌یه، به‌تایبه‌تی سه‌باره‌ت به‌ پ‌ۆلی زانایانی ئایینی له‌ گه‌شه‌کردن و ب‌یری نه‌ته‌وه‌یی.
- میژووی تورکیش به‌هه‌مان ئەندازه‌ گ‌رنگی به‌ چینی ئایین داوه‌ و به‌ دواکه‌وتوو ناوی ده‌بات، هه‌روه‌ها زانا ئایینه‌ عوسمانیه‌کان به‌ دواکه‌وتوو و د‌ژه‌ ریفورم وه‌سف‌کارون، هه‌ر به‌هه‌مان ش‌یوه‌ش ده‌وله‌تی تورکیا بزوتنه‌وه‌ی کوردی وا و‌ینا کردوو که‌وا ک‌ۆنه‌په‌رست و خ‌یله‌کی و دواکه‌وتوون. ده‌وله‌تی تورکی چه‌وساندنه‌وه‌ی کوردی به‌ پ‌یوستی زانیوه‌ و پ‌یی وابوو ئەمه‌ پ‌یوسته‌ ب‌ۆ ک‌ۆتایی ه‌ینان به‌ کاریگه‌ری ئیسلام و زانا و ش‌یخه‌کان له‌ پ‌ۆژه‌ل‌ات، (مه‌به‌ست ل‌یی کوردستان) ئەمه‌ش وه‌ک له‌ چاکسازییه‌کانی ئوممه‌ت دانراوه‌. وه‌ کورده‌ (پ‌ار‌یز‌کاره‌کان-مه‌حافیز‌کاره‌کان) له‌م گ‌وتاره‌ تونده‌ی ده‌وله‌تی تورکیا سه‌لامه‌ت نه‌بوون، کورده‌کانیش پ‌ووبه‌پ‌رووی هه‌مان گ‌وتار ب‌ونه‌وه‌ له‌لایه‌ن ناسیۆنالیسته‌کانه‌وه‌، به‌تایبه‌تی زانایان و ش‌یخه‌کان کاری دو‌ژمن‌کارانه‌ی ز‌ۆریان به‌رامبه‌ر ئەنجامدرا له‌لایه‌ن نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌ کورده‌کانه‌وه‌.
- ج‌گه‌ له‌وه‌ش، میژووی نووسینی که‌مالیسته‌ تورکه‌کان و عه‌لمانییه‌ کورده‌کان تایبه‌تمه‌ندی

هاوبه شيان هه بووه، وهك باوه پوون به بېرۆكه ي گۆرانكارى شوږشگېرانه، هه روه ها له وهى كه ئه و جوړه گۆرانكاريه ده بې له سهره وه بۆ خواره وه بېت. هه روهك شوږشى ماركسيستى ئامانجى ته وه يه «پروو خاندنى ته واوى پېكها ته كوومه لايه تيه كه و سهرله نوځى بنياتنه وهى، وه گۆرپنى شيوازي ژيانى خه لك و بهرزكردنه وهى ئاستى ژيانيان و گوزهرانيان». به پېچه وانهى ئه م ماركسيست و كه ماليسته ناسيونا ليستانه ي كورد، خه ليفه يوسف و هه كارى و نه ورپه سى، به داواى ئه نجامدانى چاكسازيان له دامه زراوه ئايينيه كان ده كرد له رېگه ي په روه رده كردنى وشياركردنه وهى له وه هه لسوكه وتى به شيك له چينى ئايينى.

- له لايكى تره وه، به شيك له وانهى خه ونى نيشتمانيان هه بوو له گوتارى ئيسلامى دوركه ونه وه ئه و گوتاره ي كه زورجار ده ولت بانگشه ي بۆ ده كرد، به تايهت له كاتى پيوست، بۆ ته وهى بوار به گوتارى نه ته وه يى كوردى نه دات كه كورده (پاريزكاره كان- موخافيزكاره كان) هه وليان بۆ ده دات، له به رامبه ردا ده ولت گوتارى ئايينى به كار ده هينا و بانگه شه ي يه كگرتووى و برايه تى ئيسلامى ده كرد بۆ پروبه پروو بونه وهى خه باتكاره كورده كان. ئه م كوتاره تا راده يك سهركه وتوو بو له بېده ننگردنى ئه م كوردانه، چونكه ئه وان نه يان ده ويست به كافر و هه لگه راوه دابزيځن.
- به شيك له شيخه و پياوه به رژه وه ندى خوازه كان ئه مه يان قوسته وه بۆ قازانجى خوځيان، ده يانگوت چۆن ده بېت نووسين به زمانى كوردى بكرېت له جياتى زمانى عه ره بى، مه گه ر ماركسيه كان نه بن. ئه م پروپاگه نديه واى له به شيكى خه لك كرد واز له ناسنامه ي نه ته وه ييان بېنن و ناسنامه ي ئايينيان بپاريزن ئه مه ش دواى ته وهى كه وا ده ولت وا پروپاگه نده ي ده كرد كه وا پيوسته يان ناسنامه ي ئايينى يان ناسنامه ي نه ته وهى هه لېژېرن، له ئه نجامى ته وه دا كه سائيكى زور له كورده كان ناسنامه ي نه ته وه ييان له بېرچوو.
- له نيو ئه م هه موو ئالنگاريه دا، نووسينى زانايانى كورد، سهره راي سه ختى وهه لوځستى نه ريڼى شيخه ئيستغلالكاره كان و ويسته نه ته وه ييه كانيان، توانيان ويڼه يكي پروتر و ته واوترى ميژووى كورد نيشان بدهن، توانيشيان شانه شانى روشنيبرانى تر له ده سته بژېرى كوردى روځيكي باش بېينن له ده وله مه نديكردنى پرسى كوردايه تى وه بوون به پيشه ننگى ميژووى بزوتنه وهى نه ته وه يى كوردى.

لیستی په‌راویز و سه‌رچاوه‌کان:

- (1) خه‌لیفه یوسف، ئیرشاد ئه‌لعیباد، به‌شی یه‌که‌م (ئه‌سته‌نبول، ده‌زگای چاپ و بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی هیرا)، ل ۲۴۳-۲۴۳.
- (2) چه‌ند نموونه‌ی‌کی ئه‌م ئه‌ده‌بیاته له به‌شی داهاتوودا باس ده‌کړین.
- (3) عومهر ته‌کده‌میر، (البناء الاجتماعي لتعدد الكرد) ، ئیتنیستی‌ه‌کان، ته‌مموزی ۲۰۱۸، ل. ۱۲.۱۲.
- (4) حامید بۆزارسلان، (هه‌ندی‌ک تێبینی له‌سه‌ر گوتاری میژوونووسی کورد له‌ تورکیا ۱۹۱۹- ۱۹۸۰) عه‌باس قالی (مقالات حول أصول القومية الكردية) (کۆستا میسا، سی ئه‌ی، مازدا، ۲۰۰۳)، ل ۳۷.
- (5) له‌ کاتی لیکۆلینه‌وه‌کا‌مه‌دا، چه‌ندی‌ن ماده‌ی له‌م جوړه‌م دۆزیه‌وه و هی‌شتمه‌وه، هه‌رچه‌نده ئه‌م توێژینه‌وه‌یه ته‌نها چه‌ند نموونه‌یه‌ک باس ده‌کات، چونکه وه‌رگرتی هه‌موو ئه‌نجامه‌کان له‌ ده‌ره‌وه‌ی بازنه‌ی ئه‌م بابته‌ ده‌ییت.
- (6) سلین بومه‌، (پیکخوا‌ی خو‌ییون: سه‌رده‌می‌کی نو‌ی له‌ ناسیۆنالیزمی کوردیدا)، گو‌فاری نیوده‌وله‌تی بۆ لیکۆلینه‌وه‌ کوردیه‌کان، به‌رگی یه‌که‌م. ۱، ژماره ۲، ته‌مموزی ۲۰۱۵، ل. ۴۸.
- (7) سی‌گه‌رکسۆین، «(جگه‌ر خو‌ین) [ئه‌گه‌ر فێر نه‌بین]، پۆنا‌هی، ژماره ۱۵، ۱ی حوزه‌یرانی ۱۹۴۳، ل. ۲۰، و قه‌دریخان، «گولچین»، پۆنا‌هی، ژماره ۱۶، ۱ی ته‌مموزی ۱۹۴۳، ل. ۵-۸.
- (8) قه‌دریخان، «گولچین»، ل. ۵-۸.
- (9) عوسمان سه‌بر، «شێخی بارزان چوون نه‌فیکرا؟»، پۆنا‌هی، ژماره ۱۷، ۱ی ئابی ۱۹۴۳، ل. ۲۲-۲۴.
- (10) جگه‌رخو‌ین، چیرۆکی ژیانم (ئه‌سته‌نبول، ئیفری‌نسێل، ۲۰۰۳)، ل. ۸.
- (11) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ۹. جگه‌رخو‌ین، «ده‌ست ماچ نا‌که‌م»، دیوانی (ئیمه‌ کێین) (دیوان ۳، ۱۹۷۳)، ل. ۱۲۹.
- (12) بێزاری جگه‌رخو‌ین له‌ سه‌رکرده ئاینیه‌کان له‌ هه‌لو‌یستی به‌رامبه‌ر به‌ خودی ئیسلامی‌شدا ده‌رکه‌وت که ده‌لیت: هه‌رچه‌نده «ئیسلم بۆ دابین‌کردنی پاک‌کردنه‌وه‌ی پۆج هاوتوو‌ه، به‌لام له‌ دژی نه‌ته‌وه‌ی کورد به‌کارهات. ب‌روانه: جگه‌رخو‌ین، میژووی له‌ کوردستان، سوید، بلا‌وکراوه‌کانی پۆژه‌ نو‌ی، (۱۹۸۷)، ل. ۸.
- (13) وه‌ له‌ کو‌تایی ته‌مه‌نیدا، خه‌مباری خو‌ی ده‌ربری بۆ وابه‌سته‌یی کورد به‌ ئیسلامه‌وه، که وایکرد هه‌زاران که‌سیان سالانه زیاره‌تی هه‌ج بکه‌ن و دراوی زی‌ر له‌ گه‌شته‌که‌دا به‌فیرۆ بدەن. ب‌روانه: میژووی کوردستان (سوید: بلا‌وکراوه‌کانی پۆژی نو‌ی، ۱۹۸۵)، ل. ۱۷.
- (14) جگه‌رخو‌ین، چیرۆکی ژیانم، ل. ۲۰.

- (15) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢١.
- (16) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢١.
- (17) یوکسێل، (أصرخ لیستیقظوا)، ل. ٥٤٦.
- (18) جگه‌رخوین، «گهر نه‌خوین»، ل. ٢٠.
- (19) جگه‌رخوین، «ده‌ستت ماچ ناکه‌م».
- (20) جگه‌رخوین، چیرۆکی ژیانم، ل. ١٨١. ١٨١.
- (21) بوله، پێکخراوی خوینیون، ل. ٣٩-٤٠.
- (22) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٤٧.
- (23) قه‌دری جه‌میل، (ذکریات الحرب من أجل تحرير الامة الکوردیة بعد ٦٠ سنة من العبودیة) نه‌نقه‌ره، ده‌زگای چاپ و ب‌لاوکردنه‌وه‌ی ئۆز-سی، ١٩٩١، ل. ٢١٢.
- (24) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢١٣-٢١٢.
- (25) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٧٢.
- (26) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢٠٨.
- (27) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢٠٧.
- (28) ها‌کان یا‌وز، (پینج قۆناغ له‌ بنیاتنانی ناسیۆنالیزمی کورد له‌ تورکیا)، ناسیۆنالیزم و سیاسه‌تی نه‌ته‌وه‌یی، به‌رگی یه‌که‌م، ٧، ژماره ٣، ٢٠٠١، ل. ٨.
- (29) نوری ده‌رسیمی (یاده‌وه‌رییه‌کانی من ده‌رباره‌ی ده‌رسیم و خه‌باتی نه‌ته‌وه‌یی کورد) نه‌نقه‌ره: ده‌زگای چاپ و ب‌لاوکردنه‌وه‌ی ئۆز-سی، ١٩٩٢، ل. ١٩٨.
- (30) نوری ده‌رسیمی (مقدمه‌ لنظره‌ علی‌ التاریخ العثماني، الرساله‌ المفتوحة من المفکر البارز جلات علي‌ بدرخان)، له‌ نامه‌ی کراوه (١٩٣٣)، پاريس: په‌یمانگای کوردی پاريس، ١٩٧٨، ل. ١.
- (31) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢.
- (32) نووری ده‌رسیمی، ده‌رسیم (له‌ میژووی کوردستاندا)، حه‌له‌ب، چاپخانه‌ی ئه‌نی، ١٩٥٢، ل. ٢٦-٢٥.
- (33) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٢٥-٢٦.
- (34) ده‌رسیمی، (دیرسیم له‌ میژووی کوردستاندا)، ل. ٢٢-٢٣.
- (35) ده‌رسیمی، (ده‌رسیم له‌ میژووی کوردستاندا)، ل. ٣٣٧.
- (36) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٣٣٧.
- (37) هه‌مان سه‌رچاوه، ل. ٣٣٩.
- (38) ئیسماعیل بێشکچی، (له‌باره‌ی پ‌وشنبیری کورد)، نه‌نقه‌ره، ب‌لاوکراوه‌کانی یورت، ١٩٩١، ل. ٩٣.

- (39) ۳۷. هه مان سه رچاوه، ل. ۹۵.
- (40) ئیسماعیل بێشکچی، (سیستهمی پۆژهه لاتی ئەنادۆل: بنه ما کۆمه لایه تی-ئابووری و نه ته وه ییه کان)، ئەسته نبۆل: بڵاوکراوه کانی E، (۱۹۶۹)، ل. ۱۴۷-۱۴۴.
- (41) هه مان سه رچاوه، ل. ۴۰-۴۲.
- (42) هه مان سه رچاوه، ل. ۸، ۹۳.
- (43) هاکان یاوز، (ناسیۆنالیزمی کورد له تورکیا)، مایا شاتزمیلەر (وه رگێر)، (ناسیۆنالیزم و ناسنامه ی که مینه کان له کۆمه لگا موسلمانانه کاند)، مۆنتریا: چاپخانه ی زانکۆی مه کگیل-کوینز، (۲۰۰۵)، ل. ۲۴۳.
- (44) بێشیکچی، (له باره ی پۆشنییری کورد)، ل. ۶۸، ۶۹.
- (45) هه مان سه رچاوه، ل. ۱، ۴۹، ۵۱.
- (46) عه بدوهره حیم هه کاری له سالێ ۱۸۹۰ له پارێزگای وان له دایک بووه. یه کیک بوو له دوا ده رچوانی زانکۆی دار العلوم الدینیة (فاکه لتی زانسته ئیسلامیه کان) له ئەسته نبۆل. پروانه حازم کلیچ (عه بدوهره حیم ره حمی هه کاری، شاعیر و نووسه ری ناسیۆنالیست)، دانیمارک، ۱۹۹۱، ل. ۱۵.
- (47) محمد ئەمین بۆز ئارسلان، (کۆمه له کورده کان له سه ره تای سه ده ی بیسته مدا)، گۆفاری ژین ، به رگی یه که م، (ئۆپسالا، سوید، ۱۹۸۵)، ل. ۱۱۳.
- (48) بۆ شیکاریکی وردی بزوتنه وه ی نور، پروانه: شه ریف ماردین، (ئایین و گۆرانیکاری کۆمه لایه تی له تورکیای مۆدێرن: به دیوزه مان سه عید نورسی)، (نیویۆرک: چاپخانه ی زانکۆی نیویۆرک، ۱۹۸۹).
- (49) قلیچ، ل. ۱۷.
- (50) گرنگه ئاماژه به وه بکه ین که ئایه ان سیقره (تیک) له وتاره که یدا گله یی له نه جدته زیقه نجی ده کات به دزینی لیکۆلینه وه کانی ، سه باره ت به عه بد ئەلهره حیم ره حمی هه کاری و کاره کانی له سه ر میژووی کورد، به ناو نیشانی (لاپه ره یه کی زیڕینه کانی میژووی کورد) گۆفاری (نووسین و ره خنه)، ژماره ۵ (۲۰۱۵)، ل. ۲۷-۷.
- (51) بۆ زانیاری زیاتر له سه ر تپروانیی هه کاری سه باره ت به ئایین و میژووی کورد و ناسیۆنالیزم، پروانه ئایه ان ته ک، (عبدالرحیم ره حمی هه کاری و شیکاری کاره که ی له سه ر ئایین)، ئەنیمۆن، به رگی یه که م. ۶، ژماره ۶ (۲۰۱۸)، ل. ۸۳۹-۸۵۸.
- (52) ره حیمی، (کاتی شه پرکردن به چه ک کۆتایی هات، ئیستا کاتی شه پرکردنه به قه له م)، ژین ، به رگی یه که م. ۷ (۲) ژانویه ی ۱۹۱۹).
- (53) ره حیمی، (منداله گریاوه که شیره که به ده ست ده یێت)، جین، ژماره ۵ (۱۲) ی کانوونی

دووهمی (۱۹۱۸).

(54) گ‌ر‌ن‌گ‌ه ئ‌ا‌م‌ا‌ژ‌ه ب‌ه‌و‌ه ب‌ک‌ه‌ی‌ن ک‌ه س‌ه‌ع‌ی‌د ن‌ور‌س‌ی ل‌ه ک‌ت‌ی‌ب‌ی (د‌ا‌د‌گ‌ای س‌ه‌ر‌ب‌از‌ی) ل‌ه س‌ال‌ی ۱۹۰۹ د‌ا، و‌ا‌ت‌ه پ‌ی‌ش ه‌ه‌ک‌ار‌ی، چ‌ه‌م‌ک‌ی (ج‌ی‌ه‌ا‌د‌ی م‌ه‌ج‌از‌ی) ب‌ه‌ک‌ار‌ه‌ی‌ن‌ا‌و‌ه و ئ‌ه‌گ‌ه‌ر‌ی ز‌و‌ر‌ه ک‌ه ه‌ه‌ک‌ار‌ی ئ‌ا‌م‌ا‌ژ‌ه‌ی ب‌ه ه‌ه‌م‌ان چ‌ه‌م‌ک ک‌رد‌ی‌ت. ب‌ر‌وا‌ن‌ه ک‌و‌ل‌ی‌ن ت‌ی‌ر‌ه‌ن‌ز، (پ‌ی‌د‌ا‌چ‌و‌ن‌ه‌و‌ه ب‌ه ج‌ی‌ه‌ا‌د: ل‌ه پ‌ر‌وا‌ن‌گ‌ه‌ی ب‌ه‌د‌ی‌وز‌ه‌م‌ان س‌ه‌ع‌ی‌د ن‌ور‌س‌ی‌ه‌و‌ه)، گ‌و‌ف‌ار‌ی (ئ‌ا‌ی‌ی‌ن‌ه ب‌ه‌د‌ی‌ل و س‌ه‌ر‌ه‌ل‌د‌ا‌و‌ه‌ک‌ان)، ب‌ه‌ر‌گ‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م. ۱۱، ژ‌م‌ار‌ه ۲.۱۰ (۲۰۰۷)، ل. ۱۰۶، ۱۱۱.

(55) ع‌ه‌ب‌د‌ول‌پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م پ‌ر‌ه‌ح‌م‌ی، (د‌و‌خ‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ا‌م‌ان)، ژ‌ی‌ن، ژ‌م‌ار‌ه ۶ (۲۵ ی ک‌ان‌و‌ون‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌ی (۱۹۱۸).
(56) ع‌ه‌ب‌د‌ول‌پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م ز‌ا‌پ‌س‌و، (ب‌و‌ ب‌ر‌ا م‌وس‌ل‌م‌ان‌ه د‌ه‌و‌ل‌ه‌م‌ه‌ن‌د‌ه‌ک‌ان‌م)، گ‌و‌ف‌ار‌ی س‌و‌ن‌ن‌ه، ژ‌م‌ار‌ه ۲۶ (۲۶ ی ک‌ان‌و‌ون‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌ی (۱۹۴۷)، ل. ۱۹.

(75) (د‌و‌خ‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ا‌م‌ان)، ل. ۳۴۷.
(58) پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م‌ی، (م‌ن‌د‌ال‌ی گ‌ر‌ی‌ا‌و)، ل. ۳۰۹.
(59) ه‌ه‌م‌ان س‌ه‌ر‌چ‌ا‌و‌ه ل. ۳۱۰.
(60) پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م‌ی، (ب‌و‌ ن‌ه‌و‌ه‌ی د‌ا‌ه‌ا‌ت‌و‌و)، ژ‌ی‌ن، ژ‌م‌ار‌ه ۸ (۹ ی ژ‌ان‌و‌ی‌ه‌ی (۱۹۱۹)، ل‌ه: ب‌و‌ز ئ‌ار‌س‌ل‌ان، و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ا‌و‌ه، ب‌ه‌ر‌گ‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م. ۲، ل. ۴۰۹.

(61) س‌و‌پ‌اس‌ی ع‌ه‌ب‌د‌ول‌س‌ه‌ل‌ام ی‌ی‌ش‌ی‌ر‌م‌ان‌ی د‌ه‌ک‌ه‌م ک‌ه ئ‌ه‌م ش‌ی‌ع‌ر‌ه‌د‌ا ل‌ه‌گ‌ه‌ل‌م‌د‌ا ه‌ا‌و‌ب‌ه‌ش‌ی ک‌رد‌و‌و‌ه.
(62) پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م‌ی، (د‌ه‌س‌ت‌ی‌ک چ‌ه‌پ‌ل‌ه ل‌ی‌ن‌ا‌د‌ات)، ژ‌ی‌ن، ژ‌م‌ار‌ه ۵ (۱۲ ی ک‌ان‌و‌ون‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌ی (۱۹۱۸)، و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ا‌و‌ه ل‌ه: ب‌و‌ز ئ‌ار‌س‌ل‌ان، ب‌ه‌ر‌گ‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م. ۱، ل. ۳۰۸.

(63) ه‌ه‌م‌ان س‌ه‌ر‌چ‌ا‌و‌ه، ل. ۳۰۸.
(64) پ‌ر‌ه‌ح‌م‌ی، (خ‌ه‌و‌ی ئ‌ی‌م‌ه)، ژ‌ی‌ن، ژ‌م‌ار‌ه ۱ (۷ ی ت‌ش‌ر‌ی‌ن‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌ی (۱۹۱۸)، و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ا‌و‌ه ل‌ه: ب‌و‌ز ئ‌ار‌س‌ل‌ان، ب‌ه‌ر‌گ‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م. ۱، ل. ۱۹۴.

(56) (ژ‌ی‌ان‌ی ژ‌ی‌ان‌ن‌ا‌م‌ه‌ی ع‌ه‌ب‌د‌ول‌پ‌ر‌ه‌ح‌ی‌م پ‌ر‌ه‌ح‌م‌ی ز‌ا‌ب‌س‌و)، ۲۵ ی ژ‌ان‌و‌ی‌ه‌ی ۲۰۱۵، <http://biyografi.kurtcebilgi.com/yazarlar/abdurrahim-rahmi-zapsu>.
(66) ئ‌و‌ز‌و‌غ‌ل‌و، (ن‌و‌خ‌ب‌ه‌ی ک‌ورد و د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ی ع‌وس‌م‌ان‌ی)، ل. ۱۱۴.

(67) م‌ار‌ت‌ن ف‌ان ب‌ر‌و‌ی‌ن‌س‌ن، (ک‌ورد و ئ‌ی‌س‌ل‌ام)، پ‌ر‌و‌ف‌ا‌ی‌لی ئ‌ه‌ک‌ا‌د‌ی‌م‌ی ن‌و‌س‌ه‌ر، [http://www.aca-](http://www.aca-demia.edu/6215221/The_Kurds_and_Islam) demia.edu/6215221/The_Kurds_and_Islam. ل‌ه ۲۸ ی ئ‌اب‌ی ۲۰۱۸، ل. ۱۲-۱۳.
(68) ئ‌و‌ز‌و‌غ‌ل‌و، ل. ۱۱۴.

(69) ه‌ه‌م‌ان س‌ه‌ر‌چ‌ا‌و‌ه، ل. ۱۱۴.
(70) ب‌و‌ ب‌اس‌ی‌ک‌ی و‌ر‌د ل‌ه ه‌ه‌و‌ل‌ه‌ک‌ان‌ی ن‌ه‌و‌ر‌ه‌س‌ی ب‌و‌ گ‌ه‌ش‌ه‌پ‌ی‌د‌ان‌ی ن‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌ی‌ی ک‌ورد، پ‌ر‌ه‌خ‌ن‌ه‌ی ل‌ه س‌ی‌اس‌ه‌ت‌ه‌ک‌ان‌ی ح‌ه‌م‌ی‌د‌ی، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ه‌ا ل‌ای‌ه‌ن‌گ‌ر‌ی‌ی ئ‌ه‌و ب‌و‌ د‌ه‌س‌ت‌و‌ور‌ی ع‌وس‌م‌ان‌ی، ب‌ر‌وا‌ن‌ه: ک‌ه‌م‌ال س‌ول‌ه‌ی‌م‌ان‌ی، (ئ‌ی‌س‌ل‌ام و ن‌اس‌ی‌و‌ن‌ال‌ی‌ز‌م‌ه ک‌ی‌ن‌پ‌ر‌ک‌ی‌ک‌ار‌ه‌ک‌ان ل‌ه ر‌و‌ژ‌ه‌ل‌ات‌ی ن‌ا‌و‌ه‌ر‌اس‌ت ۱۸۷۶-۱۹۲۶)

- ، به سینگستوک: پالگره ف ماکمیلان، ۲۰۱۶.
- (71) یافوز، (ناسنامه ی سیاسی ئیسلامی له تورکیه)، ل. ۱۵۳.
- (72) به دیوزهمان سه عید نه وره سی، (مشتومره کان)، وانه کوومه لایه تییه کان (ئهسته نبول، بلاوکراره کانی زه هرا، ۲۰۱۲)، ل. ۸۲-۸۳.
- (73) ههمان سه رچاوه، ل. ۸۹.
- (74) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۲۵. ۱۲۵.
- (75) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۳۶-۱۳۵.
- (76) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۲۵. ۱۲۵.
- (77) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۲۷، ۱۲۴.
- (78) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۲۳، ۱۲۴. ههمو نه ته وه یک گه نجینه ی هه یه که داهاتی زیاده ی خوی که له که ده کات و سامانی نیشتمانی خوی لی پیکده هیئت و سوودیکی هاوبه ش بو ههمووان دابین ده کات... لیره دا ئاماژه به دوو جوړ سه رکرده ده کات که ئاماژه یه بو (شیخ و ئاگان) که که لینیان له ده وری ئه م گه نجینه یه دروست کردوو، ئه وان نیعمه ته که یان وشک کردوو ته وه و گه نجینه که یان به تال کردوو ته وه، ئه وان وره ی نه ته وه یی ئیمه یان له خاکیکی پارچه پارچه بووندا به فیرو داوه (ئاماژه به ململانی خیله کی). (پروانه: نوری، «المونازهرات»، ل. ۱۲۳-۱۲۴.
- (79) ههمان سه رچاوه، ل. ۹۰.
- (80) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۳۲.
- (81) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۳۲.
- (82) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۳۴.
- (83) فاهیده، (به ره و ژیانامه یکی فیکری به دیوزهمان سه عید نوری)، ل. ۹.
- (84) نوری، (المونازهرات)، ل. ۱۴۱.
- (85) ههمان سه رچاوه، ل. ۱۴۴، ۱۴۵.
- (68) (خه لیفه یوسف کتیه)، گو فاری نوبه هار، ژماره ۸۹ (ئهسته نبول، ۲۰۰۳)، ل. ۸.
- (87) نازناوی خه لیفه ی له شیخ محمد نوری ئه لده رشای وه رگرتوو و مؤله تی نه قشبه ندی له شیخ ئیبراهیم حه قی به سه رته ی وه رگرتوو له سالی ۱۹۳۵، دواتر مؤله تی قادری له به غدا له شیخ ئه حمده شه ره ف الدین ئه لقادری وه رگرتوو. له کتیه کانی بریتین له: (تحفه العاملین) (ارشاد العباد)، (الفرائج) (تحفه الذاکرین)، (الفرائض)، پروانه: (خه لیفه یوسف کتیه)، ل. ۸.
- (88) یوسف، (تقریج منقوم) ل. ۱۶.

- (89) مه تين يوكسل، (روژنبيره كان) ل. ١٨٩.
- (90) فينيكس كه به سيمورگ ناسراوه، بالنده يكه له ئه فسانه ي فارسي و پروژه لاتيدا.
- (91) وه رگير و سهرنوسهر و ماموستايكي ليها تووه له قوتابخانه ي كوردی له ئهسته نبول، پروانه:
(قوتابخانه ي كوردستان له ئهسته نبول)، روژنامه ي يه ني شاغ، ٢٠١٧.
1. <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/istanbulda-kurdistan-medresesi-116204h.htm>
- ٣٠ ي حوزه يراني ٢٠١٥.
- (92) چاوپيكه وتن له گه ل به شيرمانی.
- (93) يوسف، (منظومه تقريظ)، ل. ١٣.
- (94) هه مان سهرچاوه، ل. ١٤.
- (95) يوسف، (بي ناو نيشان)، ل. ٢٤٢-٢٤٣.

**م‌ی‌ژ‌و‌ی چ‌ی‌ا‌ن‌ش‌ی‌ن‌ی
(خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ب‌ر‌ود‌ی‌ل‌ی‌ی‌ا‌ن‌ه ب‌ۆ د‌ی‌ا‌ل‌ی‌ک‌ت‌ی‌ک‌ی
ج‌و‌گ‌ر‌ا‌ف‌ی‌ا و م‌ی‌ژ‌و‌و ل‌ه ک‌ور‌د‌س‌ت‌ا‌ن‌د‌ا)**

**پ. ی. د. ک‌ا‌م‌ه‌ر‌ا‌ن م‌ح‌ه‌م‌ه‌د
ز‌ا‌ن‌ک‌ۆی س‌ل‌ی‌م‌ا‌نی / ک‌ۆ‌ل‌ی‌ژ‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ه م‌ر‌ۆ‌ف‌ا‌ی‌ه‌ت‌ی‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن /
ب‌ه‌ش‌ی ف‌ه‌ل‌س‌ف‌ه و ت‌و‌ی‌ژ‌ی‌ن‌ه‌و‌ه ک‌ل‌ت‌و‌و‌ر‌ی‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن**

میژووی چیانشینیی (خویندنه وهیه کی برودیلییان به دیا لیکتیک کی جوگرافیا و میژوو له کوردستاندا)

پ. ی. د. کامهران محهمه
زانکۆی سلیمانی / کۆلیژی زانسته مرؤفایه تییه کان /
به شی فلهسهفه و توژیینه وه کلتورییه کان

پوخته:

ئهم توژیینه وهیه ههولدهات، دیا لیکتیک کی جوگرافیا و میژوو له کوردستان، له روانگهی تیروانینهکانی فیرنان برودیله وه شیکاته وه، ئه ویش به ته رکیزکردن له سه ر چه مکی (میژووی چیانشینیی) و (ئازادیی چیاکان) ی فیرنان برودیله به پیچه وانهی میژوونووسی کلاسیک که چیاکانی وهک فهزایه کی په راویزخرا و بئ میژوو وینا ده کرد، برودیله (چیا) مان وهک بکه ریکی چالاکی میژوویی و بونیادیکی درێزخایه ن پیشان دهات، که شیوازیکی جیاوازی کۆمه لایه تی و سیاسی و که لتووری به رههم ده هیئت. توژیینه وه که تیشک ده خاته سه ر ئه وهی چۆن چیاکانی کوردستان بوونه ته قه لای به رگری کورد له به رامبه ر ئیمپراتورییه ته داگیرکه ره کان و ده سه لاته ناوه ندییه کاند، ههروه ها چۆن کاریگه رییان له سه ر پیکهاته ی کۆمه لایه تی خێله کی و ئابووری خو بژیوی و ناسنامه ی که لتووری کورد هه بووه. دیا لیکتیک کی نیوان چیا (ئازادیی) و دهشت (سته مکاری)، له ریگهی کۆچ و پیکدادانی که لتوورییه وه، وهک هیزی بزوینه ری میژووی کورد شیکرا وه ته وه. ئهم شیکارییه برودیلییه تیگه یشتیکی قوولترمان ده رباره ی ناسنامه ی کوردیی و هوکارهکانی بهرده وامبوونی داینامیکییه ته کۆمه لایه تی و سیاسییهکانی ئه مپو ی کوردستان پیده به خشیته.

وشه کلیلییه کان: (میژووی چیانشینیی، کوردستان، فیرنان برودیله، ئازادیی چیاکان، دیا لیکتیک کی جوگرافیا و میژوو، ماوه درێژ).

پیشه کی:

میژوونووسی کلاسیک، به شیوهیه کی بنه پره تی، میژووی شارستانییه تهکانی دهشتایی و که ناراههکانی نووسیوه ته وه، که تییدا چیاکان زۆرجار وهک فهزایه کی په راویزخرا و بئ میژوو و ته نانهت وهک ئاستهنگ له بهردهم پیشکهوتنی شارستانییدا وینا کراون. ئهم پارادایمه باوه، له ناوهراستی سهده ی بیسته مده له لایه ن قوتابخانه ی ئانالز و به تایبهت له لایه ن فیرنان برودیله (Fer- nand Braudel) وهه رووبه پرووی هه ژانیک کی گه وه بوویه وه. برودیله یه کیکه له پیشهنگهکانی ئه وه

پهوتی که جوگرافیا و ژینگه وهک ئه کته ریکی چالاک له میژوودا ده بینیت، نهک تهنها وهک شانویهکی بئ گیان. ئهوه نیشان دهدات، که چۆن سهختی چیا، کهمی سهراچاوه و دابران، راستهوخو جوژیک له (کۆمه لگه) و (سیاسهت) و (کهلتور) بهرهم دههینن. میژووی چیانشی بواریکی توژیینه وهی دیاره له زانسته مروی و کۆمه لایه تییه کاند، چونکه بایه خ به خویندنه وهی ئه و کۆمه لگانه دهدات، که ناوچه چیا ییه کانیا و وهک نیشته جیوون بو خویان هه لباردوو و له ژینگه جیوگرافیه سروهتییه سهخته کاند گه شیان کردوو، که پئویتی به شیوازی کۆمه لایه تی و سیاسی و ئابووری جیاواز هه یه، له وانه ی له دهشتاییه کان یا ن شاره کاند هه ن. به درژیایی میژوو، ئه م کۆمه لگانه نموونه یه کی سهربه خو و بنه پره تی بوون بو تیگه یشت له فۆرمه کانی دهسه لات و ریخهستی کۆمه لایه تی و ته نانه ت هه ندیک جار بو پۆله کانی بهرگری و کهلتوری جیاواز.

له م توژیینه وه یه دا هه ول ده دهین به شیوه یه کی شیکاریانه، تیشک بهخه یه سه ر خویندنه وه ی برودیل بو ئه و جوړه میژوو. دواتر ئه م تیورییه وهک کیلی خویندنه وه ی میژووی کورد به کار دههینن و ئه وه نیشان ده دهین، که کوردستان ولاتیکی چیا ییه، له ناوه راستدا چیاکانی کوردستان به رزبونه ته وه^۱، (مهردادای ئیزه دی) ده لیت: «کوردستان له پرووی پیکهاته ی جیو فیزیاییه وه، به شاخویه تییه که ی جیا ده کریته وه» و دواتر ده لیت: «چیاکان تاقه نیشانه ی سروهتی گرنگی ولاته که ن و بوونه ته دروستکه ری میژوو و پیکهاته ی نه ته وه یی و داب و نه ریت و فرههنگی کوردان. راستیه که ی له گه ل ته و او بوونی چیا و هه له ت و ده ستپیکردنی دهشتایی و نه رماندا، بوونی کوردیش یه کسه ر دیته دوما یی»^۲. دواتر ئه وه ش پروون ده که یه وه، که چۆن چیاکانی کوردستان بوونه ته شانۆی به رجه سه ته بوونی (ئازادی) و چۆن ده توانریت میژووی کورد وهک نموونه یه کی کلاسیک و زیندووی تیزه که ی برودیل بخوینریته وه.

ته رکیزکردن له سه ر میژووی چیانشینیه کان تیگه یشتنیکی قوولترمان ده رباره ی ناسنامه ی کوردی دوور له هه وله کانی گوپین و په راویزخستن بو دروست ده کات، که ته نها سه رنجیا ن له سه ر فاکته ره سیاسیه مۆدیرنه کان یا ن گوپانکارییه خیراکانه. تیگه یشتن له جوگرافیای چیانشین و میژوو ماوه درژه که ی ده توانیت کورد وهک گه لیک دی، سهربه خو و ریشه دار دووباره پیناسه بکات. هاوکات توژیینه وه ی شیوازی چیانشین هۆکاره کانی بهرده وامبوونی شیوازه کانی دهسه لاتی خیله کی و نه بوونی ده وله تی ناوه ندی پروون ده کاته وه، ئه مه ش زوړیک له داینامیکییه ته سیاسی و کۆمه لایه تییه کانی ئه مپۆی کوردستان پروون ده کاته وه.

تیوری (ئازادی چیاکان) لای فیرنان برودیل:

تیگه یشتن له هزی برودیل سه باره ت به چیاکان، پئویتی به تیگه یشتنه له چه مکی بنه پره تی (ماوه درژ La Longue Durée). لای ئه و میژوو سئ ئاستی (کات) ی هه یه: کاتی کورتی

پرووداوه‌کان (میژووی سیاسی و کړنلاروچیا)، کاتی مامناوهندی گورپانکاریه ئابووری و کومه‌لایه‌تیه‌کان (Conjoncture) و کاتی دريژي بونیاده جیوگرافی و ژینگه‌یی و زه‌ینییه‌کان، که زور به خاوی ده‌گورپن^۳. چیاکان سهر بهم ئاسته سییه‌مه‌ن. برودیل له شاکاره‌کید ا (ده‌ریای ناوه‌راست و جیهانی ده‌ریای ناوه‌راستی له سهرده‌می فیلیپی دووه‌مدا)، تیزیکي گرنګی پیشکه‌شکرد، که به (ئازادی چیاکان^۴) (freedom Mountain) ناسراوه. ئه‌و به شیوه‌یه‌کی میتودولژییانه، چیا له بوونه‌وه‌ریکی پاسیفی جوگرافیه‌وه بو بکه‌ریکی چالاکي میژوویی ده‌گورپت، واته بو (بونید) یکی خاوه‌ن کات و لوژیکي تاییه‌ت به خوی، که له چوارچیوه‌ی هزری (ماوه دريژ) دا، میژوویه‌کی جیاواز و زورچار پیچه‌وانه‌ی میژووی ده‌شتاییه‌کان دروست ده‌کات. (میژووی ماوه‌دریژ) یش میژوویه‌که زیاتر له وه‌ستاوییه‌وه نزیکتره وه‌ک له بزوتنه‌وه‌وه، واته میژووی مروّف و په‌یوه‌ندی به‌و ده‌وروبه‌ره‌ی که گه‌ماروی داوه. ئه‌وه میژوویه‌کی زور هیواشه له مروّفایه‌تیوون و گورپانکاریه‌کانیدا. له‌به‌رئه‌وه به‌رکه‌وتن و هه‌څپه‌یقینی له‌گه‌ل شته مردووه‌کاندایه و به‌شیوه‌یه‌کی دووباره‌بووه‌وه ده‌رده‌که‌ویت، وا خوی نمایش ده‌کات، که له ده‌ره‌وه‌ی کات بیت، دووباره‌ش ده‌بیته‌وه تا به‌رده‌وام بیت، به‌سهر پروکاره ده‌ره‌کیه‌که‌یدا نه‌بیت، گورانی به‌سهر‌دا نایه‌ت^۵. لیره‌وه دیارده جوگرافیه‌کان (چیا و ده‌شت و که‌نار و...تاد) وه‌ک که‌سایه‌تیگه‌لیکی دیار له دیاریکردنی ره‌وتی ژیانی مروّفایه‌تیدا ده‌خرینه‌پروو.

یه‌که‌م: چیا وه‌ک قه‌لای به‌رگری و په‌ناگه‌ی ئازادی

خالی ده‌ستپیکي برودیل ئه‌ویه‌که چیا به سروشتی خوی (دژه - ده‌وله‌ت) و (دژه - شارستانیتي) ه^۶. سه‌ختی جوگرافیاکه‌ی، که‌می پیکه‌وبان و ئاسانی به‌رگریکردن له ته‌نگه‌به‌ره‌کانیدا، وای کردووه، که بیته په‌ناگه‌یه‌ک بو هه‌موو ئه‌و توخمانه‌ی که نایانه‌ویت یان ناتوانن له‌گه‌ل لوژیکي ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندیدا بگونجین.

به‌رگری له به‌رامبه‌ر سیسته‌مه‌ گشتگیره‌کاندا:

برودیل به وردی ئه‌وه نشان ده‌دات، که چوون سیسته‌می فیودالی، که له‌سهر بنه‌مای خاوه‌نداریتی زه‌وی و دلسوزی جوتیاره‌کان بو ده‌ره‌به‌گه‌کان دامه‌زرابوو، هه‌رگیز نه‌یتوانی به شیوه‌یه‌کی کاریگه‌ر بجیته‌ ناو دلّ چیاکانه‌وه^۷. ده‌ره‌به‌گه‌کان نه‌یاندته‌توانی کونترولی ئه‌و جووتیاره سه‌ره‌بسته‌نه‌ بکه‌ن، که له دۆله دووره‌ده‌سته‌کاندا ده‌ژیان. وه‌ک ده‌لیت: «سیسته‌می فیودالی، وه‌ک سیسته‌میکی سیاسی، ئابووری و کومه‌لایه‌تی و وه‌ک ئامرازیک بو جبه‌جیکردنی دادپه‌روه‌ری، نه‌یتوانی زوربه‌ی ناوچه چیاپیه‌کان بخاته ژیر رکیفی خویه‌وه، ته‌نها توانی بگاته هه‌ندیک ناوچه به‌رگری خه‌لکی چیانشین دوورگه‌کانی کورسیکا و ساردینیا له به‌رامبه‌ر دزه‌کردنی دانیش‌تووانی ناوچه نزمه‌کاندا، زورچار له سهرچاوه‌کاندا ئاماژه‌ی پی کراوه و به تاییه‌تیش ده‌توانیت نمونه

زهقه که ی له لونیجیانا (Lunigiana) بییریت، که شوینیکه له نیوان توسکانی و لیگوریا و له لایه ن میژوونووسانی ئیتالیه وه وهک خاکی سهره کیی دوورگهی کورسیکا هه ژمار کراوه. تیبنیه کان ئه وه ئاشکرا ده کهن، که له ههر شوینیکدا ژمارهی دانیشتوان کهم بیت و ئه م دانیشتوانه به شیوه یه کی پهرش و بلاو و به دووری له یه کتر نیشته جی بن، دامه زرانندی حکومه ت، بلاو بوونه وه ی زمانه سهره کییه کان و سهره له دانی شارستانییه گرنه کان مه حاله^۱.

ئه گهر له م پروانگه وه له کومه لی کورده واری پامین، ئه و سهره رای جیامه ندیتی ئه م کومه له له کومه لگه ئه وروپییه کان و ئه و سیسته مه ش که ولاتانی ئه وروپی به پویه ده برد، به هه له دا ناچین ئه گهر به دریزی میژوو تا سهرده می ئیستامان له م دوزه بکۆلینه وه، پیویست به جیا کردنه وه یه کی ئه وتوی قوناغه میژووییه کان ناکات، چونکه کومه لی کورده واری له پرووی بونیادی کومه لایه تی و په یوه ندیه کومه لایه تییه کان، گه شه سهندیکی ئه وتوی به سهردا نه هاتوو و بو ماوه یه کی دووردریژ بونیاد و په یوه ندیه کان وهک خویان ماونه ته وه! ئه م زه مه نه ش زه مه نی دووباره بوونه وه ی یه ک دیمه نه که پیویستی به ره هه نده کانی رابردوو و ئیستا وداهاتوو نیه! (عه بدوللا ئوچ ئالان) یش جه خت له مه ده کاته وه و ده لیت: «له راستیدا جیاوازی نیوان کورده کانی سهرده می سۆمه رییه کان و کوردانی پوژی ئه مپرومان هینده ی جیاوازی نیوان پیتی (ری لاوز و قه له وه. کوردانی خاوه ن که لتووری هه زاران ساله ی قه بیله، ئیستاش قورسای و مۆرکی قه بیله یان له ناو گه لی کورد له پیشه^۲». به واتایه کی تر گۆرانیکی ئه وتو له هه ناوی کومه لگه ی کوردیدا پرووینه داوه و له به رامبه ر سیسته مه گشتگیره کاندایه رگریان له دۆخی خویان کردوو! ته نانه ت ئه و گۆرانکاریانه ش که پروویانداوه، زیاتر دیمه نه پرووکه شه کانی ژیانانی گرتوو ته وه و بو ماوه یه کی دیاریکرای کورت خایه ن بووه!

به هه مان شیوه، ئایینه گه وره کانی وهک مه سیحیه ت و ئیسلام، هه رچه نده به پراوته ده گه یشتنه چیاکان، به لام زورجار له گه ل بیروباوه ره خۆمالی و کۆنه کاندایه تیکه ل ده بوون و شیوازیکی تیکه ل و جیاوازیان وه رده گرت، که له گه ل بلاو کردنه وه ی فهرمی ده شتاییه کاندایه جیاواز بوو. ته نانه ت به لای برۆدیله وه له نیو کومه لگا کاندایه (شار) و (ناوچه نزمه کان) شارستانییه کان دروست ده کهن، چیاکانیش به شیوه یه کی پرووکه شیانه نه بیت، ناکه ونه ژیرکاریگه ری شارستانییه کانه وه. وهک خوی ده لیت: «چیاکان به گشتی جیهانیکن له په راویزی ئه و شارستانییه کانه دا ده مینه وه، که دروستکرای شار و ناوچه نزمه کان... شارستانی پرمانی پۆله ی پیده شته کان بوو، چیا سهرکه شه کان به داخراوی به پروویدا مانه وه، ته نانه ت کاسۆلیکیش نه یه توانی ده سکه وته کانی خوی پیبگه یه نیت. زمانی لاتینیش ده سه وسان بوو، له وه دا که بتوانیت له زنجیره چیا دژه کانی باکووری ئه فریقا و ئیسپانیا بلاو بیته وه. ئه مه ش له بهر ئه وه یه که ره وتی به شارستانی بوون به شیوه یه کی پرووکه شی نه بیت ناچیه نیو چیا کانه وه و تیدا قولنایه ته وه. دۆخی

ئىسلامىش له پرووبه پرووبوونه وهى ئەو بەربەستانەدا هەمان دۆخى ئاينەکانى ترە. بۆمۆونه بەربەرەکانى باکوورى ئەفرىقا بەشیوەیه کى پرووکەشى نەبیت، موسلمان نین، هەمانشیوەى کوردەکانن له ئاسیادا^{۱۰}. هەریەک له مەلای گەورى کۆیه و شیخ سەعیدی پیران و پیرەمێردى شاعیر و مەسعود محەمەد و مستەفا زەلمى بەشیوەى جیا جیا گوزارشتیان لەم وەرگرتنە پروکەشییهى ئىسلام لەلایەن کوردەکانەوه کردو^{۱۱}، بۆ مۆونه پیرەمێردى شاعیر له هۆنراوهى (نوێژ) دا بەمشێوەیه باس لەو دیاردەیه دەکات و دەلێت:

.... توخوا لیى گەپى له ئیمانى کورد
هەر بۆ ئەوهیه، بلێن نوێژمان کرد

.....

هەرچى نوێژ ئەکات لەو بەرەهەیانە
سوجدە ئەباتە بەر ئەو قەبرانە
له شیخ ئەترسیت له خوا قەیناکا
لەبەر شیخ نەبیت هیچ نوێژێک ناکا
قەیناکە قەبرى شیخی سەرکارە
سوجدە بۆ شیخە (زاتەن) لەم شارە
له جەردەیشدا نوێژیان تەرك ناکەن
بۆ هەزار کوشتن پف له دۆ ناکەن
چاولیکەرییه، نوێژکردنى کورد
هەر بۆ ئەوهیه بلێن نوێژمان کرد
ژن و شیخ له خوا پێشترە بۆ سویند
ئێتر بەسیهەتی تەواومان تى چیند^{۱۲}.

بەم شیوەیه له تێپوانى برۆدیلدا چیانشینى و کەلتووڕەکەى ھۆکارێکی بنەپهتی بوون، کە وایکرد ئاینى ئىسلام نەیتوانیت کۆمەڵى ئەو کاتەى کوردەواریى لەو بارودۆخەى کە تێیدا بوو تێپەرێنیت و کۆمەڵێکی نوێ بونیاد بنیت، وەك ئەو کۆمەڵگایەى کە له سەرەتای ئىسلامدا له نیمچە دوورگەى عەرەب بونیادی نا. یاخود وردتر ئىسلام له کۆمەڵى کوردەواریدا وەك دەمارگیریه کى بالآ - بە تێگەشتنە خەلدوونییەکە - و پەرەسەندو تا ئاستى ئەو پرۆژە پۆشنیرییەى کە بە نیشانە پەياممیکەیهوه دیارە - نەیتوانى دەمارگیریه خویناوى و هاوشێوەکانى لێک هەلبووە شینیتەوه، یاخود بە ئاراستەیه کى دروست ئاراستەى بکات! لەبەرانبەریشەوه کورد نەیتوانى پەى بە پۆلى ئىسلام له دروستکردنى قەوارەکاندا ببات و له پڕۆسەى بونیادنەن و بەرەوپێشچوونى خۆیدا لێى بەهرەمەند بێت، لەگەڵ ئەوهشدا موسلمانبوونى خۆى راگەيانە و

چووہ ناو ئیسلامه وه، به لّام ئه وهنده ئیسلامی وه رگرت که له گه لّ داب و نه ریته چه سپاوه خیله کییه کانیدا گونجاو بیت! هه رکاتی که نه ریتی که له گه لّ بنه ما یاخود پینماییه ئیسلامیه کاندا دژ وه ستاییت، ئه وه به هه ر بیانویه که بیت به شیویه کی گشتی نه که ره ها نه ریته که ی جی به جی کردوو و پینماییه ئیسلامیه که ی فه رامۆشکردوو^{۱۳}! **په ناگه ی که مینه و یاخیووان:** برودیل له پروانگه ی ده قی که (بارۆن دو تۆت) ی ئاماژه به کورده کان، درووزه کان له لوبنان و عه له ویه کان له سوریادا ده کات و پینوایه چیاکان هه میسه مالی که مینه ئایینی و نه ته ویه کان بوون. واته ئه مه شوینی که که تییدا مروّف ده توانیت له (سته مکاری شارستانی) رابکات. ههروه ها، چیاکان لانکه ی (یاخیوو ه سته ملیکراوه کان) ن، ئه وه که سانه ی که له دژ ی نادادپهروه ری کۆمه لایه تی و سته می ده ولّت راده پهرن و چیا ده که نه قه لای خو یان. نموونه ی دز و یاخییه کانی ساردینیا و کۆرسیکا که دژ ی ده ولّته ی مۆدیرن ده جه نگان، نموونه ی که دیکه ی زیندووی ئه م دیارده یه ن^{۱۴}. ته نانه ت له کوردستانیش ناوچه چیا ییه کان له سه رده می نوی و هاوچه خدا جیگه ی ئه وه که سانه بوو، که له سیستم و ده ولّته ی ناوه ندی و سه ربازی زۆره ملی هه لده هاتن.

چه ته یی: لیکۆلینه وه له دیارده ی (چه ته یی) له کۆمه لگه چیا نشینه کاندا، تیگه یشتینی وردمان سه باره ت به سروشتی ئه م کۆمه لگانه و دوور که وتنه وه یان له سیستمه فه رمیه کان پیده به خشی ت. برودیل ئاماژه به وه ده کات، که چیاکان رۆلێکی یه کلاکه ره وه یان له دابری نی ئه م کۆمه لگانه دا بینوه. نه ک ته نها وه ک به ره به ستیک بۆ گه یشتنی ده سه لات ی ناوه ند، به لکو وه ک په ناگه یه کیش بۆ ئه وه که سانه ی نه یاتنوا نیوه یان نه یانویستوو ه پابه ندی یاسا و ریساکانی شار بن. ئه مه ش بووه ته هو ی گه شه کردنی که سایه تی یاخی و دژ به ده ولّته ی هیزی پۆلیس، وه ک یه کیک له کاره کته ره کانی رۆمانیکی ساردینیا ده لیت: «هه رکه س دزی نه کات، پیاو نییه» و «یاسا؟ من خۆم یاسا داده نیم و هه رچیم پیویست بیت، ده ستی به سه ردا ده گرم» به لگه ن بۆ ئه م شیوازی بیرکردنه وه یه^{۱۵}. دیاره له میژووی کۆمه لی کورده واریشدا هه مان دیارده به زه قی درکی پیده کری ت، که هوکاره که ی په رنگه به هو ی هه ژارییه وه بوو بیت، یان به هو ی هه ولّ و فشاره کانی ده سه لات ه ناوه ندگه راکان بۆ سه پاندنی هیژ و سیستم له ناوچه کاندا. یان ئه وه عه قلیه ته خیله کییه ی که چه ته یی و پروتکردنه وه به ئازایه تی ده زانی ت. که ژینگه ی سه ختی چیا یی رۆلێکی به رچا و له ته واوی ئه وه هوکارانه دا ده گیریت. ده شیت چیرۆکی خوله پیزه^{۱۶} و حه مه عه لی رۆسته م^{۱۷} له ناوچه کانی سلیمانی، که له ده سه لات ی حکومه ت یاخی ده بن، له نیوه ی یه که م و ناوه راس تی سه ده ی بیسته م دیارترین نموونه بن.

هاوکات ده توانین بلّین ئه وه که سایه تییه ی که برودیل به (یاخی سته ملیکرا و) و (دزی رۆمانسی) ناوی ده بات، له میژووی هاوچه رخی کورددا له که سایه تی (پیشمه رگه) دا به رجه سته ده بیته وه. پیشمه رگه میراتگری هه مان ئه وه لۆژیکه یه: کاتی که سته م و نادادپهروه ری ده ولّته ی ناوه ندی ده گاته لوتکه، چیا نشینه که چه ک هه لده گری ت و چیا ده کاته قه لای به رگری خۆی.

جولانه وه چه کداریبه کانی (شیخ عوبه یدوللای نه هری، شیخ مه محمودی هه فید، ناگری داغ، کوماری کوردستان له مهاباد، و ئه یلول و نوئ)، هه موویان له سهر هه مان بنه ما دامه زراون: به کاره ینانی جوگرافیای سه ختی چیا بو به ره ننگار بوونه وهی سوپایه کی مؤډیرن و پرچه ک. پشمه رگه، به مانایه کی برودللیبانه، ئه و هیزه یه که (نازادی چیاکان) ده پاریزیت.

(بارون دو توت) له یاداشته کانیدا نووسیویه تی: «به رزترین شوینه کان، به دریزایی سهرده مه کانی میژوو، هه میسه په ناگه ی نازادی بوون». هه روه ها ده لیت: «کاتیک به دریزایی که ناراهه کانی سوریا گه شت ده کهیت، سته مکاری ده بینیت، که بالی به سهر ته وای ناوچه ته ختاییه کاندای کیشاوه. به لام پشپه ویه که ی به ره و چیا، له یه که م پروبه پروبوونه ویدا له گه ل تاشه به رد و پرپه وه شاخوویه باریکه کاندای، که به ئاسانی ده کرا به رگریان لی بکریت، ده وه ستیت؛ هه ر به م شیویه کورده کان، دروزه کان و دانیشتووانی چیاکانی لوبنان، وه ک گه وه و خاوه نی چیاکانی لوبنان و چیاکانی خوره لاتی لوبنان، هه میسه سهر به خوئی خویان پاراستوه»^{۱۸}.

ئه گه ر له م روانگه وه له میژووی دوور و دریز و جیوگرافیای کوردستان راجمین، ئه و به و راستیه ئاشنا ده بین، که له ته وای سهرده مه جیاوازه کاندای هه میسه مه لهند و په ناگه ی که مینه جیاوازه کان و بزوتنه وه به ره له ستکاره کانی ده سه لات نه ناوه ندیه کان بووه. رهنگه بزوتنه وه به ره له ستکاره کانی ده ولته ی ئومه وی له سه ده کانی ناوه راستدا له دیارترین ئه و بزوتنه وانه بوو بیت که کوردستانیان کردبووه مه لهندی جموجوله سیاسی و چه کداره کانیان. ته نانه ت کیوه کان هه تا کو تاییه کانی سه ده ی بیسته میس قه لای پاریزه ری کورده کان بوو، به شیویه که چیا له هزر و یاده وه ری تاکی کوردیدا رهگی داکوتاه، که هه میسه لیانه وه گو بیستی ئه و رسته یه ده بیت، که ده لیت: «کیوه کان تاقه دوستی ئیمه ن»، ته نانه ت (تورد فالسترۆم) کتیبکی به هه مان ناویشان بلاو کردوو ته وه^{۱۹}. لیره وه ئه گه ر تیزه که ی برودیل کیلی تیگه یشتن بیت له میژووی کومه لگه چیا نشینه کان، ئه و قوفلی میژووی کورد به م کیلیه به ئاسانی ده کریته وه. میژووی کورد، به شیویه کی بنه رته ی، میژووی دیالکتیکی نیوان مروف و چیا به. وته ی (کیوه کان تاقه دوستی ئیمه ن)، زیاتر له دروشمکی سیاسی، حه قیقه تیکی میژووی و سۆسیۆلۆژی قووله که راسته وخو له ناو دلی پارادایمه که ی برودیلدا جی ده بیت وه.

به م شیویه بو هه زاران سال، کوردستان له سهر نه خشه ی جیوپوله تیکی ناوچه که، که وتبووه نیوان ئیمپراتوریه ته گه وه کانی خوره لات و خورئاواه (ئاشوری، هه خامه نشی، یونانی، رۆمانی، ساسانی، ئیسلامی، سه فه وی و عوسمانی). پرسیاری سهره کی ئه وه یه: چۆن کورد توانیویه تی له ئیو ئه م زریانه میژوویه دا ناسنامه ی خوی پیاریزیت؟ وه لامه که ی برودیل پیشکه شی ده کات، ئه ویش (نازادی چیاکان) ه. به واتایه کی تر چیاکانی زاگرووس، به دۆله قوول و ته نگه به ره سه خته کانییه وه، هه میسه به ره به ستیکی گه وه بوون له به رده م له شکرکیشییه کاندای. سوپای ئیمپراتوریه ته کان

ده‌یان‌توانی ده‌شتاییه‌کانی می‌زۆپۆتامیا داگیر بکه‌ن، به‌لام کۆن‌ترۆل‌کردنی ته‌واوی چیاکان تا ئە‌ندازه‌یه‌کی زۆر مه‌حال بوو. ئە‌مه‌ ئه‌و (په‌ناگه‌)یه‌ بوو، که کوردی له‌ توان‌دنه‌وه‌ی که‌لتووریی پاراست.

دووهم: پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری جیاواز

ئهم ئازادییه‌ سیاسیه‌، بونیادیکی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری تایبه‌تی لێ‌ده‌که‌وێته‌وه‌، که به‌ ته‌واوی له‌گه‌ڵ سیسته‌می ده‌شتاییه‌کاندا جیاوازه‌. بۆ‌ه‌وونه‌ له‌ چیاکاندا، چینیکی خانه‌دان و خاوه‌ن زه‌ویی به‌هێز که به‌ شیوه‌یه‌کی بۆ‌ماوه‌یی ده‌سه‌لاتیان هه‌بێت، بوونی نییه‌ یان زۆر لاوازه‌. زه‌وی به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی مولکی گشتیی گونده‌ یان به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان‌تر دابه‌ش کراوه‌. برودیل ه‌وونه‌ی ئه‌و (خانه‌دان)یه‌ی پرۆفانس دینێته‌وه‌ به‌ناوی (کافاییر سالقاژ)، که شانه‌شانی جووتیاره‌کانی کاری ده‌کرد و هه‌یچ جیاوازییه‌کی چینیایه‌تی ئه‌وتۆی له‌گه‌ڵیاندا نه‌بوو^{٢٠}. ئە‌مه‌ واده‌کات جیاوازیی نێوان (مالی هه‌زار و مالی ده‌وله‌مه‌ند)، به‌راورد به‌ ناوچه‌ ده‌شتاییه‌کان زۆر که‌م‌تر بێت. سیسته‌می عه‌شایه‌ری له‌ کوردستاندا، هه‌رچه‌نده‌ نایه‌کسانیی خۆی تێدایه‌، به‌لام جیاوازه‌ له‌ سیسته‌می فیودالیی ئه‌وروپی. په‌یوه‌ندیی نێوان ئا‌غا و ئە‌ندامانی عه‌شیره‌ت زیاتر له‌سه‌ر ب‌نه‌مای خزمایه‌تی و د‌ل‌س‌ۆزیی دوولایه‌نه‌ دامه‌زراره‌، نه‌ک ته‌نها خاوه‌نداریتی زه‌وی. ئە‌مه‌ زۆر نزیکه‌ له‌و کۆمه‌لگه‌ یه‌کسان‌تر و خۆبه‌پ‌ر‌ی‌وه‌به‌ره‌ی که برودیل باسی ده‌کات.

له‌بری حوکمی فیودالی یان بیرۆکراسیی ده‌وله‌ت، کۆمه‌لگه‌ چیاشینه‌کان زۆر‌جار له‌لایه‌ن (ئهنجومه‌نی پیران council of elders) ه‌و به‌پ‌ر‌ی‌وه‌ ده‌برێن. برودیل وه‌سفی کۆبوونه‌وه‌ی پیرانی گونده‌کانی مه‌غریب ده‌کات، که له‌سه‌ر بانی مزگه‌وتیک داده‌نیشن، به‌ جل‌وبه‌رگی یه‌کشپ‌وه‌ و بۆ‌ ماوه‌ی چه‌ندین کاتژمێر به‌ب‌ی‌ ده‌نگ به‌رزکردنه‌وه‌ گفتوگۆ له‌سه‌ر کێشه‌کانی کۆمه‌لگه‌که‌یان ده‌که‌ن. ئە‌مه‌ مۆدیلیکه‌ له‌ (کۆماری جووتیاری Peasant Republics) که تێیدا ب‌پ‌ر‌یاره‌کان به‌کۆمه‌ل ده‌درێن. له‌م کۆمارانه‌دا نه‌ تۆپ‌ر‌یکی شارستانی ئالۆز، نه‌ داموده‌زگای کارگێری، نه‌ شار به‌ واته‌ راسته‌قینه‌که‌ی وشه‌که‌ و نه‌ هه‌یچ جه‌ندرمه‌یه‌ک بوونی نه‌بوو که ئاماژه‌ی پ‌ی‌ ب‌کریت^{٢١}. دياره‌ می‌ز‌ووی کوردستانیش پ‌ر‌ه‌ له‌ میرنشینی نیمچه‌-سه‌ربه‌خۆ، که به‌ ته‌واوی له‌گه‌ڵ مۆدیلی (کۆماری جووتیاری)ی برودیلدا ده‌گونجێن. میرنشینه‌کانی بابان، سۆران، بۆتان، بادینان و ئە‌رده‌لان، هه‌رچه‌نده‌ به‌ناو سه‌ر به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی یان سه‌فه‌وی بوون، به‌لام له‌ کرداردا سه‌ربه‌خ‌و‌ییه‌کی ناوخ‌و‌یی به‌رچاویان هه‌بوو. ئە‌وان باجیان ده‌دا به‌ سولتان، به‌لام کاروباری ناوخۆ، دادوه‌ری و کۆکردنه‌وه‌ی دا‌هات له‌ ده‌ستی میر و ئهنجومه‌نی عه‌شیره‌ته‌کاندا بوو. میره‌کان (گه‌وره‌ی چیاکانی خ‌و‌یان) بوون، ته‌نانه‌ت ئە‌گه‌ر له‌سه‌ر کاغه‌زیش ملکه‌چی سولتان بوونایه‌. هه‌روه‌ها پ‌ر‌ۆدیل ئاماژه‌ به‌ ژیا‌نی ئابووری سه‌خت له‌ چیاکاندا ده‌کات، سه‌رچاوه‌کان هه‌مه‌چه‌شن (کشتوکالی به‌رزایی یان پ‌لیکانی یان پ‌ه‌زداریی، ئاژه‌لداری، دارستان، کانزای سنوورداری)، به‌لام هه‌یچ کامیان به‌ ئە‌ندازه‌یه‌کی

زور بوونیان نییه. ئەمە وا دەکات ئابوورییه که زیاتر (خۆبژیوی subsistence economy) بێت، نهک ئابووری بازار. ئەم سنووردارییه کیشیه که دیمۆگرافی دروست دهکات: ژماره‌ی دانیشتووان زوو دهگاته ئەو ئاسته‌ی که چیت سهرچاوه‌کان به‌شیان ناکات. ئەم (زیادبوونی دانیشتووان) ده‌بێته‌ هۆی دیاردیه‌کی میژوویی گرنه‌گ، ئەویش کۆچی ناچاری به‌ره‌و ده‌شتاییه‌کان^{۳۲}. ئەگه‌ر وردبینه‌وه‌ تیزه‌که‌ی برودیل ده‌چیته‌ خانه‌ی (میژوو له‌ خواره‌وه‌ History from Below). (ئه‌و) میژووی ئەو خه‌لکه‌ ده‌نووسیته‌وه‌، که‌ زۆرجار له‌ ئه‌رشیفه‌ فهرمییه‌کاندا ناویان نییه‌، وه‌ک جووتیاره‌کان، شوانه‌کان، کریکاره‌ وه‌رزیه‌کان و کۆچه‌ره‌کان. ئەو ده‌نگی ئەو که‌سانه‌یه‌ که‌ میژوویان له‌سه‌ر جه‌سته‌ و ئەو زه‌وییه‌ نووسراوه‌ته‌وه‌، که‌ کاری تیدا ده‌که‌ن، نه‌ک له‌سه‌ر کاغه‌زی فهرمانگه‌کان.

لێره‌وه‌ ئابووری کۆنی کوردستان بریتی بووه‌ له‌ ئاژه‌لداری کۆچه‌ری (په‌وه‌ند و کۆچه‌ره‌کان) و کشتوکالی سنووردار له‌ دۆل و له‌سه‌ر زه‌وییه‌ به‌رز و گرده‌کان. ئەمە هه‌مان وینه‌ی (ئابووری هه‌مه‌چه‌شن به‌لام سنووردار) ه‌ که‌ برودیل ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات. ژبانی سه‌خت و به‌ره‌مه‌می که‌م، هه‌میشه‌ فاکته‌ری سه‌ره‌کی بووه‌ بۆ کۆچی وه‌رزیه‌ی و هه‌میشه‌یی کورده‌کان به‌ره‌و شاره‌ گه‌وره‌کانی ده‌ورو به‌ر (وه‌ک به‌غدا، موسڵ، تاران و ئه‌سته‌نبۆل) بۆ کارکردن و ژبانیکی باشت. ئەم کۆچه‌ره‌انه‌، هه‌مان ئەو چاره‌نووسه‌یان هه‌بووه‌، که‌ برودیل بۆ چپانشینه‌کانی ئه‌وروپا باسی ده‌کات، (په‌وه‌بوونه‌وه‌ی نامۆیی) و (جیاکاری) و (ژبان له‌ په‌راویزی شاره‌کاندا).

سێیه‌م: دیالیکتیکی چیا و ده‌شت

سه‌ره‌رای داپران، (چیا) و (ده‌شت) په‌یوه‌ندییه‌کی دیالیکتیکی و به‌رده‌وامیان هه‌یه‌. چپانشینه‌کان، به‌هۆی هه‌ژاری و سه‌ختی ژبانه‌وه‌، ناچارن به‌ره‌و ده‌شتاییه‌کان کۆچ بکه‌ن، جا چ کۆچیکی وه‌رزیه‌ی بێت (بۆ کارکردن له‌ کاتی دروینه‌دا) یان کۆچیکی هه‌میشه‌یی. ئەم کۆچه‌، شانۆی پیکدادانی دوو جیهانی جیاوازه‌.

برودیل ده‌لیت: «کاتیک شانه‌ی هه‌نگوین پر ده‌بێت، هه‌نگه‌کان ناچارن جێ به‌یڵن.» چپانشین وه‌ک (ئه‌ویتر) ده‌چیته‌ نێو شاره‌وه‌. جلوه‌رگه‌ ساده‌ و کۆنه‌که‌ی، شیوازی قسه‌کردنه‌ جیاوازه‌که‌ی و په‌فتاره‌ ساکاره‌که‌ی، ده‌یکاته‌ بابته‌ی گالته‌ و سووکایه‌تی خه‌لکی شار. ئەو زۆرجار کاره‌ قورس و که‌م داهاته‌کان ده‌کات، وه‌ک باربه‌ری له‌ به‌نده‌ره‌کان (وه‌ک خه‌لکی بێرگامۆ له‌ جینه‌وا)، ئاوفرۆشی له‌ شاره‌کان (وه‌ک گالیسییه‌کان له‌ مه‌درید)، یان کریکاری بێناسازی. ئەم پیکدادانه‌ کولتوورییه‌ به‌ره‌سته‌یی کۆمه‌لایه‌تی نوێ دروست ده‌کات، که‌ جیگه‌ی به‌ره‌سته‌ جوگرافییه‌که‌ ده‌گریته‌وه‌ و وا ده‌کات چپانشینه‌که‌ ته‌نانه‌ت له‌نێو شاریشدا، هه‌ر له‌ (جیهان) ه‌ جیاوازه‌که‌ی خۆیدا بژی^{۳۳}.

به‌هه‌مانشۆه‌ ژبانی سه‌خت و به‌ره‌مه‌می که‌م له‌پال هه‌ره‌شه‌ی دوژمن و پاگواستن، هه‌میشه‌

فاکتوری سهره کی بووه بۆ کوچی وهرزی و ههمیشه یی کورده کان به ره و شاره گه وره کانی ده و روبهر (وهک به غدا، موسل، تاران و تهسته نبول) بۆ کارکردن و ژيانیکی باشت. تهه کوچه رانه، ههمان تهو چاره نووسه یان هه بووه، که برودیل بۆ چانشینه کانی تهو روپا باسی ده کات، (پروبه پروبوونه وهی نامویی) و (جیاکاری) و (ژیان له پهراویزی شاره کاند).

تهه نجام:

- تیزی (نازادی چیاکان) ی فیرنان برودیل، تهه شیکاریه ک نییه بۆ میژوویه کی ماوه دریزی ده ریای ناوه راست، به لکو چوارچیویه کی تیوری زیندوو و کارایه، که تیشکیکی نوئی ده خاته سهر میژووی تهو گه لانه ی که چاره نووسیان به جوگرافیاوه گری دراوه. بۆ میژووی کورد، تهه تیورییه له چوارچیویه ک زیاتره، ئاوینه یه که که کورد ده توانیت وینه ی راسته قینه ی خوئی تیدا ببینیته وه. دوور لهو گپانه وه باوانه ی که زورجار پهراویزیان خستوه.
- برودیل یارمه تیمان ده دات، له وه تیبه گه ی که میژووی کورد، میژوویه کی پهراویز خراو نییه، به لکو میژوویه کی (ناوه ند) ی و ماوه دریزی له چوارچیویه ی (میژووی چیاکان) دا. تهو پیمان ده لیت که چون چیاکان نه ک تهه به رد و خاک بوون، به لکو تهو (بونیا) ده دریزی خایه نه بوون، که زمان، که لتوو، ناسنامه و پوچی به رگری کوردیان له ناو هه ناوی خویندا پاراستوه. به تیگه یشتن له لۆژیکی چیا، ئیمه له لۆژیکی میژووی کورد تیده گه ی، میژوویه ک که له سهر بنه مای دیالکتیکی نیوان (نازادی چیا) و (سته مکاری دهشت) نووسراوه ته وه. له کو تاییدا، ده توانین بلین که میژووی کورد باشتین به لگه ی زیندوو بۆ سه لماندنی تهو حه قیقه ته برودیلییه ی که بارون دو توت له سه ده ی هه ژده یه مدا نووسیویه تی: «به رزترین شوینه کان، به دریزی سهرده مه کان، ههمیشه په ناگه ی نازادی بوون».
- به تیگه یشتن له لۆژیکی چیا، ئیمه له لۆژیکی میژووی کورد تیده گه ی، میژوویه ک که له سهر بنه مای دیالکتیکی نیوان (نازادی چیا) و (سته مکاری دهشت) نووسراوه ته وه. تهه پیکدادانه به رده وامه، که له ریگه ی کوچ و پیکدادانی که لتوورییه وه به رجه سته ده بیت، بناغه ی ناسنامه و به رده وامی کورد پیکده هییت.
- له کو تاییدا، ده توانین بلین که میژووی کورد باشتین به لگه ی زیندوو بۆ سه لماندنی تهو حه قیقه ته برودیلییه ی که (بارون دو توت) له سه ده ی هه ژده یه مدا نووسیویه تی: «به رزترین شوینه کان، به دریزی سهرده مه کان، ههمیشه په ناگه ی نازادی بوون».

په راویزه کان:

۱. نازاد نه قشبه نندی: دهرباره ی ده سنی شانکردنی سنووری کوردستان، گوډفاری سیاستی ده ولی، ژماره (۲)، سته نته ری ستراتیجی کوردستان (ی.ن.ک)، هه ولیر، ۱۹۹۴، ل ۱۱.

۲. میهردادی ئیزه دی: چه رده باسیک له باره ی کوردانه وه، وه رگیړان: ئه مین شوان، ده زگای چاپ و په خشی سهرده م، چاپی یه که م، سلیمانی، ۲۰۰۷، ل ۴۱.

۳. کامهران محهمه د: فیرنان برودیل و گوتاری میژوووی، ل ۲۰۲ و دواتر، Cheng-chung Lai, Braudel's Historiography Reconsidered (Lanham, MD: University Press of America, 2004, p 4).

4. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of PhillipII, t: Sianreynolds, Vol 1, U.S.A, 1st printing, 1995, p 38.

۵. کامهران محهمه د: فیرنان برودیل و گوتاری میژوووی، ل ۲۰۶.

6. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of PhillipII, p 38.

7. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of PhillipII, p 38.

8. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of PhillipII, p 38.

۹. مانیفستوی شارستانی دیموکراتیک (کیشه ی کوردو ریگه چاره ی نه ته وه ی دیموکراتیک، کتیبی پینجه م، وه رگیړانی: لوقمان عه بدوللا، چ ۱، چاپخانه ی رهنج، ل ۸۳.

۱۰. کامهران محهمه د: فیرنان برودیل و گوتاری میژوووی، به ریوبه رییتی چاپ و بلاوکردنه وه ی سلیمانی، سلیمانی، ۲۰۱۲، ل ۲۵۲.

۱۱. بو زیاتر شاره زابوون به تیروانینه کانیا ن پروانه: کامهران محهمه د: په یوه ندی کورد و ئیسلام پامان له موسلمانبوونی کورد، گوډفاری خال، ژماره (۳)، سلیمانی، ۲۰۱۶، ل ۱۶ و دواتر.

۱۲. ئومید ئاشنا: پیره میرد و پیداجوونه وه یه کی نوی ژیان و به ره مه کانی، به رگی یه که م، ده زگای چاپ و بلاوکردنه وه ی ئاراس، چ ۲، هه ولیر، ۲۰۰۹، ل ۳۱۸، ۳۱۹.

۱۳. کامهران محهمه د: په یوه ندی کورد و ئیسلام پامان له موسلمانبوونی کورد، گوډفاری خال، ژماره (۳)، ل ۲۵.

14. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of PhillipII, p 39.

15. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of

FhillipII, p 39.

۱۶. بۆ زیاتر شاره‌زابوون پروانه: که‌مال نوری مه‌عرووف: چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژووی خه‌باتی خوله‌ پیزه (مه‌حموودخانی پیروژخان) و هه‌قاله‌کانی له‌ تیکۆشانی کوردایه‌تیدا، ئینستیتۆتی کوردستان، چاپی یه‌که‌م، قوم، ۲۰۱۹-۲۰۲۰.

۱۷. بۆ زیاتر شاره‌زابوون پروانه: به‌رزان حاجی برایم چه‌رمه‌گا: حاجی برایم چه‌رمه‌گا ژيله‌مۆ ونکراوه‌که‌ی شو‌پشی ئه‌یلول، چاپی یه‌که‌م، سلیمانی، ۲۰۲۴، ل ۱۹ و دواتر.

18. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Phil- lipII, p 40

۱۹. کیه‌کان تاقه‌ دۆستی ئیمه‌ن، وه‌رگێران: حاته‌می مه‌نبه‌ری، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، ۲۰۱۳.

۲۰. آنا گرین و کاتلین تروپ، خانه‌ های تاریخ: خوانشی انتقادی از تاریخ و نظریه‌ در سده‌ی بیستم، ترجمه‌ی به‌زاد کریمی (ته‌ران: نشر مرکز، ۱۴۰۰)، ص ۱۳۷.

21. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Phil- lipII, p 39 – 40

22. Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Phil- lipII, p 42.

۲۳. آنا گرین و کاتلین تروپ، خانه‌ های تاریخ: خوانشی انتقادی از تاریخ و نظریه‌ در سده‌ی بیستم، ص ۱۴۴.

سه‌رچاوه‌کان:

سه‌رچاوه‌کان به‌زمانی کوردی

۱) ئومێد ئاشنا: پیره‌مێرد و پێداچوونه‌وه‌یه‌کی نوێی ژیان و به‌ره‌مه‌کانی، به‌رگی یه‌که‌م، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، چ ۲، هه‌ولێر، ۲۰۰۹.

۲) به‌رزان حاجی برایم چه‌رمه‌گا: حاجی برایم چه‌رمه‌گا ژيله‌مۆ ونکراوه‌که‌ی شو‌پشی ئه‌یلول، چاپی یه‌که‌م، سلیمانی، ۲۰۲۴.

۳) تورد فالستروم: کیه‌کان تاقه‌ دۆستی ئیمه‌ن، وه‌رگێران: حاته‌می مه‌نبه‌ری، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، ۲۰۱۳.

۴) عه‌بدوڵلا ئۆجالان: مانیفستۆی شارستانی دیموکراتیک (کیشه‌ی کوردو رێگه‌چاره‌ی نه‌ته‌وه‌ی دیموکراتیک، کتێبی پێنجه‌م، وه‌رگێرانی: لوقمان عه‌بدوڵلا، چ ۱، چاپخانه‌ی په‌نج.

- (۵) کامهران محهمه‌د: فیرنان برؤدیل و گوتاری میژوویی، به‌رئوبه‌ریتی چاپ و بلا‌وکردنه‌وه‌ی سلیمانی، سلیمانی، ۲۰۱۲.
- (۶) که‌مال نوری مه‌عرووف: چه‌ند لاپه‌په‌یه‌ک له میژووی خه‌باتی خوله پیزه (مه‌حموودخانی پیرو‌زخان) و هه‌فاله‌کانی له تیک‌ؤشانی کوردایه‌تیدا، ئینستیتۆتی کوردستان، چاپی یه‌که‌م، قوم، ۲۰۱۹-۲۰۲۰.
- (۷) میهردادی ئیزه‌دی: چه‌رده باسیک له‌باره‌ی کوردانه‌وه، وه‌رگێران: ئه‌مین شوان، ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، چاپی یه‌که‌م، سلیمانی، ۲۰۰۷.

سه‌رچاوه‌کان به‌زمانی فارسی

- (۸) آنا گرین و کاتلین تروپ، خانه‌های تاریخ: خوانشی انتقادی از تاریخ و نظریه در سده‌ی بیستم، ترجمه‌ی بهزاد کریمی (تهران: نشر مرکز، ۱۴۰۰).

سه‌رچاوه‌کان به‌زمانی ئینگلیزی

- (9) Cheng-chung Lai, Braudel's Historiography Reconsidered (Lanham, MD: University Press of America, 2004)
- (10) Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Phillip II, t: Sianreynolds, Vol 1, U.S.A, 1st printing, 1995.

گۆفاره‌کان

- (۱۱) ئازاد نه‌قشبه‌ندی: ده‌ربه‌ره‌ی ده‌سنیشانکردنی سنووری کوردستان، گۆفاری سیاسه‌تی ده‌ولی، ژماره (۲)، سه‌نته‌ری ستراتیجی کوردستان (ی.ن.ک)، هه‌ولێر، ۱۹۹۴.
- (۱۲) کامهران محهمه‌د: په‌یوه‌ندی کورد و ئیسلام پامان له موسلمانبوونی کورد، گۆفاری خاڵ، ژماره (۳)، سلیمانی، ۲۰۱۶.

**ئەفسانەى وه‌سیه‌تنامه‌ى هه‌سه‌ن خه‌یرى له
م‌ی‌ژووی هاوچه‌رخى کورد دا
«به‌شى یه‌که‌م»**

نووس‌ینى:

**پ. د. عوسمان عه‌لى / زانکۆى سه‌لاحه‌دین
ئەدیبه‌ موحه‌مه‌د خ‌ضر خ‌وش‌ناو
/ قوتابى ماسته‌ر**

ئه‌فسانه‌ی وه‌سیه‌تنامه‌ی حه‌سه‌ن خه‌یری له میژووی هاوچه‌رخ‌ی کورد دا «به‌ش‌نی یه‌که‌م»

نووس‌ینی:

پ. د. عوس‌مان عه‌لی / زان‌کۆی سه‌لاحه‌دین
ئه‌دیبه‌ موحه‌مه‌د خ‌ضر خۆشناو / قوتابی ماسته‌ر

پ‌شه‌کی:

له‌ ناوه‌نده‌کانی ئه‌کادیمی و سیاسی و ته‌نانه‌ت جه‌ماوه‌ریشدا مشتوم‌پ له‌سه‌ر ئه‌وه‌ هه‌یه‌ که‌ حه‌سه‌ن خه‌یری ئه‌وه‌نه‌ی خ‌یانه‌ت و په‌ش‌یمانی ب‌یت. هه‌ند‌یک وه‌ک پ‌اله‌وان‌یک‌ی نه‌ته‌وه‌یی و شه‌ه‌ید بۆ کوردایه‌تی سه‌یری ده‌که‌ن. هه‌ند‌یک ده‌نگۆش له‌ ناوه‌ندی پ‌ۆش‌نبیری و سیاسی کورددا باس له‌ بوونی وه‌سیه‌تنامه‌یه‌که‌ ده‌که‌ن که‌ له‌دوای خۆی به‌ج‌یی ه‌یشتوه‌، که‌ له‌ ش‌یوه‌ی نه‌ریت‌یک‌ی زاره‌کیدا هاتۆته‌ خواره‌وه‌ بۆ ئ‌یمه‌، که‌ دوای مرد‌نی نووس‌راوه‌. جه‌وه‌ه‌ری ئ‌هم وه‌سیه‌تنامه‌یه‌، که‌ له‌ خواره‌وه‌ باسی ده‌که‌ین، ئ‌ه‌وه‌یه‌ که‌ ناوبراو په‌ش‌یمان بووه‌ته‌وه‌ له‌ هه‌لۆیسته‌ سیاسیه‌کانی پ‌ش‌ووی و پ‌ال‌پ‌شتیکرد‌نی مسته‌فا که‌مال.

نووس‌ه‌ر پ‌یی وایه‌ ئ‌هم وه‌سیه‌تنامه‌یه‌ ه‌یچ بنه‌ما و به‌ل‌گه‌نامه‌یه‌کی نییه‌ بۆ پ‌ش‌تراست‌کرد‌نه‌وه‌ی. ج‌گه‌ له‌وه‌ش مشتوم‌پ‌ه‌کانی ده‌وری کاره‌کته‌ری حه‌سه‌ن خه‌یری له‌ ده‌وری ئ‌ه‌وه‌ ده‌س‌پ‌ر‌یت‌ه‌وه‌ که‌ ئ‌ایا ئ‌ه‌و ناسیۆن‌الیستیکی د‌ل‌سۆزی کورد بووه‌ یان خ‌یانه‌ت‌کار و لایه‌نگ‌ری موسته‌فا که‌مال بووه‌ و له‌ بنه‌ره‌ت‌دا له‌سه‌ر بنه‌مای ساخته‌که‌ سایه‌تیه‌که‌ی دامه‌زراوه‌. ئ‌ه‌و سه‌ر به‌ کوردانی زازا بووه‌ و خه‌ل‌کی د‌یر‌سیمه‌ و عه‌له‌وی بووه‌، بۆیه‌ باوه‌ر‌ی به‌ ناسیۆن‌الیزمی کورد نه‌بوو و د‌اکۆکی‌کار‌یک‌ی کوردستانی سه‌ربه‌خۆ نه‌بوو. به‌ل‌ام ئ‌ه‌و بۆ ئ‌ه‌وه‌ی که‌ عه‌له‌وییه‌کان له‌ چوارچ‌یوه‌ی ده‌وله‌ت‌یک‌ی نه‌ته‌وه‌ییی تورك‌یی د‌یموکراسی و عه‌لمانی‌دا مافه‌کانی خۆیان به‌ده‌سته‌ب‌ه‌ی‌ن، کار و ت‌یکۆشانی کرد. به‌ل‌ام د‌واجار ناو‌م‌ید‌ بوو، تا د‌وا پ‌ۆژی ژیا‌نی له‌ قسه‌ و کرده‌وه‌کانیدا به‌رده‌وام بوو و ه‌یچ په‌ش‌یمانییه‌ک له‌ هه‌لۆیسته‌ سیاسی و فیک‌رییه‌کانی نادۆزینه‌وه‌. به‌ل‌ام له‌ سا‌لی ١٩٢٥ به‌ پر‌یاری داد‌گای سه‌ربه‌خۆیی به‌ تۆمه‌تی پ‌شتیوانی له‌ شۆرش‌ی ش‌یخ سه‌عید له‌ س‌یداره‌ درا. حکومه‌ته‌که‌ی مسته‌فا که‌مال ده‌یزانی حه‌سه‌ن خه‌یری ناسیۆن‌الیستی کورد نییه‌، به‌ل‌ام له‌به‌ر دوو هۆکار له‌ س‌یداره‌ درا: پ‌ش‌تر د‌ژایه‌تی ویستی مسته‌فا که‌مالی بۆ قۆرخ‌کرد‌نی ده‌سه‌ل‌ات له‌ په‌رله‌ماندا کرد‌بوو، هه‌روه‌ها به‌ش‌داری له‌ پار‌تی ئۆپۆزیسیۆنی تورك‌یا کرد‌بوو، که‌ د‌ژایه‌تی پار‌تی گه‌لی تورك‌یای د‌ل‌سۆزی مسته‌فا که‌مال ده‌کرد. له‌ س‌یداره‌دانی ئ‌ه‌ویش به‌ش‌یک بوو له‌ پ‌یلانی مسته‌فا که‌مال بۆ له‌ناوبرد‌نی نه‌یارانی سیاسی خۆی به‌ قۆستنه‌وه‌ی شۆرش‌ی ش‌یخ سه‌عید. حه‌سه‌ن جه‌مۆی نووس‌ه‌ر له‌ تو‌یژینه‌وه‌یه‌کی دا که‌ ده‌رباره‌ی (حه‌سه‌ن خه‌یری) به‌ناو‌نیشانی «بروسکه‌ی لۆزان و حه‌سه‌ن خه‌یری»¹ نووسیویه‌تی،

ده‌لێت: تۆمه‌تبار کردنی ئەم سیاسەتمەدارە ی کورد له‌ ده‌رسیم به‌وه‌ی ناپاکی (خیانەت) ی کردووه‌، چیرۆکیکی پوچ و بێ بنه‌مایه‌ و «چیرۆکیکی زاره‌کییه‌ که‌ ده‌یان ساڵه‌ ده‌ستاو ده‌ستی پێده‌کری‌ت، له‌م ساڵانه‌ی دواییشدا بۆ مه‌به‌ست و ئامانجی سیاسی به‌شیوه‌یه‌کی چڕ و پڕ به‌کاره‌ێنراوه‌ و قۆستراوه‌ته‌وه‌، ئەمه‌ش گوزارشت و ده‌ربڕینی که‌ هێما و ئاماژه‌یه‌ بۆ دا‌برانی دزیوی عه‌قل له‌ بیرکردنه‌وه‌.» جه‌مۆ ده‌قی چیرۆکه‌کی هێناوه‌ و خستوو یه‌تیه‌روو به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌:

له‌ ساڵی ۱۹۲۳ زایینی، له‌ سه‌رو به‌ندی دانوستاندنه‌کانی ئیوان تورکیا و ئەوروپا بۆ واژووکردنی په‌یماننامه‌ی لۆزان، به‌رپرسانی ده‌وله‌تی تورکیا رووبه‌رووی کۆسپ و ئاسته‌نگی راسته‌قینه‌ بوونه‌وه‌ که‌ له‌لایه‌ن ده‌وله‌تانی ئەوروپیه‌وه‌ دروست ده‌کران. به‌رپرسه‌ ئەوروپیه‌کان په‌تیا ن کردووه‌ واژوو له‌سه‌ر ڕێککه‌وتنه‌نامه‌که‌ بکه‌ن و تیا ن لێره‌دا گه‌لی کورد و خاکی کورد له‌ ڕۆژه‌ه‌لاتی تورکیا بوونیا ن هه‌یه‌. ئەگه‌ر ئێمه‌ وه‌ک به‌رپرسانی ئەوروپا واژوومان له‌سه‌ر ئەو ڕێککه‌وتنه‌نامه‌یه‌ کرد ئەوا ئەوان چیا ن به‌سه‌ر دی‌ت؟ له‌ وه‌لامدا به‌رپرسانی تورک به‌ ئەوروپیه‌کانیا ن ڕاگه‌یا نده‌ که‌ تورکیا ته‌نها ده‌وله‌تی تورکه‌کان نییه‌، به‌لکۆ ده‌وله‌تی تورک و کورده‌کانه‌، هه‌ر دوو گه‌له‌که‌ به‌رپاریا ن داوه‌ به‌یه‌که‌وه‌ بژین. به‌لام به‌رپرسه‌ ئەوروپیه‌کان باوه‌ریا ن به‌م بانگه‌شه‌ و پروپاگه‌ندانه‌ی به‌رپرسه‌ تورکه‌کان نه‌کرد. سه‌روکی شاندی تورکی که‌ عیسمه‌ت پاشا بوو، هانا ی بۆ که‌مال ئەتاتورک برد و پێی ڕاگه‌یا نده‌: ئەگه‌ر بارودۆخه‌که‌ به‌م شیوه‌یه‌ به‌رده‌وام بێ، ئەوا ده‌وله‌تییکی کوردی بنیا ت ده‌نرێ. له‌به‌ر ئەمه‌ زۆر پێویسته‌ کار بکری بۆ ئەوه‌ی که‌ قه‌ناعه‌ت به‌ ئەوروپیه‌کان به‌یئری‌ت که‌ کورد و تورک به‌یه‌که‌وه‌ ده‌ژین.

مسته‌فا که‌مال ئەتاتورک بانگه‌یشتی حه‌سه‌ن خه‌یری کرد (که‌ نوێنه‌ری کوردی که‌ نوێنه‌رایه‌تی ویلایه‌تی دی‌رسیمی ده‌کرد) و داوا ی لێکرد جل و به‌رگی کوردی بپۆشی‌ت و به‌یه‌که‌وه‌ بچه‌ نه‌رله‌مانی تورکیا، تا پیا شانی ڕۆژنامه‌ و شانه‌ بیانییه‌کان بده‌ن که‌ حکومه‌تی تورکی دانی ناوه‌ به‌ نه‌ته‌وه‌، زما ن و که‌لتووری کورده‌دا. داوتر ئەتاتورک داوا ی له‌ حه‌سه‌ن خه‌یری کرد بروسکه‌یه‌کی هاوشیوه‌ بۆ لۆزا ن بنی‌ری‌ت. جه‌مۆ زیاتر له‌وباره‌وه‌ ده‌خاته‌روو ده‌لێت: حه‌سه‌ن خه‌یری هه‌لسا به‌ ناردنی بروسکه‌که‌، بۆیه‌ به‌پێی ئەو بروسکه‌یه‌ی له‌لایه‌ن حه‌سه‌ن خه‌یریوه‌ په‌وانه‌کرا ئەوا ده‌سه‌لاتدارانی ئەوروپی ڕێککه‌وتنه‌نامه‌ی لۆزا نیا ن واژوو کرد. به‌مه‌ش «خه‌ونی سه‌ربه‌خۆیی کورده‌ستا ن له‌ گۆڕ نرا». به‌شیوه‌یه‌کی چڕ و پڕ و مه‌به‌ستدار و ئاراسته‌کرا و بازاری ئەم گێڕانه‌وه‌یه‌ گه‌رم کرا و په‌واجی پێ درا. ته‌نانه‌ت ئەم گێڕانه‌وه‌یه‌ بووه‌ ئامرا یێک بۆ چا‌وبه‌ستنی و بیر نه‌کردنه‌وه‌ له‌وه‌ی به‌پراستی روویداوه‌ له‌ ماوه‌ی ئەو قۆناغه‌ی که‌ زۆر هه‌ستیا ر و ناسه‌قامگیا ر و شه‌ل‌ژا و بووه‌ له‌ میژووی نوێی کورده‌دا. هه‌روه‌ها جه‌مۆ ده‌نووسی: «ئایا به‌پراستی هه‌یج نه‌هامه‌تییه‌کی مه‌عریفی له‌وه‌ زیاتره‌ که‌ په‌یماننامه‌ی لۆزا ن کورت بکری‌ته‌وه‌ له‌ شه‌روا لی حه‌سه‌ن خه‌یری له‌ گه‌ل نامه‌ ته‌له‌گرافییه‌که‌یدا؟». نووسه‌ر زیاتر له‌و باره‌وه‌ ده‌دو‌یت و ده‌لێت: لێره‌دا گێڕانه‌وه‌یه‌کی هه‌لبه‌سترا و هه‌یه‌ له‌سه‌ر

زمانی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری، ناوه‌رۆکه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری له‌به‌رده‌م په‌تی س‌ی‌داره چه‌ند وش‌ه‌یه‌کی بۆ ئاینده ده‌رب‌ریوه و وتویه‌تی: (وه‌سیه‌تی من ئه‌وه‌یه گۆره‌که‌م له‌سه‌ر پ‌ر‌ی‌گ‌ایه‌ك داب‌ن‌ن که کورد پ‌ن‌یدا ت‌ی‌ب‌ه‌رن، تا ه‌هر کورد‌ن‌ک به‌و پ‌ر‌ی‌گ‌ه‌یه‌دا ب‌روات ئه‌وا ت‌ف‌ی‌ک‌م پ‌ن‌دا ب‌کات). ئه‌م وته‌یه کۆنه و به‌ش‌ی‌که له که‌له‌بووری میلیلی کوردی و له‌سه‌ر که‌س‌ایه‌ت‌یه‌کی دیاریک‌راو ج‌ی‌به‌ج‌ی ناب‌یت. له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی ه‌ه‌مان ئه‌م وته‌یه له‌بنه‌رته‌دا دراوته پ‌ا‌ل ئا‌غ‌ای کوردی که ناوی جه‌م‌یل چه‌تۆیه. جا له‌یه‌ک‌ن‌ک له‌گ‌ی‌رانه‌وه به‌رب‌لاوه‌کان له‌باره‌وه‌ی دوا ساته‌کانی ژ‌ی‌انی جه‌م‌یل چه‌تۆ و پ‌ش‌ ئه‌وه‌ی ب‌چ‌ن‌ته سه‌ر سه‌کۆی س‌ی‌داره له‌ سا‌لی ۱۹۲۵ز، ئه‌وا گوا‌یه وه‌سیه‌تی کردووه که گۆره‌که‌ی له‌ای خ‌ا‌لی به‌یه‌که‌گ‌یش‌تنی ه‌وت گون‌دی کوردی ب‌ی تا ئه‌و خ‌ه‌ل‌که‌ی له‌و‌یدا و به‌ لای گۆره‌که‌یدا ت‌ی‌ده‌په‌رن، تف به‌ گۆره‌که‌یدا ب‌که‌ن و ب‌ل‌ن: «ئای جه‌م‌یل چه‌تۆ چه‌ند که‌س‌ن‌کی گۆ‌ی‌د‌ر‌ی‌ژ (که‌ر) بو‌یت»^۲.

سه‌باره‌ت به‌ وته‌یه‌ی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری له‌سه‌ر سه‌کۆی س‌ی‌داره که وتویه‌تی: «ئه‌ی گ‌ه‌لی کورد! په‌ند و ئامۆ‌ژ‌گ‌اریه‌کم ل‌ی وه‌رب‌گ‌رن، زۆر و‌ریا بن فریو نه‌خۆن به‌ وش‌ه‌ی ناموس و شه‌ره‌ف که که‌مال‌یه‌کان زۆر دووباره‌ی ده‌که‌نه‌وه و ده‌ری ده‌بن»^۳. ئه‌م وته‌یه له‌لایه‌ن جه‌ود‌ه‌ت کوناکه‌وه نووس‌راوه، که یه‌ک‌ن‌که له‌ئ‌ه‌ندامانی خان‌ه‌واده‌ی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری، که به‌ش‌ن‌ک بوو له‌ه‌ه‌لم‌ه‌ت‌ن‌کی چه‌پ‌گ‌ه‌رای‌ی د‌ژ‌ی که‌مال‌یه‌کان له‌ سا‌لی ۲۰۱۱ زاینی که له‌ سه‌روبه‌ندی ه‌ه‌ل‌ب‌ژ‌اردنه‌کانی تورکیادا بوو، نووس‌ه‌ر ویستی که‌مال کل‌ی‌چ‌دار ئۆغ‌لۆ ه‌ه‌راسان ب‌کات، که ئه‌و کات سه‌رۆ‌کی ح‌یز‌بی گ‌ه‌لی کۆماری (ح‌یز‌بی مسته‌فا که‌مال) بوو. ئه‌م گ‌ی‌رانه‌وه‌یه دوا‌ی ۱۰۰ سا‌ل^۴ له‌لایه‌ن یه‌ک‌ن‌که له‌ نه‌وه‌کانی ه‌ی‌چ راست‌یه‌کی م‌ی‌ژ‌ووی بۆ نیه‌.

شایه‌نی باسه؛ ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری و سه‌رکرده‌کانی کورد له‌ داد‌گ‌ایه‌کی ئ‌م‌ایش‌ی (و ب‌ی ناوه‌رۆک) و نه‌پ‌نی دا داد‌گ‌ایی کران و ه‌ی‌چ گ‌ه‌واه‌ی‌ده‌ر و شاه‌ی‌د‌ن‌ک ئ‌اماده‌یی داد‌گ‌ایی کردنه‌که‌یان نه‌بوو. ه‌ه‌روه‌ک که‌سه نزیکه‌کانی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری و ئ‌ه‌وانه‌ی له‌ ده‌وری بوون پ‌ش‌ ئه‌وه‌ی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری به‌ری، ئ‌ه‌وا به‌ ته‌واوه‌تی ئ‌ه‌م گ‌ی‌رانه‌وه‌یان په‌ت کردۆته‌وه که دراوته پ‌ا‌لی^۵. ئ‌امانج له‌م تو‌ی‌ژ‌ینه‌وه‌یه خ‌ستنه‌پ‌رووی روونکردنه‌وه‌ی زیاتره له‌باره‌ی ئ‌ه‌و پ‌ا و بۆ‌چ‌و‌نانه‌ی ه‌س‌ه‌ن جه‌مۆ بۆی چوو. سه‌رحه‌ت خ‌ا‌لس تو‌ی‌ژ‌ه‌ری کوردی له‌ ت‌ی‌ژ‌ینه‌وه‌یه‌کی ئ‌ه‌کادیمی به‌ل‌گ‌ه‌دار و سه‌لم‌ی‌تراو به‌ سه‌رچاوه‌ی به‌هادار و ره‌سه‌ن که له‌سه‌ر پ‌ن‌گ‌ه‌ی (BirGün) جه‌خت ده‌کاته‌وه له‌سه‌ر ئ‌ه‌وه‌ی ه‌س‌ه‌ن جه‌مۆ بۆ‌چ‌ووه، به‌وه‌ی ه‌ی‌چ وه‌سیه‌ت‌ن‌کی ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری به‌وش‌ی‌وه‌ی ده‌ستاوده‌ستی پ‌ن‌ده‌کر‌ی له‌ ناوه‌نده سیاسییه کوردیه‌کان و تو‌ی‌ژ‌ینه‌وه په‌یوه‌ند‌ی‌داره‌کان بوونی نیه‌». که‌واته تو‌ی‌ژ‌ینه‌وه‌که‌مان زیاده‌یه‌کی دیکه‌یه که ج‌یا‌ر‌ن‌کی دیکه جه‌خت له‌سه‌ر ئ‌ه‌و ده‌کاته‌وه که تو‌ی‌ژ‌ه‌ران پ‌ی‌ی گ‌ه‌شتوون له‌ هاوش‌ی‌وه‌ی ه‌س‌ه‌ن جه‌مۆ له‌ تو‌ی‌ژ‌ینه‌وه‌ی ناوبراو و تو‌ی‌ژ‌ینه‌وه‌ی سه‌رحه‌ت خ‌ا‌لس:

SERHAT HALİS , “Post-Truth tarihçilik bağlamında Hasan Hayri Bey’in

son sözleri ve gerçekler “ https://www.birgun.net/haber/post-truth-tarih-cilik-baglaminda-hasan-hayri-beyin-son-sozleri-ve-gercekler-239490#google_vignette 8-12-2018

تو‌ی‌ژ‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ه‌م‌ان به‌ش‌ی‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی گ‌ش‌ت‌ی‌ل‌ه ه‌ی‌ل‌ه گ‌ش‌ت‌ی و س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی‌دا ک‌ۆ‌ک‌ه له‌گ‌ه‌ل‌ه ئ‌ه‌و‌ه‌ی
تو‌ی‌ژ‌ه‌ری ت‌ور‌ک‌ی ئ‌ی‌چ. ج‌ا‌غ‌ل‌ی‌ان له تو‌ی‌ژ‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ی‌دا پ‌ی‌ی گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌ه:
H ÇAĞLAYAN “TÜRK SİYASAL HAYATINDA DERSİM MEBUSU
...“ HASAN

2024... < The Journal of Social Sciences .<https://www.sobider.com>

تو‌ی‌ژ‌ه‌ر له‌م تو‌ی‌ژ‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ه‌دا ده‌گ‌اته ه‌ه‌م‌ان ئ‌ه‌و ده‌ر‌ئ‌ه‌ن‌ج‌ام‌ان‌ه‌ی ه‌ه‌ر دوو تو‌ی‌ژ‌ه‌ری ت‌ور‌ک‌ی پ‌ی‌ی
گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌ن س‌ا‌ف‌اش س‌ی‌ر‌ت‌ی‌ل و س‌ا‌ل‌ح ئ‌ه‌ک‌ی‌ی‌ل (Savaş SERTEL – Salih AKYEL) پ‌ی‌ی گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌ن.
ه‌ه‌ر دوو تو‌ی‌ژ‌ه‌ری نا‌و‌بر‌او تو‌ی‌ژ‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ه‌ی‌ان له‌ب‌ار‌ه‌ی ر‌ۆ‌ل‌ی ح‌ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری له پ‌ه‌ر‌ل‌ه‌م‌انی ت‌ور‌ک‌یا
ئ‌ام‌اده‌کرد به نا‌و‌ن‌ی‌ش‌انی:

Savaş SERTEL Salih AKYE, I. TBMM’DEKİ DERSİM MİLLETVEKİLLERİ
www.researchgate.net · publication · 343858851_I_TBMMI,VE FAALİYETLERİ
TBMM’DEKİ DERSİM MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ

ه‌ه‌ر دوو نو‌وس‌ه‌ری نا‌و‌بر‌او له تو‌ی‌ژ‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ه‌ی‌ان‌دا ک‌ه به‌ل‌گ‌ه‌دار ک‌را‌وه به ک‌ۆ‌ن‌و‌وس و
و‌ه‌ق‌ائ‌ی‌ه‌ک‌انی پ‌ه‌ر‌ل‌ه‌م‌انی ت‌ور‌ک‌یا ب‌ۆ‌چ‌و‌ن‌ی‌ان و‌ای‌ه ک‌ه ح‌ه‌س‌ه‌ن خ‌ه‌ی‌ری ئ‌ه‌ند‌ام پ‌ه‌ر‌ل‌ه‌م‌ان ه‌ی‌چ خ‌ه‌م
و خ‌ه‌ی‌ا‌ل‌ئ‌ی‌کی ک‌ور‌د‌س‌ت‌انی ن‌ه‌ب‌و‌وه و ز‌ۆ‌ر‌ب‌ه‌ی چ‌الا‌ک‌ی‌ی‌ه‌ک‌انی له ده‌و‌ری خ‌ز‌م‌ه‌ت‌ک‌رد‌نی ع‌ه‌ل‌ه‌و‌ی‌ی‌ه‌ک‌ن له
ده‌ر‌س‌ی‌م ده‌خ‌و‌ل‌ای‌ه‌وه.

ه‌ه‌ر ب‌ۆ‌ی‌ه به پ‌ی‌و‌ی‌ستی ده‌ز‌ان‌ی‌ن به‌ه‌ه‌م‌ان ش‌ی‌وه ر‌ۆ‌ش‌ن‌ای‌ی ب‌خ‌ه‌ی‌ن‌ه‌س‌ه‌ر و‌ه‌س‌ی‌ه‌تی ح‌ه‌س‌ه‌ن
خ‌ه‌ی‌ری له باش‌و‌وری ک‌ور‌د‌س‌ت‌ان، له پ‌ی‌ن‌او ل‌اد‌انی ئ‌اش‌وب و ده‌ر‌د‌ی‌ک له ئ‌اش‌وب و ده‌ر‌ده‌ک‌انی ع‌ه‌ق‌ل‌ی
ک‌ور‌دی، ئ‌ه‌و‌ی‌ش پ‌ش‌ت‌ب‌ه‌س‌ت‌ن‌ی‌ه‌تی به ئ‌ه‌ف‌س‌ان‌ه له ت‌ی‌گ‌ه‌ی‌ش‌تن له ر‌و‌ود‌او‌ه م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان، له ج‌ی‌ات‌ی
پ‌ی‌ش‌ک‌ه‌ش ک‌رد‌نی ش‌ی‌کار‌ی و ش‌ر‌ۆ‌ف‌ه‌ی ت‌ۆ‌ک‌م‌ه و ر‌ه‌س‌ه‌نی ز‌ان‌س‌تی. ب‌ۆ‌ ز‌ان‌ی‌اری؛ ئ‌ی‌م‌ه ن‌ک‌ۆ‌ل‌ی له‌وه ن‌اک‌ه‌ی‌ن
ک‌ه ئ‌ه‌ف‌س‌ان‌ه‌ک‌ان ر‌ۆ‌ل‌ئ‌ی‌کی گ‌ر‌نگ ده‌گ‌ی‌رن له به‌ه‌ی‌ز‌ک‌رد‌نی ه‌ه‌س‌تی ن‌ی‌ش‌ت‌م‌انی له م‌ی‌ژ‌و‌وی گ‌ه‌ل‌ان‌دا،
به‌ل‌ام پ‌ی‌و‌ی‌سته ئ‌ه‌و ئ‌ه‌ف‌س‌ان‌ه‌ پ‌ش‌ت ب‌ه‌س‌تن به ش‌ت‌ی‌ک و به‌ش‌ی‌ک له ر‌اس‌تی و ح‌ه‌ق‌ی‌ق‌ه‌ت^۶. چ‌الا‌ک‌وان‌ه
ک‌ور‌ده‌ک‌ان له ک‌ۆ‌ت‌ای‌ی س‌ه‌ده‌ی ن‌ۆ‌ز‌ده‌م و د‌و‌ای ج‌ه‌ن‌گی ی‌ه‌ک‌ه‌می ج‌ی‌ه‌انی (ر‌ه‌و‌ا‌ج‌پ‌ی‌ده‌ر‌انی ک‌ور‌د‌ای‌ه‌تی)
ک‌ه‌م ئ‌ه‌ز‌م‌و‌ونی م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ان ه‌ه‌ب‌وو، ب‌ۆ‌ی‌ه ک‌ه‌وت‌ن‌ه ه‌ه‌ل‌ه‌وه له ه‌ه‌ل‌ب‌ژ‌ارد‌نی ه‌ی‌ما و پ‌ی‌ش‌ه‌ن‌گ‌ه‌ک‌ان.
له‌ب‌ه‌ر‌ئ‌ه‌م‌ه ده‌ی‌ان‌ب‌ی‌ن‌ی‌ن ئ‌ه‌ف‌س‌ان‌ه به‌ش‌ی‌و‌ه‌ی‌ه‌ک به‌کار‌ده‌ه‌ی‌ن‌ن ک‌ه ن‌ه‌ک ه‌ه‌ر خ‌ز‌م‌ه‌ت به ب‌ی‌ر و ه‌ز‌ری
ن‌ی‌ش‌ت‌م‌انی ن‌اک‌ات، به‌ل‌کو ده‌ش‌ی‌ش‌ی‌و‌ی‌ن‌ی‌ت. ج‌ا ب‌ۆ‌ ن‌م‌و‌ونه ده‌ی‌ان‌ب‌ی‌ن‌ی‌ن ک‌او‌ه‌ی ئ‌اس‌ن‌گ‌ه‌ر له م‌ی‌ژ‌و‌وی ک‌ۆ‌ن،
ک‌ه ر‌ۆ‌ل‌ی ه‌ه‌ب‌وو له له‌نا‌و‌ب‌رد‌نی ئ‌ی‌م‌پ‌ر‌ات‌ۆ‌ری‌ه‌تی م‌ادی ک‌ور‌دی به ک‌وش‌تن‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ی‌ال (ز‌و‌ح‌اک) ک‌ه ک‌ۆ‌تا

ئیمپراتۆری کوردی بووه و پێگهی خۆشکردوووه بۆ دروستکردنی ئیمپراتۆریه تی فارسی، که چی ئەم ئەفسانەیهی (کاوهی ئاسنەر) به پێچهوانه‌ی هه‌موو راستیه‌کان به‌کارده‌هێنن بۆ پālپشتی کردنی هزری نه‌ته‌وه‌ییی کوردی⁷. له هه‌مان کاتدا پێهر و پێشه‌نگه‌کانی بیر و هزری نه‌ته‌وه‌یی هه‌ول ده‌دن له که‌سایه‌تی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی بده‌ن، که دوژمنه‌کان به‌ر له دوسته‌کانی دانیان بنه‌وه‌دا ناوه که بلیمه‌تترین که‌سی سه‌ربازی، سیاسی بووه و پیاوی ده‌وله‌تداری بووه له جۆری ده‌گمه‌ن و ناوازه، هه‌روه‌ها نموونه‌یه‌کی چاک بووه له به‌ها و ئەخلاق و په‌وشتی به‌رزیه‌ی مروی⁸. ئەوه‌ی نامۆیه ئەوه‌ی که ده‌سته‌بژێری هزری و سیاسی له گه‌لانی موسلمان هه‌ول به‌کاره‌ینان و ده‌سته‌مۆکردنی ئەو پاشخانه ده‌وله‌مه‌ند، که له‌پوره‌ میژووویه‌ی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی بده‌ن بۆ به‌هێزکردنی هه‌ستی نیشتمانپه‌روه‌ری له‌لای ئەندامانی نه‌ته‌وه‌که‌یان.

له‌به‌رئه‌وه‌ی ئیمه‌ وای ده‌بینین که ئەو گێڕانه‌وه‌یه‌ی بوونی هه‌یه له ئەده‌بیاتی کوردی له‌باره‌ی هه‌سەن خه‌یری ئەفسانەیه‌که ده‌ستاو ده‌ستی پێده‌کری‌ت له ناو ناوه‌نده سیاسییه کوردیه‌یه‌کاندا، هاو‌شیوه‌یه له‌گه‌ڵ ئەفسانەکه‌ی مه‌لای خه‌تی، که بۆ مه‌به‌ستی ئایدۆلۆژی و سیاسی زۆر به‌کارده‌هێن‌ی. ئەم دۆخه‌ش گوزارشتی‌کی دیکه‌یه له ده‌سته‌وه‌ستانی و بی‌توانایی عه‌ق‌لی به‌شیک له نووسه‌ره کورده‌کان له پێشکه‌ش کردنی شیکارییه‌کی قو‌ل و بابه‌تی بۆ چه‌ند بارودۆخیکی تایبه‌ت، وه‌ک ساده‌کردنه‌وه‌ی پرسه ئالۆزه‌کان له‌باره‌ی هۆکاره‌کانی شکسته‌ینانی شۆرشه کردیه‌یه‌کان و گێڕانه‌وه‌یان بۆ ناپاکی (خیانه‌ت)‌ی سه‌رکرده‌کان و که‌سه‌کان، ئەمه‌ش ئەوه‌یه که هه‌ندی‌ک له سه‌رکرده و ئەکادیمییه کوردیه‌یه‌کان له‌سه‌ری راهاتوون. بۆ نموونه: مامۆستا که‌مال مه‌زه‌هر شکستی بزوتنه‌وه‌ی شیخ مه‌حمود له سال‌ی ۱۹۱۹ زاینی ده‌گێڕێته‌وه بۆ ناپاکی (خیانه‌ت)‌ی مشیر ئاغای هه‌مه‌وه‌ند، به‌لام دوا‌ی چوار ده‌یه له‌م بۆچوونه‌ی پاشگه‌زبووه‌وه و وتی ئەمه هه‌له‌یه‌کی به ئەنقه‌ست و به مه‌به‌ست نه‌بووه. هه‌روه‌ها هه‌ندی‌ک له تو‌یژه‌ران هه‌ن پێیان وایه شکستی بزوتنه‌وه‌ی به‌درخان له سال‌ی ۱۹۴۷‌ی زاینی له بو‌تان تا ئاستی‌کی زۆر ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ ناپاکی (خیانه‌ت)‌ی یه‌زان شی‌ری ئاموزا‌که‌ی. له‌کاتی‌که‌دا که‌وتن و شکسته‌ینانی ئەو شۆرشانه ده‌گه‌ڕێنه‌وه بۆ چه‌ند بابه‌تیکی خودی و هۆکار و کۆمه‌لی‌ک پالنه‌ری زۆری نیوده‌وله‌تی، ناپاکی هۆکاری‌کی سه‌ره‌کی نه‌بووه له شکسته‌ینانی ئەم شۆرش و بزوتنه‌وانه‌دا. ئیمه گه‌نگه‌شی ئەم بابه‌ته‌مان کردوو به ئەنجامدانی چه‌ند تو‌یژینه‌وه‌یه‌کی پشت ئەستور به به‌لگه‌نامه‌ی میژوویی له دوو تو‌ی کتێبه‌که‌مان به ناوی «تو‌یژینه‌وه‌گه‌لی‌ک له‌باره‌ی بزوتنه‌وه‌ی کوردیه‌یه‌ هاوچه‌رخه‌کان: دراست‌ات فی الح‌رکه‌ الکوردیه‌ المعاص‌ره» که له سال‌ی ۲۰۰۹ زاینی له هه‌ولێر له چاپ دراوه.

ئیمه له‌م تو‌یژینه‌وه‌یه‌ماندا هه‌مان بۆچوونی نووسه‌ران هه‌سەن جه‌م‌ و و. غلیان و سه‌رحه‌ت خالسمان هه‌یه که هه‌سەن خه‌یری هه‌یج وه‌سیه‌تی‌کی نه‌نووسیوه وه‌ک ئەوه‌ی له‌باره‌یه‌وه‌ ب‌لاوکراوه‌ته‌وه و ئەو گێڕانه‌وه‌یه که په‌واجی پێدراوه پشت به هه‌یج راستیه‌ی میژوویی نابه‌ست‌ی.

حه‌سه‌ن خه‌یری یه‌ک‌یک نه‌بووه له بانگه‌شه‌کارانی سه‌ربه‌خ‌و‌یی کوردستان، به‌ل‌کو یه‌ک‌یک بووه له به‌رگریکاره به‌ه‌یزه‌کان له کورده عه‌له‌وییه‌کان و به‌رگری له ک‌و‌ماری که‌مالیه‌ت کردووه و ها‌و‌په‌یمانیکی به‌ه‌یزی ئیتحاد و ته‌ره‌قی و دواتر که‌مالیه‌کان بووه. له‌م تو‌ی‌ژینه‌وه‌یه‌ماندا پشت به به‌ل‌گه‌نامه‌ی عوسمانی په‌یوه‌ندی‌دار ده‌به‌ستین، له‌گه‌ل‌ل‌ پروداو‌ه‌کانی دانیشه‌کانی په‌رله‌مانی تورکیا و یاداشته‌کانی که‌سانی ها‌و‌چه‌رخ‌ی هه‌سه‌ن خه‌یری، به‌تایبه‌ت یاداشته‌کانی کارلی موحه‌ممهد ئه‌فه‌ندی زاواکه‌ی. هه‌روه‌ها پشت به‌و تو‌ی‌ژینه‌وانه‌ش ده‌به‌ستین که له‌باره‌ی ئه‌م باب‌ه‌ته ئه‌نجام دراو‌ن. ئه‌م تو‌ی‌ژینه‌وه‌یه بو‌ س‌ئ ته‌وه‌ر دابه‌شکراوه. ته‌وه‌ری یه‌که‌م با‌سی پوخته‌یه‌ک له‌باره‌ی ژیا‌نی هه‌سه‌ن خه‌یری به‌ر له‌وه‌ی بی‌ته ئه‌ندام له په‌رله‌مانی تورکیا ده‌کات. دواتر له ته‌وه‌ری دووه‌مدا؛ با‌سی ژیا‌نی هه‌سه‌ن خه‌یری له ئه‌ندام له په‌رله‌مانی تورکیا له سا‌لانی ۱۹۲۰ تا ۱۹۲۳ زای‌نی. پاشان له ته‌وه‌ری سی‌یه‌مدا؛ تاوتو‌یی هه‌لو‌ی‌سته‌که‌ی ده‌که‌ین له‌باره‌ی شو‌رشی ک‌و‌چک‌ری له سا‌لی ۱۹۲۰ زای‌نی، له ته‌وه‌ری چواره‌م و ک‌و‌تاییدا؛ با‌سی په‌یوه‌ندی هه‌سه‌ن خه‌یری به‌ موسته‌ففا که‌مال ئه‌تاتورک و هه‌لو‌ی‌ستی له‌باره‌ی ک‌و‌نگره‌ی لو‌زان له سا‌لی ۱۹۲۳ زای‌نی و له‌سیداره‌دانی له سا‌لی ۱۹۲۵ به‌ تۆمه‌تی به‌شداربوونی له شو‌رشی شیخ سه‌عیدی پیران، ده‌که‌ین.

پ. د. عوسمان عه‌لی / زانک‌و‌ی سه‌لاحه‌دین

ئه‌دییه موحه‌ممهد خ‌ضر خو‌شناو

(قوتابی ماسته‌ر له به‌شی می‌ژوو، ک‌و‌لیژی ئاداب، زانک‌و‌ی سه‌لاحه‌دین)

تهوهرى يه كه م: ژيانى حه سەن خه یرى بهر له وهى بیهته ئەندام له پەرله مانى تورکيا

له سالى ۱۹۲۰

حه سەن خه یرى کورى کونخوزاده مورتهزا ئاغايه، که گه وره و شیخی هۆزى حه سەنلله له هۆزات و جیو خاتون. باوکی شیخی هۆزى کارابالییه. به پره چاوکردنى بونیاندى ئابوورى و کۆمه لایه تى دیرسیم، حه سەن خه یرى له سالى ۱۸۸۱ زاینى له گوندی ئوغزونیکی سهر به قه زای هۆزات له دیرسیم له خانه واده یه کی خوشگوزهران له دایک بووه. له هاوژینى یه که مى که ناوی ناجیه بوو کورپکی هه بوو، له هاوژینى دووه میشى که ناوی هارول نیسا بوو دوو کچیشی هه بوو. ئەندامی خانه واده یه کی دیار و دره وشاوه ی هۆزى کارابلی بوو، که پینگه یه کی به هیز و به رزی له ناو تیره که دا هه بوو. له پال زمانی دایکی که زازاکی بوو، ئەوا به زمانی کوردی، فارسی و فەرهنسیش ده دوا. حه سەن خه یرى ته مەنى مندالییه که ی به خوشی و به خته وهری به سهر برد. ژیانیکی خوشی به سهر برد له گەل سروشت و گوند و لادی و هاوړی و ژینگه که ی. که سیکی بویر، به سۆز و خوشه ویست بوو له لایه ن ده ورره که ی.

به راستگویی و وێژدانه وه پرفتاری له گەل هاوړی و ده ورره و ژینگه که ی ده کرد و سته می قبول نه ده کرد. زۆر پێداگر بوو له سهر ئه وه ی پۆشاکه کانی پیکوپیک و پاک و خاوی بن. خویندی به رایى و ناوه ندی له دیرسیم ته واو کرد. له چاریکی یه که مى سەده ی نۆزده م، دیرسم ژيانى خۆی به پیکرد وه ک کۆنفدرالییه تیکی تیره گه رایى، به شیوه یه کی لاوه کی دابراو بوو له کاریگری (ئیداره ی) ناوه ندی (مه رکەزى)، به لکو سهر به خۆی لاوه کی هه بوو. واته نیمچه سهر به خۆ بوو. دانیشتوانى ناوچه که به تووندى ده ستیان به بیروباوه ر و که لتووره که یانه وه گرت بوو، که له ژیر ناوی «پینگای حه ق»، پارێزگاریان لیده کرد. ئەمه ش سیسته میکی بیروباوه ریه بانگه واز ده کات بۆ حه ق، راستی، دادگه رى و نموونه ی بالا. حه سەن خه یرى له ته مەنى مندالیدا کاریگه ر بوو به به هاکانى عه له ویه کان. پێیر (مبادء)، بنه ماکانى حه ق و راستی، دادگه رى و پێزگرتن له خه لک و بیروباوه رى عه له ویه کان په نگدانه وه ی له سهر فەلسەفه، ژيانى سیاسى و کۆمه لایه تى له قوناغه کانی دواترى ژيانیدا هه بوو. ئەو که لتووره ی حه سەن خه یرى تیايدا په روه رده بوو و گه شه ی له سهرى کرد له گەل ئەو ژینگه سیاسیه ی تیايدا ژیا وای له حه سەن خه یرى کرد دژی سته م و زۆردارى بوه ستیته وه^۹. له پال زمانی دیکى که زازاکی بوو، ئەوا حه سەن خه یرى که سیکی رۆشنیریش بوو، به وه ی زمانه کانی تورکی، عه ره بی و فەرهنسى به چاکی زانیوه^{۱۰}.

ژيانى سهر بازى

حه سەن خه یرى یه که م هه ناوی له بواری خزمه تی سهر بازى نا به په یوه ندی کردن به قوتابخانه ی جه نگی، که قوتابخانه یه کی هۆزییه، ئەمه ش له سالى ۱۸۹۶ زاینى بوو. دواى ده رچوونى له قوتابخانه ی رشتیه که له هۆزات بونیان نرابوو، ئەوا ناوبراو به رده وامى به خویندنه که ی دا له

«قوتابخانه‌ی هۆزی همیوم»، که له لایه‌ن سولتان عه‌بدلحه‌میدی دووهمه‌وه بونیات نرابوو بۆ فیڕکردنی کورپی سه‌رۆک هۆزه‌کان. حه‌سه‌ن خه‌یری له ئه‌کادیمیای سه‌ربازی (جه‌نگ) به پله‌ی ئه‌فسه‌ر (مولازم) له هێزی ئه‌سپسواره‌کان له ۲۴-ی فی‌رایه‌ری ۱۸۹۸ ده‌رچوو. فی‌ری زمانه‌کانی تورکی، فه‌ره‌نسی، عه‌ره‌بی و فارسی بوو. له سه‌ره‌تادا له فه‌وجی ئه‌سپسوارى هۆزی سی‌فی‌ریک دامه‌زرا و له فه‌وجی ئه‌سپسوارى بیست و دوو له نیوان سالانی ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۲ خزمه‌تی کرد. ناوبراو باوکی س‌ی منداڵ بوو، وتراوه چوار منداڵی هه‌بووه. حه‌سه‌ن خه‌یری له کانکۆ له ۲۳-ی نو‌فیمبه‌ری ۱۹۲۵ کۆچی دوا‌یی کردوو^{۱۱}.

به‌شێك له نیشانه و تایبه‌مه‌ندییه‌کانی كه‌سایه‌تی حه‌سه‌ن خه‌یری^{۱۲}:

له ژيانى سیاسى تورکیادا، سه‌ربارى ئه‌وه‌ی حه‌سه‌ن خه‌یری سه‌رباز بوو، به‌لام حه‌زی نه‌ده‌کرد فه‌رمان وه‌ر‌ب‌گری‌ت. به‌هۆی ئه‌م كه‌سایه‌تییه‌ نا‌ئاساییه‌ی خۆیه‌وه، نه‌یتوانی خۆی له‌گه‌ڵ خزمه‌تی سه‌ربازی ب‌گونج‌ین‌یت. له‌ پرووی كه‌سایه‌تییه‌وه، حه‌سه‌ن خه‌یری كه‌سی‌کی بو‌یر، چاونه‌ترس، كه‌له‌ره‌ق و خۆ‌ز‌ا‌لكه‌ر بوو. له ژيانى تایبه‌تی خۆیدا كه‌سایه‌تییه‌کی خۆشه‌ویست، سه‌رنج‌راک‌یش و باو‌کا‌نه‌ی هه‌بوو. به‌هۆی كه‌لتووری خ‌یزانی و بیروباوه‌ره‌کانیه‌وه، حه‌زی له سته‌م و سته‌م‌لکاران نه‌بوو، هه‌لو‌یستی دژی سته‌م و زۆرداری و خۆسه‌پ‌ینی ده‌گرت. هه‌رچه‌نده‌ ده‌کرا ئه‌م ره‌فتاره‌ی سه‌رب‌ک‌یش‌ی بۆ به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه‌ی ک‌یشه‌یه‌کی سه‌خت به‌ش‌یوه‌یه‌کی چاوه‌پ‌روان نه‌کراو له قۆناغه‌کانی دیکه‌ی ژيانیدا. هه‌رچه‌نده‌ حه‌سه‌ن خه‌یری پا‌نه‌ها‌ت‌بوو له‌سه‌ر جو‌ری ژيانى سه‌ربازی، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا ده‌کر‌یت بو‌تر‌یت ناوبراو سه‌ربازی‌کی سه‌رکه‌وتوو بوو له ئه‌رك و پ‌یشه‌که‌یدا. له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا؛ بۆ‌ماوه‌یه‌کی کورت دوا‌ی شو‌رشی تورکیای لاو له سال‌ی ۱۹۰۸ زاینی له‌کار وه‌ست‌ین‌را. له ئه‌پر‌یلی سال‌ی ۱۹۱۱ زاینی پله‌که‌ی بۆ پ‌یشه‌نگ (نه‌قیب) به‌رزکرایه‌وه. دواتر کرایه‌ به‌ر‌پ‌رسی س‌ریه له فه‌وجی هێزی ئه‌سپسوارى سووک له هۆزی شازده‌م. دواتر کرایه به‌ر‌پ‌رسی س‌ریه‌ی فه‌وجی چوارده‌م له لیوای کاراکیلیسی دووهم که سه‌ر به‌ پ‌شک‌نه‌رایه‌تی هێزی ئه‌سپسوارى هۆزه‌کان بوو. له سال‌ی ۱۹۱۶ زاینی له کاتیکدا حه‌سه‌ن خه‌یری له فه‌وجی شه‌شه‌م له هێزی ئه‌سپسوارى یه‌ده‌گ کارى ده‌کرد، ئه‌وا پله‌ی به‌رزکرایه‌وه بۆ پله‌ی نه‌قیبی یه‌که‌م. میان‌پ‌ه‌وی هه‌لب‌ژارد له کاتی سه‌ره‌له‌دانى تو‌پ‌ه‌یی و نا‌کۆکی له دژی به‌ر‌پ‌وه‌بردنی ناوه‌ندی، به‌هۆی ئه‌م ره‌فتاره‌یه‌وه له‌لایه‌ن کارگ‌یر‌پ‌ه‌وه (ئیداره‌وه) ر‌یز‌ل‌ینانی پ‌ن به‌خ‌شرا و به‌مه‌ش پله‌ی پ‌یش‌پ‌ه‌و (ر‌ائید) ی له سال‌ی ۱۹۱۶ زاینی به‌ده‌سته‌پ‌ینا^{۱۳}.

به‌هۆی ئه‌م پله‌یه‌وه، حه‌سه‌ن خه‌یری به‌ سه‌رۆکی لقى سه‌ربازی له وان دیاری کرا. حه‌سه‌ن خه‌یری؛ که ژيانى سه‌ربازی خۆشه‌نده‌ویست، پ‌یش‌بینی وابوو که ئه‌و بزافه‌ چاک‌سازیه‌ی ئ‌یت‌حاده‌یه‌کان ج‌یبه‌ج‌یی ده‌که‌ن له ناو ئ‌یم‌پ‌راتۆریه‌تی عوسمانیدا له د‌یر‌سیم ه‌یچ ده‌رئه‌نجام‌یک‌ی

باشى بۇ ناوچه كه لى ناكه وئته وه. لهو كاتهى له ئركدا بوو له سهركردايه تىي كردنى ئهرزىجان ئهوا به تووندى دژى ئهم چاكسازيانه وه ستايه وه، چونكه ستهم و زوردارى به رامبهر به دىرسىميه كان تيدا بوو. حهسهن خهبرى پوښته ژوورى سهركرده به شپوهيه كه ياسا و ئاستهنگه توكمه كانى پلهبهندي سهربازى پيشل كرد، داواى له سهركرده كه كرد ريگرى بكات لهو گوشار و فشار، سياسته زورداريه جيبه جى دهكرىت به رامبهر به پوله و ئندامانى هوزه كهى. كاتيك سهركرده كه وهلامى حهسهن خهبرى دايه وه به رهتكرده وهى وهستاندن و ريگرى كردن له پروداوه كان، ئهوا حهسهن خهبرى خوى بو نه گيرا و شمشيره كهى هه لكيشا و هاوژتتبه سهركرده كه^{۱۴}. به ههمان شپوه حهسهن خهبرى هه لوپستىكى بويرانه و دژى موسته ففا كه مال ئه تاتورك هه بوو، له كاتى تاوتويكردى ديارىكردى كوتا جارى كه مال ئه تاتورك له پهرله مانى توركيا وهك سهروك كومار و ريبهرى بزوتنه وهى كه ماليزم (بروانه: پاشكوى ۱).

خويندن و كارى سهربازى:

جهودهت كوناك كه يه كيكه له نه وه كانى حهسهن خهبرى، له شپه كانى دىرسيم ده گيرتته وه كه فهوجه كانى حهמידيه كه له سهردهمى سولتان عهبدولحه ميد له كوتاييه كانى سهدى نوزدهم دامه زران، ئهوا تهنها په پرهوانى سوننه (ئههلى سوننه) لى له خوڊه گرت. هوزه عهله وييه كان ويستان گفتوگو له گه ل سولتان عهبدولحه ميد بكه له بارهى ناردنى پوله كانيان بو قوتابخانه كان كه به ناوى (عهشيرت مهكتهبله رى) واته قوتابخانهى هوزه كان ناونرابوون^{۱۵}.

جهودهت كوناك وهسفى كاروانى خويندى خانه واده كهى دهكات و دهليت: «دهلين: دهمانه وى به ههمان شپوه مندا له كانمان بنيرينه قوتابخانه. به ههمان شپوه دهمانه وى ئيمهش جياوازييه كان هه بى. له بهرته مه ئه و كاره دهكهن، چونكه پييان وايه له مهودوا و له ئاينده دا له لايهن هوزه كانى ديكه هيرشيان دهكرتته سهر، ئه ويش به وى بيروباوه ره كانيان... بهر له وهى رهوانه ئيستنه بول بكرين، ئهوا مندا له كانى هوزه كه پيوستيان به خويندى به رايبى و ريخوشكه ره هيه، به تاييهت له زمان و ميژوو». ههروهها جهودهت كوناك له باره وه زياتر دهديويت و دهليت: باوكى دكتور بيتارى نوورى كه ناوى مهلا ئيبراھيمه نيردراوه ته گونده كه مان. له ئهكسزونيك وانه دهليتته وه. له ناو ئهوانه خرابوونه بهر خويندن باپيره مان حهسهن خهبرى بهگ بوو.

به ههمان شپوه مامى گوره مان ئهحمده رامز و يوسف جهميل به گيش له وى دهياخويند. دوو كهسى ديكهش هه بوون كه له خزمه نزيكه كانى ئيمه بوون، به ههمان شپوه له قوتابخانهى جهنگى (سهربازى) دهياخويند. له سالى ۱۸۹۶ زايى سبيان له قوتابخانهى جهنگى (سهربازى) ده رچوون و يه كيكيشيان له قوتابخانهى شاهانه ده رچوو. دواى ده رچوونيان له قوتابخانه ناوبراوه كان ئهوا رهوانه قوتابخانه جهنگيه كان (سهربازيه كان) دهكران له ئامهده، ئورفا و

مووش. دواتر ئەو دەرچووانە پەوانە قوتابخانە جەنگیی شاھانەیی دەکرین لە ئیستەنبۆل، دواى تەواکردنى خویندن پەوانەى کەرتهکان دەکران و ئەرکی حکومی بەرزیان لە دەولەت وەرەگرت^{۱۶}. نووری دیرسیمى لە یاداشتەکانى خۆیدا باسی ئەو پێگایانەى کردووە کە تیایدا پۆلەکانى کۆمەڵەى عەلەوییەکان لە لیواکان وەرەگیران، لەوبارەو دەلیت: «مەلا ئیبراھیمی باوکم زۆر بە چەری هەولیدا پۆلە و شوینکەوتووانى سەرۆکی ھۆزە ناوبراوکان فێر و پەرورە بەکات لەو قوتابخانەى کە لە ئۆغزونیکی کرایەو، ئەویش لە پێگەى بلۆکردنەو و گەشەپێدانى خولیایە نیشتمانىکان لە ناخ و دەروونى ئەو گەن و لاوانە کە لە گیان و دەروونى ئەودا دەکۆڵ. یەکیک لە حوکمرانانى سولتان عەبدولحەمید یاوەرى ئەو قوتابیانی کرد بۆ ئیستەنبۆل، کە لەلایەن مەلا ئیبراھیمی باوکم ڕاهێنرا بوون، جا دواى ئەوەى بۆ ماوەى چوار سال لە کۆشكى یەلەز مەشق و ڕاهێنانیان وەرگرت، پلەى یاریدەدەرى سەربازى و جیگرى دادوهریان وەرەگرت لە پارێزگا کوردییە جیاوازهکاندا»^{۱۷}.

دواى ڕوودانى کۆدەتالە سالى ۱۹۰۸ زاینی و هاتنى ئیتحادییەکان بۆ سەر حوکم، ئەوا پزۆیمى نوێ هەولیدا دەسەلاتى راستەوخۆى خۆى بەسەپینى بەسەر دیرسیمدا. هەولیدا سیستەمى باج لە دیرسیم جێبەجێ بکات بەبێ ڕەچاوکردنى ئەو بارودۆخە تاییەتەى لە دیرسیم هەبوو. لەو ماوەىدا حەسەن خەیری پۆستى بەرپەرە و هەلسۆپینەر (متصرف)ى لە دیرسیم وەرگرت. لەو سەرۆبەندەدا پەيوەندییەکان نێوان نەشەت پاشا و خەیری بەگى والى دیرسیم گرژى تێکەوت. خەیری بەگ لە ئیستەنبۆل سکالای لەسەر نەشەت پاشا تۆمار کرد. ناکۆکی نێوان ئەو دوو بەرپرسانە بوو بەبەتێکی گەرم، تەنانت بوو بەبەتێ ناو پەيامەکانى هەردوو دامەزراوەکە. خەیری بەگ بانگەشەى ئەوەى کرد کە نەشەت پاشا بەبێ ھۆکار گەراوەتەو دواى ئەوەى ھێزەکانى تەمبیکردن لە دیرسیم گەشتبوونە مەترسیدارترین قوئاغەکان، کاتێکی زۆر ڕوون و ئاشکرای فەرماوێش کرد ئەویش بریتی بوو لە بەردەوامى دان بە ڕاوەدونان. لێکۆڵینەوکان ئەوێان دەرخت کە کۆمەڵەى نەشەت پاشا بەردەوام بوونە لە پڕۆسەکە و نامەى حاکمەکە ورد نەبوو. تەنانت ئەو بروسکەى کە کۆمەڵەى عەلى پاشا، سەرۆکی ھێزەکانى تەمبیکردن لە دیرسیم پەوانەى کرد، گوزارشتى لە ھەمان ڕا و بۆچوون کرد سەبارەت بە پڕۆسە سەربازییەکە. وا لێکدراوەو کە ئەمە لە دژایەتییەکی کەسیەو سەرچاوەى گرتوو. دواتر بە ڕەچاوکردنى گرنکی دیرسیم، ئەوا بڕیار درا والییەکی گونجاو لە نزیکترین کاتدا بۆى دابنێت^{۱۸}.

کارلى موخەممەد ئەفەندى زاواى حەسەن خەیری لە حەسەن خەیریەو دەگێڕیتەو کە داواى لە ئەفسەرى ئیتحادی کرد کە ئەو تاوانەى کوشتن و قەسابخانانە بوەستینیت کە لەو ماوەىدا لە دیرسیم ئەنجام دراو، داواى لە سەرکردەى سوپاکە کرد پێگرى لەو تاوانانە بەکات. کاتێک سەرکردەى سوپاکە بە نەرى وەلامى دایەو و ڕەتى کردووە پێگرى لەو تاوانانە بەکات،

ئەوا حەسەن خەیری ئارامی لى برا و جلّه و (کۆنترۆل)سى خۆى لە دەستدا، بەمەش شمشیرە کەى سەر کەمەرە کەى هەلکیشا و گرتییە سەرکردەى سوپاکە. شمشیرە کە شانی سەرکردەى پرى و لە دیواره کە چەقى. حەسەن خەیری دەستگیرکرا. سەرکردەى سوپاکە حەسەن خەیری پەوانەى دادگای سەربازى نەکرد، بەلکو پەوانەى نەخۆشخانەى سەربازى سیواس کرد بە پاشاوى «شیت بوون». ئەم کارەى حەسەن خەیری کاردانەوہى کوشتنى زنجیرەى بوو کە دەگەشتە ئاستى کۆمەلکۆزى!

ئەفەندى وەسفى ئەم پرووداوه لە یاداشتە بلاوکراوهکانى خۆیدا دەکات بەم شیۆهەى خوارەوہ: «سەرکردەى سوپاکە پەزنامەند نەبوو لەسەر دەرکردنى حەسەن خەیری لە پیزەکانى سوپا و پەوانەى دادگای سەربازى نەکرد، بەلام نەشى دەویست لە سزا دەرپازى بى، بۆیە پەوانەى نەخۆشخانەى سەربازى سیواسى کرد، تا لەوى له ژیر سەرپەرشتى پرائیدیك چارەسەر وەربرگرت، بە پاساوى ئەوہى بە دەست نەخۆشى خەمۆکییەوہ دەنالینیت. حەسەن خەیری بە کەلەپچە کەى برد، کاتیک لە سیواس نزیک بوو، حەسەن خەیری دەستى ئەو پرائیدەى گرت کە ویستى جارىکى دیکە دەستەکانى کەلەپچە بکات و دەستەکانى کەلەپچە کرد. هەرۆک نامەى شاندکردنى بۆ نەخۆشخانەى لە گیرفانى پرائیدی پاسەوان دەرھینا و بەردەوام بوو لە پۆیشتن بە پێگاکەیدا. گەشتنە نەخۆشخانەکە، ئەو ئەفسەرەیان فەرامۆش کرد کە داواى کردنەوہى کەلەپچەکانى دەستى دەکرد لە پێگادا.

کاتیک گەشتنە نەخۆشخانە، پزیشکە کە پرسیارى لیان کرد دەرپارەى راستى پرووداوه کە کرد. پرائیدە کە ئەوہى بۆ گێرپاوه کە پرووداوه، حەسەن خەیری بەگیش دوا و وتى: «لە راستیدا، هیچ کامیکمان تووشى شیتبوون نەبووین. بەلکو راستیە کە ئەوہى کاتیک دیمەنى ئافەرەتانى دووگیانم بینى لە ھۆزەکەم کە پادەکیشرین بە لیدانى پم لە زگیان و گەوزاندنیان لە زەویدا، بە بینین ئەم دیمەنانە بى ئومیدی تەنگى پى ھەلچنیم بەوہى کە هیچ شتیکم پى ناکریت. لە ژیر ئەم خەمۆکییە پۆچییه و گوشارە دەرروونییه، خۆم لەبەردەم دەرگای سەرکردەى سوپاکە بینى. لەو دۆخەدا؛ کە لە واق و پیمان و شۆکیکدا بووم بەھۆى ئەو دیمەنەى بینیم، پێگام گرتەبەر بەرەو ناو بارەگای سەرکردەى سوپاکە، ئەویش دواى زال بوونم بەسەر ئەو پاسەوانەى حەزى نەدەکرد پێگەم پى بدات دیدار لەگەل سەرکردە ئەنجام بەدەم. بە خۆشەویستى و ئەو متمانەى ھەستم پى دەکرد کە بە من ھەيەتى باسى بارودۆخەکەم بۆیان کرد. ئومیدم دەخواست سنووریک بۆ ئەو قەسابخانە ىک لە دواى یەکە دابنن کە دەگەشتە ئاستى کۆمەلکۆزى. سەربارى ئەوہى من کەسیکى زۆر چاکم، بەلام ھەستم بە نا ئومیدی کرد بەھۆى کاردانەویەکی نەرینى بەرامبەرم و بە سروشتى خوارسکی خۆم (بەشیۆه غەریزەى) نەمتوانى زال بم بەسەر ھەستەکاھدا، بۆیە شمشیری سەر کەمەرەکەم ھەلکیشا و بە ھەموو ھێزیکمەوہ گرتمە سەرکردەکە. «بەدلیاییهوہ بى

دهنگی بهرامبر نهو کاره دزیوانه ی ئیستا پرووده دهه له بهره که، ناپاکی (خیانهت) له بهرامبر نهو سوینده ی که خوار دوومانه. «هروه ها نهو قسه یه ی هسه ن خه یریش ده گیر دیرته وه که وتویه تی: «پاداشتی نهوانه ی ریز له شهرف و نامووسی هاو لاتیانیان ناگرن و پیشیلی تایه تمه ندیه کانیان ده که ن بهو سنووره دروینانه ی داینناوه، کومه لیک براکانیان سه رده برن، جا مندال بن یاخود ئافرهت، گهنج بن یاخود پیر و به سالچوو، به پاساوی نیشتمانه پروهری، له ئیستا یاخود له ئاینده دا ده بیته هو ی له که داربوونی شهرف و شکوی سوپا که مان، هه رگیز ناکریت ته م کاره دزیوانه له گه ل نهو سوینده ی خوار دوومانه بگونجینین. نرخ و به های به شاربوون له م کاره دزیو و تاوانه مه زنا نه له زنجیره ی سه رکردایه تی دا بریتیه لهو شمشیره، سه بارهت به مه دالیا و هیماکانی سه ربازی که له سه رانی منن، نهوا بیبه و بو تی ده گیر مه وه، جا وت: شمشیره که م تیکرت. جا به هو ی ته م کاره وه ره وانه ی دادگای سه ربازی کرام، له کاتیکدا من چاوه ری بوون له سوپا لیکو لینه وه و هه لسه نگاندم بو بکریت، که چی میان له ژیر سه ره ره شتی رائیدیک ناردوو بو ئیره و ده لین و بانگه شه ی نهو ده که ن که من «شیتتم»¹⁹».

له سالی ۱۹۱۲ زاینی هسه ن خه یری به ریوه بهر (متصرف) بوو له ویلایه تی ته لازخ²⁰. به هو ی نا ره زایه تی عه له وییه کان و هو زه کانی دیکه ی دیرسیم له سیاسیه ئیتیحادیه کان، راپه رینیکی مه زن پرویدا و تپروانیی حکومهت بو به ره نگار بوونه وه ی دو خه که بریتی بوو له به کاره یانی نه و په ری هیژ دژی راپه ریوه کان، به لام هسه ن خه یری داوای به ده مه وه چوونی کرد بو راپه ریوه کان و داوای کرد گو ی بو داواکاریه کانیان بگیریت، که بریتی بوو له وه ستاندنی سته م و زورداری و گهنده لی له دیرسیم. له به ره مه ناوبراو له مملانی دابوو له گه ل بهر پر سه سه ربازییه کان و هاو لاتیانی ئاسایی له ناوچه که. پیشوی و دوخی نه خوازراو له دیرسیم له داوای هه لباردنه کانی سالی ۱۹۱۲ زاینی به رده وام بوو. سه رباری ته مه، ناکوکی له نیان دادگا و فه رمان به رانی شارستانی دروست بوو. دادوهر (حاکم) ی دیرسیم سابت به گ باوه ری وابوو که دادگا ده ستیوه ردان له هه موو شتیکدا ده کات و ده سته وه ستان و بی تواناشه له جیه جی کردنی ته رک و کاره کانی سه رباری ته مه؛ بهر پرسانی ناو خو یی په یوه ندیدار له دامه زراوه کانی ده و له ت له دیرسیم کاره کانیان په کخست. ته نانهت کار گه یشته داخستنی دامه زراوه کان. له ۲۵ ی ئوگستوسی سالی ۱۹۱۲ زاینی، هسه ن خه یری ته فهندي دادوهر (حاکم) ی که رتی بولومور رایگه یاند، له مه وودوا چیتر شه ریه تی ئیسلامی له که رته که جیه جی ناکات و دادگا که ی داخست²¹.

له ناو نهو پیشویانه ی هه بوون له ناو دامه زراوه کانی ده و له ت له دیرسیم، جهنگی به لقان سه ریه له دا. له گه ل هه لگیرسانی جهنگه که له ۸ ی ئوکتوبه ری سالی ۱۹۱۲ زاینی، هه ندیک له هیژه کان له ناوچه ی دیرسیم و ناوچه کانی ده ور به ری کشانه وه. له ده ره نه نجامدا؛ ژماره ی هیژه سه ربازییه کان له ناوچه که که م بوونه وه. له کاتی بینینی ته م بارودوخه، هو زه کانی دیرسیم ده ستیان

کرد به هیښ و پهلامار بۆ سهر ناوهندی کهرتهکانی تهزینجان، بایبورت، تارجان، کوروتشای، روفاهیه، جیمشیکزک و ئهرزه پۆم. ئهم هیښه‌ی هۆزه‌کان بۆ سهر دامه‌زراوه حکومیه‌کان بووه هۆی کاردانه‌وه‌یه‌کی تووندی حکومهت. هه‌لۆیستی سهد پریزا، سه‌رۆکی هۆزی یوکاری، عه‌باس ئۆشاغی له‌گه‌ڵ راپه‌ریو و شۆرشگێره‌کاندا بوو، هه‌ولیشیدا هیڤی‌کی هۆزگه‌رایي له‌ شۆرشگێره‌کان به‌شیوه‌یه‌کیرێکخواو دروست بکات دژی حکومهت، به‌هه‌مان شیوه‌ هاوکاریش بوو له‌گه‌ڵ حه‌سه‌ن خه‌یری. به‌لام حکومهت جو‌له‌ی هۆزه‌کانی به‌ یاخیبوون هه‌ژمار کرد، که به‌هۆی کشانه‌وه‌ی هیزه‌کانی حکومهت له‌ ناوچه‌که و سه‌رقال بوون به‌ جه‌نگی به‌لقانه‌وه‌ دروست بوو²². حکومهت سابت به‌گ، ساغیر ئۆغلو له‌ کیماهه‌وه به‌ دادوه‌ری سه‌ربازی دانا بۆ زال بوون به‌سهر هۆزه‌کان له‌ ناوچه‌که‌دا. ساغیر ئۆغلو که‌وته ناو مملانییه‌کی سیاسی و سه‌ربازی تووند و دژواره‌وه له‌گه‌ڵ هه‌ریه‌که له‌ سهد پریزا و حه‌سه‌ن خه‌یری. له‌ کاردانه‌وه‌ی ئهم مملانییه‌دا سابت به‌گ چه‌ند فه‌وجی‌کی له‌ جه‌ندرمه و میلیشا دروست کرد و هه‌لمه‌تییکی دژی سهد پریزا ته‌نجام دا. سهد پریزا ویستی هاوپه‌یمانییه‌ک دروست بکات له‌گه‌ڵ هۆزه‌کانی دیکه له‌ پۆژه‌ه‌لاتی دیرسیم²³.

له‌ کاتی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی‌دا، پێشبینیه‌کانی سابت به‌گ والی مه‌عموره‌ی عه‌زیزه‌ هاته‌دی، به‌وه‌ی هۆزه‌کان به‌لینه‌کانیان نابهنه‌سهر. هه‌ندیک له‌و هۆزانه‌ی به‌لننیا دا که سه‌رباز دااین بکه‌ن هه‌لاتن و ته‌نانه‌ت چوونه‌ پال سوپاوه. سابت به‌گ به‌ وه‌زاره‌تی ناوخۆی راگه‌یاند که شایسته‌ نییه به‌پیی یاسای ئه‌رکه سه‌ربازییه‌کان هه‌لاتوانه‌ په‌وانه‌ی به‌ره‌ی شه‌ر بکات، ته‌نانه‌ت ئه‌و ژماره‌ که‌مه‌ش له‌ پۆله‌ی هۆزه‌کان که چوونه‌ته‌ پال سوپاوه له‌ گۆره‌پانی جه‌نگ راده‌که‌ن. هه‌روه‌ها نامه‌ی بۆ ته‌لعه‌ت پاشا نووسی و داوای لێکرد ئه‌و ته‌ندامانه‌ بخه‌ینه‌ ناو سوپا بۆ به‌شداری له‌ جه‌نگ به‌ سه‌رکردایه‌تی ئاگاکانیا. هه‌روه‌ک هه‌لبژاردنی په‌رله‌مانی تورکیا له‌ سالێ ۱۹۱۹ زاینی بۆنه‌یه‌کی گونجاو بوو بۆ ده‌رخستن و پێشاندانی هیڤی حه‌سه‌ن خه‌یری به‌رامبه‌ر به‌ حکومهت. بانگه‌شه‌ی هه‌لبژاردن له‌ دیرسیم به‌رده‌وام بوو. له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا سه‌خته‌ بوتریت که هه‌لبژاردنه‌کان ته‌واو پاک و بێ له‌که‌ بوونه. پالپوراوه‌ په‌رله‌مانیه‌کان که به‌شداربوون له‌ پرۆسه‌ی هه‌لبژاردندا، هه‌ولیاندا پیاده‌ی کاریگه‌ری و پۆلی خۆیان له‌ ناوچه‌که‌دا بکه‌ن له‌ رێگه‌ی ده‌سته‌به‌رکردنی پالپشتی هۆزه‌کان²⁴.

هه‌ندیکجار ده‌ستپه‌ردان و ئازاردانی جه‌سته‌یی و هه‌ره‌شه‌شی له‌خۆده‌گرت. به‌ په‌چاوکردنی سیسته‌می هۆزگه‌رایي که له‌ ناوچه‌که‌دا بوونی هه‌بوو، ئه‌وا ئه‌مه به‌ کاریکی سروشتی داده‌نرا. له‌ ۳۰ی نوڤتیمبه‌ری ۱۹۱۹ له‌کاتێکدا خه‌لکی سه‌نجه‌قی دیرسیم ویستیان لوتفی فکری به‌گ وه‌ک نوینه‌ر هه‌لبژێرن ئه‌وا هۆزه‌کانی کارابالی و فه‌رحات ئۆشاغی هه‌ولیاندا رێگری له‌مه‌ بکه‌ن، ئه‌ویش به‌ زه‌بری هه‌ره‌شه‌کردن له‌ به‌رپرسیانی ناوخۆیی ناوچه‌که. کتیرکییه‌کی تووند و دژوار له‌ نێوان رانیڤ حه‌سه‌ن خه‌یری به‌گ که له‌لایه‌ن سه‌رۆکی هۆزی کرابیلی کانغوزاده‌ موحه‌ممده‌وه

پشتیوانی ده‌کرا، دروست بوو له‌گه‌ل لوتفی فکری به‌گ له‌سه‌ر هه‌ل‌ب‌ژاردنی په‌رله‌مانی له‌د‌یرسیم. ج‌ی‌گ‌ری والی ماموریت عه‌زیز که مومتاز به‌گ بوو باوه‌پ‌ری وابوو که حه‌سه‌ن خه‌یری به‌گ باوه‌پ‌ری به‌ه‌زری نه‌ته‌وه‌ییی کوردی هه‌یه و کار ب‌و به‌ر‌ژه‌وه‌ندی ک‌ومه‌له‌ی ته‌عالی کوردستان ده‌کات. له‌و سه‌روبه‌نده‌دا؛ ه‌ی‌چ لایه‌کیان به‌وه نه‌وه‌ستان سکا‌لا له‌ د‌ژی یه‌ک‌تر بکه‌ن، به‌ل‌کو هه‌ر‌شه‌شیان له‌ حکومه‌ت کرد، جا له‌ ترسی هه‌ر‌شه‌کانی ه‌و‌زی کرابلی که له‌ ه‌وزات نیشته‌ج‌ی بوون، ج‌ی‌گ‌ری والی د‌یرسیم حه‌سه‌ن خه‌یری به‌گی وه‌ک پ‌ال‌ی‌وراو ب‌و ک‌ونگره هه‌ل‌ب‌ژارد، سه‌رباری ته‌وه‌ی پشتیوانی لوتفی فکری به‌گی ده‌کرد. ته‌مه‌ش بووه ه‌و‌ی ب‌ی‌زاری و نار‌ه‌زایی ه‌و‌زه‌کان²⁵. له‌گه‌ل به‌ر‌پ‌وه‌چوونی هه‌ل‌ب‌ژاردنه‌کان، لوتفی فکری به‌گ ۲۴ ده‌نگی به‌ده‌سته‌ی‌نا، که‌چی له‌گه‌ل ته‌مه‌شدا به‌ج‌یاوازی ۵ ده‌نگ حه‌سه‌ن خه‌یری ته‌فه‌ندی وه‌ک ته‌ندام په‌رله‌مان هه‌ل‌ب‌ژ‌یردرا. به‌پ‌ی‌ی جه‌وده‌ت به‌گ (سه‌رکرده‌ی ناوچه‌ی سه‌ربازی له‌ ته‌لا‌زیغ): «ح‌ه‌سه‌ن خه‌یری ته‌فه‌ندی که‌س‌ی‌کی نه‌زان و قومارچی بووه و ته‌نها بایه‌خی به‌ به‌ر‌ژه‌وه‌ندی خ‌و‌ی داوه و به‌ پ‌ی‌دا‌گریه‌وه هه‌ول‌یداوه ده‌ست ب‌گری‌ت به‌سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لات له‌ پ‌ی‌گ‌هی سامان و ده‌ول‌مه‌ندیه‌وه. به‌ خودی خ‌و‌ی ب‌روسکه‌یه‌کی نووسی و ب‌و خه‌ل‌کی ر‌و‌ژ‌ئا‌وا‌ی د‌یرسیمی نارد له‌ ۳۰ ن‌و‌ق‌ی‌مه‌ری س‌ال‌ی ۱۹۱۹ زاینی، لایه‌نداری و د‌ل‌س‌و‌زی خ‌و‌یان ب‌و خه‌لافه‌ت دووپات کرده‌وه. هه‌روه‌ک له‌م ب‌روسکه‌یه‌دا؛ ئاما‌ژه‌ی به‌وه کرد، که ه‌ی‌چ که‌س‌ی‌ک ده‌سه‌لاتی نییه ج‌گه له‌و نه‌ب‌ی که‌ قسه به‌ نو‌ی‌نه‌رایه‌تی د‌یرسیم بکات. قه‌ناعه‌تی وابوو که توانای بردنه‌ی پ‌و‌ستی د‌یرسیمی ناب‌ی، ب‌و‌یه ب‌روسکه‌که‌ی به‌ پ‌ی‌چه‌وانه‌وه نووسی و راستیه‌که‌ی ده‌رخست. هه‌روه‌ک جه‌وده‌ت به‌گ باوه‌پ‌ری وابوو که حه‌سه‌ن خه‌یری به‌گ له‌ ژ‌ی‌ر کاریگه‌ری ک‌ومه‌له‌ی ته‌عالی کوردی له‌ ئیسته‌نب‌و‌ل کار ده‌کات، و‌ی‌ژ‌دانی خ‌و‌ی له‌ به‌رامبه‌ر پار‌ه هه‌راچ ده‌کات و ده‌فر‌و‌ش‌یت، ده‌ستکه‌وتی گه‌وره له‌ په‌رله‌مان ب‌و خ‌و‌ی به‌ده‌سته‌ده‌ی‌ت. سه‌رنجی وه‌زاره‌تی ناوخ‌و‌ی ب‌و ته‌م ب‌ی‌رو‌کا‌نه‌راک‌ی‌شا»²⁶. له‌ دید‌گ‌ای ئی‌مه‌دا له‌ حه‌سه‌ن خه‌یری‌وه نه‌زان‌راوه که لایه‌نداری و د‌ل‌س‌و‌زی ب‌و کوردایه‌تی و ک‌ومه‌له‌ی ته‌عالی کوردستان هه‌بو‌ب‌ی، ته‌مه‌یه له‌بار‌وه ده‌گو‌تر‌یت له‌وباره‌وه ته‌نها ت‌و‌مه‌ت‌یکه ده‌در‌یت‌ه پ‌ال‌ی، به‌هه‌مان ش‌ی‌وه لوتفی فک‌ره‌ت پ‌ال‌ی‌وراوی ه‌و‌زه‌کانی ر‌و‌ژ‌ئا‌وا‌ی د‌یرسیم بوو²⁷.

ته‌وه‌ری دووه‌م: ژ‌یانی حه‌سه‌ن خه‌یری له‌ ته‌ندام له‌ په‌رله‌مانی تورکیا له‌ س‌ال‌انی ۱۹۲۰ تا ۱۹۲۳ زاینی

کات‌یک س‌ول‌تان په‌رله‌مانی له‌ به‌رواری ۱۱-ی ته‌پر‌یلی س‌ال‌ی ۱۹۲۰ زاینی هه‌ل‌وه‌ش‌اند‌ه‌وه، حه‌سه‌ن خه‌یری د‌وا‌ی دامه‌زراندی ک‌ومه‌له‌ی ن‌ی‌ش‌تمان‌ی مه‌زنی تورکیا له‌ ۲۳-ی ته‌پر‌یلی س‌ال‌ی ۱۹۲۰ زاینی هاته ته‌نقه‌ره، چ‌وو‌ه پ‌ال ک‌ومه‌له‌ی ن‌ی‌ش‌تمان‌ی مه‌زنی تورکیا له‌ ۶-ی ی‌و‌ن‌ی‌و‌ی س‌ال‌ی ۱۹۲۰ زاینی. وته‌یه‌کی پ‌ی‌ش‌که‌ش کرد له‌ دان‌ی‌شت‌نی نه‌ی‌نی دا که له‌ ک‌ومه‌له‌ی ن‌ی‌ش‌تمان‌ی مه‌زنی تورکیادا

به ستر^{۲۸}. ئهركى جيگري سهروكى نهجومه نى شارهوانى له دیرسیم بهرپوه بردووه. له لیژنهكانى تهندروستى و هاریكاری كۆمه لایه تیی له په رله مان، ههروه ها له لیژنهكانى په یوه ندییه كان، ئابووری و بهرگری نیشتمانیش كاری کردووه. دواى كۆتایی هاتنى ماوهی نه دامتیی له په رله مان له ۲-ى مارسى ۱۹۲۵ زاینی گه راپه وه شوینی له دایكبوونی، خانه نشین بووه^{۲۹}. كاتیک حه سه ن خه یری نه دامت په رله مان بووه، هه ولى داوه بهرگرییه كى سه رسه ختانه بكات له بهرژه وه ندییه كانى خه لکی دیرسیم له ناو په رله ماندا. كاتیک نهجومه نى گه وهری توركیا تاوتوی یاسای سزا نوئییه كانى ده كرد له توركیا، ئه وا وهك گه واهیهك بۆ حه سه ن خه یری له ناو په رله مان، ئه وا ناوبرا و داواى كرد خه لکی دیرسیم له و سزایانه ببوردین، چونكه زۆر سته مى میژووی به رامبه ریان كراوه و حكومه تیش شكستى هیناوه له پیشكهش كردنى چاكسازیه كان و وه لام دانه وهی خزمه تگوزارییه سه ره كیه كان بۆ خه لکی ناوچه كه^{۳۰}.

حه سه ن خه یری زۆر پیداگر بوو له سه ر نه هیشتن و لادانى ئه و سته م و زۆردارییه میژووییه ی كه به سه ر دیرسیمدا هینا بوو له لایه ن حكومه ته یه كه له دواى یه كه كانى توركیا. له سالى ۱۹۲۰ زاینی مشتومر و ده مه ته قییه كى تووند و زبر له نیا ن حه سه ن خه یری و وه زیرى ناوخۆ و ئابووری توركیا پرویدا، له باره ی ئه و كه مه تر خه میانه ی له ناوچه ی دیرسیم هه ن، ئه مهش پالى به موسته ففا كه مال ئه تا توركه وه نا كه لیكۆلینه وه له باره ی دۆخه كه بكات. فه رید به گ راپیگه یاند كه دیرسیم ملكه چى یاسای ده یهك بوو، سیسته مى كۆكردنه وه ی باج به پپی یاساكه جیه جی ده كرا، به لام چه ندین پیشیلکاری ده ستنیشان کران له نیوان كۆكه ره وانی باج له دیرسیم. باسى ئه وه كراوه بۆ خو دوورگرتن له م كیشانه، ئه وا دانیش توانی هاربوت و دیرسیم سیسته مى كۆكردنه وه ی باجیان پینه درا. پروونیشی كردۆته وه كه پرسى دیرسیم پرسى كوردی یان توركى نییه، به لكو پرسى نیشه جیوون و كۆچه ریه، كیشه كان له چه ند پیداو سیستیه كى دیاریكراوى گه له وه سه رچاوه یان گرتووه و سه ریان هه لداوه^{۳۱}. له ماوه ی دانیشتنی په رله مان كه له ۲۷-ى نۆفیمبه ر « تشرینی دووه می سالى ۱۹۲۰ به ستر، حه سه ن خه یری به گ له كاتى تاوتویكردنى پیشنایك بۆ سه پاندنى چاودیری وه زاره تی ناوخۆ له سه ر په یوه ندییه پۆسته یی و بروسكه ییه كان له هه ندیک كهرت له ناوه راستى ئه نادۆل و ده ریای رهش قسه ی كرد و وتی: «ئیه سكا لا ده كه ن دواى سه پاندنى چاودیری به سه ر سه نجه قه كان و دواتر به سه ر قه زاكاندت. له گه ل ئه مه شدا یهك نامه ش نه گه یشتوو و ته نانه ت بروسكه یه كیش له دیرسیمه وه نه گه یشتوو. كاریپكه رانى ته له گراف ته نانه ت نه یانه یشتوو له دیرسیم سكا لاش بگاته هیه بهرپرسیكى حكومى. دواتر بانگه شه ی ئه وه ده كه ن كه كورد ئه م كاره ده كه ن و خه لکی دیرسیم ئه م كاره ده كه ن. گوايه ئه وان رازین به و زانیاریانه ی والی و نوینه رى والیه كان ده نیین. باشه، با بزاین چى پرووده دات ئه گه ر چاودیری سه پینرا. تا ئیستا هیه بواریک نییه بۆ سكا لا. له بهر ئه مه تكتاتان لیده كه ن ئه م مه رجان هه لبگرن و لایان به ن»^{۳۲}.

لیستی سهراوه و پهراویزهکان:

۱. حسین جمو «برقیه لوزان و» حسن خیری | المرکز الکردي للدراسات.
Sep 15, 2021 nlka.net › archives › 7136
۲. نذیر جبو، سلاطین هفیرکان صفحه من تاریخ الکرد الجزء الأول ، ترجمه من التریکه د. خلیل علی مراد وتقدیم د. عبد الفتاح البوتانی / دهوک: جامعو دهوک ، ۲۰۱۲، ص ۱۴۹-۱۵۰.
۳. حسین جمو «برقیه لوزان و» حسن خیری | المرکز الکردي للدراسات - nlka.net › archives › 7136
۴. CEVDET KONAK'TAN Kemalizin Şeref Sözü . <https://bianet.org/yazi/kemalizmin-seref-sozu-134353> 22 Kasim 2011.
۵. بۆ زانیاری شیخ جهمیل چه تو یه کیك بوو له ئاگانان بنجینارا، یه کیکیش بوو له وانه ی له گه ل موسته ففا که مال وه ستا و پالپشتی لیکرد له دژی بزوتنوه ی شیخ سه عیدی پیران له سالی ۱۹۲۵ زاینی. شایه نی باسه؛ حوسین جه موی نووسهر زیاتر به لای ئه وه دا ده روات که ئه و گپرا نه وه یه ی له چه تو وه گپردا وه ته وه به هه مان شیوه درۆ بۆ، جا له و باره وه ده نووسیت: «خانه واده ی چه تو په تیان کردۆته وه که باپیره یان وه سیه تی کردبۆ که له دوا ی مردنی له شوینی به یه که گه یشتنی حه وت گوندا بنیژریت، پیمان وایه ئه م گپرا نه وه یه ته واهه لبه سترا و بۆ بنه مایه، ئه وه ی راسته ئه وه یه باپیره یان هه ستی به په شیمانی کردو وه دوا ی ئه وه ی بریاری له سیداره دانی بۆ ده رچوو، هه روه ها باپیره یان وتویه تی ئه گهر بیزانیایه ئه مه پرووی ده دا، ئه واهه یده هیشت یه ک سه ربازی تورکیا له دیار به که روه تا سیواس له سه ر قاچه کانی بوه ستیت و زیندوو بمینیتته وه. نه زیر جبۆش له په راویزی یه کیك له کتیه کانی دا ئه م په تکرده وه و نکۆلی کردنه باس ده کات. له واقعدا گپرا نه وه ی خیزانی و خانه واده ییه که که متر زبر و وشکه له گپرا نه وه میللیه که سه باره ت به جهمیل چه تو، له وانه یه کابرا له دلی خویدا هه ستی کردبۆ که شایسته ی ئه وه یه له نیوان حه وت گوندا بنیژریت تا هه مووان تفی پیدا بکه ن. به لام شتیکی شاره وه ش نییه که ژیاننامه ی ئاغا کورده کان وا پیشان ده ده ن که سه خته نمونه ی ئه م په شیمانی و به خودا چوونه وه ریسوایانه په سه ند بکات، چونکه ئاگان ته نها جوتیاری ریزکرا و نه بوون، به لکو به ر له هه موو شتیك سوارچاک بوون.
۶. 51300 npasyria.com › ادبیات المشانق - North press agency | وكالة نورث برس Dec 18, 2020
۷. Exploring the intricate relation- :Sarah Lee "Mythology and Nationalism" 8

ship between mythology and national identity in literature". May 28, 2025.
https://www.numberanalytics.com/blog/mythology-and-nationalism-in-literature#google_vignette

Sir John Malcolm (1829). The History of Persia: From the Most Early .9
Period to the Present Time. Murray. 2012 .p. 13.; Afshin Marashi. Na-
tionalizing Iran: Culture, Power, and the State, 1870-1940. University of
Washington Press. 1 March 2008. p. 78; Firoozeh Kashani-Sabet. Frontier
Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946. I.B.Tauris.. 2000.P.148;
.M.T., O'shea. "Between the map and the reality: some fundamental myths
.of kurdish nationalism". Peoples Mediterraneens, 1994 P. 165-183

۱۰. ابوالقاسم فردوسی، کاوه اخوین ، تهران ۱۳۹۸.

11. V. Minorsky , Studies in Caucasian History: I. New Light on the
Shaddadids of Ganja II. The Shaddadids of Ani III. Prehistory of Saladin
CUP Archive, 1953 - ; John Man "Saladin: The Sultan Who Vanquished
the Crusaders and Built an Islamic Empire." Da Capo Press (Apr 5, 2016);
Britannica <https://www.britannica.com> > ; Kudüs Fatihi Selahaddin Eyyubi
(English: Saladin: The Conqueror of Jerusalem) is a Turkish/Pakistani tele-
vision series produced by Turkey's Akli Films and ;Salah ad-Deen al-Ayubi:
The Great Liberator .Miftaah Institute.<https://www.miftaah.org> >

12. Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM
I. Dönem 1919-1923, C. III, s. 286-287. TBMM Albümü 1920-2010, Ankara
2010, s. 22, 65

Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, .13
.C. III, s. 286-87

14. Fahri Çoker.s.288

15. CI/SSCI ENDEKSİNDE YAYIMLANAN MAKALELER ,Gebzek
Teknik Üniversitesi <https://www.gtu.edu.tr> > PDF İstanbul Gelişim Üniver-
sitesi Sosyal. B9ilimler Dergisi 6, Sayı 6, 123 – 140. Page 40. 4 ÇELİK YAY,
M. AKGÜN AE. (2019)

16. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadele ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Tarihi, Birinci Dönem, 1919-1923, Cilt III, Sayı: 6: 286-287

17. Hasan Hayri'nin son sözleri; Celalettin Can "Hasan Hayri Bey'in AŞiret Alayları yılları (2) Independent Türkçe için yazdı, 78'liler Girişimi Sözcüsü Celalettin Can

Salı 7 Aralık 2021 8:08 18.

19. هه‌م‌ی‌د‌ی‌ه و قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان؛ فه‌و‌ج‌ه‌کان‌ی هه‌م‌ی‌د‌ی‌ه (قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه هۆما‌ی‌و‌ن‌ی‌یه‌کان) له ساڵی ۱۸۹۱ زاینی دامه‌زرا، له ساڵی ۱۸۹۲ به‌خ‌ی‌رای قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان ب‌و‌ن‌ی‌ات‌زا. ئاما‌ن‌ج‌ی سه‌ره‌ک‌ی قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان هاوش‌ی‌وه‌ی دۆخ‌ی پ‌و‌ژ‌ئا‌وا، بر‌یت‌ی بوو له‌ پ‌ی‌گ‌ری کرد‌ن له‌ گ‌ه‌شه‌کرد‌نی هه‌ستی نه‌ته‌وا‌یه‌تی له‌سه‌ر خاکی ژ‌ی‌ر ده‌سه‌لات‌ی ئ‌ی‌م‌پ‌رات‌ۆریه‌تی ع‌وس‌مان‌ی. هه‌روه‌ها دا‌ب‌ی‌ن کرد‌نی خ‌و‌ی‌ند‌نی سه‌ربازی و شارستان‌ی ع‌وس‌مان‌ی له‌ ئ‌ی‌سته‌نب‌ۆ‌ل ب‌ۆ پ‌ۆ‌له‌ و مند‌ا‌له‌کان‌ی به‌ش‌یک له‌ سه‌رو‌کی هۆزه‌کان و وه‌ستان‌دن و پ‌ی‌گ‌ری کرد‌ن له‌ کار‌ی‌گ‌ه‌ری پ‌و‌ژ‌ئا‌وا له‌ ناو کۆمه‌ل‌گ‌ه‌ نا‌ت‌ور‌که‌کان و نا‌م‌وس‌ل‌مان‌ه‌کان‌دا. له‌ سه‌ره‌تا‌کان‌یدا؛ قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان قوت‌ا‌ب‌ی عه‌ره‌بی وه‌رده‌گ‌رت، به‌لام به‌پ‌ی‌ی دا‌وا‌کاری بوو، به‌هه‌مان ش‌ی‌وه‌ پ‌ۆ‌له‌ی سه‌رو‌کی هۆزه‌ س‌و‌ن‌ی و ک‌ور‌ده‌کان‌یش‌ی وه‌رده‌گ‌رت. قوت‌ا‌ب‌یان له‌ قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان له‌ ته‌مه‌نی ۱۲ تا ۱۶ ساڵی وه‌رده‌گیران. ماوه‌ی خ‌و‌ی‌ند‌ن پ‌ی‌نج سا‌ل بوو. تا ئ‌است‌یک ج‌و‌ری‌ک له‌ خ‌و‌ی‌ند‌نی ت‌ای‌به‌تی دا‌ب‌ی‌ن کرد. قوت‌ا‌ب‌ی قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان به‌ش‌ی‌وه‌یه‌کی ج‌یا و سه‌ره‌به‌خ‌ۆ له‌ قوت‌ا‌ب‌ی‌یه‌کان‌ی د‌یک‌ه‌ ف‌یر ده‌بوون، له‌گ‌ه‌ل ئ‌ه‌و قوت‌ا‌ب‌ی‌انه‌دا ده‌مان‌ه‌وه‌ که‌ ها‌و‌با‌ر‌و‌د‌ۆخ‌ی خ‌و‌یا‌ن بوون. سه‌ره‌تا خ‌و‌ی‌ند‌نه‌که‌یا‌ن له‌ قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان ته‌وا‌و ده‌کرد، د‌وا‌تر ده‌چ‌و‌ونه‌ پ‌ری‌زه‌کان‌ی ئ‌ه‌کا‌د‌ی‌م‌یا‌ی ج‌ه‌نگ‌ی یا‌ن شا‌هان‌ه‌یی (ئ‌ه‌کا‌د‌ی‌م‌یا‌ی سه‌ربازی) که‌ خ‌ا‌وه‌ن پ‌ی‌گ‌ه‌یه‌کی ت‌ای‌به‌ت بوو، پا‌شان په‌وان‌ه‌ی مه‌یدا‌ن و گ‌ۆ‌پ‌ه‌پ‌ان ده‌کران ب‌ۆ ج‌ی‌یه‌ج‌ئ‌ کرد‌نی ئ‌ه‌ره‌که‌کان‌یا‌ن. له‌گ‌ه‌ل ئ‌ه‌وه‌ی ع‌وس‌مان‌ی‌یه‌کان هۆزه‌کان‌ی د‌ی‌رس‌یم که‌ عه‌له‌وی ک‌ور‌دی بوون له‌ فه‌و‌ج‌ه‌کان‌ی هه‌م‌ی‌د‌ی‌ه وه‌رنه‌ده‌گ‌رت، به‌لام له‌گ‌ه‌ل ئ‌ه‌وه‌ش‌دا هه‌و‌ل‌یا‌ندا ب‌ۆ سو‌ود وه‌رگ‌رت‌ن له‌و پ‌ی‌گ‌ه‌ کۆمه‌ل‌ایه‌تی‌ه‌ی قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی هۆزه‌کان دا‌ب‌ی‌نی ک‌رد‌بوو، که‌ له‌ ۳-ی ئ‌ۆ‌کت‌ۆ‌به‌ر/ تشرینی یه‌که‌می ۱۸۹۲ز ک‌رایه‌وه‌، له‌ پ‌ی‌نا‌و به‌ه‌یز‌کرد‌نی پ‌ۆ‌ل و کار‌ی‌گ‌ه‌ریا‌ن له‌ ن‌ی‌و هۆزه‌ عه‌له‌و‌ی‌یه‌ ک‌ور‌دی‌یه‌کان‌ی د‌ی‌رس‌یم. له‌ س‌پ‌ی‌ت‌ی‌م‌به‌ر / ئ‌ه‌یل‌و‌لی سا‌لی ۱۸۹۲ س‌و‌لت‌ان عه‌بد‌و‌ل‌حه‌م‌ید‌ی دو‌وه‌م وال‌ی ئ‌ی‌لا‌زی‌غ‌ی پاس‌پ‌ارد که‌ به‌ره‌چ‌او‌کرد‌نی بار‌و‌د‌ۆخ‌ی هه‌سته‌یا‌ری نا‌و‌چه‌ی د‌ی‌رس‌یم، ئ‌ه‌وا وه‌رگ‌رت‌ن ته‌نها ک‌ورت نا‌ب‌ی‌ته‌وه‌ له‌ پ‌ۆ‌له‌ی سه‌رو‌کی س‌ئ‌ هۆزه‌ په‌ی‌وه‌ند‌یدا‌ره‌کان، به‌ل‌کو پ‌ۆ‌له‌ی هه‌ر ش‌ه‌ش هۆزه‌که‌ ده‌گر‌ی‌ته‌وه‌ له‌ نا‌وی‌ان‌دا خ‌ه‌یری به‌گ له‌ قوت‌ا‌ب‌خ‌ا‌نه‌.

20. AŞiret, Mektep, Devlet: Osmanlı Devleti'nde AŞiret Mektebi, Aram Yayıncılık, 2001-Istanbul
21. Hüseyin Irmak, "Osmanlı Belgelerinde Dersime Dair Bazı Örnekler, Şükrü Aslan (Der) Herkesin Bildigi Sır: Dersim, Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010-Istanbul
22. AŞiret, Mektep, Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi, Aram Yayıncılık, 2001-Istanbul ;
23. Hüseyin Akar, Dersim'den Portreler, Kalan Yayınları, 1999- Ankara .11-13; 'Yerine kayyım atanan Dersim Belediye EŞbaŞkanı Konak'ın dedesi 1925'te idam edilmiŞti'
24. BOA, DH.MKT, 2647/77
25. Hasan Hayri'nin son sözleri; Celalettin Can "Hasan Hayri Bey'in AŞiret Alayları yılları (2) Independent Türkçe için yazdı,78'liler GiriŞimi Sözcüsü Celalettin Can
26. Salı 7 Aralık 2021 8:08
27. سمیت فی العصر العثماني ب معمورة العزيز واسمها التاريخي أيضا خربوط ولكن اليوم يسمى الولاية ب الازيغ
28. HASAN HAKAN ULUTUN "II. MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE DERSİM
29. (1908-1938)" MARMARA ÜNİVERSİTESİ CTÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
30. TÜRK TARİH ANABİLİM DALI CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI DOKTORA TEZİ
31. ISTANBUL 2016.s.121-24 . 139; BOA, DH.MTV, 22/6
32. Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.106

س‌و‌و‌د و گ‌ر‌ن‌گ‌ی م‌ه‌ع‌ر‌ی‌ف‌ه‌ی م‌ی‌ژ‌و‌وی

ب‌ه‌ر‌ی‌ز ع‌ه‌ب‌اس ع‌ه‌لی
م‌اس‌ت‌ه‌ر ل‌ه م‌ی‌ژ‌و‌وی ن‌و‌ی و ه‌ا‌و‌چ‌ه‌ر‌خ

Barez.abas1984@gmail.com

سوود و گړنگی مه‌ریفه‌ی میژووی

به‌رېز عه‌باس علي

ماستر له میژووی نوی و هاوچه‌رخ

Barez.abas1984@gmail.com

پیشه‌کی:

میژوو و زانستی میژوو لقیکی گړنگ و کاریگه‌ری ناو زانسته مروځایه‌تییه‌کانه، هیچ کومه‌لگه‌یه‌ک که له ټیستادا ده‌ژی بې‌رگ و پېشه و بې‌ میژوو نییه، بویه بې‌ ټه‌وه‌ی بته‌وېت له هر کومه‌لگه‌یه‌ک ټیپگه‌یت ناچار ده‌بیت بې‌ میژوو‌ه‌که‌ی بگه‌رپیته‌وه، مروځ ناتوانیت چ‌خوی و چ‌ ټه‌وانیتریش بناسیت ټه‌گر مه‌ریفه‌ی میژووی نه‌بیت! مه‌ریفه‌ی میژووی هینده به به‌ها و جیگه‌ی بایه‌خه، زورچار ټه‌و کومه‌لگه‌یانه‌ی دواکه‌وتون، توپزه‌ران هوکاره‌که‌ی ده‌گه‌رپینه‌وه بې‌ ټه‌وه‌ی تاکه‌کانی مه‌ریفه‌ی میژوویان نییه! له‌ ریگه‌ی سهرنجدان و پامان و بیرکندنه‌وه له کومه‌لگه‌ی کوردی مروځ ټه‌وه‌ی بې‌ پروون ده‌بیته‌وه تاکی کوردی مه‌ریفه‌ی میژووی زور که‌مه؛ به‌و پییه‌ی گرفت و کیشه‌کانی به‌ فوړمی جیاواز، سأل له‌ دواي سأل، له‌ زور په‌هه‌نده‌وه ټالوژتر ده‌بن. له‌رپگه‌ی چه‌ند باسیکه‌وه له‌ گړنگی مه‌ریفه‌ی میژووی ده‌دوین.

مه‌ریفه و مه‌ریفه‌ی میژووی:

وشه‌ی مه‌ریفه، له‌ بنه‌رته‌دا وشه‌یه‌کی عه‌ره‌بییه، چاوه‌که‌ی ټه‌م وشانه‌یه: (عرف) و (یعرف) و (عارف) که به‌مانای (أدرک) یش دیت. له‌ زمانی کوردیدا ده‌شیت هه‌لگری دوو مانا بیت، مانای یه‌که‌م (زانین) Knowledge ده‌گه‌یه‌تیت، مانای دووه‌میش (زانیاری) یان (زانست) - ټیپستیم Episteme ده‌گه‌یه‌تیت^(۱). ده‌توانین بلین مروځ په‌یوه‌ندی به‌ هه‌موو جوړه‌کانی مه‌ریفه‌وه هه‌یه، له‌نیویاندا مه‌ریفه‌ی میژووی. مروځ به‌سروشتی خوی بوونه‌وه‌ریکی کومه‌لایه‌تییه، چونکه زورچار هه‌موو ژيانی له‌نیو مروځدا به‌سهر ده‌بات و وه‌کو ټه‌ندامیکی کومه‌له‌ی کومه‌لایه‌تی پیکخوا و کومه‌لگه‌ی مروځایه‌تی، په‌فتار و هه‌لسوکه‌وت ده‌کات^(۲). هه‌سته‌کان، هه‌روه‌ها نه‌ستیش (لاشعور)، هو‌شیارییه‌کی سهره‌تای لای مروځ دروست ده‌کهن، به‌لام هو‌شیاریی ناستی به‌رز ته‌نیا به‌ مه‌ریفه‌ی دروست ده‌بن. له‌ سهره‌تای ژيانی مروځایه‌تیدا هه‌سته‌کان مروځیان ټاراسته کردووه (وه‌ک چوون ټه‌مه له‌ په‌فتاره‌کانی مندا‌لیک دیاره)، به‌لام دواتر مروځ، له‌ په‌وتی پیکه‌وتنی ژيانی کومه‌لایه‌تییدا، توانی هه‌سته چه‌موشه‌کانی خوی له‌ چوارچیوه‌ بگری، بیگومان ټه‌وه‌ش به‌رپگه‌ی مه‌ریفه‌وه بوو که‌ مروځی کرد به‌ که‌سیکی هو‌شیار^(۳). دوو مانای کایه‌ی میژوو هه‌یه:

مانایه کی ئونتۆلۆژیک و مانایه کی مه عریفه ناسانه. میژوو به مانای ئونتۆلۆژیک خۆی پرۆسه یه کی سه ربه خو له هزر و واقعیکه بوونی ههیه پێش ئه وهی که بیهت به ئۆبژه ی ناسین، لیۆردبوونه وه و لیکۆلینه وهی ئیمه ههروه کو سروشت، به لام هه رکات ئه و ئۆبژه یه بیهت به بابه تیک بۆ تیفکرین، ناسین و لیکۆلینه وه، لیۆره دا میژوو به مانای مه عریفه ناسانه ساز ده بێ. جیاوازی رابردوو و میژوو له م لیکدان ه وهیه به باشی ده رده که وێ^(۴). میژوو وه ک هه ر مه عریفه یه کی مرۆیی دیکه، له گه ل په ره سه ندنی ژیا نی مرۆفدا په ره ی سه ندوو، له گه ل ده سپیک سده ی نۆزده و به وێ ئه و گۆرانکارییه ئابووری و کۆمه لایه تی و هزریانه ی که ئه وروپا به خو یه وه بی نی، زۆر له میژوونوو سان و فه یله سوفانی هاندا که بیر له و کایه گرنگه ی مه عریفه بکه نه وه^(۵).

مه عریفه ی میژووی و کاریگه ری له سه ر هۆشیاری نه ته وه یی:

له رێگای میژوو وه هۆشیاری نه ته وه یی پێشده که وێت، خواستی گۆرینی دۆخی سیاس ی، کۆمه لایه تی، ئابووری و که لتووری له لای تا ک به هیز ده بی ت^(۱). هۆشیاری نه ته وه یی ئه گه ر زیاتر جه ختی لی بکری ته وه ده بی ته به شیک له (هۆشیاری میژووی)، بۆیه ئه و نه ته وه ی زیاتر گرنگی به لایه نی میژووی بدات رێژه ی پارێزگاری کردنی له درێژه دان به خو ی زیاتر ده بێ، به به راورد له گه ل ئه و نه ته وه یی که ئه م لایه نه فه رامۆش ده کهن، له رووی پیکه اتنی ده روونی وه، په یدا کردنی هۆشیاری نه ته وه یی له لایه ن مرۆفیکه وه ده رباره ی میژووی نه ته وه که ی، په گ و زه مینه ی شانازی کردن به بوونی خو ی و نه ته وه که ی له ده روونیدا، ئه کوتی ت.. وه های لئ ده کات هه رگیز له نه ته وه که ی دانه بری ت، به لکو زیاتر په نجی بۆ بدات و به ختکردنی بۆی بی ت.. بۆ دروست کردن و پاراستنی و به رگری کردن له نیشتمانی ئاماده ی ئه کات^(۷). میژوو له زۆر بواری جیا جیادا به کاره اتوو، یه کیک له و بواران ه ی که به شیوه یه کی چالا کانه میژوو تیادا به کاره اتوو مه سه له ی به هیزکردنی ناسنامه (هویه) ی ئیتیک ی یا نه ته وه یی بووه. هه لبه ته ئاشکرا ترین لایه نی ئه م به کاره ییانی میژوو به کاره ییانی ته ی له چوارچی وه ی پرۆژه ی نه ته وه ییدا و زۆر به تایبه تیش له پرۆسه ی خه ملاندنی زه مینه بۆ ده و له تی نه ته وه یی و ههروه ها له کاتی دامه زراندنیدا. جگه له مه، هۆشیاری میژووی (هۆشیاری میژووی) وه کو ئامراز و جه مسه ری به یه که وه به ستنی ئه و کۆمه له مرۆفه ی پێی ده گوتری (نه ته وه) دوا ی دامه زراندنی ده و له تی نه ته وه ییش، دیسان گرنگی و پۆلی تایبه تی هه یه^(۸).

ئه گه ر بگه رپێنه وه بۆ ژیا نی شاعیری کی وه کو (د لدار ۱۹۱۸-۱۹۴۸)، ئه وه مان بۆ روون ده بی ته وه چۆن مه عریفه ی میژووی کاریگه ری کردوو ته سه ری تا کو شیعی نه ته وه یی بنوو سی ت و هۆشیاری نه ته وه یی بالا بکات، د لدار ده لێ ت: «له کتیبخانه که ی کا که م سه عدی ده ستم پێ کرد که مو تاله عات بکه م، له پێش هه موو شتی کا، ته ئریخی سه و ره ی فرانسه و ته ئریخی یونا نم

به تورکی موتالعه کرد، له پاشان ته‌ئریخی ئیستقبالی جه‌لال نوری مه‌شهوورم هه‌رسێ جزوه ته‌دقیق و خویندنه‌وه و ته‌ئریخی کورد و کوردستانی ئەمین زه‌کی به‌گ و ته‌ئریخی بابان و سو‌ران و موکریانی سه‌ید حسین حوزنیم به‌ کوردی خویندنه‌وه. ئەمانه هه‌مووی دروشمی رابووردوویان هه‌ینامه به‌رچاو، له‌گه‌ڵ خۆم زۆر م‌وجاده‌له‌م ئەکرد، مام به‌ره‌به‌ره م‌یشکم بکه‌مه‌وه، ته‌قدیری ته‌ئریخ و ته‌نفیزی بکه‌م.

له‌م ته‌ئریخه‌ بوو که دیوانی نالیم زۆر به‌ وردی خویندنه‌وه، شیعره جوانه‌کانی نالی له‌گه‌ڵ شیعره ئاگرینه‌کانی حاجی قادر له‌ م‌یشک‌مدا له‌سه‌ر زه‌عامه‌تی ئەده‌بی شه‌ریان بوو، له‌م شه‌ره شتیکیان به‌من به‌خشی، ئەویش بۆ شیع‌ر و ئەده‌بیات رواندمیان، زۆر خه‌یالی وام له‌ م‌یشک‌دا بوو که حه‌زم ده‌کرد به‌ناو خه‌لقیدا به‌رپایان بکه‌م خۆم ئیتمیحان کرد که ئەتوانم شیع‌ر دابنیم شه‌ویکیان تا دره‌نگ نه‌نووستم قه‌سیده‌یکی پانزده به‌یتیم دانا، که ته‌سه‌وری دایکیکم تیدا کردبوو، بۆ رۆله له‌ سه‌وره کوژراوه‌که‌ی چۆن ئەگریا! ئەمه یه‌که‌م شیع‌ر بوو که دامناوه، ئیستا تیتنه‌گه‌م، ئایا بۆچی قه‌سیده‌یکم له‌سه‌ر تیلابی چاوی کچیکی جوان دانه‌نا؟ ئایا ئی‌حساسم نه‌بوو؟ یان لاو نه‌بووم..؟ به‌لێ هه‌م ئی‌حساس و هه‌م گه‌نجایه‌تیم هه‌بوو، به‌لام نالی که بۆ دلداری رای ئەکیشام و حاجی قادر که بۆ نیشتمان په‌روه‌ری رای ئەکیشام ئەم دوو شا شاعیرانه هه‌ردووکیان جیا‌جیا ته‌ئسیری خۆیان له‌ د‌لم کردبوو، به‌لام موتالعه‌اتی ته‌ئریخم و مو‌حیته ئاگرینه‌که‌م و نه‌فسیه‌تی بۆ خزمه‌ت تینوم ئەمانه هه‌رسێکیان میان به‌ لای (حاجی) دادا هه‌ر که ئەمو‌یست غه‌زه‌لیکی غه‌رامی ب‌لیم ده‌نگی پی‌روزی حاجی به‌سه‌ریدا ئەیقیژاندم و ئە‌ی فه‌رموو:

باسی زولفی در‌یژ و چاوی به‌خه‌و

نه‌پراوه بووه ت‌ری خه‌سه‌و»^(۹).

(مح‌مه‌د ئەمین زه‌کی به‌گ ۱۸۸۰-۱۹۴۸) ی م‌یژوون‌وس له‌ پ‌ی‌گه‌ی مه‌عریفه‌ی م‌یژووه‌وه ویستویه‌تی بزانی‌ت کورد ک‌ییه و چ‌یه؟ تا ئەو کاته‌ی مه‌عریفه‌ی م‌یژوویی له‌باره‌ی کورده‌وه به‌شیوه‌یه‌کی ئە‌وتۆ نه‌بوو بوو، ه‌وشیاری نه‌ته‌وه‌یی به‌وشیوه‌یه نه‌بوو، ئەو له‌ ژ‌یر ناو‌نیشانی (ئ‌ه‌م ک‌تیبه‌م چۆن نووسی) له‌ سه‌ره‌تای ک‌تیبی (خ‌ولاصه‌یه‌کی تاریخی کوردو‌کوردستان) له‌ به‌رگی یه‌که‌مدا ده‌نووس‌یت: «له‌‌د‌وای ئەمه که له‌ ج‌ی‌گه‌ی ته‌عبیری ع‌موومی ع‌و‌ثم‌انی، له‌‌ف‌ظی «ت‌ورک» و «ت‌ۆرانی» له‌ ت‌ورکیادا با‌وی سه‌ند، به‌ ط‌ه‌بیعه‌ت وه‌کو‌و ئە‌ف‌رادی م‌یل‌له‌ته‌کانی تر، م‌ن‌یش له‌ناو ئەو ک‌ۆمه‌له‌دا غه‌یرییه‌تی خ‌ۆم چاک‌تر ح‌یس کرد و غ‌رو‌وری قه‌ومی مه‌جب‌و‌وری کرد‌م که له‌ هه‌موو ف‌ورسه‌تیک‌دا ئەم ح‌یسه‌ی خ‌ۆم ئ‌یظ‌ه‌ار بکه‌م؛ به‌لام ده‌رحه‌ق به‌ ئە‌صل و ته‌ئریخی قه‌ومه‌که‌م، ه‌یچ‌م نه‌ئ‌ه‌زانی، چ‌ون‌که تا ئەو وه‌قته نه‌ له‌ مه‌کات‌ی‌دا ف‌یک‌ری‌کی و‌امان دراب‌و‌ویه و نه‌ له‌ د‌وا‌یش‌دا ض‌ه‌رو‌وره‌تی ته‌د‌قی‌قی ته‌ئریخی ک‌وردمان د‌ی‌بوو و که‌ل‌یمه‌ی (جام‌یعه‌ی ع‌و‌ثم‌انی) ئە‌ع‌صابی قه‌وم‌یی‌ه‌ی هه‌مو‌ومانی تا ده‌ره‌جه‌یه‌ک خ‌او‌کرد‌بو‌وه‌وه. بارها ئەم سو‌ئاله‌م له‌ خ‌ۆم ئە‌کرد: قه‌ومی

کورد له چ نه ته وه یه که، چیی به سه رهاتوو؟ به لام نه مته توانی جوابیکی باشی بۆ بدۆزمه وه، به ناعیلاجی له چه ند گه وره یه کی کوردم پرسى، هه تا له وانه دووانیشیان له مامۆستاکانی ته ئریخ بوون، یه کێکیان ته صلی کوردی به پریوایه تیکى موشه ووه ش برده وه سه ر کوردی کورى عه مروی قه حطانی و ته وی تریشیان کردینی به نه ته وه ی دیوێک که «جاساد» یان پێ گوتوو. به راستی ئهم دوو جوابه بێ خیره زۆری سه غله ت دام و له گه ل و یجدا نی خۆم دا قه ول و بریم کرد که خۆم ته دقایقی ئهم موعه ممایه بکه م. ذاتی بوونم له ئه ستاموول دا فورسه تیکى باش بوو، وه قتی بێ ئیشی خۆم بۆ ئهم ته دقایقه دانا و له ئیبتیدای ۱۳۲۶ ی رۆمى (۱۹۱۰) یه وه ده سم کرد به زیاره تی کتیبخانه کانی ئه ستاموول. فورسه تی ئهم خدمه ته م که م بوو، چونکه هه موو سالیک شه ش حه وت مانگ له گه ل قۆمیسپۆنى حدوود له ده ره وه خه ریک ئه بووم، له م فورسه ته که مه زۆرم ئیستیفاده کرد و تا ئه واخیری سالى ۱۳۲۸ ی رۆمى (۱۹۱۲) چه ند سه د ئه ته ریکم مو تالا کرد و نو طیکى زۆرم گرت. به خت و طالبع له ۱۳۲۹ (۱۹۱۳) دا به وه ظیفه یه کی په سمى گه یاندمیه ئه وروپا، له ئالمایا و فه رانسه دا زۆر کتیبخانه و مو وزه م زیاره ت کرد و زۆر ئا ثاری نا دیرهم چاوپێ که وت و نو طیکى زۆرم کۆ کرده وه و ده رحه ق به کوردا یه تی سی چل کتیبیکى باشی مو سه شه ر یقینیشم کړی»^(۱۰).

زۆر جار گه لان و نه ته وه کانی تر بۆ ئه وه ی هۆشیاری نه ته وه یی لای تاکی کورد لاواز بکه ن و نامۆیان بکه ن به خۆیان؛ پێگه یان له وه گرتوو کورد مه عریفه ی میژوو یی ده رباره ی خۆی هه بی ت بۆ ئه وه ی کۆیاده وه رییان نه بی ت. کاتیک که له میژوو ی کۆن و نو یی کورد و میلله تانی دراوسپی کورد ده کۆلی ته وه، له وه هه موو ململانێ و دژایه تی یانه ورد ده بی ته وه که به رده وام به رامبه ر میلله تی کورد گرتوو یانه ته به ر، ده گه یته ئه و با وه په ی که له پال هه موو ئه و را فه و بۆ چوونانه ی که بۆ دۆزی کورد و رابردوو و ئیستای کراون، بابه تی کۆیاده وه ری یه کێک بی ت له خاله گرنه گ و هه ستیاره کان، که له لایه ن کایه ی رۆشن بیری و ئه کادی میمشه وه که مترین سه رنجی خرا وه ته سه ر، به تابه ت کاتیک ده گه یته ئه وه ی که کۆیاده وه ری هۆکار یکی سه ره کییه بۆ دروست کردنی ناسنامه ی ها وه به شی نه ته وه یه ک. هه ر ئه و ناسنامه یه ی که (میلان کۆندرا ۱۹۲۹-۲۰۲۳) با سی ده کات: «یه که م هه نگا و بۆ له ناو بردنی نه ته وه یه ک؛ سه رینه وه ی یادگه یانه، یاده وه رییانه. ده بێ کتیبه کانی، کولتوره که ی، میژوو هه که ی له نا و به ی. ده بێ که سیکت هه بێ که کتیبگه لیکی نو ی بنوو سی ت، کولتور یکی نو ی و ساخته بکات و دروست بکات، میژوو یه کی نو ی دا به ی نی ت. دوا ی ما وه یه کی که م نه ته وه، ئه وه ی که هه یه و ئه وه ی که بووه، له بیری ده کات»^(۱۱).

له به ره ئه وه ی کورده ستان به در یژای یی چه ن دین سه ده و لا تیکى دا گیر کرا و بووه، دا گیر که رانی ش هه می شه هه و لیاندا وه میلله تانی ژێرده ست له رابردوو ی خۆیان دا بپرن، بۆ ئه وه ی بیر له رابردوو ی خۆیان نه که نه وه، چونکه میژوو و شو ی نه واره کانی هه ر میلله تیک ده بنه هۆی دامه ز راندنی بیری نه ته وه یی و دروست کردنی گیانی به ره نگاری له گه ل دا گیر که ران، ده زانن به وه هه ستی شانازی

له لای گهلی ژێردهست دروست دهبیټ و له ئه نجامدا شوڤش و ڤاپه ڤرین به دوای خویدا دههینیت، له بهرئهوه داگیرکهر به ههموو جوړیک ههولئ دهدا تاکی کورد له میژووه کهی دابپریت و دووری بخاتهوه^(۱۲).

داگیرکهران دهچوون ولاتیکیان داگیرده کرد ههولیان دهدا میلله تی ژێردهسته له ڤاڤردووی خوئی دابپر، تا بیر له ڤاڤردووی خوئی نه کاتهوه، چونکه میژوو و شوینه واری ئه و میلله ته دهبنه هوی دامه زانندی بیریی نه ته وهیی و هوی دروستبوونی گیانی به رهنگار بوونه وه له گه ل داگیرکهران، دهزانن به مه ههستی شانازی له لای میلله ت دروست دهبیټ و قوناغی شوڤش و ڤاپه ڤرین ئاماده دهکات، له بهرئهوه حکوومهت ههولئ دهدا خه لک له میژوو و شوینه وار دوور بکهوێتهوه، بۆ نموونه: له جهزائیر نووسه ریکی فهره نسی له کاتی گرتنی جهزائیردا له سه ر که له پووری بیناسازی جهزائیر شتیکی نووسی، دهسه لاتی فهره نسی له جهزائیر ئه و که سه یان دا به دادگا، وتیان ئه م نووسینه له لای خه لکی جهزائیر دهبیته هوی دروست بوونی بیریی نه ته وایه تی^(۱۳). (د. مارف خه زندهار) دهلیت: «له ماوه ی شوڤشی ئه یلول ۱۹۶۱-۱۹۷۵ قاچاغچی که مالی قاچاغان دههینا و دهبرد و له سه ر سنووری ئیران و عیراق، به ڤاره ی باش دهستنووسی کوردییان دهست دهخست، به تاییه تی دیوانی شاعیران، ئه مانه هه موویان له لایه ن ساواکی ئیرانه وه به سووتان له ناویان دهبردن. له دوای ڤاپه ڤرین میتی تورکیا به لایه وه کاریکی ئاسایی بوو ناو ئه شکه وتی گوندوکی نزیك ئاکری بته قینیته وه بۆ ئه وه ی شوینه واری نووسین و وینه هه لکه نراوه کانی ناو ئه شکه وته که له ناو بچن»^(۱۴).

گوئی نه دانه میژوو پاشه کسه کردنه بۆ نیو قوڤاوی سه رلیشیواوی گه لان و ناکامل بوونی کۆمه لگایه له هه موو ڤوویه کییه وه دوایش تیکشکاندن پیکهاته کانی یه که یه که ی کۆمه لگا که دواجار دهبیته کۆمه لگایه کی ڤووخاو و ته مه ل و دواجار که سیتییه کی دارما و و داته پیو و ون بوو، لیڤه شه وه بۆ دروست کردنه وه ی میژووی دوینی و ئه وه ی له دهست چو پئویستی به شوڤشیکی کۆمه لایه تی و میژوویی هه یه که زۆر گران دهبیټ له سه ر شانی کۆمه لگا که خوئی، که واته ڤیگه گرتن له وه ی میژوو بۆ چه ند جار خوئی دووباره بکاته وه و بگه یه میژوویییه کی ڤوون، دهبیټ میژوو بۆ جاری دووهم بخوینیته وه و بنوسیته وه و له هه مان کاتدا وانه ی لیوه فیڤربین، دهنا نه ته وه، یان گه ل یان کۆمه لگا بی میژوو دهمیڤته وه و دواجاریش له هه موو ماکه کانی میژوویی و کولتووری و نه ته وه یی و بوونی به دهو له ت بی به ش دهبیټ. واته له سه ر هه موو تاکیکی کۆمه ل پئویسته وه ک پئویستییه کی میژوویی که میژووی گه له که ی بخوینیته وه و لی تیڤگات^(۱۵). وه کو هه سته کردن به گرنگیی مه عریفه ی میژوویی، چه ند ڤوژیک دوا ی شوڤشی ۱۴ ته مموزی ۱۹۵۸ له عیراق، کۆمه لیک له ماموستایانی کورد که ژماره یان هه شت ماموستا بووه له ناویاندا ماموستا (جهمال نه به ز) و (مسته فا نه ریمان) هه بوون، یادداشتنامه یه کیان نووسیووه بۆ حکومه تی عیراق و وهزاره تی مه عاریف (زانپاری)، ئه وکاته له باره ی به رزکردنه وه ی ئاستیی

رۆشنیری له کوردستان به تاییه تی و عیراق به گشتی، یادداشته کیان داوه به خودی عه بدولکه ریم قاسم و وهزیری مه عاریف (دکتۆر جابر عومەر)، که له و یادداشتنامه یه دا کۆمه لێک داواکاری تیدایه. یه کێک له داواکارییه کان گۆرانکارییه له خویندنی بابته میژوو و له چهند خالێکدا دید و سه رنج و ره خنه ی خویندنی خستۆته روو، له یه کێک له خاله کان که خالی کۆتاییه ده لێن: «وازه یان له شیوازه کۆنه کانی گوتنه وه ی زانستی میژوو، ههروه ها دانانی میتۆدی نوێ به سه ره رشتی که سانی شاره زا له بواری زانستی میژوو، چونکه میژوو بریتی نییه له ناوه یانانی که سه کان و بیره یانانه وه ی رووداوه کتوپره کان، به لکو تۆماری که لانه له خه بات و تیکۆشانیاندا بو رزگاری و ده رچوون له کۆیلایه تی و هه نگاونان به ره و دواپۆژیکێ باشر، جگه له وه میژوو پره له وانه و په ند و نه زموون و تاقیکردنه وه، ئامانج له خویندنی نه وه یه تۆوی گیانی نیشتمانپه روه ری و نه ته وه په روه ری بچینی و له نێو دلاندا به هیزی بکه ی، نه وه که هه ر ته نیا گرنگیدان بیت به له به رکردنی ناوی پادشا و سولتانه کان و ژماره ی که نه زه که و لووسکه کانیان»^(۱۶).

مه عریفه ی میژووی و په یوه ندی به خوئاسینه وه:

خوئاسین ده بیت مروف هان بدات بو گه ران به شوین خویدا. به دوای خوئا گه رانیش پیویست به گرنگیدان به میژوو و زانیی میژوو ده کات^(۱۷). له ولایتیکی وه کو فه رنه سا میژوو به پسپۆرییه کی شیوا و بابته تیکی خو شه ویست ده ژمێردیت، ههروه که ره گه زیکی بنچینه یی له رۆشنیریدا پیکده هیئت^(۱۸).

فه یله سووف و زانا و هونه رمه ند و بوژ له مهیدانی بیر و کار و هونه ردا، ناتوان ده ست له رابردوو هه لبگرن. رابردوو ته و به شانه ی زانیاری، که م و زۆر، کاریان تی ته کات، نوشاریک که چاره ی نه خو شیک ده کات، پیش هه موو شتیک له کاتی ده ست پیکردنی نه خو شیه که ی و چۆنیه تی به سه رهاته کانی و نه خو شی پیشتری ته توژیته وه. ته ستیره زان که له گه ردوون ته کۆلێته وه، بیجگه له باری ئیستای که له ستیره و GALAXY ته ستیره و STAR هه ساره و PLANET مانگ و کلکدار و رژین و ته نه ئاسمانیه کانی تر و له ماوه ی نزیک و دووری دواپۆژدا چی چاوه روانیان ته کات و چیان به سه ردیت، هه ولێ زانیی گۆرانه کانی رابردووشیان ته دات، سروشت زانیک له دیارده و گۆرانه کانی رابردوو و رانه بردوو دواپۆژی که ره سه ته ته کۆلێته وه. کیمیا زانیک که که ره سه ته یه که بو کرده و ئاویته کردنی کیمیا یی به کارنه هیئت له رابردوو و رانه بردوو دواپۆژی گۆرانه کانی له باریکه وه بو باریکتر ته کۆلێته وه. کۆمه ل زانیک ناتوانیت له کیشه و دیارده و گیروگرفت و گۆرانه کۆمه لایه تییه کان بکۆلێته وه، بی گه رانه وه بو ره گ و ریشه رابردوو هه کانی. ههروه ها زانسته کانی تریش به وجۆره ن. هه موویان بایه خ به و دا که وت و راستییانه ی رابردوو و رانه بردوو وانه ده دن که په یوه ندییان به بابته کانیانه وه هه یه. بوژ و هونه رمه ندیکیش، هه ر هه ز و جۆره خه ریک بوون

و بهرهمیکیان بښت، ناتوانن له تافیکردنه وه کانی پېشینان، یان له هست و باری په یداکراو و پښگه یشتو، یاخود له به او و نهریت و دابه کومه لایه تیبه کان خوږان داپرن، چونکه مروځ خوږی ته نجامی پرووداو و هوکاره رابردو و په یداکراوه کانه^(۱۹).

همو پرووداو و دیاردهیه ک له چوارچیوهی (میژوویزم) به دهر نییه، میژوویزم، واته هیچ دیاردهیه کی کومه لایه تی له پر و له خووه سهره لنادات، به لکو هر دیاردهیه و زهمینه میژووی خوږی هیه^(۲۰). میژوو پوځی بنچینه یی له بیرکړدنه وهی مروځا هیه. هم چه مکه له گه ل چه مکه کانی وه کو کرده میرویی، گوړان، کاریگه ری بارودوخی مادی له سهر کاروباری میرویی و پروودای میژووی په یوه ندی هیه و نه گه ری وهرگرتنی ته زموون له میژووه ده خاته به رده ستمان. میژوو له ریگه تیگه یشتنی هیزه کان، هه لېژارندنه کان و نهو بارودوخی که نیمه یان به ساته وه ختی ئیستا گه یاندوه، ده بیته هوږی ته وهی ئیستای خوږان باشر بناسین^(۲۱).

میژوو وه ک هر زانستیکی تر کومه لیک وانه مان فیړده کات، فیړمان ده کات ئاگاداری رابردووی خه لک بین و ته مهنی رابردو بخه یه سهر ته مهنی خوږان، بهو مانایه ش مروځ ده توانیت له جاریک زیاتر بژی (رابردو- ئیستا- ئاینده) رابردو ته لقه یه کی گرنگی به رده و امبوونی ئیستا و ناسینی خوده، بویه پیویسته مروځ رابردو له یاده وهریبه کانیدا به یلیته وه تا لایه نه جوانه کانی جوانتر و لایه نه خراپه کانی شی چاک بکات، چونکه نه بوونی یاده وهری نه ک هر رابردو ده بانه ئاستی له بیرکړدن، به لکو خه لکیش ده گه یه نیته ئاستی درنده یی، وه ک فیهله سوفی فیهله نس (باسکال ۱۶۲۳-۱۶۶۲) ده لیت: (گهلانی درنده به وانه ده گوتریت که یاده وهریان که مه یاخود نییه)^(۲۲).

یه کیلک له ئامانجه گرنه کانی میژوو ته وهیه، که مروځ خوږی بناسیت، هزر بایه خی زوری به خودناسینی مروځ داوه، خودناسینیش به ته نیا به زانینی تاییه ته ندیه که سییه کانی خوږیه و نه وهرسته ییت، که له مروځیکی تری جیا ده کاته وه، به لکو واتای ته وهیه، که سروشتی خوږی بناسیت، وه ک مروځیک خودناسی خوږت بکه ییت، که ته ممش واتای ته وهیه یه که م جار بزانی وشه (مروځ) چی ده گه یه نیته، دووه میان بزانیته، مه به ست له مروځه که نهو خوږیه تی، سییه میان بزانیته که و نهو خوږی، خودی نهو مروځه یه، که تاییه ته ندیه کانی له سهر پراکتیزه ده بیته، به جوړیک، که له مروځیکی تر جیای ده کاته وه. خودناسی، واتای ته وهیه مروځ بزانیته، که ده توانیت چی بکات، له بهرته وهی هیچ مروځیک نییه، که بزانیته ده توانیت چی بکات، هه تاوه کو تواناکانی به کارنه هی نیته و کاریک ته نجام نه دات، تا که ریگا بو ته وهی مروځ بزانیته ده توانیت چی بکات، نهو توانایه یه، که به شیوه یه کی کرداری ته نجامی داوه، له مه دا درده که ویته، به های میژوو له وه دایه، که زانیاریمان دهر باره ی کاره کانی مروځ له رابردو دا پیده به خشیت، واته زانیاری دهر باره ی راسته قینه ی نهو مروځه^(۲۳). به لکه نه ویسته شاره زابوون له رابردو، شاره زابوونمان له چه ندین سالی دوو رودریژ پی ده دات، که (مروځایه تی) له چاخه یه ک له دوا یه که کاندایا به سهر بردووه. گومانی تیدا

نییه وردبونهوه له رابردو (مروځ) له خودی خوۍ دوور دهخاتهوه، ټه کاته چهنډین شت ټهبنیت زهحهته له خودی خویدا بهئاسانی بیبنیت. ټه کاته باشر له خوۍ تن دهگات و باشر ههلسوکهوت لهگه‌ل ټیستا و داهاتوویدا دهکات^(۲۴).

به‌شیکي گرنګ له کومه‌ئاس و دهرووناسان به گرنګییهوه باسیان له کاریګه‌رییه‌کانی رابردو و میژوو له‌سهر که‌سایه‌تی و دونیایی و هزری مروځه‌کان کردوو. (د.ع‌لی وهردی ۱۹۱۳-۱۹۹۵) زانای ناوداری کومه‌ئاسی له عیراقدا له شیکردنهوه کومه‌لایه‌تییه‌کانیدا بو کومه‌لگه‌ی عیراقی به ټه‌ندازه‌یه‌کی زور پشت به میژوو ده‌به‌ستیت، واته بو پرووداوو میژووییه‌کانی سه‌ده‌کانی پیشوو ده‌گه‌ریتتهوه، به‌تاییه‌تی میژووی ټیمپراتوریه‌تی عوسمانی له سه‌ده‌کانی هه‌ژده و نوزده‌دا، که له پرووی ره‌فتار و په‌یوه‌ندییه‌کاندا کاریګه‌رییه‌کی زوری له‌سهر ټاک و گروپه‌کانی کومه‌لگه‌ی عیراقیدا جی هیشتوو^(۲۵). (لوسی‌هن گولدمه‌ن ۱۹۱۳-۱۹۷۰) بیرمه‌ند و کومه‌ئاسی فه‌ره‌نسی به ره‌چه‌له‌ک پرومانییه^(۲۶)، ټاماژه به‌وه ده‌کات ناتوانین هیچ دیارده‌یه‌کی کومه‌لایه‌تی له ده‌ره‌وه‌ی سیاقه میژووییه‌کی بخوینینهوه^(۲۷).

به‌بروای (فرۆید ۱۸۵۶-۱۹۲۹) یش ټیستای مروځ ده‌ره‌نجامی پرووداوو‌کانی رابردووی سه‌رده‌می مندالین^(۲۸). (کارل گوشتاف یونګ ۱۸۷۵-۱۹۶۱) که ده‌رونشیکاریستیکی سویسریه، دامه‌زړینه‌ری قوتابخانه‌یه‌که له ده‌رونشیکارییدا به‌ناوی (سایکولوژیای شیکاری)یه‌وه شوړه‌تی په‌یدا کردوو^(۲۹). یونګ سالی ۱۸۷۵ له شاری (کسویل)ی سویسرا چاوی به دنیا هه‌له‌پنا و پاش ته‌واوکردنی خویندنی پزیشکی له سالی ۱۹۰۰ دا، له نه‌خوشخانه‌ی نه‌خوشییه‌ ده‌روونییه‌کانی زانکوی (زوویرخ) دامه‌زرا و دواي ماوه‌یه‌ک بوو به ماموستای ټه‌و زانکویه، پاش چوار سال، به‌شیوه‌ی سه‌ربه‌خو ده‌ستی کرد به کاری پزیشکی و ده‌روونشیکاری، پاشماوه‌ی ته‌مه‌نی بو ټاقیکردنهوه و توپژینهوه و نووسین له بواری ده‌رووناسی، چ له باری پزیشکی و چ له باری فه‌لسه‌فی و ټایینییه‌وه ته‌رخانکرد. یونګ سالی ۱۹۶۱ له ولاتی خوۍ و له قه‌راخی ده‌ریاچه‌ی زوویرخدا کوچی دواي کرد^(۳۰).

(یونګ) له دیارترینی قوتابییه‌کانی فرۆید و لایه‌نگری بوو، به‌لام دواتر له فرۆید جوۍ بووه و قوتابخانه‌یه‌کی ده‌روونشیکاری تاییه‌ت به‌خوۍ دداه‌زرا‌ند به‌ناوی «ده‌رووناسی شیکاری» بو په‌تدانه‌وه‌ی قوتابخانه‌ی «شیکردنه‌وه‌ی ده‌روونی» که فرۆید دایمه‌زرا‌ندبوو^(۳۱). یونګ چه‌شنی فرۆید جیهانی ناټاگایي به‌چاوگه‌ی داهینان داده‌نیت، به‌لام باسکردنی له ناټاگایي ټه‌میان جوودایه له‌چاو فرۆید و خاوه‌نی بو‌چوونټیکی تاییه‌ت به‌خوۍ‌تی، هه‌روه‌ها لی‌کو‌لینه‌وه‌ی زوری ده‌رباره‌ی ژماره‌یه‌ک له شاعیر و نووسه‌ران کردوو. جیهانی ناټاگایي به‌بروای یونګ ته‌نیا به‌خودی که‌سه‌که‌وه په‌یوه‌ست نییه، وه‌ک فرۆید ټاماژه‌ی بو کرد، به‌لکو له ناټاگایي تاییه‌ت به‌که‌سه‌که‌ و ټه‌و ناټاگاییه‌ش پټکه‌اتوو که به «کوناناگایي» ناوی ده‌بات و له ریگه‌ی ره‌چه‌له‌که‌وه ټه‌زموون و زانیاری و ټاقیکردنه‌وه‌کانی باوبایرانی بو گوازاوه‌ته‌وه، ټه‌م کوناناگاییه‌ش ده‌بیته سه‌رچاوه‌ی

به رپاکردنی پروسېسى داهېنان به هوى ههردو رېځگای « زهین پروونی = الحدس » و « خسته سهر = الاسقاط »، وه کو یونگ ده لیت: « مروځ میژووی بابوایرانی تیدا کو بووه ته وه، ههروه کوو چوڼ سیما و پهنگی پست و چاو وهرده گرت، ناوه هاش بیروباوه و بههره و خو و نه ریته کانی هه لگرتووه و له خویدا پهنگ ده ده نه وه...»^(۳۲). « کارل گوستاف یونگ، که کلتور بووه به یه کیڅ له کول هه کانی تیورییه که ی، چونکه یونگ بایه خی به نااگایی خود و کود و ههروه ها گرنگیدان به دیراسه کردنی (نه فسانه و ثابین و دابونه ریته کان و فولکلوری میلی میلله ته سهره تاییه کاند و له نه نجامدا گه یشته نه وه ی، که که سایه تی مروځ ده فریکه و میژووی بابوایرانی تیدایه)^(۳۳).

میژوونووسی به ناوبانگ (ویل دیورانت) ده لیت: ناپلیون له « سنت هلینا » گوتی: (شتیکی باشه گهر منداله که میژوو بخوینیتته وه، چونکه میژوو تاکه فله سه فو و دهرووناسی پراسته قینه یه». دهرووناسی به شیوه یه کی گشتی تیورییه که بو په فتاره مروییه کان، فله سه فو به زوری ثامانجی په فتار و هه لکوه ته مروییه کانه و میژووش به شیوه یه کی گشتی تومارکردنی هه لکوه ته مروییه کانه)^(۳۴). (جوڼ تایله ر گاتو ۱۹۳۵-۲۰۱۸) ماموستا و نووسه ری به ناوبانگی نه مریکیه، کتیبیکی هه یه به ناوینشانی (گیلمان ده کهن «دیوه نه بیزراوه که ی خویندنی هاوچه رخ»، نه و په خنه گری خویندنگه ی مودیرن و سیسته می خویندنی هاوچه رخ بوو. له و کتیبه یدا نمونه ی خو ی دینیتته وه و باس له وه ده کات مندالانی قوتابخانه کان له نه مریکا داپراون له خویندنی میژوو و مه عریفه ی میژوویان نییه، نه مه ش کاریگه ری نه رینی دروست کردوه و له و باره وه ده لیت: «نه و مندالانه ی من وانه یان پی ده لیم داپراون له میژوو؛ نه وان نازانن رابردوو چوڼ نه خشه ی ئیستای کیشاوه، برپاره کانایانی سنووردار کردوه، ههروه ها به ها و ژیانایانی دیاری کردوه»^(۳۵). له زور په هه نده وه وه کو (د. په فیک سابیر) له کتیبی (به ره و میژوو «کورت ه باسیکی فکری- میژووی») ده لیت: «بو نه وه ی خو مان و دوژنمان باشر بناسین ده بی اشنای میژوو بین»^(۳۶).

گرنگی مه عریفه ی میژووی له چه ند په هه ندیکي دیکه وه:

میژوو ناماده باشیمان بو ده په خسیئت که په خنه گر بین^(۳۷). بیرمه ندی میسری (سه لاهه موسا ۱۸۸۷-۱۹۵۸) ده لیت: «گهر له میژوو نه کو لینه وه، ناتوانین له ثابوری و کومه لایه تی و په وشت و سیاست بگه ین... سه ره پای نه وه ش میژوو بیرکردنه وه یه کی گیانی مروځایه تیمان ده دات، له بهر نه وه ی رافه ی تیکوشانی مروځمان بو ده کات که له پیناوی پیشکه وتن و نازادی و شارستانییه تیدا بووه»^(۳۸). نه گهر زوربه ی زانسته کانی تر به زوری زانیاری تیوریمان پیبیه خشن و کایه ی مه عریفیمان زیاد بکه ن، نه و میژوو به پیچه وانه ی نه وانه تاقیکردنه وه ی کرداریمان پیشانده دات و پیمان ده لئ له واقعدا چی ده گوزهری^(۳۹). میژوونووس و بیرمه ندی به ناوبانگی سوريا (قوسه نته ی زریق ۱۹۰۹-۲۰۰۰) پروای وایه مروځایه تی به ره مه ی رابردوه، نه و گرفتانه ی

ئ‌ی‌س‌ت‌ا د‌ی‌ت‌ه ر‌ی‌گ‌ای م‌ر‌و‌ف‌ای‌ه ت‌ی ر‌ه‌گ و ر‌ی‌ش‌ه‌ی ک‌ار‌ت‌ی‌ک‌ر‌د‌ن‌ی ق‌و‌و‌ل‌ی ل‌ه ک‌ه ل‌ه پ‌و‌ر‌د‌ا ه‌ه‌ی‌ه، ب‌و‌ی‌ه د‌ه‌ب‌ی ل‌ه ر‌ی‌گ‌ای م‌ه‌ع‌ر‌ی‌ف‌ه‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ه‌و‌ه چ‌ار‌ه‌س‌ه‌ر ب‌ک‌ر‌ی‌ن، پ‌ر‌س‌ی‌ار‌ی ب‌ن‌ه‌ر‌ه‌ت‌ی ل‌ه‌ب‌ار‌ه‌ی و‌اق‌ی‌ع‌ی ژ‌ی‌ار‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ا و چ‌و‌ن‌ی‌ه‌ت‌ی پ‌ی‌ک‌ه‌ا‌ت‌ن‌ی ئ‌ه‌م و‌اق‌ی‌ع‌ه ب‌ک‌ر‌ی‌ن. ئ‌ه‌و ش‌ار‌س‌ت‌ان‌ی‌ه‌ت‌ه ل‌ه‌س‌ه‌ر چ‌ه‌م‌ک‌ی‌ک‌ی س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی ب‌ن‌ی‌ات‌ن‌را‌و‌ه؟ ب‌ر‌و‌ای ب‌ه چ‌ب‌ه‌ه‌ای‌ه‌ک‌ ه‌ه‌ی‌ه؟ چ‌و‌ن پ‌ی‌ک‌ه‌ا‌ت‌و‌و‌ن و ر‌ه‌گ و ر‌ی‌ش‌ه‌ی ئ‌ه‌و چ‌ه‌م‌ک‌ان‌ه ل‌ه ک‌و‌ی‌و‌ه‌ی‌ه؟ چ‌و‌ن ب‌ه‌م ق‌و‌ن‌ا‌غ‌ه‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ای گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌و‌ه؟ چ‌و‌ن ج‌ی‌ا‌و‌از‌ی ک‌ه‌و‌ت‌و‌ت‌ه ن‌ی‌و‌ان ئ‌ه‌م گ‌ه‌ل‌ه و ئ‌ه‌و‌ان‌ی‌ت‌ر‌ه‌و‌ه؟ ب‌و‌چ‌ی ئ‌ه‌و‌ان‌ی ت‌ر ب‌ه‌م ئ‌اس‌ت‌ه‌ی ش‌ار‌س‌ت‌ان‌ی‌ه‌ت‌ی ن‌ه‌گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌و‌ن؟

س‌ه‌ر‌ج‌ه‌م ئ‌ه‌و پ‌ر‌س‌ی‌ار‌ان‌ه ئ‌ه‌و ر‌اس‌ت‌ی‌ه د‌ه‌س‌ه‌م‌ل‌ی‌ن‌ن ه‌ه‌ر‌چ‌ه‌ن‌د‌ه گ‌ه‌ل‌ان ل‌ه‌م‌ر‌و‌د‌ا د‌ه‌ژ‌ی‌ن، ب‌ه‌ل‌ام ن‌ا‌ت‌و‌ان پ‌ش‌ت ل‌ه ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و ب‌ک‌ه‌ن، گ‌ه‌ل‌ان ل‌ی‌ک‌د‌ان‌ه‌و‌ه‌ی ج‌ی‌ا‌و‌از‌ی‌ان ه‌ه‌ی‌ه ب‌و ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و و ئ‌ه‌و ه‌و‌ک‌ار‌ان‌ه‌ی ب‌ز‌و‌ی‌ن‌ه‌ری م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی گ‌ه‌ل‌ان‌ن، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ا ت‌ی‌گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌ن‌ی ت‌ای‌ب‌ه‌ت‌ی خ‌و‌ی‌ان ب‌و ش‌ی‌و‌از‌ی پ‌ر‌و‌س‌ه‌ی ب‌ن‌ی‌ات‌ن‌ان‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ا و ئ‌ام‌اد‌ه‌ک‌ار‌ی ب‌و د‌ا‌ه‌ا‌ت‌و‌و ه‌ه‌ی‌ه، ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و ل‌ه ه‌م‌و‌و ل‌ای‌ه‌ن‌ه‌ک‌ان‌ی ژ‌ی‌ان‌د‌ا ئ‌ام‌اد‌ه‌ی‌ه، ک‌ار‌ی‌ک‌ی ئ‌اس‌ان ن‌ی‌ی‌ه ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و ف‌ه‌ر‌ام‌و‌ش ب‌ک‌ه‌ی‌ن و ب‌ش‌م‌ان‌ه‌و‌ی ل‌ه‌ئ‌ی‌س‌ت‌ا و ئ‌ای‌ن‌د‌ه ت‌ی‌ب‌گ‌ه‌ی‌ن، ن‌اک‌و‌ک‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی ئ‌ی‌س‌ت‌ا ب‌ه‌ش‌ی‌ک‌ی ز‌و‌ری د‌ه‌گ‌ه‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه ب‌و ت‌ی‌ن‌ه‌گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌ن‌ی ل‌ه ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و^(۴۰).

ل‌ه ئ‌ه‌م‌ر‌ی‌ک‌ا ب‌ه‌ک‌ار‌ه‌ی‌ن‌ان‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و ل‌ه ژ‌ی‌ان‌ی ر‌و‌ژ‌ان‌ه‌ی خ‌ه‌ل‌ک‌د‌ا ر‌و‌ل‌ی‌ک‌ی گ‌ه‌و‌ر‌ه‌ی ب‌ی‌ن‌ی‌و‌ه، د‌ام و د‌ه‌ز‌گ‌ا ح‌ک‌و‌م‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان ل‌ه‌و‌ی ل‌ه‌س‌ه‌ر ئ‌ه‌و گ‌ر‌ی‌م‌ان‌ه‌ی‌ه د‌ام‌ه‌ز‌را‌و‌ن ک‌ه م‌ی‌ژ‌و‌و ب‌ه ل‌و‌ژ‌ی‌ک‌ی س‌ه‌ر‌ک‌ه‌و‌ت‌ن‌ی د‌ی‌م‌و‌ک‌ر‌اس‌ی‌ز‌م ب‌ه‌ر‌ه‌و پ‌ی‌ش‌ه‌و‌ه د‌ه‌چ‌ی‌ت، ئ‌ه‌م‌ر‌ی‌ک‌ی‌ه‌ک‌ان ل‌ه ر‌ی‌گ‌ای ب‌ه‌ک‌ار‌ه‌ی‌ن‌ان‌ی‌ک‌ی ت‌ه‌ن‌د‌ر‌و‌س‌ت‌ان‌ه‌ی ه‌ز‌ر‌ه‌ک‌ان‌ی ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و و ر‌اف‌ه‌ک‌ر‌د‌ن‌ی ئ‌ه‌و ه‌ز‌ر‌ان‌ه د‌ه‌ت‌و‌ان‌ن ر‌اس‌ت‌ی ئ‌ه‌و ب‌ان‌گ‌ه‌ش‌ه‌ی‌ه ب‌س‌ه‌م‌ل‌ی‌ن‌ن، ک‌ه ل‌ه ک‌ه‌ل‌ه‌پ‌و‌و‌ری د‌ه‌س‌ت‌و‌و‌ری ئ‌ه‌م‌ر‌ی‌ک‌ی ب‌ای‌ه‌خ‌ی‌ک‌ی گ‌ه‌و‌ر‌ه‌ی ه‌ه‌ی‌ه!^(۴۱)، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ا ئ‌ه‌م‌ر‌ی‌ک‌ا ک‌ه ل‌ه س‌ال‌ی (۱۹۲۹) د‌ا د‌و‌و‌چ‌اری ق‌ه‌ی‌ر‌ان‌ی د‌ار‌ای‌ی گ‌ه‌و‌ر‌ه‌ ب‌و‌و‌ه، ل‌ه ئ‌ی‌س‌ت‌اد‌ا ب‌ه‌و‌ی خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌ه‌و‌ه و ق‌و‌ل‌ب‌و‌ن‌ه‌و‌ه ل‌ه ه‌و‌ک‌ار‌ه‌ک‌ان‌ی و ه‌ه‌و‌ل‌ه‌ک‌ان و د‌و‌ات‌ر‌ی‌ش چ‌ار‌ه‌س‌ه‌ر‌ی‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی، ج‌ار‌ی‌ک‌ی‌ت‌ر ئ‌ه‌س‌ت‌ه‌م‌ه ب‌ه‌و ج‌و‌ر‌ه‌ی ئ‌ه‌و‌ک‌ات ئ‌ه‌و ق‌ه‌ی‌ر‌ان‌ه ب‌ی‌گ‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه، ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ا گ‌ه‌ل‌ی‌ک‌ی د‌و‌اک‌ه‌و‌ت‌و‌و ب‌و ئ‌ه‌و‌ه‌ی ب‌ی‌ه‌و‌ی‌ت ل‌ه ه‌ه‌ر ر‌و‌و‌ی‌ی‌ک‌ه‌و‌ه ج‌ا ئ‌اب‌و‌و‌ری ب‌ی‌ت‌ ی‌ان ک‌و‌م‌ه‌ل‌ای‌ه‌ت‌ی ی‌ا‌خ‌ود س‌ی‌اس‌ی و پ‌ه‌ر‌و‌ه‌ر‌د‌ه‌ی‌ی ب‌ی‌ت د‌ه‌ت‌و‌ان‌ی‌ت ل‌ه ن‌ی‌و م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی گ‌ه‌ل‌ی پ‌ی‌ش‌ک‌ه‌و‌ت‌و‌ود‌ا س‌و‌ود ل‌ه ه‌ه‌ل‌ه‌ک‌ان و چ‌ار‌ه‌س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ان و‌ه‌ر‌ب‌گ‌ر‌ی‌ت، ب‌ه د‌ی‌و‌ی‌ک‌ی‌ت‌ر ئ‌اش‌ن‌اب‌و‌و‌ن ب‌ه ه‌ه‌ل‌ه‌ک‌ان‌ی پ‌ی‌ش‌و‌و و چ‌ار‌ه‌س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ان ن‌ه‌ک‌ ت‌ه‌ن‌ها ب‌و ئ‌ی‌س‌ت‌ا، ب‌ه‌ل‌کو ه‌و‌ک‌ار د‌ه‌ب‌ی‌ت ب‌و د‌ام‌ه‌ز‌ر‌ان‌د‌ن‌ی ئ‌ای‌ن‌د‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ب‌اش‌تر^(۴۲).

ز‌ان‌س‌ت‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و و‌ی‌ن‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی و‌رد و ر‌و‌و‌ن ل‌ه‌س‌ه‌ر ش‌ار‌ه‌ز‌ای‌ی‌ه‌ک‌ان‌ی م‌ر‌و‌ف‌ د‌ه‌ب‌ه‌خ‌ش‌ی‌ت، ک‌ه پ‌ی‌ی‌د‌ا ت‌ی‌پ‌ه‌ر‌ی‌و‌و‌ه. س‌و‌ود‌م‌ان پ‌ی‌د‌ه‌گ‌ه‌ی‌ه‌ن‌ی‌ت ب‌و پ‌ل‌ان‌د‌ان‌ان‌ی د‌ا‌ه‌ا‌ت‌و‌و، پ‌اش و‌ه‌ر‌گ‌ر‌ت‌ن‌ی ز‌ان‌ی‌ار‌ی ل‌ه‌ب‌ار‌ه‌ی ش‌ار‌س‌ت‌ان‌ی‌ی‌ه‌ت‌ه‌ک‌ان‌ی ر‌ا‌ب‌ر‌د‌و‌و، ئ‌ای‌ا ه‌و‌ک‌ار‌ه‌ک‌ان‌ی ب‌ه‌د‌ی‌ار‌ک‌ه‌و‌ت‌ن‌ی‌ان و ب‌ل‌ا‌و‌ب‌و‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ان چ‌ی ب‌و‌و‌ه؟ ئ‌ای‌ا ه‌و‌ک‌اری ل‌ه ن‌ا‌و‌چ‌و‌و‌ن و ن‌ه‌م‌ان‌ی‌ان چ‌ی ب‌و‌و‌ه؟ ز‌ان‌س‌ت‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و و‌ا ل‌ه م‌ر‌و‌ف‌ د‌ه‌ک‌ات ب‌ه‌ب‌اب و ب‌ا‌پ‌ی‌ر‌ان و ر‌ه‌چ‌ه‌ل‌ه‌ک‌ه‌ک‌ی ب‌ب‌ه‌س‌ت‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه، ک‌ه خ‌و‌ی د‌ر‌ی‌ژ‌ک‌را‌و‌ه‌ی ئ‌ه‌و‌ان‌ه. ن‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌ک‌ان پ‌و‌ل‌ی‌ن د‌ه‌ک‌ات‌ه‌و‌ه و ش‌و‌ی‌ن‌ه‌و‌اری ن‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌ک‌ان د‌ه‌پ‌ار‌ی‌ژ‌ی‌ت و و‌ل‌ات‌ه‌ک‌ان‌ی پ‌ی‌ ج‌یا د‌ه‌ک‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه. خ‌ه‌ل‌ک‌ ف‌ی‌ر‌د‌ه‌ک‌ات د‌ه‌ر‌ب‌ار‌ه‌ی

پاږدوو بۆ ټهوهی بهردهوامیې بدن دهربارهی ټهو شتانهی بهسوود بوون، ههر له بیرکړدنهوه و زانستهکان و شارستانییهکان، چونکه مروّف بهشیویهکه له شیوهکان به پاږدوو بهستراوهتهوه^(۴۳). ټهکادیمی و پسرپوری میژوو (پ.د. قادر محهمدهسهن) له پیشهکی وهگرپړانهکیدا دهلیت: «زانستی میژوو یهکه لهو زانسته مروییانهیه، که پمین و پیگهیهکی دیاری لهنیو پانتایی مهعریفهی هاوچهرخدا ههیه، بویه بیراران ټیستا له دید و تیروانینی جیاوازهوه ئاقار و ئاریشهکانی ټهم زانسته تاووتوی دهکهن و کهلین و کهوشهنهکانی، هزریانه تهی دهکهن، مهسهلهکانی میتودی توژیینهوهی میژوویی، میژوونووسی و میژووهگرایی، فلهسهفهی میژوو، پهههنده جیاکیاکی ئاراستهی میژوو و ئامانجهکهی؛ ټهو باس و خواسانهن که نهک ههرجی بایهخی میژووزانانن، بهلکو ناوهنده سیاسی و ئابووری و ستراتیجییهکانیش لهمه بی بههرهین و دهزگاکانی توژیینهوه له ئاینده جگه له پهناږدنه بهر میژوو بۆ خویندنهوه و تیگیشتن لهداهاوو، زهمینهیهکی دیکهیان نییه»^(۴۴).

گرنگیدان بهمیژوو بهمهبهستی نقووم بوون لهپاږدوو نییه، بهلکو بۆ ټهوهیه لهپاږدوو بگهین، تاکو ههمو پهههندهکانی پروداوهکانی ټیستا لهلامان پروون بی و، لهسهر ټهم بنهما پتهوهش بتوانین بهرنامه ریژی بۆ ئایندهمان بکهین^(۴۵)، (فرانسوا گوزیت) یهکه له دامهزرینهوانی پهروهدهی فهرهنا دهلیت: «بۆ ټهوهی کوّمهلگه باوهر به خوئی بکات، دهبی بگهپریتهوه بۆ پاږدوو و پهگورپیشهکانی...»^(۴۶). ټهگهر میژوو «کلیل»ی عهقل بیت^(۴۷)، ټهوا مروّفهکان به پیی تیگیشتن و خویندنهوهی خوئیان بۆ میژوو کلیل عهقلیان دهتوانن بیکهنهوه و قوفلی بکهن! مهعریفهی میژوو هینده گرنگه ټهگهر مروّف خویندنهوهیهکی ورد و فره پهههندهکانی بۆ میژوو نهبیټ ټهوا عهقلی کلیل دهادات و قوفلی دهادات و دهبیته نههامهتی نهوهکو تهنیا بۆ خوئی بهلکو دهبیته نههامهتی بۆ ټهوانیتریش!

نه نجام:

- میژوو و معرفه‌ی میژوو کاریگه‌ری له‌سه‌ر هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی هه‌یه، داگیرکه‌ران له‌ پێگه‌ی لاوازکردن و نه‌ه‌یشتنی یاده‌وه‌ری تاکی داگیرکراو و هه‌روه‌ها له‌ پێگه‌ی نامۆکردنی ئه‌و تاكه‌ به‌ میژووی خۆی وه‌های لێ ده‌کات هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی لاواز بێت، له‌ پێگه‌ی مه‌عرفه‌ی میژوووه‌ تاكه‌ هه‌ستی شانازیکردنی به‌ نه‌ته‌وه‌که‌ی له‌ لا درووست ده‌بێت.
- مڕۆف که‌ مه‌عرفه‌ی میژوویی هه‌بوو به‌ جوړیکێتر مامه‌له‌ و په‌فتار له‌ گه‌ل خۆی و ئه‌وانیتر ده‌کات و ئاگایی ئه‌وه‌ی بۆ درووست ده‌بێت میژوو هه‌میشه‌ به‌شیوه‌ی جیاواز ئاماده‌یی له‌ ئێستادا هه‌یه، تێده‌گات هه‌موو په‌فتاریکی مڕۆیی په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ پابردوویییه‌کی دوور یان نزیکه‌وه‌ هه‌یه. مه‌عرفه‌ی میژوو جگه‌ له‌وانه‌ له‌ زۆر په‌هه‌نده‌وه‌ سوود و گرینگی خۆی هه‌یه و گه‌لانی پێشکه‌وتوو بۆ تیگه‌یشتن له‌ ئێستایان په‌نا ده‌به‌نه‌ به‌ر مه‌عرفه‌ی میژوو بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌مڕۆیان له‌ دوینی نه‌چیت!.

سەرچاوه و پهراوێزەکان:

- ۱- د. نهزاد ئەحمەد ئەسوەد: سەرەتایەك دەربارەى سۆسیۆلۆژىای مەعریفە، چاپى یەكەم، دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی، ۲۰۲۰، ل ۲۱.
- ۲- د. تاهیر حەسۆ زێبارى و د. محەمەد حوسێن شوانى: دەروازەيەك بۆ كۆمەڵناسى، چاپى یەكەم، دەزگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلێمانى، ۲۰۱۳، ل ۲۵.
- ۳- د. رەشاد میران: مەعریفە و تاك و كۆمەڵ له پوانگەى سۆسیۆلۆگىای مەعریفەو، چاپى یەكەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوێ ئاراس، هەولێر، ۲۰۱۲، ل ۵۴.
- ۴- یونس قوربانى فەر: گیتۆكانى مێژوو پەراوێزخستنى كورد له مێژوونووسى ناسیۆنالیستی ئێراندا، گۆڤارى (ئێرانناسى)، ژمارە (۸)، سالى دووهم، تەمموزى ۲۰۲۳، ل ۱۰.
- ۵- كامەران محەمەد: فێران بڕۆدیل و گوتارى مێژوویی، چاپى یەكەم، بەرپۆهەریتی چاپ و بڵاوکردنەوێ سلێمانى، سلێمانى، ۲۰۱۲، ل ۲۷.
- ۶- د. عادل صديق عەلى: یاداشتوو سین له باشوورى كوردستان و رۆلى له نووسینەوێ مێژووی كورددا ۱۹۹۱-۱۹۹۴)، چاپى یەكەم، كتیبی خال، سلێمانى، ۲۰۲۵، ل ۸۵.
- ۷- ئارام محەمەد عەبدوڵا محەمەد: بیرى نەتەوێ و بەرەنگاربوونەو له كورته چیرۆكى كوردیدا به نمونە (كۆی كورته چیرۆكەكانم) دكتور عەبدوڵا ئاگرین، چاپى یەكەم، هەولێر، ۲۰۲۳، ل ۳۳-۳۴.
- ۸- د. بورهان یاسین: ئەوێ ئەرۆ سیاسەتە سەى مێژو، چاپى یەكەم، چاپەمەنى و ئۆفیسیتی دیلان، سلێمانى، ۲۰۰۲، ل ۳۰.
- ۹- عبدالخالق علاءالدین: دلدار شاعیری شۆرشگێرى كورد، ئەمینداریتی گشتی و رۆشنبیری و لاوان، ۱۹۸۳، ل ۵۰-۵۱.
- ۱۰- محەمەد ئەمین زەكى: خولاصەيەكى تارىخی كورد و كوردستان، جلدی ئەوێ، له بڵاوکراوەکانى بنکەى بەلگاندن و لیکۆلینەوێ ژین، سلێمانى، ۲۰۲۱، ل ۱۹-۲۰.
- ۱۱- هەورامان فەریق کەریم: یادەوێ و دادپەرەوێ «شانزەى سى» له کۆیادەوێ هەلەبجەییەکاندا، چاپى یەكەم، ناوەندى كوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و لیکۆلینەوێ ئەکادیمی له زانکۆی سلێمانى، سلێمانى، ۲۰۱۹، ل ۲۰.
- ۱۲- د. عادل صديق عەلى: سەرچاوهى پێشو، ل ۲۱۰-۲۱۱.
- ۱۳- ئازاد عەبدوڵواحید: (گەشتێك به ناو مێژوو، بەلگەنامە، شوێنەوار) هەڤه‌یه‌یێکی فراوان له‌گەڵ عەبدوڵرەقیب یوسف، چاپى یەكەم، هەولێر، ۲۰۰۵، ل ۸-۹.
- ۱۴- ئازاد عەبدوڵواحید: د. مەرف خەزەندار ئەزمونیکی تاییه‌تى له پۆژگاریکی نووسیندا، چاپى یەكەم، له چاپکراوەکانى یەکیتى نووسەرانی كورد- لقی هەولێر، هەولێر، ۲۰۱۱، ل ۱۵۴.

- ۱۵- پەھىم سابىر: فەلسەفەى مېژوو، چاپى دووھم، لە بۆلۈكرۈۋەكانى خانەى چاپ و پەخشى پېنما، سلىمانى، ۲۰۰۵، ل ۱۵۵-۱۵۶.
- ۱۶- جەمال نەبەز: باسنامە «چەند گۆڭمىكى جۆلانەى كرده و بەسەرھاتم»، چاپى يەكەم، ھەولېر، ۲۰۱۲، ل ۸۶.
- ۱۷- ئەمجد شاكەلى: ناسنامە و نىشتىمانى كورد زمانەكەيەتى، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۲۴، ل ۱۶۵-۱۶۶.
- ۱۸- كۆمەللىك نووسەر: مېژوو تېگەشتىن لە رابردوو بۆ پۆشنىكرەنەۋەى داھاتوو، ۋەرگېرانی / چەند ۋەرگېرلىك، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۱۷، ل ۵.
- ۱۹- فونادى تاھىر سادق: ھۆشيارى مېژوو، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۰۱، ل ۱۴-۱۳.
- ۲۰- پ.ى.د.رەشاد مىران: مېژوويزمى دياردەى كۆمەلایەتى، گۆڭارى(مېژوو)، ژمارە(۲)، سالى يەكەم، بەھارى ۲۰۰۷، ل ۱۵.
- ۲۱- كۆمەللىك نووسەر: مېژووناسى و فەلسەفەى مېژوو، ۋەرگېرانی / بېستون عەبدولكەرىم، چاپى يەكەم، دەرگای پۆشنىرى جەمال عىرفان، سلىمانى، ۲۰۲۱، ل ۸۹.
- ۲۲- پ.ى.د. نەبەز مەجىد ئەمىن: رېيازى لېكۆلېنەۋەى مېژوو، پېناسە و قۇناغەكانى، گۆڭارى (زانكۆى كۆيە)، ژمارە(۴)، ۲۰۰۵، ل ۹.
- ۲۳- د. كامەران مەنتك: شىكرەنەۋە و ھارمۇنەتېزەكرەنى مېژوو: چاپى يەكەم، چاپخانەى زانكۆى سەلاھەدىن، ھەولېر، ۲۰۱۸، ل ۲۵.
- ۲۴- د.عەبدولعەلىم عەبدولپەرھىمان خىزىر: مەسۇلمانان و نووسىنەۋەى مېژوو، ۋەرگېرانی / نازم عەبدوللا، چاپى يەكەم، لە بۆلۈكرۈۋەكانى سەنتەرى زەھاۋى بۆ لېكۆلېنەۋەى فېكرى، سلىمانى، ۲۰۱۹، ل ۵۸.
- ۲۵- كۆمەللىك نووسەر: د. عەلى ۋەردى رېبەرى كۆمەلناسى لە عىراقدا، ۋەرگېرانی / د.نەزاد ئەھد ئەسۋەد، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۲۴، ل ۸.
- ۲۶- ماركس و ئەۋانىتر: «فەلسەفە، مېتۇد، كۆمەلناسى ئەدەبىيات»، ۋەرگېرانی / ھادى مەھمەدى، چاپى يەكەم، چاپخانەى شىقان، سلىمانى، ۲۰۰۷، ل ۱۸.
- ۲۷- شەمال لەتېف: ئەدەب و كۆمەلگە «دەرۋازەيەك بۆ كۆمەلناسى ئەدەب»، چاپى يەكەم، بۆلۈكرۈۋەكانى دەرگای پۆشنىرى جەمال عىرفان، سلىمانى، ۲۰۲۵، ل ۲۴.
- ۲۸- پۆشنا ئەھمەد رەسۇل: داھىتان لە پروانگەى چەند تېۋرىكەۋە، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۰۱، ل ۶۳.
- ۲۹- كارل گۇستاف يۇنگ: مېرۇف و ھېماكانى، ۋەرگېرانی / ئاۋات ئەھمەد، چاپى يەكەم، دەرگای چاپ و پەخشى سەردەم، سلىمانى، ۲۰۰۵، ل ۷.

- ۳۰- کارل گوستاف یونگ: د هرووناسی و ثابین، وەرگېرانی/ فەرمان پښتېمې، چاپی یه کهم، مالی سوهره وهردی بۆ لیکوآینه وه له ثابین و نهفسانه، سلیمانی ۲۰۱۶، ل ۷-۸، ۹.
- ۳۱- پوښنا نه حمده پهل سول: سهرچاوه ی پېشوو، ل ۶۸.
- ۳۲- پوښنا نه حمده پهل سول: سهرچاوه ی پېشوو، ل ۶۸-۶۹.
- ۳۳- وهرگیراوه له/ دیلان سلام هممه فهره ج: کلتور له پوښانی (تئواره ی په روانه) ی به ختیار عه لی دا، چاپی یه کهم، نه ندیشه بۆ چاپ و بلاوکردنه وه، سلیمانی، ۲۰۲۴، ل ۲۳.
- ۳۴- ویل دورانت: گهلرپزان « وته ی کوآ سهاره ت به ژیان، عه شق، جهنگ و خودا »، وهرگېرانی/ ئیکرام هممه، چاپی یه کهم، کتیبخانه ی پوښانی، سلیمانی، بۆ سالی چاپ، ل ۲۱۱.
- ۳۵- جوآ تایلر گاتو: گیلان ده کهن « دیوه نه بېنراوه که ی خویندنی هاوچه رخ»، چاپی یه کهم، پیکخواوی نه ستانه، ۲۰۲۴، ل ۷۱.
- ۳۶- په فیک سابیر: به رهو میژوو « کورته باسیکی فکری- میژووی»، چاپی یه کهم، چاپخانه ی مه نسور، سوید، ۱۹۹۱، ل ۷.
- ۳۷- جوآ نارنولڈ: میژوو « پېشه کییه کی زور کورت»، وهرگېرانی/ عه بدولکه ریم عوزیری، چاپی یه کهم، ده زگای پوښنیری جه مال عیرفان، سلیمانی، ۲۰۲۱، ل ۱۸۷.
- ۳۸- سهلامه موسا: خوړوښنیرکردن، وهرگېرانی/ مه حمودی تاهیر سادق، چاپی یه کهم، بهرپوه به رایه تی خانه ی وهرگیران، سلیمانی، ۲۰۰۶، ل ۲۱۲.
- ۳۹- بارزان مه مه د عه لی: پروفیسور سه عدی عوسمان هه روتی شوینی له میژوونووسی کوردیدا، چاپی یه کهم، چاپخانه ی زانکو ی سه لاهه دین، هه ولیر، ۲۰۲۱، ل ۱۰۳.
- ۴۰- وهرگیراوه له/ پ.ی.د. نه به ز مه جید نه مین: ریازی لیکوآینه وه ی میژووی پېناسه و قوآغه کانی، گوآری (زانکو ی کوآه)، ژماره (۴)، ۲۰۰۵، ل ۹.
- ۴۱- د. کامهران مه نته: دیالیکتیکی زه مه نی میژووی و خویندنه وه یه کی تر بۆ زانستی میژوو، چاپی یه کهم، چاپخانه ی زانکو ی سه لاهه دین، هه ولیر، ۲۰۱۷، ل ۶۲.
- ۴۲- پ.ی.د. سامان حوسین نه حمده: میتود و لیکوآینه وه « هه نگاوه کانی نووسینی لیکوآینه وه یه کی میژووی، چاپی یه کهم، ده زگای پوښنیری جه مال عیرفان، سلیمانی، ۲۰۲۰، ل ۱۵۲.
- ۴۳- وهرگیراوه له/ رزگار عومه ر عه زیز و پ.ی.د. نه حمده هممه نه مین نومر: گرفته کانی پړوگرامی خویندنی بابته میژووی پوآ نویه می بنه رته لی قوتابخانه کانی ناوه ندی هه ولیر، گوآری (نه کادیمیای کوردی)، ژماره (۵۴)، ۲۰۲۳، ل ۲۰۷.
- ۴۴- عه بدولحه سین زه رپنکوب: میژوو له ته رازوودا فه لسه فه و لوجیکی میژوو، وهرگېرانی/ د. قادر مه مه د حه سه ن و سوران بهاء نه حمده، چاپی یه کهم، بهرپوه به رایه تی خانه ی وهرگیران، سلیمانی، ۲۰۱۱، ل ۱۹.

۴۵- د.پ. ٲ. ٲه‌س‌ن‌ موس‌ا ٲه‌ش‌ی‌د: ٲه‌ن‌د له م‌ی‌ژوو وه‌گ‌رت‌ن، گ‌و‌ف‌اری (م‌ی‌ژوو)، ژماره (۴)، س‌الی یه‌که‌م، ٲای‌زی
۲۰۰۷، ل ۹.

۴۶- ه‌هورام‌ان ف‌ه‌ری‌ق که‌ری‌م: سه‌ر‌چ‌اوه‌ی ٲ‌ی‌شو، ل ۱۷.

۴۷- ع‌ه‌بدول‌ج‌ه‌واد ی‌اس‌ی‌ن: ده‌سه‌ل‌ات له ئ‌ی‌س‌لام‌دا «ع‌ه‌ق‌لی ف‌ی‌ق‌هی له‌ن‌ی‌وان ده‌ق و م‌ی‌ژوو‌دا»، وه‌ر‌گ‌ی‌ر‌انی/
ع‌وم‌ه‌ر ع‌ه‌لی غ‌ه‌فو‌ور، چ‌اپ‌ی یه‌که‌م، ده‌ز‌گ‌ای چ‌اپ و ٲه‌خ‌شی سه‌ر‌ده‌م، س‌ل‌ی‌مان‌ی، ۲۰۱۵، ل ۸.

**په‌یه‌ه‌ندی نیوان رواندزییه‌کان و شیخ
عه‌بدولسه‌لام بارزانی له‌ چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی
ده‌وله‌تی عوسمانیدا**

**پ. ی. د. فاخر عالی
زانکۆی سووران / فاکه‌لتی ئاداب / به‌شی لیکۆلینه‌وه
ستراتیژییه‌ میژوویی و کلتوری و شوینه‌واریه‌کان**

fakhir.mirkhan@soran.edu.iq

fa.mirhan@yahoo.com

په‌یوه‌ندی نیوان رواندزییه‌کان و شیخ عه‌بدولسه‌لام بارزانی له‌ چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ده‌وله‌تی عوسمانییدا

پ. ی. د. فاخر عالی

زانکۆی سووران / فاکه‌لتی ئاداب /

به‌شی لی‌کۆڵینه‌وه‌ س‌تراتیژییه‌ می‌ژوویی و کلتوری و ش‌و‌ینه‌واریه‌کان

fakhir.mirkhan@soran.edu.iq

fa.mirhan@yahoo.com

1. به‌راییه‌کی کورتی می‌ژوویی بارودۆخی کوردستان و که‌سایه‌تی شیخ عه‌بدولسه‌لام بارزانی.

دوای برپاری به‌ ناوه‌ندکردنی ده‌سه‌لاتی کارگێری، سه‌ربازی و سیاسی ده‌وله‌تی عوسمانی، هیچ ده‌سه‌لاتیکی خۆجێی له‌ ناو ده‌وله‌تی عوسمانییدا نه‌ما، ته‌واوی برپاره‌کان له‌ ناوه‌ندی ده‌وله‌ته‌وه‌ ده‌رده‌چوون، ئه‌م به‌ ناوه‌ندبوونه‌ی ده‌سه‌لات، تا راده‌یه‌ک بۆشاییه‌کی گه‌وره‌ی له‌ هه‌ندی‌ک ناوچه‌دا دروستکرد، به‌تایبه‌ت له‌ ناوچه‌ دووره‌ ده‌سته‌کان، سنووری جوگرافیای ئه‌وکاتی میرنشیینه‌ کوردیه‌کانیش له‌و بۆشاییه‌ی ده‌سه‌لات به‌ده‌ر نه‌بووه، هه‌بوونی ئه‌م بۆشاییه‌ سیاسی و کارگێرییه‌ زه‌مینه‌یه‌کی له‌باری بۆ ده‌رکه‌وتنی چه‌ند که‌سایه‌تی‌کی ئاینی و شیخه‌کان سازاندووه، ده‌رکه‌وتن و فراوانبوونی هه‌ژموونی ده‌سه‌لاتی که‌سایه‌تی ئاینی و شیخه‌کان بۆ مامه‌له‌ی خراپی هه‌ندی‌ک له‌ کاربه‌ده‌ست و بڵابوونه‌وه‌ی نادادی و خراپی بژێوی ژیا‌نی ها‌ولاتیان ده‌گه‌رێته‌وه، به‌هۆی هه‌بوونی خاسیه‌تی ته‌ریقه‌تی ئاینی و کۆمه‌لایه‌تی بوونیان، ژماره‌یه‌کیان ناوبانگیان له‌ ناو خه‌لک و کۆمه‌لگه‌ په‌یدا‌کردووه، یه‌کێک له‌و که‌سایه‌تییه‌ ئاینی و کۆمه‌لایه‌تیانه‌ش شیخ عه‌بدولسه‌لام بارزانی بووه (..... - ١٩١٤)، ناوبراو له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا، هه‌ژموونی ده‌سه‌لات و کۆمه‌لایه‌تی‌بوونه‌که‌ی فراوان ده‌بێت و ش‌و‌ینه‌که‌وته‌یه‌کی زۆری له‌ ده‌وردا کۆبۆته‌وه، له‌ هه‌ر سێ قه‌زای زی‌بار، ئامیدی و ئاکری به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رفراوان و کاریگه‌ری بزافه‌که‌ی ب‌لاو ده‌بێته‌وه، ئه‌مه‌ به‌و مانایه‌ نایه‌ت که‌ بزافه‌که‌ ته‌واو ناوچه‌یی بووبێت و له‌ ده‌قه‌ر و شاره‌کانی دیکه‌ی کوردستان به‌شداریان له‌م بزافه‌دا نه‌کردبێت. شاره‌کانی وه‌ک: رواندز، ده‌و‌ک و چه‌لی (سه‌ر به‌ هه‌کاری) یش رۆل و ها‌وسۆزی خۆیان بۆ جو‌لانه‌وه‌که‌ ده‌ربرپوه. شیخ عه‌بدولسه‌لام بارزانی له‌ سه‌ره‌تا‌دا په‌یوه‌ندییه‌کی باشی له‌گه‌ڵ کاربه‌ده‌ستانی عوسمانییدا هه‌بووه‌و ر‌یزی لی‌زاوه، به‌لام دواتر به‌هۆی هه‌لومه‌رجی نوێی گۆرانکارییه‌کانی ده‌وله‌ت و مامه‌له‌ی خراپی ئی‌ت‌ح‌اد و ته‌ره‌قییه‌کان، که‌ ژماره‌یه‌ک له‌ ها‌وسۆز و لایه‌نگه‌کانیان، ناوبانگ و پ‌ی‌گه‌ی شیخ عه‌بدولسه‌لامیان له‌ که‌دار

کردوو، نووسراو و راپوړتی جیاوازیان بۆ کاربه دهستانی دهوڼت بهر زکردوته وه، دواچار بهر پر سه بالاګانی دهوڼت شیخیان به ئاژاوه ګیږ و یاخی تۆمه تبار کردوو، سه رنه نجام فه رمانی لیدان و ده ستګیرکردنی بۆ ده رده چیت، تا دواچار به پیلانکی پښتر بۆ داریژراو له ګوندی ګه نګه چینی دیوی ئیران ده ستګیرده کریت و دواتر ده ګواستریته وه ولایه تی موسل، له دواي داداګیردنکی عورفی سه ربازی له سیداره ده دریټ.

2. پښه ی جوګرافی پرواندز و هاریکاری پرواندزییه کان بۆ شیخ عه بدولسه لام پرواندز ده که ویتته باکووری پاریزګای هه ولیر، نزیکي سنووری ئیران و تورکیایه، ۱۲۳ کیلومه تر له ناوه ندی پاریزګای هه ولیره وه دووره. جګه له وهی سی لای شاره که به خه رهنديکی سه خت و قول په رژینکراوه، له هه مان کاتدا به چیاپه کانی: کوږه ک له باشور، چیاي هه ندرین له باکور، چیاي زۆږک له پۆژه هلات و چیاي برادوست له پۆژئاواپه وه ده وره دراوه. ئه م هه لکه وته جوګرافیاپه پښه یه کی ستراتیژ و ګرنګی به شاره که داوه، هه ر ئه مه ش وایکردوو ه بپته ناوه ندیکی ګرنګی ده سه لات و پایته ختی میرنشینى سوران. بویه ئه م شاره له میژووی رابردوویدا به مه لبه ندیکی پښکه وتوو ستراتیژی سیاسى و بازرګانی ناوچه که دانراوه، له ګه ل هه بوونی چه ندین پیشه ی ده ستی کارګه ی دروستکردنی چه ک و ته قه مه نی و سکه ی پاکیشانی دراوی لى دامه زراوه. هه ر ئه مه ش وایکردوو به شاریکی زیندووی هوشیاری و نیشتمانپه روه ری ده ربکه ویت و له بزاقی شیخ عه بدولسه لامی بارزانیدا، به شدارییه کی دیاریان هه بووه، به م هویه وه پروبه پرووی سزای سه خت بوونه ته وه. له پاش داداګاییکردن و له سیداره دانى شیخ عه بدولسه لامی بارزانى و هاوړیکانی له کانوونى یه که مى ۱۹۱۴، کارى داداګاییکردنى هاوکار و لایه نګرانی شیخ عه بدولسه لام تا مانګى نيسانى ۱۹۱۵ هه ر به رده وام ده بیت و چه ند شورشګیږیکی دیکه ش به زیندانکردن تا سیداره دان حوکم و سزا ده دریڼو به بریاریکى (دیوانى حه ربى عورفى) ولایه تی موسل، بریارى سی سالى زیندانى له ګه ل ئه نجامدانى (کارى قورس) بۆ سی که سی خه لکی پرواندز ده رده چیت. هوکارى ئه م سزادانه یان له چه ند به لګه نامه یه کی دهوڼت عوسمانى تۆمارکراوه، له خواره وه شه ن و که وى هه ندیک له و به لګه نامه نه ده که ین.

3. ناوه پوکی به لګه نامه کان و چه ند تیبینی و سه رنجیکی پپويست پيش ئه وه ی باس له ناوه پوکی به لګه نامه کان بکه ین، به پپويستى ده زانم چه ند تیبینی و سه رنجیک له سه ر ئه و چه ند به لګه نامه یه بخه مه پروو که باس له په یوه ندی و هاریکاری نیوان پرواندزییه کان و شیخ عه بدولسه لام بارزانى ده کن. ژماره ی ئه و به لګه نامه نه ی که هه تاکو نووسین و ئاماده کردنى ئه م وتاره له به رده ستن سی به لګه نامه یه، به لګه نامه یه کیان له کتیبی: (میژوویا میرین ئیزدینان ل

ده‌قه‌را ن‌ی‌روه) دا ب‌لا‌و‌ک‌را‌وه‌ت‌ه‌وه، باس له‌و‌ پرو‌ود‌ا‌وه ده‌کات، ئەم نو‌وس‌را‌وه له‌ پ‌و‌ژ‌ی (۲۰ ج‌ه‌م‌ادی ی‌ه‌ک‌ه‌م ۱۳۳۳ ک‌و‌چ‌ی / ۲۳ م‌ار‌ت‌ی ۱۳۳۱ پ‌و‌م‌ی / ۷ ن‌ی‌سان‌ی ۱۹۱۵ ز‌ای‌ن‌ی) ئ‌ار‌اس‌ت‌ه‌ی س‌ه‌رو‌وی خ‌و‌ی ک‌را‌وه. ب‌ه‌کار‌ه‌ی‌ن‌ه‌ری ئەم ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه له‌ دو‌و ش‌و‌ی‌ن ب‌ه‌ ه‌ه‌ل‌ه‌دا چ‌و‌وه، ی‌ه‌ک‌ه‌م‌ی‌ان له‌ و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌انی پ‌و‌ژ‌ی ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌د‌ای‌ه، له‌ ج‌یا‌ت‌ی پ‌و‌ژ‌ی (۵ ن‌ی‌سان) پ‌و‌ژ‌ی (۷ ن‌ی‌سان) نو‌وس‌را‌وه. ه‌ه‌ل‌ه‌ی دو‌وه‌م‌یش باس له‌وه ده‌کات گ‌وا‌ی‌ه فر‌مان‌ه‌ک‌ه له‌ ل‌ای‌ه‌ن (س‌و‌ل‌ت‌ان م‌ح‌م‌ه‌د پ‌ه‌ش‌اد) د‌ه‌ر‌چ‌و‌وه، و‌ه‌ك ئە‌وه‌ی له‌و ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌دا د‌ه‌ر‌د‌ه‌ک‌ه‌و‌ی‌ت، نا‌وی س‌و‌ل‌ت‌انی نا‌وبر‌او له‌ ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌دا ن‌ه‌ه‌ات‌و‌وه، ب‌ه‌ل‌کو له‌ خ‌وار‌ه‌وه‌ی ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌دا ت‌ه‌ن‌ها نا‌وی س‌ه‌رف‌ه‌ر‌مان‌دار و و‌ه‌ک‌یلی ج‌ه‌نگ‌ی نو‌وس‌را‌وه.

ه‌ه‌ر له‌و بار‌ه‌ی‌ه‌وه ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌کی د‌یک‌ه‌ که له‌ل‌ای‌ه‌ن پ‌ر‌و‌ژ‌ه‌ی زنج‌یر‌ه‌ ک‌ت‌ی‌بی ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ی زان‌ک‌و‌ی ج‌ی‌هان ئ‌ام‌اد‌ه‌ک‌را‌وه‌و و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌د‌را‌وه‌ت‌ه س‌ه‌ر ز‌مان‌ی ک‌ورد‌ی و ب‌ه‌ ش‌ی‌وه‌ی ک‌ت‌ی‌ب چاپ و ب‌لا‌و‌ک‌را‌وه‌ت‌ه‌وه، ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه له‌ پ‌و‌ژ‌ی (۲۲ ج‌ه‌م‌ادی ی‌ه‌ک‌ه‌م ۱۳۳۳ ک‌و‌چ‌ی / ۲۵ م‌ار‌ت‌ی ۱۳۳۱ پ‌و‌م‌ی / ۷ ن‌ی‌سان‌ی ۱۹۱۵ ز‌ای‌ن‌ی) د‌ه‌ر‌چ‌و‌وه. نا‌وه‌پ‌و‌کی ئەم ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌ش ب‌ه‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌کرد‌نی م‌اد‌د‌ه‌ی (۵۷) و‌ه‌و‌کاری ئە‌و پرو‌ود‌ا‌وه‌ی که ک‌ه‌س‌ه‌کان‌ی پ‌ی‌ ت‌و‌م‌ه‌ت‌بار‌ک‌را‌وه، نا‌وی چ‌ه‌ند ک‌ه‌س‌ی‌کی پ‌رواند‌زی نو‌وس‌ی‌وه که س‌ز‌ای‌ان ب‌ه‌س‌ه‌ردا س‌ه‌پ‌ی‌ن‌را‌وه. له‌م ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌دا نا‌وی س‌و‌ل‌ت‌ان م‌ح‌م‌ه‌د پ‌ه‌ش‌اد نو‌وس‌را‌وه، له‌م دو‌و ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌دا و‌ا د‌ه‌ر‌د‌ه‌ک‌ه‌و‌ی‌ت که له‌س‌ه‌ر ب‌ن‌ه‌مای نو‌وس‌را‌وی پ‌ی‌ش‌و‌وتر، س‌و‌ل‌ت‌ان ئەم ب‌ر‌یار‌ه‌ی د‌ه‌ر‌کرد‌ی‌ت، له‌ ل‌ای ر‌اس‌ت‌ی خ‌وار‌ه‌وه‌ی ه‌ه‌رد‌وو ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌ش‌دا ژ‌مار‌ه (۲ و ۳) نو‌وس‌را‌وه. ه‌ه‌بو‌ونی ئەم دو‌و ژ‌مار‌ه‌ی‌ه‌ د‌ه‌رخ‌ه‌ری ئە‌و ر‌اس‌ت‌ی‌یه‌ که ه‌ه‌رد‌وو ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌ ت‌ه‌وا‌و‌ک‌ه‌ری ی‌ه‌ک‌تر‌ب‌ن و له‌ ل‌ای‌ه‌ن ب‌ه‌کار‌ه‌ی‌ن‌ه‌ر و ئ‌ام‌اد‌ه‌کار‌انی ه‌ه‌رد‌وو ئە‌و س‌ه‌ر‌چ‌ا‌وه‌ی‌ی که له‌ پ‌ی‌ش‌ه‌وه ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌یان ب‌و‌ک‌را ن‌ه‌ب‌ی‌ن‌را‌ب‌ن و د‌ه‌س‌ت‌یان ن‌ه‌ک‌ه‌و‌ت‌ب‌ی‌ت، ب‌و‌ی‌ه ه‌ه‌ر ی‌ه‌ک‌ی‌کی‌ان ل‌اپ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ه‌کی ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ک‌ه‌یان ب‌ه‌ ج‌یا ب‌لا‌و‌کرد‌و‌ت‌ه‌وه.

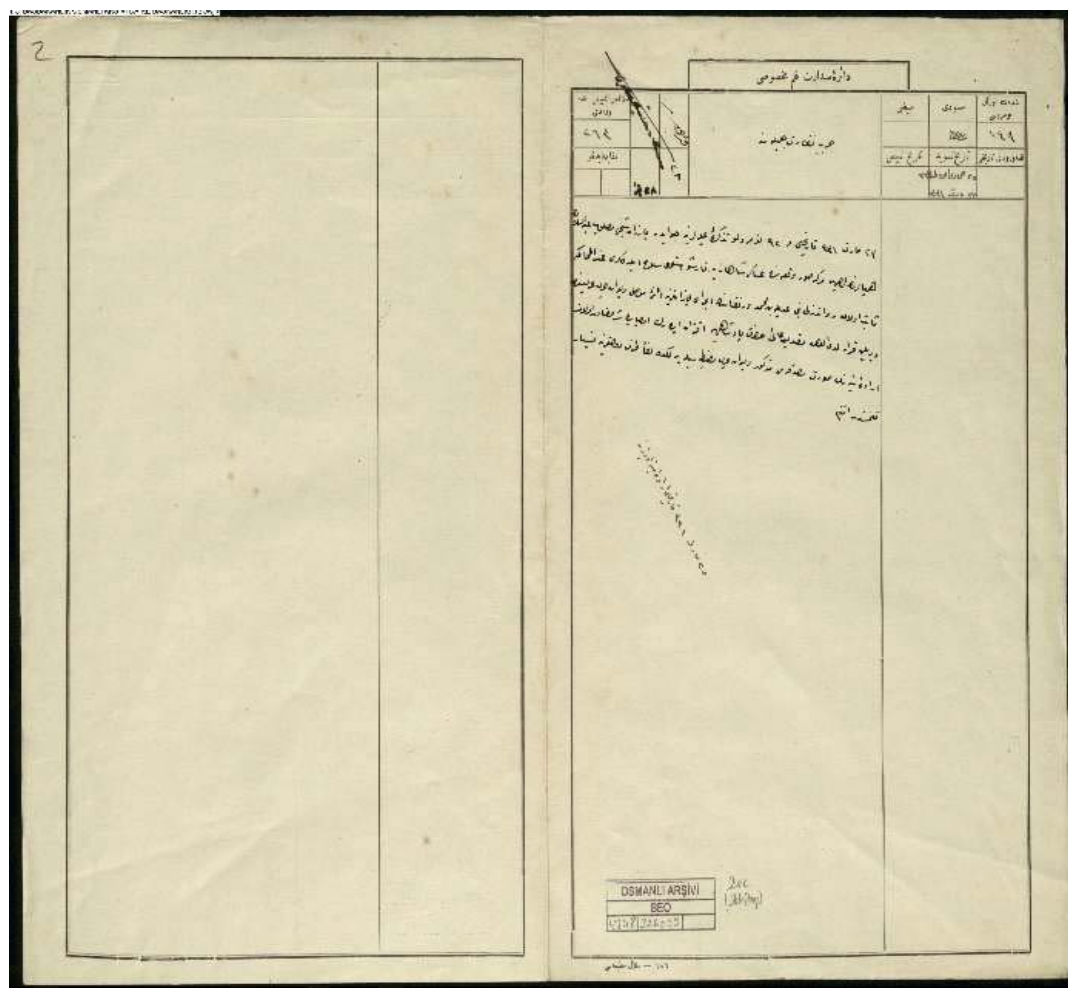
ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی س‌ی‌یه‌م‌یش‌یان له‌ل‌ای خ‌و‌مه، ئە‌و‌ک‌ات‌ه‌ی ق‌وت‌ابی د‌ک‌ت‌و‌را بو‌وم و له‌ زان‌ک‌و‌ی س‌ه‌کار‌یا / ت‌ور‌کی‌ا د‌ه‌م‌خ‌و‌ی‌ند، له‌ ئە‌ر‌ش‌یف‌ی ع‌وس‌مان‌ی له‌ ئە‌س‌ت‌ه‌م‌بو‌ل د‌ه‌س‌ت‌م‌ک‌ه‌وت، ئەم ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه له‌ س‌ی‌ ل‌اپ‌ه‌ر‌ه‌ پ‌ی‌ک‌ه‌ات‌و‌وه، ل‌اپ‌ه‌ر‌ه‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م‌ی‌ان نا‌وه‌پ‌و‌کی پرو‌ود‌ا‌وه‌ک‌ه‌ی ت‌ی‌دا نو‌وس‌را‌وه‌و ل‌اپ‌ه‌ر‌ه‌ی دو‌وه‌م‌یش‌یان ب‌و‌ش و س‌ی‌یه‌، و‌ات‌ه‌ ه‌ی‌چ‌ی ت‌ی‌دا ن‌ه‌نو‌وس‌را‌وه، له‌ ل‌اپ‌ه‌ر‌ه‌ی س‌ی‌یه‌م‌یش‌دا ت‌ه‌ن‌ها ز‌انی‌اری و ژ‌مار‌ه‌ی گ‌شت‌ی و ت‌ای‌ب‌ه‌ت‌ی پ‌ه‌ی‌وه‌س‌ت ب‌ه‌ نو‌وس‌را‌وه‌ک‌ه‌ی ت‌ی‌دا ت‌و‌مار‌ک‌را‌وه.

ئ‌ه‌م نو‌وس‌را‌وه له‌ ل‌ای‌ه‌ن ه‌و‌ب‌ه‌ی ق‌ه‌ل‌ه‌می ف‌ه‌ر‌مان‌گ‌ه‌ی س‌ه‌دار‌ه‌ت‌ی د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ی ع‌وس‌مان‌ی‌ه‌وه د‌ه‌ر‌چ‌و‌وه، له‌ پ‌و‌ژ‌ی (۲۳ م‌ار‌ت‌ی ۱۳۳۱ پ‌و‌م‌ی / ۵ ن‌ی‌سان‌ی ۱۹۱۵ ز‌ای‌ن‌ی) ب‌و ل‌ای‌ه‌نی ج‌ی‌یه‌ج‌ی‌کار ن‌ی‌رد‌را‌وه، و‌ه‌ك ئە‌وه‌ی له‌ نو‌وس‌را‌وه‌ک‌ه‌دا د‌ه‌ر‌د‌ه‌ک‌ه‌و‌ی‌ت، ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ ب‌ه‌ نو‌وس‌را‌وه‌کان‌ی پ‌ی‌ش‌ه‌وه ک‌را‌وه، له‌ پ‌و‌ژ‌ی (۲۵ ج‌ه‌م‌ادی ی‌ه‌ک‌ه‌م ۱۳۳۳ ک‌و‌چ‌ی / ۲۸ م‌ار‌ت‌ی ۱۳۳۱ پ‌و‌م‌ی / ۱۰ ن‌ی‌سان‌ی ۱۹۱۵ ز‌ای‌ن‌ی) گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌و‌ت‌ه‌ ش‌و‌ی‌نی م‌ه‌ب‌ه‌س‌ت و ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ ب‌ه‌ ر‌ی‌کار‌ی فر‌مان‌ه‌ک‌ه‌ ک‌را‌وه‌و د‌وا‌ت‌ر‌یش له‌س‌ه‌ر س‌ز‌اد‌را‌وه‌کان ج‌ی‌یه‌ج‌ی‌ ک‌را‌وه. ئە‌و ب‌ه‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌ی‌ه‌ی که له‌ب‌ه‌ر‌د‌ه‌س‌ت‌ی ئ‌ی‌مه‌ د‌ای‌ه، ج‌ه‌خت له‌س‌ه‌ر تا‌وا‌ن‌ب‌ار‌کرد‌ن و پ‌ال‌پ‌شت‌ی‌کرد‌نی ک‌ه‌س‌ی‌ك ب‌ه‌نا‌وی: ن‌ه‌بی ع‌ه‌د‌ی‌له‌ ک‌و‌ری م‌ح‌م‌م‌ه‌د پ‌رواند‌زی و ش‌و‌ی‌ن‌ک‌ه‌و‌ت‌و‌وان‌ی ده‌کات، باس له‌وه

ده کات ته مانه له هاوکارانی شیخ عه بدولسه لامي بارزان بوون، له لایه ن دادگای سهر بازی موسله وه،
 نه وه پشتر استکراوه ته وه و سه لمیندراوه که له کاتی پرووداوه که ی میړگه سوړدا چه کیان له دژی
 سهر بازه کانی دهر باری شاهانه به کاره یڼاوه. نه وه ی له م به لگه نامه یه ی کوټایی به دی ده کریت
 ته نها ناوی (نه بی عه دیله ی کوری محه ممد) نووسراوه و هیچ ناویکی دیکه ی تیدا نه هاتوه، له
 دوا ی ناوی نه بی عه دیله نووسراوه هاوکاره کانی، نه مهش به لگه ی نه وه یه که ناوبراو واته نه بی
 عه دیله به ته نها نه بووه و که سی دیکه شی له گه لدا بووه. هه روه ها له هه ردوو به لگه نامه ی یه که م
 و دووه مدا، که له پیشه وه ی نه نووسینه دا باسکراون، هاوشانی ناوی (نه بی عه دیله) ناوی دوو
 که سی دیکه به ناوه کانی: (په شو کوری فقهی سوفی و مسته فا کوری فقهی سوفی) نووسراوه. وه
 نه وه ی له م دوو ناوه دا دهر ده که ویت، پیده چیت هه ردوو کیان برابر بوون.
 به شیوه یه کی گشتی نه وه ی له م به لگه نامه ده خویندریته وه و ده بینریت، ده وله تی عوسمانی هه تا
 کوټایی له ناوچوونی، به هه مان ده وله ته مؤدیرنه کانی ئیستا ده وله تیکی دامه زراوه یی و پیکخواو
 بووه، هه موو کاروباره کانی به نووسراو تو مار کردووه، نه م س به لگه نامه یه هه ونه یه کی دیار و
 بهر چاوه، هه رسیکیان له سهر بنه مای زانیاری و پاسپارده ی یه کتر کار و فرمانه کان جیه جی ده که ن.
 بویه لیکولینه وه و کارکردن له سهر به لگه نامه کان گرنگی و تاییه تمه ندی خو ی هه یه و توپژهران
 ده بی به نه مانه ت و هیمنیه وه به بی په له پروزی کردن کاری بنکولکاری له سهر به لگه نامه کان
 نه نجام بده ن.

BEO00348_326099_001_001

سه رچاوه کان:

یه کهم: به لگه نامه ی بلاونه کراوه

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arsivleri Başkanlığı, BEO_004348_326099_001_001,

دووه م: به لگه نامه ی بلاو کراوه

— بارزان و زیبار له به لگه نامه کانی عوسمانی دا ۱۸۴۰ - ۱۹۲۳ زاینی، وه رگیړانی: ناشتی پره حمان،
ناماده کردن و پیشکسه شکر دنی: د. نه وزاد باجگر، چاپی یه کهم، هه ولیتر،

— عه لی ته تهر نیروه یی، میژوویا میرین تیزدینان ل ده فه را تیروه ژ دامه زرانندی تا سیداره دانا ته تهر به گن
کورئ عه لی به گن سه دی ۱۳ - ۱۹۱۵، چاپا ئیکن، چاپخانه ی راهمی، ئیران، ۲۰۱۸، ت ۲۴۱

**هورمز په‌سام و (تا په‌شه) كه‌ی كه‌ركووك و
ناوچه‌كانی ده‌وروبه‌ری (0881)...**

**پ.ی.د. كامه‌ران محم‌مه‌د حاجی
زانكو‌ی سه‌لاحه‌دین / كو‌لیژی ئاداب- به‌ش‌ی می‌ژوو**

هورمز په سام و (تا په شه) که ی که رکوک و ناوچه کانی ده و روبه ری ...(1880)

پ.ی.د. کامهران محمدهد حاجی
زانکوی سه لاهه دین / کولیزې ناداب- به شې میژوو

یه کیک له سیمه د یاره کانی بارودوخی کومه لایه تی کوردستان، بریتی بوو له وهی چهن دین په تا و نه خو شې گوازاراوه، ماوه ماوه، یان چهن د سال جاریک سهریبه لداوه و کاریگه ری خراپیان له سهر بارودوخی کومه لایه تی به گشتی، رهوشی تهن دروستی به تاییه تی، به جیه پشته ووه (۱). ژماره یه ک له و گه پریده و دیپلوماتکاره بیانیه نه ی له سده ی نوزده هه مده سهر دانی کوردستانیان کردووه، که م تا زور، له کاتی یاداشت کردنی سهر برده ی گه شته کانیاندا، تیشکیان خستووه ته سهر نه و لایه نه و ههن دیک زانیاریان له باره وه تومار کردووه. له کوتای حه فتاکان و هه شتاکانی سده ی نوزده، چهن د جاریک په تا و نه خو شې گوازاراوه له باشووری کوردستاندا بلا بوته وه. هورمز په سام یه کیک بووه له وانه ی له ماوه ی بلا بوته وه ی نه و په تایه ی که ناوبراو به ناوی (تا په شه (۲)) توماری کردووه، سهر دانی چهن ناوچه یه کی باشووری کوردستانی کردووه، له نیویشیاندا شاری که رکوک و شاروچکه ی کفری بوو.

-هورمز په سام Hormuzd Rassam کی بوو؟

هورمز په سام (۱۸۲۶-۱۹۱۰)، دیپلوماتکار و دوزره وه یه کی شوینه وارناسی ئاشووری بوو، له سالی (۱۸۲۶) له موسل له دایک بووه، کوره بچوک و هه شته مین مندالی (نه نتوان په سام) ی سهر وکی مجپوره کانی کلیسای ئاشووری پرژه لآت و (تیریزا) ی کچی هاوسه ری (ئیسحاق حه له بی) ی حه له بی شام بووه. (کریستیان په سام) یش که ده کاته برا گه وره که ی هورمز، له گه ل (ماتیلدا) ی خوشکی قه شه (جوړج پیرسی بادجه ر (۳)) هاوسه رگری ده کات و ده پیته یه که مین بریکاری کونسولی ئینگلیز له موسل.

هورمز له و کاته ی تازه کورپه یه ک بوو، به زه حمت له و په تای تاعونه رزگاری بوو، که له و سهرده مده بلا بوته وه. له ته مهنی مندالیدا فیری نووسین و قسه کردن به زمانی ئاشووری بوو؛ که مه سیحیه په سه نه کان به کاریان ده هینا، فیری زمانی عه ره بیش بوو، زمانی قسه کردن نه و ولاته ی لی ده ژیا. له هه ره تی لاویتیدا هاندرا بو خزمه تکردن هاوپییه ک له کلیسای پومانی کاسولیکی (سانت میسکینتا)، به لام پرژه یه ک بو ناردنی بو پوما بو خویندنی باوه پنامه ی کاسولیکی، به هو ی گومانه کانی له بیرو باوه ری پومانی کاسولیک؛ هیچ نه نجامی کی نه بوو. خاتوو (بادجه ر) که خه سووی براکه ی بوو له خویندنی زمانی ئینگلیزیدا یارمه تی ده دا. له سالی (۱۸۴۱) هورمز له گه ل پیواریکی

ن‌ه‌م‌س‌ا‌ی‌ی‌د‌ا له گ‌ه‌ش‌ت‌ی‌ک‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ی‌د‌ا ب‌و‌و ب‌ۆ ل‌ی‌ک‌ۆ‌ل‌ی‌ن‌ه‌و‌ه له گ‌ی‌ا و گ‌ی‌ا‌ن‌د‌ا‌ر‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی چ‌ی‌ا‌ی ئ‌ا‌ش‌و‌و‌ر‌ی و ک‌و‌ر‌د‌. س‌ا‌ل‌ی د‌ا‌ه‌ا‌ت‌و‌و ب‌و‌و ب‌ه ک‌ا‌ر‌م‌ه‌ن‌د‌ ل‌ا‌ی (ک‌ر‌ی‌س‌ت‌ی‌ا‌ن‌)‌ی ب‌ر‌ا‌ی. له ه‌ا‌و‌ی‌ن‌د‌ا (ئ‌ۆ‌س‌ت‌ن ه‌ی‌ن‌ر‌ی ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌)‌(۴) که له ر‌ی‌گ‌ا‌ی گ‌ه‌ش‌ت‌ه‌ک‌ه‌ی‌د‌ا له ف‌ا‌ر‌س‌ه‌و‌ه ب‌ۆ ئ‌ه‌س‌ت‌ا‌ن‌ب‌ۆ‌ل ب‌ه م‌و‌س‌ل‌د‌ا ت‌ی‌پ‌ه‌ر‌ی، له م‌ا‌ل‌ی (ک‌ر‌ی‌س‌ت‌ی‌ا‌ن‌) ن‌ی‌ش‌ت‌ه‌ج‌ن ب‌و‌و و ئ‌ا‌ش‌ن‌ا‌ی‌ه‌ت‌ی له گ‌ه‌ل ه‌و‌ر‌م‌ز پ‌ه‌ی‌د‌ا د‌ه‌ک‌ا‌ت‌، ب‌ه‌م ه‌ۆ‌ی‌ه‌و‌ه ک‌ا‌ر‌ی‌گ‌ه‌ر‌ی‌ی‌ه‌ک‌ی چ‌ا‌ر‌ه‌ن‌و‌و‌س‌س‌ا‌ز‌ی له‌س‌ه‌ر ژ‌ی‌ا‌ن‌ی ه‌و‌ر‌م‌ز ه‌ه‌ب‌و‌و. ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌ ب‌ه م‌ۆ‌ل‌ه‌ت‌ی (ک‌ر‌ی‌س‌ت‌ی‌ا‌ن‌)‌ی ب‌ر‌ا‌ی، له س‌ا‌ل‌ی (۱۸۴۵) د‌ا ه‌و‌ر‌م‌ز‌ی له گ‌ه‌ل خ‌ۆ‌ی ب‌ر‌د‌، ب‌ۆ ئ‌ه‌و‌ه‌ی ه‌ه‌ل‌ک‌ۆ‌ل‌ی‌ن له ت‌ه‌پ‌ۆ‌ل‌ک‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی ن‌ه‌م‌ر‌ود ئ‌ه‌ن‌ج‌ا‌م ب‌د‌ا‌ت‌. ه‌و‌ر‌م‌ز م‌ت‌م‌ا‌ن‌ه‌ی ت‌ه‌و‌ا‌ی ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌ی ب‌ه د‌ه‌س‌ت‌ه‌ی‌ن‌ا و ک‌ا‌ت‌ی‌ک ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌ چ‌و‌و‌ه ب‌ه‌غ‌د‌ا ب‌ۆ ر‌ی‌ک‌خ‌س‌ت‌ن‌ی گ‌و‌ا‌س‌ت‌ن‌ه‌و‌ه‌ی که‌ل‌و‌پ‌ه‌له ک‌ۆ‌ن‌ه‌ک‌ا‌ن ب‌ۆ ئ‌ی‌ن‌گ‌ل‌ت‌ه‌ر‌ا، ه‌و‌ر‌م‌ز له‌ک‌ا‌ر‌ی ه‌ه‌ل‌ک‌ۆ‌ل‌ی‌ن‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی ب‌ه‌ر‌د‌ه‌و‌ا‌م ب‌و‌و. س‌ا‌ل‌ی (۱۸۵۱) ئ‌ه‌م‌ی‌ن‌د‌ا‌ر‌ا‌ن‌ی م‌ۆ‌ز‌ه‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا ر‌ه‌س‌ا‌م‌ی‌ا‌ن ب‌ه ت‌ه‌ن‌ی‌ا ن‌ا‌ر‌د‌ه ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا و له ئ‌ۆ‌ک‌س‌ف‌ۆ‌ر‌د خ‌و‌ی‌ن‌د‌و‌و‌ی‌ه‌ت‌ی. د‌و‌ا‌ی ن‌ه‌خ‌ۆ‌ش‌ک‌ه‌و‌ت‌ن‌ی (ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌)‌ی‌ش، ه‌و‌ر‌م‌ز له ن‌ه‌م‌ر‌و‌ود و ک‌ۆ‌ی‌و‌ن‌ج‌ی‌ک‌، له ژ‌ی‌ر س‌ه‌ر‌پ‌ه‌ر‌ش‌ت‌ی م‌ۆ‌ز‌ه‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا و (س‌ی‌ر ه‌ی‌ن‌ر‌ی ر‌ا‌و‌ل‌ی‌ن‌س‌ۆ‌ن‌)‌(۵) ک‌ا‌ر‌ی ک‌ر‌د‌و‌و‌ه و د‌و‌و‌ب‌ا‌ر‌ه ئ‌ه‌و ت‌ه‌پ‌ۆ‌ل‌ک‌ا‌ن‌ه‌ی پ‌ش‌ک‌ن‌ی‌و‌ه که ئ‌ی‌س‌ت‌ا پ‌ی‌ی د‌ه‌و‌ت‌ر‌ی‌ت ق‌ه‌ل‌ا‌ی-ش‌ه‌ر‌گ‌ا‌ت‌. له ه‌ه‌م‌و‌و ئ‌ه‌م ش‌و‌ی‌ن‌ا‌ن‌ه‌د‌ا پ‌ا‌ش‌م‌ا‌و‌ه‌ی ش‌و‌ی‌ن‌ه‌و‌ا‌ر‌ی ک‌ۆ‌ن د‌ۆ‌ز‌ا‌ی‌ه‌و‌ه که ه‌ه‌ن‌د‌ی‌ک‌ی‌ا‌ن گ‌ر‌ن‌گ‌ی‌ه‌ک‌ی ز‌ۆ‌ر‌ی‌ا‌ن ه‌ه‌ب‌و‌و. گ‌ر‌ن‌گ‌ت‌ر‌ی‌ن د‌ۆ‌ز‌ی‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی ب‌ر‌ی‌ت‌ی ب‌و‌و له ک‌ۆ‌ش‌ک‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی (ئ‌ا‌ش‌و‌و‌ر پ‌ا‌ن‌ی‌ا‌ل‌)، (ش‌ه‌ل‌م‌ا‌ن‌س‌ه‌ر‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌)، (ت‌ی‌گ‌ل‌ا‌ت پ‌ل‌ا‌س‌ه‌ر‌ی چ‌و‌ا‌ر‌ه‌م‌)، (س‌ه‌ن‌ح‌ا‌ر‌ی‌ب‌) و (ئ‌ه‌س‌ه‌ر‌ح‌ه‌د‌و‌ن‌) و ه‌ی د‌ی‌ک‌ه ب‌و‌و‌ن. له‌ن‌ی‌و‌ا‌ن ئ‌ه‌و پ‌ا‌ر‌چ‌ه ش‌و‌ی‌ن‌ه‌و‌ا‌ر‌ی‌ی‌ا‌ن‌ه‌ی که د‌ۆ‌ز‌ی‌ا‌ن‌ه‌و‌ه، ئ‌ه‌و ل‌و‌ول‌ه‌ک‌ه‌ی ک‌ۆ‌ر‌ش‌ی گ‌ه‌و‌ر‌ه ب‌و‌و، که ت‌ی‌ا‌ی‌د‌ا ئ‌ا‌م‌ا‌ژ‌ه ب‌ه د‌ه‌س‌ت‌گ‌ر‌ت‌ن‌ی ن‌ا‌و‌ب‌ر‌ا‌و ب‌ه‌س‌ه‌ر ب‌ا‌ب‌ل د‌ه‌ک‌ا‌ت‌. ئ‌ه‌م ک‌ا‌ر‌ه‌ی ه‌و‌ر‌م‌ز د‌ه‌ن‌گ‌د‌ا‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ج‌ی‌ه‌ا‌ن‌ی‌ی ب‌و‌ا‌ر‌ی ش‌و‌ی‌ن‌ه‌و‌ا‌ر‌ن‌ا‌س‌ی‌ی ل‌ی‌ک‌ه‌و‌ت‌ه‌و‌ه و ب‌ه‌ه‌ۆ‌ی‌ه‌و‌ه (ئ‌ه‌ک‌ا‌د‌ی‌م‌ی‌ا‌ی ش‌ا‌ه‌ا‌ن‌ه‌ی‌ی ب‌ۆ ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ه‌ک‌ا‌ن‌) خ‌ه‌ل‌ا‌ت‌ی ن‌ا‌و‌ب‌ر‌ا‌و‌ی ک‌ر‌د‌.

له‌س‌ا‌ل‌ی (۱۸۵۴)، له‌ل‌ا‌ی‌ه‌ن ح‌ک‌و‌م‌ه‌ت‌ی ه‌ی‌ن‌د‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ی، ه‌و‌ر‌م‌ز پ‌ۆ‌س‌ت‌ی و‌ه‌ر‌گ‌ی‌ر‌ی س‌ی‌ا‌س‌ی له‌(ع‌ه‌د‌ه‌ن‌) پ‌ی‌د‌ر‌ا. د‌و‌ا‌ی ئ‌ه‌و‌ه‌ش چ‌ه‌ن‌د ئ‌ه‌ر‌ک‌ی‌ک‌ی ک‌ا‌ر‌گ‌ی‌ر‌ی و د‌ی‌پ‌ل‌ۆ‌م‌ا‌س‌ی له (ز‌ه‌ن‌ج‌ه‌ب‌ا‌ر‌) و ش‌و‌ی‌ن‌ی د‌ی‌ک‌ه پ‌ی‌س‌پ‌ی‌د‌ر‌ا. له‌م‌ی‌ا‌ن‌ه‌ی ی‌ه‌ک‌ی‌ک له چ‌ا‌ل‌ا‌ک‌ی‌ه‌ د‌ی‌پ‌ل‌ۆ‌م‌ا‌س‌ی‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی‌د‌ا له ح‌ه‌ب‌ه‌ش‌ه‌(ئ‌ه‌س‌ی‌و‌ب‌ی‌ا‌)، له‌گ‌ه‌ل ژ‌م‌ا‌ر‌ه‌ی‌ه‌ک‌ له م‌و‌ژ‌د‌ه‌د‌ه‌ر و ن‌و‌ی‌ن‌ه‌ر‌ا‌ن‌ی د‌ی‌ک‌ه‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ی ز‌ی‌ن‌د‌ا‌ن‌ی د‌ه‌ک‌ر‌ی‌ت‌(۶).

له س‌ا‌ل‌ی (۱۸۷۶)، ب‌ه ه‌ا‌و‌ک‌ا‌ر‌ی (ل‌ا‌ی‌ا‌ر‌د‌)‌ی ب‌ا‌ل‌ی‌ۆ‌ز‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا له ئ‌ه‌س‌ت‌ا‌ن‌ب‌ۆ‌ل، ب‌ه ف‌ه‌ر‌م‌ا‌ن‌ی‌ک‌ی ح‌ک‌و‌م‌ه‌ت‌ی ع‌و‌س‌م‌ا‌ن‌ی، ه‌و‌ر‌م‌ز و‌ه‌ک‌و ب‌ر‌ی‌ک‌ا‌ر‌ی ئ‌ه‌م‌ی‌ن‌د‌ا‌ر‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی م‌ۆ‌ز‌ه‌خ‌ا‌ن‌ه‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ی، ب‌ۆ د‌ر‌ی‌ژ‌ه‌د‌ا‌ن ب‌ه ک‌ا‌ر‌ی ک‌ن‌ه و پ‌ش‌ک‌ن‌ی‌ن له ئ‌ا‌ش‌و‌و‌ر و ب‌ا‌ب‌ل، د‌ی‌ا‌ر‌ی ک‌ر‌ا. له‌س‌ا‌ل‌ی (۱۸۷۷) ج‌ا‌ر‌ی‌ک‌ی د‌ی‌ک‌ه له‌ل‌ا‌ی‌ه‌ن ح‌ک‌و‌م‌ه‌ت‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا‌و‌ه له ن‌ا‌و‌چ‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی ت‌و‌ر‌ک‌ی‌ا‌ی ئ‌ا‌س‌ی‌ا‌و‌ی ب‌ه‌ر‌پ‌ر‌س‌ی‌ا‌ر‌ی‌ت‌ی پ‌ی‌د‌ر‌ا‌و‌ه و له ب‌ا‌ر‌و‌د‌ۆ‌خ‌ی ت‌ا‌ی‌ه‌ف‌ه م‌ه‌س‌ی‌ح‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی ئ‌ا‌س‌ی‌ا‌ی ب‌چ‌و‌و‌ک و ئ‌ه‌ر‌م‌ی‌ن‌ی‌ا و ک‌و‌ر‌د‌س‌ت‌ا‌ن‌ی ک‌ۆ‌ل‌ی‌ت‌ه‌و‌ه. د‌و‌ا‌ی ئ‌ه‌و‌ه‌ش له‌(ت‌ش‌ر‌ی‌ن‌ی د‌و‌و‌ه‌م‌ی ۱۸۷۷) س‌ه‌ر‌د‌ا‌ن‌ی م‌و‌س‌ل‌ی ک‌ر‌د‌ه‌و‌ه. له ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌ک‌د‌ا ب‌ه‌ن‌ا‌و‌ن‌ی‌ش‌ا‌ن‌ی (ئ‌ا‌ش‌و‌و‌ر و خ‌ا‌ک‌ی ن‌ه‌م‌ر‌و‌ود Asshur and the Land of Nimrod)، که له‌س‌ا‌ل‌ی (۱۸۹۷) له ن‌ی‌و‌ی‌ۆ‌ر‌ک ب‌ل‌ا‌و‌ک‌را‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه، و‌ه‌س‌ف‌ی‌ک‌ی ت‌ی‌ر‌و‌ت‌ه‌س‌ه‌ل‌ی له‌ب‌ا‌ر‌ه‌ی س‌ه‌ر‌ن‌ج‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی خ‌ۆ‌ی له م‌ی‌ا‌ن‌ه‌ی گ‌ه‌ش‌ت‌ه‌ک‌ه‌ی‌د‌ا، خ‌س‌ت‌و‌و‌ه‌ت‌ه‌ ر‌و‌و. له‌د‌و‌ا‌ی س‌ا‌ل‌ی (۱۸۸۲) ه‌و‌ه، ر‌ه‌س‌ا‌م‌ ز‌ی‌ا‌ت‌ر له (ب‌ر‌ا‌ی‌ت‌ۆ‌ن‌) ژ‌ی‌ا‌ن‌ی ب‌ه‌س‌ه‌ر د‌ه‌ب‌ر‌د‌ و له‌ب‌ا‌ر‌ه‌ی د‌ۆ‌ز‌ی‌ن‌ه‌و‌ه ئ‌ا‌ش‌و‌و‌ر‌ی و ب‌ا‌ب‌ل‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن‌ و د‌ۆ‌خ‌ی ت‌ا‌ی‌ه‌ف‌ه م‌ه‌س‌ی‌ح‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی

روژه‌ه‌ل‌اتی ن‌زیک و‌ئ‌ه‌و ج‌ه‌د‌ه‌له‌ ئ‌ای‌ن‌ی‌ی‌ه‌ی‌ له‌ ئ‌ینگ‌ل‌ت‌ه‌را له‌ ئ‌اراداب‌و، ش‌تی د‌ه‌ن‌و‌س‌ی. و‌ه‌کو ز‌و‌ر‌ب‌ه‌ی م‌ه‌س‌ی‌ح‌ی‌ه‌ ک‌انی ر‌و‌ژه‌ه‌ل‌ات، ه‌ور‌م‌ز پ‌یاو‌یک بو‌و خ‌ا‌و‌ه‌نی ب‌ی‌ر‌و‌ب‌ا‌و‌ه‌ر‌یک‌ی ئ‌ای‌نی ت‌و‌ک‌م‌ه‌ بو‌و، پ‌اش ئ‌ه‌و‌ه‌ی پ‌ا‌ب‌ه‌ن‌دی ب‌ی‌ر‌و‌ب‌ا‌و‌ه‌ری پ‌ر‌و‌س‌ت‌ان‌تی ئ‌ه‌نگ‌ل‌یک‌انی بو‌و، بو‌و‌ه‌ ن‌ه‌ی‌ار‌یک‌ی س‌ه‌ر‌س‌ه‌خ‌تی ک‌ل‌ی‌س‌ای ر‌و‌م‌ای ک‌اس‌و‌ل‌یک‌ی. ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ها ه‌ور‌م‌ز ئ‌ه‌ن‌دام‌ی ک‌و‌م‌ه‌ل‌ه‌ی ج‌و‌گ‌ر‌اف‌یا‌یی ش‌ا‌ه‌ان‌ه‌ی ب‌ه‌ر‌ی‌ت‌انی و‌ ک‌و‌م‌ه‌ل‌ه‌ی ش‌و‌ی‌ن‌ه‌و‌ار‌ن‌اس‌ی ت‌ه‌و‌رات‌ی و‌ پ‌ه‌ی‌م‌ان‌گ‌ای ف‌یک‌ت‌و‌ریا بو‌و‌ه‌. ش‌ای‌انی ب‌اس‌ه‌، ه‌ور‌م‌ز ر‌ه‌س‌ام له‌س‌ال‌ی (۸ی ت‌ه‌م‌وزی ۱۸۶۹) له‌گ‌ه‌ل‌ ک‌چ‌یک‌ ب‌ه‌ناو‌ی (ئ‌ان‌ ئ‌یل‌یزا) ه‌ا‌وس‌ه‌ر‌گ‌یری ک‌رد‌و‌و‌ه‌ و‌ ک‌و‌ر‌یک‌ و‌ ش‌ه‌ش ک‌چ‌یان بو‌و‌ه‌. له‌ (۱۶ی ئ‌ه‌یل‌ولی ۱۹۱۰) له‌ م‌ال‌ه‌ک‌ه‌ی خ‌و‌ی له‌ ه‌و‌ف‌-ب‌رای‌ت‌و‌ن ک‌و‌چی د‌و‌ایی ک‌رد و‌ له‌ گ‌و‌ر‌س‌ت‌ان‌ه‌ک‌ه‌ی ئ‌ه‌و‌ی ن‌ی‌ژ‌را.

دی‌ار‌تر‌ین ب‌ه‌ر‌ه‌م‌ه‌ ک‌انی ه‌ور‌م‌ز ر‌ه‌س‌ام:

- Asshur and the Land of Nimrod; being an Account of Discoveries made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van. Including A Narrative of Different Journey's in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan, New York, 1897.
- Narrative of The British Mission to Theodore, King of Abyssinia, With noties of the Countries Traversed from Massowah, Through the Soodan, The Amhara, And Back to Annesley Bay, from Magdala, (1869).
- The Garden of Eden and Biblical Sages, In: Journal of Transactions of the Victoria Institute, Vol: XXV, London, 1892.
- Biblical Nationalities, Past and Present, article in Transactions of the Society of Biblical Archaeology, Vol.3, 8.

ر‌ه‌وش‌ی ت‌ه‌ن‌د‌ر‌وس‌تی ک‌ه‌ر‌کو‌وک و‌ د‌ه‌و‌ر‌وب‌ه‌ری له‌ گ‌ه‌ش‌ت‌نام‌ه‌ک‌ه‌ی ه‌ور‌م‌ز ر‌ه‌س‌ام:

وا پ‌ی‌د‌ه‌چ‌یت ت‌ه‌و‌ژ‌می ئ‌ه‌و گ‌ه‌ر‌م‌ای‌ی‌ه‌ی له‌و ک‌ات‌ه‌ی س‌ال‌دا له‌ناو‌چ‌ه‌ک‌انی ناو‌ه‌را‌ست و‌ ب‌اش‌و‌وری ع‌ی‌راق له‌ ئ‌اراداب‌و، ر‌ه‌س‌ام‌ی نا‌چ‌ار‌ک‌رد‌ب‌یت کار‌ه‌ک‌انی له‌بار‌ه‌ی ک‌ن‌ه‌ و‌ پ‌ش‌ک‌ن‌ی‌ن‌ه‌ ک‌انی له‌و ناو‌چ‌ان‌ه‌ ر‌اب‌گ‌ر‌یت، ب‌ه‌ر‌ه‌و ب‌اک‌و‌وری ناو‌چ‌ه‌ک‌ه‌ گ‌ه‌ش‌ت ب‌ک‌ن‌، تا‌کو له‌ ر‌ی‌گ‌ای ک‌ه‌ر‌کو‌وک و‌ ه‌ه‌و‌ل‌ی‌ر‌ه‌و‌ه‌ ب‌ه‌ر‌ه‌و م‌وس‌ل‌ ب‌چ‌ن؛ له‌و ناو‌چ‌ان‌ه‌ی ک‌ه‌ ئ‌ه‌وان ب‌ه‌ «و‌ل‌اتی ئ‌اش‌و‌ور» ناو‌ی د‌ه‌ب‌ن‌، کار‌ه‌ک‌انی خ‌و‌یان ئ‌ه‌ن‌ج‌ام‌ب‌د‌ن‌. ئ‌ه‌و چ‌ه‌ن‌د پ‌ه‌ر‌ه‌گ‌راف‌ه‌ی ل‌ی‌ر‌ه‌دا خ‌راو‌ه‌ت‌ه‌ پ‌و‌و، ن‌ال‌ه‌بار‌ی ئ‌ه‌و ر‌ه‌وش‌ه‌ ت‌ه‌ن‌د‌ر‌وس‌تی‌ی‌ه‌ پ‌ی‌شان د‌ه‌د‌ات ک‌ه له‌و ماو‌ه‌ی‌ه‌دا له‌م ناو‌چ‌ان‌ه‌ی ب‌اش‌و‌وری ک‌ورد‌س‌تان له‌ئ‌ارا د‌اب‌و‌و: «ب‌ه‌خ‌ت‌ه‌و‌ه‌ر بو‌وم ک‌ه له‌و ک‌ات‌ه‌دا ه‌او‌ر‌پ‌ی‌ه‌کی م‌ی‌ه‌ر‌ه‌بان و‌ م‌ی‌وان‌د‌و‌س‌تم له‌ ب‌ه‌غ‌دا ه‌ه‌بو‌و، ئ‌ه‌و ک‌ه‌س‌ه‌ش ک‌و‌ل‌و‌ن‌یل م‌ای‌ل‌ز (۷) بو‌و، ک‌ه ئ‌ه‌و ک‌ات‌ه‌ و‌ه‌ک‌ نو‌ی‌ن‌ه‌ری ش‌ای خ‌ا‌و‌ه‌ن ش‌ک‌و، له‌و ش‌و‌ی‌ن‌ه‌دا پ‌و‌لی د‌ه‌گ‌ی‌را. ب‌و ئ‌اس‌و‌ود‌ه‌یی م‌ی‌وان‌ه‌ک‌انی، ه‌ی‌چ ش‌ت‌یک ن‌ه‌ی‌د‌ه‌ت‌وان‌ی له‌ ئ‌اس‌تی د‌ل گ‌ه‌ر‌م‌ی‌ی‌ه‌ک‌ه‌ی ت‌ی‌پ‌ه‌ر‌یت. و‌ه‌ک‌ خ‌ان‌ه‌خ‌و‌ی‌ی‌ه‌ک‌، م‌ی‌وان‌دار‌ی‌ک‌رد‌ن‌ه‌ک‌ه‌ش‌ی

تهنھا بهس نه بوو تا بېټه سه رچاوه ی ئاسووده گييه کی بې کۆتايی بو هر رېوارېک؛ به لکو رېزلېنان و گرنگيپېدانه راسته قينه کانی وایکرد میوانه کانی هه ست به وه بکه ن که وا له ژېر بنمیچه که ی ئه ودا، وه کو ئه و نه له ماله وه بن. دوا ی ئه وه ی هه فته یه کی زور خو شم له گه لېدا به سه ر برد، له کاتیکدا خزمه تکاره کانم و مه یته ره که (تېستره وان) خو یان بو گه شته که ئاماده ده کرد، له ۹ ی حوزه یرانی ۱۸۸۰ دا به غدام به جېه پېشت. شه وانه، یان هر زوو ماوه یه کی که م دوا ی نیوه ی شه، گه شتم ده کرد؛ به هو ی ئه و گه رمایه به تینه ی له و ناوچانه دا له و کاته ی سالدا زال، له پوژدا پشووم ده دا. من له ماوه ی چوارده پوژدا گه یشتمه موسل، دوا ی ئه وه ی بو ماوه ی یه ک پوژ گه شته که م له که رکوک و ه ستاند، به مه به ستی بینینی پارېزگاری گشتی، که به هو ی پشیوی نانه وه ی درېژخایه نی کوردانی هه مه وه نده وه له و ی ده می پېته وه. رېگای که رکوک لای سالحیه (۸) کفری-کامه ران] ئه وه نده پر بوو له وان] هه مه وه نده کان-کامه ران] حاکمی ئه و شوینه ی دوا یی که ناوی هاتوو، به پېویستی زانی ئه سکورتیکی به هیزم له گه لدا بنیریت له ترسی هیرشه کانیان.

به هو ی ئه و برسیتییه ی زیاتر له سالتیکه باشالیکه کانی به غدا و موسلی گرتوته وه، په تایه کی کوشنده ی له جوړی نه گریس به ناوی «تا ره شه» له و ناوه سه ری هه لدا، دوا ی توو شبوون به په تاکه به ماوه یه کی کورت، هه زارانی له توو شبووه کان له ناو برد. به دیار ی کراوی له که رکوک و ده ورو به ریدا، په تاکه توند تر بوو. تهنه له شاره که خو ی، (تا) که ژماره یه کی زوری له دانیشتوانه که ی له ناو برد؛ هه تا ئه و راده یه ی سه دان مال و فرو شگا به بې خاوه ن مانه وه. پرۆسه ی ناشتی هه ژاره کان (۳۷۵,۰۰۰) هه زار قوروش (۹) له سه ر حکومه تی تورکی که وت (۱۰)، واتا سی قوروش یا خود پېنج شلن بو هه ر که سیك. له کاتی برسیتییه که دا، هه موو ئه وانه ی نانی پوژانه یان چنگ نه ده که وت، په نایان بو که رکوک برد. به م شیوه یه، کاتیک په تاکه سه ری هه لدا، به ده یان گیانی ئه و خه لکه هه ژاره ی گرتته وه. له کاتیکدا من له سالحیه وه ستا بووم، لېره دا که په تاکه توند بوو، له دووری نزیکه ی شه ش میل له باشووری روژه هلاتی که رکوک وه، ژماره یه ک پیام بیني له باری بېهو شیدا بوون، هه ندیکیشیان له سه ره مه رگ (گیانه لا) دا بوون، هه ندیکی دیکه شیان له بازاره که تووشی په تاکه ببوون. خو م له نوو سینگه ی ته له گراف (ته له گرافخانه) بینیه وه، ئه و شوینه ی که هاوسه فهره که م پېشنیازی بو کردم، به و پیه ی خاوینترین شوینی شاره که یه؛ به و پیه ی شوینیکی ئارامه و له لایه ن سه روکی ویستگه که پېشوازییه کی گهرمم لیده کریت.

له کاتی گه یشتنم به و شوینه، بوم ده رکه وت که خانه خو یکه م، هه روه ها باقی ئه ندامانی خېزانه که شی، له و که سانه بوون تووشی په تا بلا بووه وه که ببوون. ئه ویان قوناغه تونده که ی تپه پړاند بوو، هه رچه نده که زور نه خو شیش بوو، به جوړیک نه یده توانی به خو ی چاو دیریم بکات، ئاموژگاری کردن تا باشتین ژوورم له خانووه که بو ته رخا ن بکه ن و دوو ژووری دیکه ش به سه ر یاوهره کا مه دا به ش بکه ن. پیم راگه یه ندرا که وا چیشتلینره که م ئازاری هه یه، جا چ به هو ی ترسه وه بیت یان زهرده له گه پړانیه وه، بې گومان ئه مه ش شتیک بوو دوو چاری دلپا وکیی کردم، چونکه

دهترسام لهوهی پهتاکه لهناو یاوهرهکاښدا بڼاویتتهوه، نهوکاتهش کهس نهیدهزانی کوټاییهکهی چی دهیت. لهخوشبهختیدا، زهدهخه نهیهکی بهسۆزی دلډانهوه، هاوکات لهگهټ قومیکي گهوره له هاراهوی سیدلیتز (sedlitz powder)، جاریکی دیکه راستیکردهوه و ههر زوو توانی بچیتتهوه سهر کارهکهی و ژهمی ئیوارهم بۆ ئامادهبکات. له راستیدا، گهرمایي خوړی بهیانیان و ههوالی گیانلدهستدانی خهټکیکی زۆر بههۆی تا پرهشهکهوه، لهو شوینهدا، تهواو دلتهنگی کردبوو؛ بیگومان، پییوابوو نهویش دهیتته قوربانیی دهستی پهتاکه.

جیی سهرسورمان نهبوو که نهخوشییهکه له سالحیه گهټیک توند بوو، نه مهش بههۆی نهوهی نهو ئاوهی که خهټکهکهی دهیانخواردوهه تیکهټیهکی پیس بوو له قور و پرووهکی گهنیو و ناژهټی مردارهوهبوو و زبټ و خاشاک، که له دهرهوهی مالکان فریدرابوون! نهوانهی توانای کرپینان ههبوو، دهیاننارد ئاوی خواردنهوهیان له کانیهکهی دهرهوهی شار دهینا، وهک من؛ بهلام زۆرینهیان بهو ئاوه پیسه پازی بوون که له چه مه قهتیسماوهکهی شارهکه ههټدههینجرا» (۱۱).

پهراویز و سهراچاوهکان:

(۱) بۆ زانیاری لهبارهی بهشیکی زۆری ئهو تهنگژه تهندروستیانهی له سهردهمی عوسمانیدا له کوردستان بڵاوبوووه، پروانه: دکتۆر سهعدی عوسمان ههروقی، کوردستان لهسهردهمی عوسمانیدا، چاپی دووهم، چاپخانهی زانکۆی سهلاحهددین، ههولێر، ۲۰۲۳، ۲۴۹-۳۳۲.

(2).black fever

(3) ناوبراو یهکیک بوو له قهشهکانی سهرا به ریازی پرۆتستانی، لهلایهنا سهروک قهشهکانی کانتیری و سهروک قهشهکانی لهندهن، بهیاوهی چهند کهسیکی دیکه رهوانهی کوردستان کرا. له تۆماری یادداشتهکانیدا، بادجهر زانیاری زۆری لهبارهی بارودۆخی کوردستانی عوسمانی له نیوهی یهکهمی سهدهی بیست خستووته روو. بۆ زانیاری زیاتر پروانه:

George Percy Badger, The Nestorians and their Rituals, A mission to Mesopotamia and Kurdistan..., Two Volume, Joseph master and co. printer London, 1852.

(4) کارو چالاکیهکانی لایارد، لهنیوان سالان ۱۸۴۴-۱۸۵۱، بهشیکی گهرهی گهشت و دۆزینهوهکانی بهریتانیا له ناوچهکه پیکهیناوه. ئهو دهستکهوت و دۆزینهوانهی کهوا ناوبراو له ناوچهکانی دهووروبهاری شاری موسڵ له گردی قۆنجک و خورساباد و قهلا شەرگات (شرقات) بهدهستهینا، له گرنگترین دهستکهوتهکانی بهریتانیا دادهنریت که له بواری شوینهوارناسیدا ئهجام درا. له پهراویزی کاره سهرهکیهکانیدا، لایارد سهردانی چهند ناوچهیهکی دیکه له کوردستانکردبوو و له نووسینهکانیدا ئاماژهیان پێ دهدات. وهکو ئاماژه به شوینهوارهکانی ناوچهی جهزیره، سهردانیکردنی کهلاوهکانی مهخموور و ئاماژهدان به پاشماوهی شوینهواری لهشهنگال و هی دیکه. پروانه:

Austen H. Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, with travels in Armenia, Kurdistan and Desert, Spottis Woodes and shaw, London, 1853, P.54, 221-224, 250 and other pages.

(5) ناوی تهواوی هینری کروسویک راولنسۆن (۱۸۱۰-۱۸۹۵) ه، له شارۆچکهی (چادلینگتن) له (ئۆکسفۆرد) له دایک بووه. دواي پیکهیشتنی، ماوهیهک وهکو ئهفسهرا له سوپای (بۆمبای) له هیندستان کاری کردوو. دواتر وهکو کهسیکی پسپۆر له بواری شوینهوارناسی و گرنگیدان به خویندنهوهی زمانه کوتهکانبه دیار کهوتوو. ئهوهبوو گهشتیکی دوور و درێژی به ناوچهکانی کوردستان و میزپۆتامیا ئهجامدا. ماوهیهک وهکو بریکاری سیاسی له نشینگهی بریتانیی له بهغدا کاری کردوو. دواتریش لهنیوان سالانی (۱۸۵۱-۱۸۵۵) وهکو بریکاری سیاسی و کونسولی گشتی بریتانی له شارهکه کاری کردوو.

Lovell Reeve, Portraits of Men of Eminence in Literature, Science, and Arts, Vol:I , London, 1863, p. 69-76.

(6) بۆ زانیاری لهبارهی بهشیکی ئهرك و چالاکیهکانی هورمز رهسام، که له دهروهی میزپۆتامیا ئهجامیدابوو، پروانه:

-Narrative of The British Mission to Theodore, King of Abyssinia... (1869).

-The Garden of Eden and Biblical Sages (1895).

(7) ټهفسهر و دیلومانتکاری بهریتانی ساموئل باریت مایلز Samuel Barrett Miles, له (۲) تشرینی یهکه می (۱۸۳۸) له نورس فیللا/ریجینتس پارک/چیشونت North Villa /Regents park/ Chesnutt له دایک بووه، له لهندهن خویندوو یه تی. له سالی (۱۸۵۷) په یوه ندی به سوپای هیندستانه وه کردووه، له سالی (۱۸۶۷) وه کو موقیم له نشینگه ی عهدهن دامه زراوه، له سالی (۱۸۷۴) وه کو بریکاری سیاسی و کونسول له مه سقهت دامه زراوه، له سالی (۱۸۷۹) وه کو کونسول گشتی له به غدا دامه زراوه. له سالی (۱۸۸۱) وه کو بریکار و پاشان کونسول له زنجه بار دامه زراوه. چهن دین توپژینه وه ی له بلاوکراوه کانی کومه له ی جوگرافیایی شاهانه Royal Geographical Society بلاوکردو ته وه. مایلز له (۲۸) ی ټاپی (۱۹۱۴) کوچی دواپی کردووه. بو زانیاری زیاتر له باره ی ژیا نی ټه که سایه تیه، پروانه پشه کی و بیوگرافیا که له کتبی:

Samuel Barrett Miles, The Countries and the Tribes of the Persian Gulf, Vol: I London, 1919
(8) ره سام له کتبه که یدا ناوی کفری به (سه لایه) تو مار کردووه، ټه م ناوه ش بو یه که مجار له سالی (۱۸۷۰) له به لگه نامه کانی عوسمانیدا، بو ټه و قهزایه به کارهاتووه که ناوه نده که ی شاری کفری بووه. پروانه: کفری (سه لایه) له به لگه نامه کانی عوسمانیدا ۱۸۴۷-۱۹۱۸، ټاماده و پیشکه شکردنی: نه وزاد یه حیا باجر، وه رگپرا نی: ناشتی ره حمان، بلاوکراوه کانی زانکو ی جیهان، هه ولیر، ۲۰۲۲، ۴۷ ل.

(9) جوړه پاره یه کی مسی بو، له لایه ن گه پریده ټه وروپاییه کان به پیاسته plaster ناوی هاتووه. بو یه که م جار له سه رده می سولتان سلیمانی دووه م (۱۶۸۷-۱۶۹۱ ز) له سالی (۱۶۸۸ ز) لیدرا. به های قروش به شیوه یه ک جیگر کراوه که (۴۰) پاره یاخود (۱۲۰) ټاقچه بیت. له باره ی ټه م جوړه پاره یه و چهن د جوړیکی دیکه، که له عیراقی سه رده می عوسمانی به کارهاتوون، پروانه: خلیل علی مراد، العراق في العهد العثماني الثاني/دراسة في الادارة العثمانية و الحياة الاقتصادية ۱۶۳۸-۱۷۵۰ م، الطبعة الاولى، بیروت، ۲۰۱۸، ص ۳۰۷-۳۱۷ و ۱۸۵، ۱۷۹
(۱۰) له ولاتانی ئیسلامیدا ده ولت هه موو ټه و خه رجیانه ی په یوه ستن به ناشتی هه ژارانه وه له ټه ستو ده گریټ؛ ټه مه ش کاریکی زور ژیرانه یه (په راویزی ټاماده کاری کتبه که).

(۱۱) پروانه لاپه ره کانی (۳۶۳) تا کو (۳۶۵) له کتبی ناوبراو.

هورمز ره‌سام (۱۸۲۶-۱۹۱۰)

وینە ی هورمز ره‌سام له‌گه‌ڵ ژماره‌یه‌ك له زیندانییه‌كان له هه‌به‌شه‌یه‌كه‌م دانیش‌تووی لای چه‌پ)

ASSHUR AND THE LAND OF NIMROD

BEING

AN ACCOUNT OF THE DISCOVERIES MADE IN
THE ANCIENT RUINS OF NINEVEH, ASSHUR, SEPHARVAIM, CALAH,
BABYLON, BORSIPPA, CUTHAH, AND VAN,

INCLUDING

A NARRATIVE OF DIFFERENT JOURNEYS IN MESOPOTAMIA,
ASSYRIA, ASIA MINOR, AND KOORDISTAN

BY

HORMUZD RASSAM,

AUTHOR OF THE "NARRATIVE OF THE BRITISH MISSION TO THEODORE, KING OF
ARMENIA," "BIBLICAL NATIONALITIES, PAST AND PRESENT,"
"THE GARDEN OF EDEN AND BIBLICAL
SAGES," ETC.

WITH AN INTRODUCTION BY

ROBERT W. ROGERS, PH. D. (Leipzig), D. D.,

PROFESSOR IN DREW THEOLOGICAL SEMINARY

(وینە ی بهرگی پیشهوهی کتیبه که)

**پروگرامه‌کانی خویندنی بابه‌ته
کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی / میژوو
پیداچوونه‌وه‌و راستکردنه‌وه‌ی مه‌له‌کان**

**پ. د. سه‌عدی عوسمان هه‌روتی
زانکۆی سه‌لاحه‌ددین / کۆلیژی ئاداب**

پروگرامه‌کانى خویندنى بابه‌ته کۆمه‌لایه‌تییه‌کانى / میژوو پیداجوونه‌وه راستکردنه‌وه‌ی هه‌له‌کان

پ. د. سه‌عدى عوسمان هه‌روتى
زانکۆی سه‌لاحه‌ددین / کۆلیژی ئاداب

پیشه‌کی:

سالانی‌که‌ تێبینیم کردوو هه‌رێمه‌ خۆشه‌ویسته‌ی خۆمان، هه‌ر خاوه‌ن پۆستیکی نوێ ئه‌گه‌ر بیه‌وێ شوێنپه‌نجه‌ی له‌کاره‌که‌ی دیاربێ، هه‌له‌ده‌ستێ به‌گۆڕینی کارو ده‌ستکه‌وته‌کانی خاوه‌نی پێشووی ئه‌و پۆسته. ئه‌مه‌شم به‌شیوه‌یه‌کی تایبه‌تی له‌وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده‌دا زۆر بینوه. به‌جۆرێک له‌هیچ ولاتی‌ک ئه‌وه‌نده‌ زوو زوو گۆڕانکاری له‌پروگرامه‌کاندا ناکرێت، وه‌کو ئه‌وه‌ی له‌هه‌ری‌مێ کوردستاندا ده‌کرێت. بۆیه‌ ده‌ترسێم ئه‌وه‌ ته‌نیا (گۆڕانکاری له‌پێناو گۆڕانکاری) بێت. ناهه‌قیشم نیه‌ ئه‌وه‌ بلییم؛ چونکه‌ له‌یه‌کی‌ک له‌کۆبوونه‌وه‌کا‌مان له‌گه‌ڵ یه‌کی‌ک له‌وه‌زیرانی پێشووی په‌روه‌رده‌ جه‌نابی به‌په‌رۆشه‌وه‌ ده‌یگوت ته‌نیا که‌سی‌ک کتیبی پۆلی یه‌که‌می سه‌ره‌تاییمان بۆ بگۆڕی هه‌رچی داوا بکات ده‌یده‌م. بیانووشی بۆ گۆڕینی ئه‌و کتیبه‌ به‌نرخه‌ی مامۆستا ئیبراهیم ئه‌مین بالدار ته‌نیا ئه‌وه‌بوو که‌ سالانی‌کی دوورودرێژ وه‌کو خۆی ماوه‌و ناوی هه‌ندێ شتی تێدايه‌ که‌ به‌سه‌رچوووه‌و قوتابی ئێستا نازانی واتای چیه‌ (وه‌کو: داو، دۆ). بێ ئه‌وه‌ی په‌چاوی ئه‌وه‌ بکات که‌ ئه‌م کتیبه‌ سالانی‌کی زۆر به‌جوانترین شیواز مندالی کوردی فی‌ری ناسینی پیته‌کان و خویندن و نووسین کردوو. به‌داخه‌وه‌ له‌کۆتایی‌شدا کتیبه‌که‌یان گۆڕی به‌کتیبی‌کی نوێ که‌ ناگاته‌ نیوه‌ی ئاستی کتیبه‌که‌ی ئیبراهیم بالدارى خوالێخۆشبوو. نازانم بۆ له‌کوردستان زۆربه‌ی گۆڕانکارییه‌کان وا ده‌که‌ن خۆزگه‌ به‌وه‌ی پێشو بخوازین؟

به‌هه‌رحال بابێنه‌ سه‌ر بابه‌تی سه‌ره‌کی خۆمان که‌ کتیبه‌کانی بابه‌ته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه. به‌لێ دواي ئه‌وه‌ی له‌پراگه‌یان‌دنه‌کاندا وابلۆکرایه‌وه‌ که‌ ئه‌م کتیبانه‌ش گۆڕدارون، من سه‌ره‌تا وامزانی که‌ به‌پراستی ئه‌مه‌ پرویداه‌وه‌ کتیبی نوێ داندراون. به‌لام کاتێک هه‌ندێ که‌س پێیان گوتم ئه‌ری بۆ ناوی ئێوه‌ له‌سه‌ر ئه‌و کتیبانه‌ نه‌ماوه‌ که‌ له‌لایه‌ن ئێوه‌ داندراون؟ ئینجا که‌وتمه‌ گومان و سه‌یری کتیبه‌ نوییه‌کانی بابه‌ته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانم کرد. ئێتر چی ببینم؟ به‌داخه‌وه‌ تاوانه‌که‌ زۆر ناخه‌ه‌ژین بوو؛ چونکه‌ به‌ئاشکرا دیاربوو که‌ ئه‌مانه‌ کتیبه‌کانی ئێمه‌ن و ناوی ئێمه‌یان له‌سه‌ر لادراوه‌ وه‌ه‌ندێ ده‌ستکاریشیان کراوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی بلین ئه‌وانه‌ کتیبی نوێ. له‌به‌رامبه‌ر ئه‌و کاره‌ ناپراسته‌ (یان پراسته‌ر بلییم: ئه‌و سه‌تمه‌) من و هاوکام پ.د.قادر محه‌مه‌د که‌ له‌دانانی یه‌کی‌ک له‌کتیبه‌کاندا له‌گه‌لمانداندا به‌شداره‌، سه‌ردانی به‌ریز به‌ریوه‌به‌ری پروگرامه‌کا‌مان کرد و بارودۆخه‌که‌مان بۆ پروونکرده‌وه‌. ئه‌ویش به‌رواله‌ت تێگه‌یشتنی هه‌بوو بۆ بابه‌ته‌که‌و بۆ چاککردنیشی به‌ریزیکی فه‌رمانگه‌که‌ی

راسپارد که به‌رپرسی بابته تی میژوو بوو. ئەم پرووداوه له‌پاییزی سالی ۲۰۲۳ بوو، به‌لام نادادییه که چاره‌سەر نه‌کراو هه‌له‌کانیش هەر وه‌کو خۆیان مانه‌وه. دواتریش که ویستمان دووباره جه‌نابیان بیهینه‌وه، به‌ربه‌ستمان بۆ دروستکرا. ئیتر بۆمان ده‌رکه‌وت که نیازیان وایه مه‌سه‌له‌که هه‌روا به‌یینه‌وه‌و گۆرانکاری پێویست نه‌کری. بیا‌کانه له‌وه‌ی که نه‌وه‌کا‌مان به‌زانیاری میژوویی هه‌له‌ په‌روه‌رده بکری. ئەمه‌ش به‌راستی تووشی نا‌ئومیدی کردم، بۆیه ناچارم لێره‌دا ئەم نامه‌یه به‌کراوه‌یی ئاراسته‌ی جه‌نابی وه‌زیری په‌روه‌رده بکه‌م:

بۆ به‌ریز جه‌نابی وه‌زیری په‌روه‌رده:

دوای س‌لاو و‌ریز..

من (پ. د. سه‌عدی عوسمان هه‌روتی) که یه‌کیکم له‌ ئەندامه‌کانی لیژنه‌ی دانه‌رانی کتییی (بابته کۆمه‌لایه‌تییه‌کان) بۆ هه‌ردوو پۆلی (٦، ٩) له‌قوناغی بنه‌رته‌ی، دوای ئەوه‌ی زانیم نووسینه‌که‌مان ده‌ستکاری کراوه‌و شیۆت‌راوه‌و هه‌روه‌ها ناوه‌کانیشمان له‌سەر کتییه‌کان لادراوه، به‌پێویستم زانی پێداچوونه‌وه به‌کتییه‌کان بکه‌م. دواتر ئەو نووسراوه‌ی ئاراسته‌ی جه‌نابتان بکه‌م به‌مه‌به‌ستی دیاریکردنی هه‌له‌کان وخستنه‌پرووی تییینی و سه‌رنجه‌کان وه‌روه‌ها گێرانه‌وه‌ی مافه‌کا‌مان.

لێره‌دا هه‌ندێ تییینی و سه‌رنجی گشتی ده‌خه‌مه‌پروو، دواتر له‌لیستیکی هاو‌پێچدا هه‌له‌کانی چاپه‌ نوییه‌که (واته: ٢٠٢٣)ی کتییه‌کان به‌دیارده‌خه‌م له‌گه‌ڵ چۆنیه‌تی چاکردنیان. (تییینی: جاری وه‌ک هه‌نگاوی یه‌که‌م ته‌نیا پێداچوونه‌وه‌م به‌کتییی پۆلی شه‌شی بنه‌رته‌ی کردووه، بۆیه هه‌ندێ له‌تییینییه‌کان ولیستی چاکردنه‌وه‌کانی هاو‌پێچی ئەو نووسراوه‌ ته‌نیا تاییه‌ته به‌و کتییه‌)

تییینییه‌ گشتیه‌کان:

١- ئییه‌ که له‌سالانی (٢٠٠٣-٢٠٠٤) ئەو کتییانه‌مان دانا، له‌سەر راسپاردیه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده چه‌ند بنه‌مایه‌که‌مان له‌نووسیندا په‌یره‌وکرد که گ‌رنگ‌ترینان ئەمانه‌ بوون:

أ- به‌رزکردنه‌وه‌ی ووره‌ی پۆله‌ی کوردستان له‌پ‌ر‌ی‌گه‌ی جه‌خت‌کردنه‌وه له‌سەر ده‌ستکه‌وت و سه‌رکه‌وته‌کانی کورد و زه‌قنه‌کردنه‌وه‌ی شکست و نس‌کۆیه‌کا‌مان له‌میژوودا.

ب- که‌م باس‌کردنی شه‌رو توندوتیژی له‌باسه‌کاندا، بۆ دوورخستنه‌وه‌ی پۆله‌کا‌مان له‌گیانی شه‌پ‌ان‌گیزی. به‌لام به‌داخه‌وه له‌و چاپه‌ نوییه‌دا ئەم دوو بنه‌مایه‌ فه‌رامۆش‌کراون، چونکه‌ زۆر باسی شه‌رو شکسته‌کانی کورد کراوه.

٢- نووسینه‌کانی ئییه‌ بۆ ئەو کتییانه‌، له‌بنه‌رته‌دا له‌وه‌ زۆرتر بوو که ب‌لا‌وک‌رانه‌وه‌و له‌کتییه‌کانی سالانی پێشوو ده‌بهران. به‌لام برایانی به‌رپرس له‌پ‌ر‌و‌گ‌رامه‌کان هه‌ند‌ی‌کیان که‌م‌کرده‌وه بۆ ئەوه‌ی ب‌گ‌ون‌ج‌ێ له‌گه‌ڵ ژماره‌ی وانه‌کان و ئاستی وه‌رگرتنی قوتابی. ئیستاش گوا‌یا باسه‌کانی تێو کتییه‌کان در‌یژ‌ن وه‌روه‌ها قورسن، بۆیه ده‌ستکاری کراون. که‌چی له‌م ده‌ستکاریانه‌ی دوایی له‌زۆر شو‌ین

زیادکراوه. واته هر خوځان زانیاری ئیمه یان کورترکردوته وه که چی دواتریش خوځان زیادیانکردووه. ۳- کاتی خوځی له بابه ته کومه لایه تیبه کانی پوولی شه شی بنه پرتی په چاوی نه وه مان کرد که قوتابی ئیمه هه ندی زانیاری له باره ی میژووی عیراق بزانی، چونکه بیه وی یان نه یه وی له و لاتهدا ده ژی. هه روه ها بو نه وه ش بوو که باسه کانی نه و کتیبه جیاواز بی له باسه کانی کتیبه کانی نوی بنه پرتی وشه شی ئاماده یی. به لام له و چاپه ی (۲۰۲۳) ته نیا چهند زانیاریه کی زور کورت له باره ی دامه زراندنی ده وله تی عیراق هیلراوه ته وه له حیاتی نه وه به دریزی باسی میژووی هاوچه رخی کوردستان کراوه. بیگومان نه وه ش له دوو سه ره وه هه له یه، چونکه:

أ- له کتیبه ی نوی بنه پرتی نه و میژووه ی کوردستان باسده کری وپیویست ناکات لیره ش بخویندری. ب- به م شیوه یه باسه کان زور دریزن وله گه ل نه وه ناگونجی که وانه کانی بابه ته کومه لایه تیبه کان که مکراره ته وه. واته له حیاتی نه وه ی که کوی نووسینه که که مبرکیت ته وه زیادکراوه.

۴- به هو ی نه م بابه تانه ی له م چاپه نوییه کتیبه که زیادکراون، به زوری وا هه ست ده کری که کتیبه که له حیاتی پروودای میژووی باسی که سایه تی ده کات. بویه وه کو فره رهنگی که سایه تیبه کان ده رده که وی. له کاتیکدا نه م میژووی نه ته وه یه نه ک میژووی که سایه تی وه و وه و ناوچه کان.

۵- چاپه نوییه که له و شوینانه ی بوی زیادکراوه (به تایبه تی له کوتایه که ی) وورده کاری زوری تیدا نووسراوه که قوتابی بوی گرانه وه ریگری. سه رباری نه وه ش هه له ی تیدایه و هه روه ها شیوازی نووسینه که شی به زوری گیرانه وه یه له میژوونووسین ناچی. نه گهر به رپرسانی پروگرامه کان مکور بن له سه ر مانه وه ی نه و بابه تانه ی کوتایی، نه و ده بی خو مان پیداچوونه وه ی زانستی ودووباره دارشتنه وه ی بو بکه یین و کورتیشی بکه ینه وه.

۶- براده رانی به رپرسی پروگرامه کان له هه ندی شوین بویه ده ستکاری زانیاریه کانی ئیمه یان کردووه، گوا یا نه وان هه له ی ئیمه یان راستکردوته وه. له کاتیکدا نه وان گه راونه ته وه بو زانیاریه کی کون که ده میکه لای ئیمه ی نه کادیمیست سه لمیتراره که نه و زانیاریه هه له یه. واته نه وان زانیاریه که ی راستی تازه یان گوپیوه ته وه به زانیاریه کی کونی هه له که له لایان جیگیربووه. نه مه ش له به ره نه وه یه که نه وان (له گه ل پریمدا) ئاگاداری په ره سه ندنه کانی بواری نووسینه وه ی میژوو نین. نمونه ی نه مه ش (دامه زرانی میرنشینه کان) و هه روه ها (ناوی کومه له ی تهعاون و ته ره قی) یه که دواتر له میانه ی خسته پرووی هه له کان به دیارده که وی.

۷- به پیی یاسای مافی نووسه ر هیچ که س و لایه تیگ ناتوانن به بی په زامه ندی نووسه ر یان نووسه ران ده ستکاری ناوه پروکی نووسینه کانیا ن بکه ن. یان ناویان له سه ر نووسینه کانیا ن لابده ن. بویه ناکری به بی په زامه ندی ئیمه ناومان لابدری و نه و گورانکاریانه ش بکری که کراون. نه گهر باسی نه وه ش ده که ن که نه و چاپه نوییه کتیبه کی نوییه و جیاوازه له وه ی ئیمه، نه و ئیمه ده لپین نه خیر هه مان کتیبه ئیمه یه و ده ستکاری کراوه، که نه مه ش پیشیلکاری یاسایه و ده بی چاکری و ناویشمان

د‌ا‌ب‌ن‌ر‌ی‌ت‌ه‌و‌ه له‌ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی یه‌ک‌ه‌م. س‌ه‌ی‌ر ئ‌ه‌و‌ه‌ی‌ه ه‌ه‌ر ک‌ه‌س‌ی‌ک به‌پ‌ه‌ن‌ج‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی‌ش به‌ش‌د‌ا‌ر‌ی له‌ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌د‌ا ک‌ر‌د‌ب‌ی نا‌و‌ی نو‌وس‌ر‌ا‌وه، ک‌ه‌چ‌ی نا‌و‌ی نو‌وس‌ه‌ر‌ا‌ن‌ی ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه نه‌نو‌وس‌ر‌ا‌وه ک‌ه ب‌ن‌ا‌غ‌ه‌ی ک‌ا‌ر‌ه‌ک‌ه ه‌ی ئ‌ه‌و‌ا‌ن‌ه. ۸- س‌ه‌ب‌ا‌ر‌ه‌ت به‌ن‌ا‌و‌ی ئ‌ه‌و‌ا‌ن‌ه‌ی ک‌ه ک‌ا‌ر‌ی ت‌ر‌ی‌ا‌ن ب‌و ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه ک‌ر‌د‌و‌وه (و‌ه‌ک‌و د‌ی‌ز‌ا‌ی‌ن و‌س‌ه‌ر‌پ‌ه‌ر‌ش‌ت‌ی چ‌ا‌پ و‌ه‌ی‌ت‌ر)، د‌ه‌ک‌ر‌ی له‌ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی د‌و‌وه‌م د‌ا‌ب‌ن‌ر‌ی‌ن. به‌ل‌ا‌م ن‌ا‌ب‌ی ب‌ر‌ا‌ی‌ا‌ن‌ی به‌ر‌پ‌ر‌س له‌پ‌ر‌و‌گ‌ر‌ا‌م‌ه‌ک‌ا‌ن نا‌و‌ی خ‌و‌ی‌ا‌ن و‌ه‌ک‌و‌ئ‌ه‌ن‌ج‌ا‌م‌د‌ه‌ر‌ی (پ‌ی‌د‌ا‌چ‌و‌ون‌ه‌و‌ه‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ی) له‌س‌ه‌ر ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ا‌ن ب‌ن‌و‌وس‌ن. چ‌ون‌ک‌ه ئ‌ی‌م‌ه‌ی نو‌وس‌ه‌ر‌ا‌ن ه‌ه‌م‌و‌م‌ا‌ن پ‌ر‌و‌ف‌ی‌س‌و‌ر ی‌ا‌ن پ‌ر‌و‌ف‌ی‌س‌و‌ری ی‌ا‌ر‌ی‌د‌ه‌د‌ه‌ر‌ی‌ن و له‌ه‌ی‌چ نه‌ر‌ی‌ت‌ی‌ک‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ی‌ش‌د‌ا ن‌ی‌ه ک‌ه خ‌ا‌و‌ه‌ن پ‌ل‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ی ن‌ز‌م‌ت‌ر پ‌ی‌د‌ا‌چ‌و‌ون‌ه‌و‌ه‌ی ز‌ا‌ن‌س‌ت‌ی به‌ن‌و‌وس‌ی‌ن‌ی ک‌ه‌س‌ی‌ک‌ی پ‌ل‌ه‌ب‌ه‌ر‌ز‌ت‌ر‌د‌ا ب‌ک‌ا‌ت. به‌ل‌ا‌م د‌ه‌ک‌ر‌ی ئ‌ه‌و‌ا‌ن نا‌و‌ی خ‌و‌ی‌ا‌ن و‌ه‌ک‌و ئ‌ه‌ن‌ج‌ا‌م‌د‌ه‌ر‌ی ک‌ا‌ر‌ی (ب‌ژ‌ا‌ر‌ک‌ر‌د‌ن) ی‌ا‌ن (س‌ه‌ر‌پ‌ه‌ر‌ش‌ت‌ی‌ا‌ری پ‌ر‌و‌گ‌ر‌ا‌م) ب‌ن‌و‌وس‌ن. له‌گ‌ه‌ل ر‌ی‌ز‌م‌د‌ا

ه‌ا‌و‌ی‌ن‌چ:

- ل‌ی‌س‌ت‌ی ه‌ه‌ل‌ه‌ک‌ا‌ن و‌ر‌ا‌س‌ت‌ک‌ر‌د‌ن‌ه‌و‌ه‌ک‌ا‌ن

(ک‌ت‌ی‌ب‌ی ب‌ا‌ب‌ه‌ت‌ه ک‌و‌م‌ه‌ل‌ا‌ی‌ه‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ا‌ن‌ی پ‌و‌لی ش‌ه‌ش‌ی ب‌ن‌ه‌ر‌ه‌ت‌ی چ‌ا‌پ‌ی س‌ا‌لی ۲۰۲۳)

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۹

- نا‌و‌ی و‌ا‌ن‌ه‌ک‌ه ک‌ه س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی‌ی‌ه له‌گ‌ه‌ل ل‌ق‌ه‌ک‌ه ه‌ه‌ر‌ی‌ه‌ک‌ه. چ‌و‌ن د‌ه‌ب‌ی س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی و ل‌ق ی‌ه‌ک نا‌و ب‌ن؟ له‌ب‌ن‌ه‌ر‌ه‌ت‌د‌ا نا‌و‌ی و‌ا‌ن‌ه‌ک‌ه (ک‌ور‌د‌س‌ت‌ا‌ن و د‌ه‌س‌ه‌ل‌ا‌ت‌ی ع‌وس‌م‌ا‌ن‌ی) ب‌و‌و.
- د‌ی‌ری (۷): (ح‌و‌ک‌م‌ی ک‌ور‌د‌س‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا‌ن د‌ه‌ک‌ر‌د) ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه‌و ن‌ا‌ر‌ا‌س‌ت‌ه و‌ن‌ا‌گ‌ون‌ج‌ی. ر‌ا‌س‌ت‌ه‌ک‌ه‌ی (ح‌و‌ک‌م‌ی ن‌ا‌و‌چ‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی ک‌ور‌د‌س‌ت‌ا‌ن‌ی‌ا‌ن د‌ه‌ک‌ر‌د).
- س‌ت‌و‌ون‌ی د‌و‌وه‌م‌ی پ‌ه‌ر‌ه‌گ‌ر‌ا‌ف‌ی ی‌ه‌ک‌ه‌م به‌ت‌ه‌و‌ا‌وی ه‌ه‌ل‌ه‌ی م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ی‌ه‌و د‌ه‌ب‌ی ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی و‌ل‌ه‌ج‌ی‌ا‌ت‌ی ئ‌ه‌و‌ه چ‌ه‌ن‌د د‌ی‌ر‌ی‌ک‌ه ک‌ه ل‌ا‌د‌ر‌ا‌و‌ن د‌ه‌ب‌ی ب‌ه‌ی‌ن‌ر‌ی‌ن‌ه‌و‌ه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۱۰

- د‌ی‌ری (۱): (د‌و‌ای ئ‌ه‌و‌ه‌ی) ب‌چ‌ی‌ت‌ه د‌و‌ای (ش‌ا‌ئ‌ی‌س‌م‌اع‌ی‌ل).
- و‌ی‌ن‌ه‌ک‌ه‌ی (ع‌وس‌م‌ا‌ن‌ی ک‌و‌ری ئ‌ا‌ر‌ت‌و‌غ‌ر‌ول) و‌ه‌ر‌گ‌ه‌ر‌ا‌وه، و‌ا‌ت‌ه ر‌ا‌س‌ت‌ه ب‌و‌وه‌ت‌ه چ‌ه‌پ.
- س‌ت‌و‌ون‌ی د‌و‌وه‌م د‌ی‌ری (۲): س‌ا‌لی (۱۲۹۹) ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه‌و پ‌ی‌ش‌ت‌ر و‌ا‌د‌ه‌گ‌و‌ت‌ر‌ا، به‌ل‌ا‌م ئ‌ی‌س‌ت‌ا د‌ه‌ز‌ا‌ن‌د‌ر‌ی ک‌ه ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه. پ‌ا‌ش‌م‌ا‌و‌ه‌ی س‌ت‌و‌ون‌ه‌ک‌ه‌ش ز‌ی‌ا‌د‌ه‌ی‌ه. چ‌ون‌ک‌ه ب‌ا‌ب‌ه‌ت‌ی س‌ه‌ر‌ه‌ک‌ی ئ‌ی‌م‌ه ک‌ور‌د‌س‌ت‌ا‌ن‌ه ن‌ه‌ک د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ی ع‌وس‌م‌ا‌ن‌ی. ب‌و‌ی‌ه پ‌ی‌و‌ی‌س‌ت به‌م ز‌ا‌ن‌ی‌ا‌ر‌ی‌ی‌ه ز‌ی‌ا‌د‌ا‌ن‌ه ن‌ا‌ک‌ا‌ت له‌س‌ه‌ر د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ی ع‌وس‌م‌ا‌ن‌ی.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۱۱

- د‌ی‌ری (۳): ئ‌ه‌و (ز‌ا‌ن‌ی‌ا‌ری) ی‌ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه، چ‌ون‌ک‌ه ع‌وس‌م‌ا‌ن‌ی‌ی‌ه‌ک‌ا‌ن ز‌و‌ر د‌و‌ای س‌و‌ل‌ت‌ا‌ن س‌ه‌ل‌ی‌م گ‌ه‌ی‌ش‌ت‌ن‌ه ش‌و‌ر‌ای ق‌ی‌ه‌ن‌ا. ک‌ه‌چ‌ی و‌ا‌ن‌و‌وس‌ر‌ا‌وه ک‌ه‌پ‌ی‌ش‌ت‌ر ئ‌ه‌م‌ه‌ی‌ا‌ن ک‌ر‌د‌و‌وه. ه‌ه‌ر خ‌و‌ی ز‌ا‌ن‌ی‌ا‌ر‌ی‌ی‌ه‌ک‌ه ز‌ی‌ا‌د‌ه‌ی‌ه‌و پ‌ی‌و‌ی‌س‌ت ن‌ی‌ه.
- د‌ی‌ری (۶): د‌و‌ای (۱۵۱۲) د‌ه‌ب‌ی ف‌ا‌ر‌ی‌ز‌ه ه‌ه‌ب‌ی ئ‌ه‌گ‌ه‌ر‌ن‌ا و‌ا‌ت‌ا‌ک‌ه‌ی د‌ه‌گ‌و‌ر‌ی.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٢

- له‌نا‌و‌ن‌ی‌ش‌ا‌ن‌ه‌ که (بۆ‌ی‌ه‌ که‌م‌ج‌ا‌ر) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چ‌ون‌ک‌ه‌ پ‌ی‌ش‌ت‌ر‌ی‌ش‌ د‌ا‌ب‌ه‌ ش‌ک‌را‌وه.
- د‌ی‌ری (٥): (د‌ر‌وست‌ ک‌رد) ب‌ک‌ر‌ی‌ته (د‌ر‌وست‌ک‌رد).
- د‌ی‌ری (٦): (س‌ول‌ت‌ان‌ ی‌ا‌وز) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چ‌ون‌ک‌ه‌ پ‌ی‌و‌ی‌ست‌ ن‌ی‌ه‌ و‌ س‌ه‌ر‌ له‌ق‌وت‌ا‌ب‌ی‌ د‌ه‌ش‌ی‌و‌ی‌ن‌ی.
- د‌ی‌ری (٨): (له‌ش‌ه‌ری‌ چ‌ا‌ل‌د‌ی‌را‌ن) ب‌ک‌ر‌ی‌ته (له‌د‌ه‌ش‌تی‌ چ‌ا‌ل‌د‌ی‌را‌ن).
- د‌ی‌ری (١٣): به‌م‌ ش‌ی‌وه‌ی‌ه‌ی‌ نو‌وس‌را‌وه‌ ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه‌کی‌ م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ه‌. د‌ه‌ب‌ی‌ (له‌م‌ی‌ژ‌و‌ود‌ا) ب‌ک‌ر‌ی‌ته (له‌م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ نو‌ی‌دا). چ‌ون‌ک‌ه‌ پ‌ی‌ش‌ت‌ر‌ ک‌ور‌د‌س‌ت‌ان‌ د‌ا‌ب‌ه‌ ش‌ک‌را‌وه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٣

- له‌پ‌ه‌ر‌ه‌گ‌راف‌ی‌ دو‌وه‌م‌ ئ‌ه‌و‌ (ز‌ان‌ی‌اری‌) ی‌ه‌ که‌ب‌اس‌ی‌ پ‌ه‌ی‌م‌ان‌نامه‌ی‌ ز‌ه‌ه‌او‌ د‌ه‌ک‌ات، د‌ه‌ب‌ی‌ ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی‌ چ‌ون‌ک‌ه‌ پ‌ی‌ش‌ک‌ه‌و‌ت‌نی‌ ر‌و‌ود‌ا‌وه‌ک‌انه‌و‌ ه‌ه‌ل‌ه‌ی‌ه‌کی‌ م‌ی‌ژ‌و‌و‌ی‌ی‌شه‌. ئ‌ا‌ش‌ک‌رای‌ه‌ که‌ ک‌ور‌د‌س‌ت‌ان‌ پ‌ی‌ش‌ت‌ر‌ له‌پ‌ه‌ی‌م‌ان‌نامه‌ی‌ ئ‌ام‌اس‌ی‌ه‌ی‌ س‌ا‌لی‌ ١٥٥٥ و‌ چ‌ه‌ن‌د‌ین‌ پ‌ه‌ی‌م‌ان‌نامه‌ی‌ د‌یک‌ه‌ د‌ا‌ب‌ه‌ ش‌ک‌را‌وه. له‌ج‌یا‌تی‌ ئ‌ه‌وه‌ به‌ک‌ور‌تی‌ ب‌اس‌ی‌ ر‌ا‌پ‌ه‌ر‌ی‌نی‌ ک‌ور‌ده‌ک‌ان‌ و‌ ر‌ی‌ک‌که‌و‌ت‌ن‌نامه‌ی‌ ک‌ور‌دی‌- ع‌وس‌مان‌ی‌ ب‌ک‌ر‌ی‌ که‌پ‌ی‌ش‌ت‌ر‌ ه‌ه‌بو‌و. ئ‌ی‌مه‌ که‌ ئ‌ه‌و‌ ک‌ت‌ی‌به‌م‌ان‌ د‌انا‌ م‌ه‌به‌س‌ت‌مان‌ ئ‌ه‌وه‌بو‌و‌ و‌و‌ره‌ی‌ ر‌ۆ‌ل‌ه‌ی‌ ک‌ور‌د‌ به‌ر‌ز‌ب‌که‌ی‌نه‌وه‌و‌ ب‌اس‌ی‌ ش‌ک‌ۆ‌مه‌ندی‌ ب‌ا‌پ‌ی‌را‌غ‌مان‌ ب‌ک‌ه‌ین.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٥

- ب‌ا‌به‌تی‌ (و) د‌ه‌ر‌چ‌و‌ونه‌ له‌ب‌ا‌به‌تی‌ س‌ه‌ره‌کی‌ ک‌ت‌ی‌به‌که‌ که‌م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ ک‌ور‌د‌س‌ت‌انه‌. چ‌ون‌ک‌ه‌ ئ‌ه‌وه‌ی‌ نو‌وس‌را‌وه‌ له‌و‌ی‌ م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ ع‌وس‌مان‌ی‌یه‌. بۆ‌ی‌ه‌ د‌ه‌ب‌ی‌ ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی‌ و‌ ئ‌ه‌وه‌ی‌ پ‌ی‌ش‌وو‌ ب‌گ‌ه‌ر‌پ‌ن‌د‌ر‌ی‌ته‌وه‌، که‌ ب‌اس‌ی‌ ف‌را‌وا‌ن‌خ‌وا‌زی‌ س‌ول‌ت‌ان‌ س‌ل‌ی‌مان‌ه‌ له‌ک‌ور‌د‌س‌ت‌ان.
- له‌ (ز‌ان‌ی‌اری‌) ی‌ه‌ که‌ له‌د‌ی‌ری‌ چ‌وا‌ره‌می‌ و‌وش‌ه‌ی‌ (ق‌ا‌رس) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی‌ که‌ز‌ی‌اد‌ک‌را‌وه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٦

- که‌ نو‌وس‌ی‌نه‌که‌ی‌ ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ پ‌ی‌ش‌وو‌ ل‌اد‌را، له‌م‌ ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ ه‌ه‌ل‌ه‌و‌ ر‌اس‌ته‌ک‌ه‌ش‌ له‌ر‌ا‌ه‌ی‌ت‌انه‌که‌ ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چ‌ون‌ک‌ه‌ له‌ب‌اره‌ی‌ ئ‌ه‌و‌ نو‌وس‌ی‌نه‌ نو‌وس‌را‌وه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٧

- و‌ی‌نه‌که‌ ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی‌ که‌ ش‌ک‌ستی‌ ک‌ور‌د‌ پ‌ی‌شان‌ د‌ه‌د‌ات، له‌ر‌و‌وی‌ ک‌ۆ‌د‌ه‌ر‌و‌ونی‌ باش‌ ن‌ی‌ه‌.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ١٨

- د‌ی‌ری (٤) س‌ت‌و‌ونی‌ ی‌ه‌که‌م: (م‌ه‌لا‌ ئ‌ی‌د‌ر‌ی‌سی‌ به‌د‌لی‌سی‌) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی‌ و‌ له‌ج‌یا‌تی‌ ب‌ن‌و‌وس‌ری‌ (م‌یره‌ ک‌ور‌ده‌ک‌ان). چ‌ون‌ک‌ه‌ ل‌ای‌ه‌نی‌ دو‌وه‌م‌ م‌یره‌ ک‌ور‌ده‌ک‌ان‌ بو‌ون، له‌ک‌ات‌ی‌ک‌دا‌ م‌ه‌لا‌ ئ‌ی‌د‌ر‌ی‌س‌ ته‌ن‌یا‌ ن‌ی‌وه‌ن‌د‌گ‌یر‌ بو‌و. به‌ل‌کو‌ نو‌ی‌نه‌ری‌ س‌ول‌ت‌ان‌ بو‌و، چ‌ۆ‌ن‌ د‌ه‌ک‌ر‌ی‌ س‌ول‌ت‌ان‌ له‌گ‌ه‌ل‌ نو‌ی‌نه‌ری‌ خ‌ۆ‌ی‌ ر‌ی‌ک‌که‌و‌تن‌ ب‌ک‌ات؟
- د‌ی‌ری (٤) س‌ت‌و‌ونی‌ دو‌وه‌م: (ح‌ک‌ومه‌تی‌ ک‌ور‌دی‌) ب‌ک‌ر‌ی‌ته (ح‌ک‌ومه‌ت).
- د‌ی‌ری (٦) س‌ت‌و‌ونی‌ دو‌وه‌م: (گ‌ر‌نگ‌ت‌ر‌ین) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چ‌ون‌ک‌ه‌ گ‌وت‌را‌وه‌ (له‌ئ‌ه‌ونه‌ی‌).

- د‌ی‌ری (۸) ستوونی دووهم: (شاری که‌رکوک...) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه له‌ه‌م‌و‌و سه‌ر‌د‌ه‌م‌ه‌که وانه‌بوو.
- د‌ی‌ری (۱۰): (به‌د‌ل‌ی‌س) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه ویلا‌ی‌ه‌ت نه‌بوو. له‌و‌و‌ش‌ه‌ی (معمورة العزیز) یش‌ه‌و‌ه تا کو‌ت‌ا‌ی‌ی ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه هه‌ل‌ه‌ی می‌ژوو‌ی‌ه.
- نه‌خ‌ش‌ه‌که ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه هه‌ل‌ه‌ی زو‌ری تی‌د‌ای‌ه. ب‌و نم‌ونه شک‌اک می‌رن‌ش‌ین نه‌بوو، هه‌رو‌ه‌ها خ‌ال‌دی. سنو‌وره‌کان‌یش هه‌ل‌ه‌ن.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۱۹

- د‌ی‌ری (۳) ستوونی یه‌که‌م: (ئ‌ه‌م می‌رن‌ش‌ینه س‌ال‌ی ۱۲۶۲. ... دامه‌ز‌را‌وه) ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، هه‌ل‌ه‌ی‌ه‌کی می‌ژوو‌ی‌ه‌و نا‌ت‌وان‌د‌ر‌ی س‌ال‌ی دامه‌ز‌ران‌د‌نی ه‌ی‌چ می‌رن‌ش‌ین‌ی‌کی ک‌ور‌دی د‌ی‌اری ب‌ک‌ری. هه‌رو‌ه‌ها دامه‌ز‌ر‌ینه‌ره‌کان‌یش زو‌ر‌به‌یان که‌سانی ئ‌ه‌فس‌انه‌ی‌ین و له‌را‌ست‌یدا بو‌ون‌یان ن‌یه یان نا‌ویان گو‌ڤ‌ر‌دا‌وه‌و نا‌نا‌س‌ر‌ینه‌وه. له‌ج‌یا‌تی ئ‌ه‌وه ب‌نو‌وس‌ری:
- (ئ‌ه‌م می‌رن‌ش‌ینه له‌ما‌وه‌ی س‌ال‌انی ۱۲۲۰- ۱۳۰۰ دامه‌ز‌را‌وه‌و له‌ده‌قه‌ری با‌د‌ین‌ان ح‌وک‌م‌ر‌انی ک‌رد‌وو‌ه. م‌یری با‌د‌ین‌ان که له‌ش‌ه‌ری چ‌ال‌د‌یر‌ان‌دا ل‌ای‌ه‌ن‌گ‌یری ده‌وله‌تی ع‌وس‌مان‌ی ک‌رد‌بوو، پ‌ی‌گ‌ه‌یه‌کی به‌ه‌ی‌زی ل‌ای سو‌لت‌انی ع‌وس‌مان‌ی هه‌بوو. ب‌و‌یه ر‌و‌ل‌ی‌کی به‌ر‌چ‌ا‌وی له‌نا‌و‌چه‌که‌دا هه‌بوو).
- له‌ژ‌یر و‌ینه‌که ئ‌ه‌و د‌یره ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی که‌نو‌وس‌را‌وه (شاری ئ‌ام‌یدی و...)، چونکه ئ‌ه‌وه ه‌ی و‌ینه‌یه‌کی تره که ل‌اد‌را‌وه.

- د‌ی‌ری کو‌ت‌ا‌ی‌ی: له‌ج‌یا‌تی ر‌س‌ته‌ی (له‌ئ‌ام‌یدی ... ح‌وس‌ین وه‌لی) ب‌نو‌وس‌ری: (له‌خ‌وار ق‌ه‌ل‌ای ئ‌ام‌یدی که له‌سه‌ر‌ده‌می می‌رن‌ش‌ینه‌که‌دا نا‌وه‌ن‌د‌ی‌کی زان‌ستی گ‌رن‌گ بوو). چونکه هه‌ل‌ه‌ی‌ه‌کی می‌ژوو‌ی‌ی زه‌قه. له‌را‌ست‌یدا زو‌ر پ‌ی‌ش‌تر دامه‌ز‌را‌وه‌و سو‌لت‌ان ح‌وس‌ین ته‌ن‌یا نو‌ژ‌ه‌نی ک‌رد‌و‌ته‌وه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۲۰

- نا‌وه‌را‌ستی ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌که (هه‌ل‌سه‌ن‌گان‌دن): ب‌و‌ش‌ای دووهم ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه زان‌یار‌یه‌که هه‌ل‌ه‌یه. پ‌ر‌سی‌اری دووهم‌یش ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی یان ب‌گو‌ڤ‌ر‌د‌ری، چونکه هه‌ل‌ه‌یه.

ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه: ۲۱

- له‌سه‌ره‌ت‌ای با‌به‌تی می‌رن‌ش‌ینی سو‌ران چ‌وار د‌ی‌رو نیو ل‌ا‌ب‌د‌ر‌ی، چونکه هه‌ل‌ه‌ی می‌ژوو‌ی‌ه‌و زان‌یار‌یه‌که کو‌نه. ئ‌ی‌ستا زان‌یاری نو‌ی‌تر هه‌یه، ئ‌ه‌و‌یش ئ‌ه‌وه‌یه که ده‌بی ب‌نو‌وس‌ری: (ئ‌ه‌و می‌رن‌ش‌ینه له‌هه‌رد‌وو سه‌ده‌ی چ‌وار‌ده‌م و‌پ‌از‌ده‌می زاین‌یدا هه‌بوو، به‌ل‌ام له‌سه‌ده‌ی ش‌از‌ده‌م‌دا زی‌اتر ده‌ر‌که‌و‌ت‌وو‌ه. ده‌سه‌ل‌اتی م‌بر‌ن‌ش‌ینه‌که به‌زو‌ری له‌ش‌ه‌ق‌لا‌وه وه تا هاو‌د‌یان و‌نا‌و‌چه‌ی با‌ل‌ه‌کان در‌ی‌ژ‌بو‌ته‌وه).
- له‌د‌و‌ای په‌ره‌گ‌راف‌ی یه‌که‌م ئ‌ه‌وه زی‌اد‌ب‌ک‌ری: (له‌د‌و‌ای ش‌ه‌ری چ‌ال‌د‌یر‌ان می‌رن‌ش‌ینی سو‌ران ها‌ته‌پ‌ال ده‌وله‌تی ع‌وس‌مان‌ی، به‌ل‌ام سه‌ر‌به‌خ‌و‌یی نا‌و‌خ‌و‌یی پار‌است. د‌وا‌تر‌یش له‌نی‌وه‌ی دووهم‌ی سه‌ده‌ی ش‌از‌ده‌هه‌م‌دا له‌سه‌ر‌ده‌می م‌یر سل‌ی‌مان به‌گی ک‌و‌ری ق‌ولی به‌گ ه‌ی‌زو ده‌سه‌ل‌اتی زی‌اد‌ک‌رد. خان‌زاده خ‌ات‌وونی م‌یری سو‌ران‌یش که یه‌ک‌یکه له‌ژ‌نه نا‌ود‌اره‌کان‌ی ک‌ورد، له س‌ال‌ی ۱۶۱۷ به‌د‌وا‌وه له‌هه‌ر‌یر

فهرمانږه وایي کړدووه. ټه و پړولې گړنگي له پرووداوه کانی ناوچه که دا هه بووه و سورانیش له سهر دهستی ټه ودا بووژاوه ته وه).

- سهره تاي پهره گرافي دووهم: (میر موحه ممه دی رواندزی) بکړیته (کاتیک میر موحه ممه دی ناسراو به).

- پهره گرافي دووهم دیری (۵): رسته ی (ده فهری بادینان تا گه یشته شاری شهنگال) بکړیته (ده فهری بادینان و ناوچه کانی کورده ټیزیدیه کان).

- به شی دووهمی لاپه رکه (کاره کانی پاشای گه وره): پیشتو بو خو پاراستن له دريژدادری ټه و کارانه ته نیا ټامازه یان پیدرابوو. که چی ټیستا که وانه کانی بابه ته که که مکر او ته وه ټینجا زانیاری زیاتری دراو ته پال؟! بویه ده بی کورت بکړیته وه به م شیوه یه:

أ- خالی یه که می له دیری دووهم (کتیبخانه) لادری. ټینجا تا ووشه ی (باله کایه تی) له دیری چوارهم مینی وټه وانیتر لادریږن.

ب- خالی سییه م وای: دابینکړدنې ټاساییش وباشتر به ریوه بردنی کاروباره کانی میرنشینه که.

لاپه ره: ۲۲

- دیری (۳): (له سیداره یان دا) هه لیه، چونکه وانه بوو. بویه ده بی بکړیته (له ناویان برد). هه روه ها (دوی ۱۰ سال له م پرووداو) لادری و بکړیته (دواتریش). (به یه کجاری) بکړیته (به یه کجاری).
- له چالاکي پل دیری (۴): هه ردو ووشه ی (میر عیسا کوری که لوس به گ) و (به رسیرین) لادریږن وله جیاتی ټه وان (سلیمان به گ کوری قولي به گ) و (خانزاده خاتوون) دابریږن. چونکه بابه ته که گوراوه.

- له (هه لسه نگاندن) هه ردو و خالی یه که م و چوارهم لادریږن وله جیاتی ټه وه له خالی یه که م بنووسری: ۱- پایته ختی میرنشینې سوران له سهرده می خانزاد له بوو. (پرواندز، شه قلاوه، هه ریر، هه ولیر).

لاپه ره: ۲۳

- باسی (میرنشینې بابان): نیوه ی سهره وه ی لاپه رکه ده بی لادری، چونکه ټه م زانیاریه کونه و هه لیه ټیدایه. له جیاتی ټه و دوو پهره گرافه بنووسری: (بابان ناوی میرنشینک بوو که له سده ی پازده هه می زاینیدا له ناوچه ی پشدر حوکمرانی ده کرد. به لام به هو ی کیشه و ململانی ټی ناوه خو بی، له کوتای سده ی شازده هه م میرنشینه که له باریه که هه لوه شایه وه. تا فقه ټی ټه حمه دی داره شمانه له ناوه راستی سده ی حه قده مدا له ناوچه ی مهرگه و پشدر میرنشینه که ی سهرله نو ټی دامه زرانده وه. میره کانی دواتریش به به رده وامی فراوانخوازیان کړدووه. به تایبه تی میر سلیمان به به که ناوچه کانی شاره زوور وقرلجه و سروچک و قهره داغ و بازایانی گرت و قه لاچوالانی کرده پایته ختی بابان. ټه و میره ماوه ی چهند سالیک شاری که رکوکیشی له ژیرده ستدا بوو.

له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌مدا میرنشینى بابان سنوورى فراوانتر بوو تا کۆیه‌و هه‌ریر وهه‌ندى جار
میرنشینى ئه‌رده‌لان وهه‌ولێریشى ده‌گرته‌وه. له‌سالى ۱۷۸۴دا ئیبراهیم پاشای بابان شارى سلێمانى
بنیادناو کردى به‌پایته‌ختى میرنشینه‌که‌ی. دواتریش به‌ره‌به‌ره‌ پۆلى میره‌کانى بابان له‌پرووداوه‌کانى
ناوچه‌که‌دا کاریگه‌رتر ده‌بوو؛ به‌تایبه‌تى عه‌بدولپه‌حمان پاشا که‌ کاریگه‌ریی هه‌بوو له‌دانان و لابردنى
هه‌ندى له‌والیه‌یه‌کانى به‌غدا. ئهم میره‌ چه‌ندین پاپه‌رینی به‌رپاکرد له‌پێناو دامه‌زراندنى قه‌واره‌یه‌کى
کوردی سه‌ربه‌خۆ. به‌لام دوا‌جار شکستی هێناو له‌سالى ۱۸۱۳دا مرد. له‌کۆتاییدا ده‌وله‌تى عوسمانى
له‌سالى ۱۸۵۱ میرنشینى بابانى هه‌لوه‌شاند‌ه‌وه‌و له‌ناوى برد).

- له‌بابه‌تى (سیاسه‌ت و په‌رفتارى ...) ستوونى دووهم، دێرى (۲): پرسته‌ی (هه‌ربۆیه‌ سه‌رده‌مى
عوسمانى...) تا کۆتایى ستوونه‌که‌ لابدرى و له‌جیاتى بنووسرى: (بۆیه‌ لایه‌نه‌کانى ئابوورى
و کۆمه‌لایه‌تى و پڕۆشنیبری و ته‌ندروستی له‌کوردستاندا پێشکه‌وتنیکی ئه‌وتۆی به‌خۆوه‌ نه‌بینی.
ته‌نانه‌ت له‌هه‌ندى بواردا خراپ‌تریش بوو).

لایه‌په‌: ۲۴

- (زانبارى)یه‌که‌ هه‌مووی لابدرى و له‌جیاتى بنووسرى: (له‌ژێر سایه‌ی حوکمرانى میرنشینى
باباندا شیعرى کوردی پێشکه‌وتنیکی دیارى به‌خۆوه‌ بینی وشاعیرانى وه‌ک نالى وسالم و کوردی
به‌دیاره‌که‌وتن، که‌ به‌دامه‌زرینه‌رى قوتابخانه‌ی شیعرى کلاسیکی کوردی له‌سه‌ر دیالیکتی کرمانجی
خواروو داده‌ندری).

- له‌ (هه‌لسه‌نگاندن) هه‌ردوو پرسیارى (۲) و (۳) لابدرین و له‌جیاتیان ئه‌وانه‌ دا‌ب‌ند‌ری‌ن:

۲- له‌ناوه‌راستى سه‌ده‌ی هه‌ڤده‌مدا میرنشینى بابانى سه‌رله‌نوێ دامه‌زراند‌ه‌وه‌.

۳- عه‌بدولپه‌حمان پاشای بابان چه‌ندین پاپه‌رینی به‌رپاکرد به‌ئامانجى دامه‌زراندنى

- پرسیاره‌که‌ش که‌ ده‌لێ: (بۆچى کورده‌کان) لابدرى.

لایه‌په‌: ۲۵

- ستوونى یه‌که‌م دێرى (۸): (ئورمیه‌) بکریته‌ (ورمى).

- له‌کۆتایى ستوونه‌که‌ له‌پیش (میری سو‌ران) و (میری بو‌تان) پیتی (ی) هه‌بێ.

- له‌کۆتایى ستوونى یه‌که‌م (ناوچه‌ی شه‌مزی‌نان) لابدرى چونکه‌ زۆر له‌وه‌ فراوانتر بوو.

- ستوونى دووهم دێرى (۸): دیسان (ئورمیه‌) بکریته‌ (ورمى).

- ستوونى دووهم دێرى (۷): (دواتر) بکریته‌ (به‌لام)

- ستوونى دووهم دێرى (۹): (، به‌هاوکارى) لابدرى.

- ستوونى دووهم دێرى (۱۱): (هه‌رچۆکى نه‌دا ... تاکۆتایى) لابدرى و له‌جیاتى بنووسرى: (هه‌ر بێ

ئومێد نه‌بوو، دواتر به‌شیوازی تریش به‌رده‌وام بوو له‌خه‌بات).

- له‌سه‌ر وێنه‌که‌ نووسراوه‌ (هێلکاری قه‌لاى دمدم). ئه‌مه‌ کوا هێلکارییه‌؟ ده‌بێ بنووسرى:

(پاشماوه ی قه لای دمدم).

لاپهړه: ۲۶

- دیرى (۴): (لاوى كورد) بكریته (لاى كورد).
- ستوونى یه كه دیرى (۶): (له م پرووه وه بنه مالیه ... سیاسى وړوښییری) لادیرى. پیویست نیه و با دریژ نه بى.

- دیرى (۱۵): (دواتر خوینده وارو وړوښییرانى كورد) لادیرى وله جياتى بنووسرى (ههروه ها).

- دیرى (۱۷): (ئوهو بوو) لادیرى له جياتى (له) بنووسرى.

- ستوونى دووهم: ناوى (كومه لای ته عالی و ته ره قى) هه لایه و پشت به زانیاریه كى كون ده به ستى. به لایم سالانیکه ټاشكرابوو و زانراوه كه راسته كه ی (كومه لای ته اعون و ته ره قى) یه، چونكه له پروژنامه ی زمانحالئ ټهو كومه لایه كه له م سالانه ی دواى دوزراوه ته وه، نووسراوه (كومه لای ته اعون و ته ره قى كورد). كومه لای ته عالی كومه لایه كى تره كه دواى جهنگى یه كه مى جیهانی دامه زرا.

- ستوونى دووهم دیرى (۴): ناوى (جیهاندانى) ش هه لایه وئویش پشت به زانیاری كون ده به ستى. له سه رچاوه په سه نه كانه وه زانیمان كه ناوه راسته كه ی ټهو كومه لایه (گیهاندن) ه.

- له جياتى وینى بنه مالیه به درخان وینى (میقداد مدحت به درخان) دابرنئ یان وینى ټهو له ټیو وینى بنه مالیه كه له ناو بازنه دابندرى و بنووسرى (میقداد مدحت به درخان وینه مالیه كه ی).

لاپهړه: ۲۷

- (زانیاری) ټهو یان به ته واوى لادیرى چونكه پیویست نیه، یان كورت بكریته وه. ټه گهر لادرا له (هه لسه نگانندن) خالى (۱) لادیرى.

لاپهړه: ۲۹

- له دیرى یه كه م و هه موو كټیبه كه (به ریتانیا) بكریته (بریتانیا) چونكه ټهو راستره.

- دیرى (۵): (خواروى) بكریته (خوارووى).

- له دواى په ره گرافى یه كه م ټهو زیاد بكرى: (دواتر به ره و ناوه راست وباكور پیشه و بیان كرد).

- دیرى (۱۱): (به سه رو كایه تی) (ی) كوټایى ووشه كه زیاده.

- دیرى (۱۷): (به دوو قو له وه ... دواى ټوه ی) ټه وانه زیاد كراون پیویسته لادیرن، له جياتى ټهو بنووسرى: (كاتیک ...).

- دیرى (۳) له خواره وه (به بى شه ر) بگواز ریته وه بو دوو دیر پیشتر دواى (بریتانیا) دابندرى.

- له دیرى پیش كوټایى (ویلايه تى موسل) لادیرى چونكه ټهو یه كسان نیه به باشوورى كوردستان.

- ستوونى دووهم دیرى (۲): (ژماره یه كه له كه سایه تى كورد) بكریته (پیاوماقوولانى شارى سلیمانى).

- دیرى (۷): له دواى ووشه ی (له ټه نجامدا) هه مووى لادیرى وله جياتى بنووسرى: (شیخ مه حمود

بوو به حوکمداری کوردستان ودهسه لاتی بریتانیاش دانیپیدانا. دواتر یه کهم حکومتی کوردی له سلیمانی پیکهینزا. به لام له هاوینی ۱۹۱۹ دوی شهری ده ربه ندی بازیان، بریتانیه کان ئه و حکومته یان پروو خاند و شیخ مه حمودیان دوورخسته وه بو هیندستان).

لایه په: ۳۰

- له (زانباری) یه که له هه ردوو دیری (۳) و (۴) دا (میحوه) بکریته (ناوه ند) چونکه هه له یه. میحوه له جهنگی دووهمی جیهانی بوو.

- له (هه لسه نگاندن) خالی (۳) لادیری وله جیاتی بنووسری: (۳) بریتانیا له هاوینی دوی شهری حکومتی شیخ مه حمودی پروو خاند).

لایه په: ۳۱

- ئه و بنده باسی دامه زرانندی عیراقه که چی زوربه ی باسه کان که په یوه ندییان به عیراقه وه هه یه لادراون. به لایه نی کهم ده بی باسی (شۆرش ۱۹۲۰) به یتریته وه، به لام با کورت بکریته وه بو نیوه یان ۳/۲.

- دیری یه کهم دوی ناو نیشان: (له نیوان) هه له یه ده بی بکریته (له ماوه ی). هه ر له و دیره ووشه ی (شۆرش و) لادیری چونکه هه له یه.

- په ره گرافی (۲) دیری (۴): ووشه ی (شۆرش و) لادیری چونکه هه له یه.

- سی دیر دواتر ووشه ی (و شه نگال) لادیری چونکه له وی پاپه رین نه بوو، ئه مه هه له یه کی زه قه. - سه ره تای په ره گرافی (۳): (شۆرشه که ی) بکریته (پاپه رینه که ی). له دیری دواتریش (شۆرشه کانی) بکریته (پاپه رینه کانی). له دیری کو تایی په ره گرافه که (شۆرش گپران) بکریته (پاپه ریوان).

- باسه که ی تاییه ت به مه لا فه ندی به ته واوی لادیری. چ پیویست ده کات مه سه له ی نیازی هیترشکردنه سه ر کریستیانه کان بورووژیندری و گه وه بکری. ته نیا چه ند گه نجیکی نه زان قسه یه کی وایانکردبوو. که چی وانوو سراوه که به راستی ویستراوه ئه و کاره بکری. پیکه وه ژیا نی ئایینه جیاوازه کان له کوردستان و به تاییه تی هه ولیر نمونه ییه و پیویست به و گومان دروستکردنه ناکات.

لایه په: ۳۲

- ئه و دوو ستوونه ی سه ره وه به ته واوی لادیری، چۆن ده بی خودی پاپه رینه که ی شیخ مه حمود شتیکی که می لی باسبکری؟ که چی پشتیوانی پاپه رینه که له لایه ن هه ولیرییه کان زیاتری له سه ر بنووسری. له راستیشدا بزواتی له وه گرنگتر له هه ولیر هه بوو که چی باس نه کراوه.

- (زانباری) یه کهش له گه ل دوو ستوونه که ی سه ره وه زیاده ن و پیویست به و زانیارییه ووردانه ناکات. له جیاتی هه ردووکیان (۵- ۶) دیر بنووسری له باره ی ورووژانی بارودوخی هه ولیر.

- له (هه لسه نگاندن) خالی دووهم ووشه ی (شۆرش) بکریته (پاپه رین).

لایه‌ره: ۳۴

- ستوونی یه کهم دیری (۲) له‌دوای (بیست ۱۹۲۰ز) بنووسری: (و پروداوه‌کانی تر).
- دیری (۴): (حوو‌کمی) بکریته (حوو‌کمی).
- دیری (۶): (ئه‌شراف و) لابدری چونکه پیویست نیه.
- دیری (۷): (سه‌روکی یه کهم ... وه‌زیران) بکریته (سه‌روکی حکومه‌تیکي کاتی).
- دیری پيش کۆتایی: (ولایتیکي) بکریته (ده‌وله‌تیکي).
- له‌ناو چوارگۆشه‌که: (سیسته‌می) بکریته (رژیمی).
- هه‌ر له‌ناو چوارگۆشه‌که: رسته‌ی (به‌هۆی کوده‌تاوه ... هیناو) لابدری پیویست نیه.

لایه‌ره: ۳۵

- (أ) بکریته (ب) چونکه هه‌له‌یه.
- لی‌ره وه‌له‌ه‌موو لایه‌ره‌کانی دی (مه‌حمود) بکریته (مه‌حمود). هه‌روه‌ها (حکومه‌ت) بکریته (حکومه‌ت).
- دیری (۷): رسته‌ی (خۆی وه‌ک مه‌لیکی ... ناساند) بگوازریته‌وه بو دیری (۱۱) دوای ووشه‌ی (مه‌حمود) دابدری. هه‌روه‌ها ووشه‌ی (مه‌لیکی) بکریته (پادشای).
- دیری (۱۷) دوای (بۆردومان‌کرد) بنووسری (دواتر به‌هاوبه‌شی له‌گه‌ل له‌شکری عیراق هیرشیان‌کردو شاری سلیمانیا داگیرکرد).
- دیری (۱۹): ئه‌و چوار دیره‌ی کۆتایی لابدری و له‌جیاتی بنووسری: (به‌ر ئه‌شکه‌وته‌کان و ده‌ستیان‌کرد به‌شه‌ری پارتیزانی وه‌روه‌ها له‌خه‌باتی رۆشن‌بیریش به‌رده‌وام بوون).
- دیری کۆتایی به‌ته‌واوی لابدری، چونکه هه‌له‌یه و له‌و ماوه‌یه رۆژنامه‌ی (رۆژی کوردستان) زمان‌حالی حکومه‌تی شیخ مه‌حمود بوو.

لایه‌ره: ۳۶

- دیری (۱) له (زانباری): (کشانه‌وه، ئه‌وه‌بوو) بکریته (کشانه‌وه‌و)
- دیری (۲): (و بو جاری سییه‌م ... دامه‌زراند) لابدری.
- دیری (۳): (تا دواجار) بکریته (به‌لام له).

لایه‌ره: ۳۷

- له‌(هه‌له‌س‌نگاندن) خالی (۳) دوای (چیان‌کرد) بنووسری (دوای ئه‌وه‌ی بریتانیا و عیراق له‌سالی ۱۹۲۳ سلیمانیا داگیرکرد).

لایه‌ره: ۳۸

- دواى ناویشانه‌که یازده دیر و نیو لادری تا (عیراق وتورکيا). له‌جياتى نووسینه‌که‌ی پيشوو دابزیته‌وه تا ئه‌و شوینه.

- ستوونى دووهم دیری (۲): رسته‌ی (بی‌ئوه‌ی ... بکه‌ن) لادری وله‌جياتى بنووسری (به‌مه‌رجیک دانیش‌تووانه‌که‌ی که زۆرینه‌یان کوردن، له‌کاروباری کارگیری و دادوهری خویندندا فه‌رامۆش نه‌کرین وزمانی کوردی له‌ناوچه‌که‌دا به‌کاربه‌یت).

- په‌ره‌گرافی دووهم له‌و ستوونه‌دا، واته‌هه‌ردوو خالی (۱) و (۲) لادری‌ن چونکه‌هه‌له‌ی میژووویه.

لایه‌ره ۳۹ به‌دواوه:

- ناویشانی به‌نده‌کان و وانه‌کان واته‌ ناویشانه‌ سه‌ره‌کییه‌کان هه‌له‌ی زۆریان هه‌یه. بۆ نمونه به‌ندی سییه‌م به‌ناوی (دامه‌زrandنی ده‌وله‌تی عیراق) له‌که‌چی له‌به‌ندی چواره‌م وانه‌یه‌ک هه‌یه هه‌ر به‌ناوی (دامه‌زrandنی ده‌وله‌تی عیراق).

کورد له یاداشتنامه‌ی حاکی سیاسی ئه‌مریکی (پۆل بریمه‌ر) دا

خویندنه‌وه‌و شرۆقه‌کردنی:
د. ژیلوان عه‌بدوللا هه‌له‌دنی

کورد له یاداشتنامه‌ی حاکمی سیاسی ئەمریکی (پۆل بریمه‌ر)دا

د. ژیلوان عەبدوللا هه‌له‌دنی

کورتەیه‌ک له ژیا‌نی بریمه‌ر:

پۆل بریمه‌ر، له ۳۰ ئەیلوولی ۱۹۴۱ له هارتفۆردی ویلایه‌تی کونیکتکتی ویلایه‌تیه‌ کگرتووه‌کانی ئەمریکا له‌دایک بووه، هه‌لگری پروانامه‌ی ماسته‌ره له کارگێری کار له زانکۆی هارقارد، پۆل بریمه‌ر له‌سه‌رده‌می ژیا‌نی سیاسی خۆیدا چه‌ندین پۆست وپله‌ی سیاسی و دبلۆماسی وه‌رگرتووه، له‌سالی ۱۹۶۶ له ئەفغانستان و مه‌لاوی بووبه‌ لیپرسرای ئابووری و بازرگانی له کۆنسۆلگه‌ری ئەمریکا له‌ دوولاته.

له‌سالی ۱۹۷۶ تاوه‌کوو ۱۹۷۹ جیگری کۆنسوولی ئەمریکا بووه له‌نه‌رویج، له‌سالی ۱۹۸۶ بووبه‌ به‌رپۆه‌به‌ری کاروباری (دژ تیرۆر) له وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا، له‌سالی ۱۹۸۹ وه‌ تاکو سالی ۱۹۹۹ سه‌روۆکی لیژنه‌ی نیشتمانی دژ تیرۆر بووه، دواتر له کۆمپانیای (ئه‌سۆشه‌یتد کیسنجه‌ر)، که تایبه‌ت بوو به‌ بواری پراویژکاری و دبلۆماسی و خاوه‌نداریه‌تییه‌که‌ی بۆ هنری کیسنجه‌ری وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا ده‌گه‌ڕێته‌وه، کاریکردووه. له‌ دوا‌ی پرووخی پ‌ژێمی عێراق له‌ پ‌وژی ۲۰۰۳/۵/۱۲ وه‌ بووه به‌ به‌رپۆه‌به‌ری کاروباری عێراق و نوێنه‌ری (جو‌رج بۆشی) سه‌روۆکی ئەمریکا، وه‌کو حاکمیکی سیاسی ئەمریکا تاوه‌کو (۲۰۰۴/۶/۲۸) مایه‌وه، ئەم یاداشتنامه‌یه‌ی به‌ ناویشانی: (ساله‌که‌م له‌ عێراق / عام قضیته فی العراق: النضال لبناء غدٍ مرجو) (My year in IRAQ)، له‌ دوا‌ی ته‌واوبوونی کاره‌که‌ی چاپ و ب‌لاوکرده‌وه، هه‌ر زوو له‌لایه‌ن ده‌زگا چاپه‌مه‌نیه‌یه‌ عه‌ره‌بییه‌کان کرا به‌ عه‌ره‌بی و دواتریش له‌ باشووری کوردستان به‌شیوه‌ی جو‌راوجو‌ر قسه‌ی له‌سه‌ر کراو کرایه‌ کوردی، ئەوه‌ی ئی‌مه‌ خوێندوومانه‌ته‌وه‌ چاپی سییه‌می وه‌رگێڕانه‌که‌یه‌تی له‌ لایه‌ن (محهمه‌د چیا)، له‌ ب‌لاوکراوه‌کانی کۆمپانیای گو‌لدن بووک و چاپخانه‌ی چوارچرایه، سالی ۲۰۱۲ چاپکراوه‌و له‌ (۵۴۲) لاپه‌ره‌ پیکهاتووه.

له‌ خوێندنه‌وه‌ی ئەم کتێب و نووسینی ئەم وتاره‌دا سه‌رنجی خوێنه‌ران بۆ دوو خال پاده‌کیشین:

۱. ئەم یاداشته‌نه‌ پ‌وانگه‌ و تپ‌روانیی که‌سایه‌تییه‌کی ئەمریکییه‌ به‌رانبه‌ر به‌ کورد و پرووداوه‌کانی ئەو ساله‌ی، که له‌ عێراق فه‌رمانه‌وا بوو.
۲. گرینگ‌ی و بایه‌خی ئەم جو‌ره‌ نووسینه‌نه‌ ئەوه‌یه، که ده‌بیته‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی پ‌ر زانیاری سه‌باره‌ت به‌ هه‌ندێک پروودا و کۆبوونه‌وه‌ی سه‌رکرده‌کان و تپ‌روانیی هه‌ریه‌ک له‌ شیعه‌ و سووننه‌کان له‌وکاته‌دا به‌رانبه‌ر به‌ پیکه‌یتانی حکومه‌ت و نووسینه‌وه‌ی ده‌ستووری کاتی و کورد به‌گشتی.

خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ه‌ك ب‌ۆ نا‌و‌ه‌ر‌ۆ‌ك‌ى ی‌ا‌د‌ا‌ش‌ت‌ه‌كان‌ى له‌ب‌اره‌ى ك‌ورد‌و ك‌ورد‌س‌ت‌ان‌ه‌و‌ه‌:

له‌یه‌كه‌م ك‌ۆ‌بو‌ن‌ه‌و‌ه‌ى ب‌ر‌م‌ه‌ر و س‌ه‌ر‌ك‌رد‌ه‌ ع‌ی‌راق‌یه‌كان‌دا ك‌ات‌ی‌ك‌ با‌س‌ى س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ ك‌ورد‌ه‌كان‌ ده‌كات نو‌وس‌ی‌و‌یه‌ت‌ى: ه‌ه‌رد‌وو س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ ك‌ورد‌ی‌یه‌كه‌، م‌ه‌س‌عو‌د بار‌زان‌ى، س‌ه‌ر‌ۆ‌ك‌ى پ‌ارت‌ى د‌ی‌مو‌كر‌ات‌ى ك‌ورد‌س‌تان، ها‌و‌پ‌ه‌ی‌مان و ه‌ه‌ند‌ی‌ك‌ج‌ار‌یش پ‌ك‌ابه‌ره‌كه‌ى، ج‌ه‌لال ت‌ال‌ه‌بان‌ى س‌كر‌ت‌یر‌ى گ‌شت‌ى ی‌ه‌ك‌یت‌ى ن‌ی‌ش‌تم‌ان‌ى ك‌ورد‌س‌تان، ئەم دوو پ‌ارته‌ خوا‌ه‌ن‌ى ه‌ی‌ز‌ی‌ك‌ى چ‌ه‌ك‌دار‌ى كار‌ان، ش‌ان‌به‌شان‌ى ه‌ی‌زه‌كان‌ى ها‌و‌پ‌ه‌ی‌مان‌ان به‌ ت‌ای‌به‌ت له‌ با‌كو‌ور‌ى ع‌ی‌راق له‌كات‌ى ه‌ی‌رش و ه‌ه‌لم‌ه‌ته‌كان‌دا له‌د‌ژ‌ى پ‌ژ‌یم‌ى س‌ه‌دام ده‌ج‌ه‌نگ‌ن، ه‌ی‌زه‌كان‌ى پ‌ی‌ش‌م‌ه‌ر‌گه‌ پ‌ی‌ك‌ه‌ات‌بو‌ون له‌و ج‌ه‌نگ‌او‌ه‌ره‌ خ‌ی‌له‌ك‌ی‌انه‌ى كه‌له‌ پ‌ی‌ناو ئ‌از‌اد‌یدا ده‌ج‌ه‌نگ‌ان، پ‌ی‌ش‌تر له‌ نه‌وه‌ده‌كان‌دا، له‌كات‌ى م‌ل‌م‌لان‌ى نا‌و‌خ‌و‌ی‌یه‌كان‌دا له‌ د‌ژ‌ى ی‌ه‌ك‌ ج‌ه‌نگ‌اون.

ك‌ات‌ی‌ك‌ با‌س‌ى ش‌ی‌وه‌ى م‌ام ج‌ه‌لال ده‌كات نو‌وس‌ی‌و‌یه‌ت‌ى: ج‌ه‌لال ت‌ال‌ه‌بان‌ى، س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ى ك‌ورد‌ى به‌ته‌م‌ه‌ن، ی‌ه‌كه‌م كه‌س بو‌و وه‌لام‌ى دا‌یه‌وه‌، ئەو پ‌یا‌و‌ی‌ك‌ى ج‌ه‌سته‌ پ‌ر‌ى پ‌رو‌خ‌ۆ‌شه‌، چ‌او‌ی‌لك‌ه‌یه‌ك‌ى باز‌ن‌ه‌ی‌ى له‌ چ‌او‌د‌اب‌وو، س‌م‌ی‌ل‌ى ته‌ن‌ك‌ ك‌رد بو‌و، به‌ز‌مان‌ی‌ك‌ى ئ‌ینگ‌لی‌زى در‌وست و پ‌وخت و‌ت‌ى: ج‌ه‌نا‌ب‌ى با‌ل‌ی‌ۆز ده‌مه‌و‌یت‌ خ‌ۆ‌ش‌ح‌ال‌ى خ‌ۆ‌م ده‌رب‌یر‌م، به‌ ئ‌ام‌اده‌بو‌ون‌م له‌م ك‌ۆ‌بو‌ن‌ه‌و‌ه‌یه‌دا، له‌گ‌ه‌ل‌ ها‌و‌پ‌ه‌ی‌مان‌ان له‌ناو ی‌ه‌ك‌ی‌ك‌ له‌ ك‌ۆ‌ش‌كه‌كان‌ى پ‌ی‌ش‌وو‌ى س‌ه‌دام‌دا، له‌ با‌س‌ى بار‌زان‌یش‌دا ده‌ل‌ی‌ت‌: م‌ه‌س‌عو‌د بار‌زان‌ى س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ى ه‌ۆ‌ژ‌ی‌ك‌ى ك‌ورد‌ى گ‌ه‌وره‌یه‌ له‌و‌پ‌ه‌ر‌ى با‌كو‌ور‌ى خ‌ۆ‌ره‌ه‌ل‌اق‌ى ع‌ی‌راق و ج‌ه‌نگ‌او‌ه‌ر‌ی‌ك‌ى تو‌وند‌و پ‌ه‌قه‌، با‌ل‌ا‌ى ك‌ورت و به‌خ‌ۆ‌وه‌ بو‌و، ق‌ژ‌ى س‌ه‌رى پ‌رو‌وتا‌بو‌وه‌، چ‌او‌ه‌ ب‌چ‌وو‌كه‌ مه‌ی‌له‌و‌ پ‌ه‌شه‌كان‌ى پ‌ار‌ی‌ز‌یان پ‌ی‌وه‌ د‌یار‌بو‌و، له‌چ‌او ت‌ال‌ه‌بان‌ى ها‌و‌ه‌ل‌یدا كه‌م‌تر ئ‌اس‌و‌وده‌ بو‌و به‌م ش‌و‌ی‌نه‌، به‌لام نه‌ته‌وه‌كه‌ى گ‌و‌ی‌ر‌ای‌ه‌ل‌ى ده‌كه‌ن. بار‌زان‌ى به‌ ع‌ه‌ره‌ب‌ى و‌ت‌ى: با‌ل‌و‌ی‌ز ب‌ر‌م‌ه‌ر، ژ‌ه‌ن‌ر‌ال‌ گ‌ار‌ن‌ه‌ر، م‌ن به‌نا‌وى ه‌ه‌موو ع‌ی‌راق‌یه‌كان‌ ق‌سه‌ ده‌كه‌م ك‌ات‌ی‌ك‌ سو‌پ‌اس‌ى ها‌و‌پ‌ه‌ی‌مان‌ان ده‌كه‌م ب‌ۆ پ‌ز‌گار‌ك‌رد‌نى ع‌ی‌راق.

له‌ با‌س‌ى تا‌وان‌ه‌كان‌ى س‌ه‌دام نو‌وس‌ی‌و‌یه‌ت‌ى: به‌ در‌ی‌ژ‌ای‌ى سا‌ل‌ان‌یش، سو‌پ‌ا‌ى س‌ه‌دام به‌ه‌زار‌ان ع‌ی‌راق‌ى كو‌شت‌، له‌ ك‌ۆ‌تا‌ی‌ى ه‌ه‌ش‌تا‌كان‌یش‌دا سو‌پ‌ا ه‌ی‌رش‌ی‌ك‌ى س‌ه‌رك‌وت‌ك‌رد‌نى د‌ر‌ند‌انه‌ى ك‌رد‌ۆ‌ته‌ س‌ه‌ر با‌كو‌ور‌ى ع‌ی‌راق، پ‌ی‌ش‌م‌ه‌ر‌گه‌ و خ‌ه‌لك‌ه‌ مه‌ده‌ن‌ی‌یه‌كان‌ى وه‌كو ی‌ه‌ك‌ كو‌شت‌وو‌ه‌، له‌شار‌ى ه‌ه‌له‌ب‌ج‌ه‌، ف‌ر‌ۆ‌كه‌كان‌ى سو‌پ‌ا‌ى ع‌ی‌راق له‌ پ‌ۆ‌ژ‌ی‌ك‌ى خ‌ۆ‌ره‌تا‌وى م‌ارس‌ى ۱۹۸۸دا ب‌ۆ‌م‌ب‌ى گ‌از‌ى ژ‌ه‌ه‌را‌وى ده‌مار‌ى به‌س‌ه‌ر ئەو ش‌اره‌دا پ‌ش‌ت‌وو‌ه‌، ئەمه‌ له‌ ك‌ات‌ی‌ك‌دا ه‌ی‌لی‌ك‌ۆ‌پ‌ته‌ره‌كان ه‌ه‌ستا‌ون به‌ پ‌ش‌تن‌ى غ‌از‌ى كو‌ش‌ند‌ه‌ به‌س‌ه‌ر گ‌وند‌ن‌ش‌ینه‌كان‌یش‌دا، به‌ه‌ۆ‌ى ئەمه‌شه‌وه‌ زی‌ات‌ر له‌ ۵۰۰۰ ه‌ه‌زار كه‌س‌ى ك‌ورد له‌و پ‌ۆ‌ژ‌ه‌دا م‌رد‌ن، ه‌ه‌زار‌ان‌ى ت‌ر‌یش ت‌وش‌ى به‌له‌ك‌ى و در‌وست بو‌ون‌ى په‌له‌بو‌ون له‌س‌ه‌ر ج‌ه‌سته‌یان كه‌ به‌در‌ی‌ژ‌ای‌ى ژ‌یان ده‌م‌ی‌ن‌یت‌ه‌وه‌... ل‌ ۷۵. له‌ب‌اره‌ى ب‌ۆ‌چ‌و‌ون‌ى س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ ك‌ورد‌ه‌كان‌ له‌س‌ه‌ر سو‌پ‌ا‌ى ع‌ی‌راق نو‌وس‌ی‌و‌یه‌ت‌ى: له‌ ك‌ۆ‌بو‌ن‌ه‌و‌ه‌كان‌ى ی‌ه‌كه‌م‌دا، ه‌ه‌رد‌وو س‌ه‌ر‌K‌رد‌ه‌ى ك‌ورد ج‌ه‌لال ت‌ال‌ه‌بان‌ى و م‌ه‌س‌عو‌د بار‌زان‌ى ب‌ۆ‌یان پ‌رو‌ون‌ك‌رد‌مه‌وه‌ ك‌ورد‌ه‌كان‌ به‌ه‌ی‌چ ش‌ی‌وه‌یه‌ك‌ پ‌از‌ی‌ى ناب‌ن به‌وه‌ى له‌ سو‌پ‌ا‌ى پ‌ی‌ش‌وى ع‌ی‌راق ی‌ه‌كه‌ س‌ه‌ر‌ب‌از‌ی‌یه‌كان پ‌ی‌ك‌ه‌ی‌ن‌ی‌ه‌وه‌ و پ‌ر‌ چ‌ه‌ك‌ ب‌كر‌ی‌ن. باب‌ه‌ت‌ی‌ك‌ى د‌ی‌كه‌ كه‌ په‌ی‌وه‌ند‌ى به‌ ك‌ورد‌ه‌كان‌ه‌وه‌ ه‌ه‌یه‌، ك‌ات‌ی‌ك‌ نا‌و‌چه‌ى ك‌ورد‌س‌تان‌ى

له سالی ۱۹۹۱دا له عیراق جیابوونه‌وهو خو‌به‌ر‌پ‌وه‌به‌ری خو‌ج‌ییان دامه‌زراند، له‌سه‌ر به‌ر‌کار‌ه‌ی‌ن‌انی پاره‌ی عیراقی پ‌ی‌شوو که‌پ‌یی ده‌وت‌را سو‌ی‌س‌ری به‌رده‌وام بوون، ئەم ناوه‌ی به‌ه‌و‌ی ئەمه‌وه لی‌تر‌اب‌وو کۆم‌پانی‌یه‌کی سو‌ی‌س‌ری چاپی کرد‌بوو.

با‌کو‌وری عیراق، که ده‌کاته ن‌ی‌ش‌تمانی کورده‌کان، ته‌واو جیا‌وا‌زه له باشوور، ناوچه‌یه‌کی شا‌خ‌او‌یی خاوه‌نی پاوان و می‌ر‌گه، گ‌رده‌کانی به‌رز و دۆ‌له‌کانی په‌را‌گه‌نده و چه‌په‌کن، جو‌باری هه‌لتۆ‌قی‌ویان ت‌ی‌دایه، لی‌ژا‌ییه‌کانی به‌گۆ‌ل‌له‌ پازاونه‌ته‌وه، گه‌نم و گۆ‌له‌به‌ر‌و‌ژ‌ه و خه‌رت‌ه‌له و چه‌ندین جو‌ری دره‌ختی به‌ردار له ک‌ی‌ل‌گه‌کاندا ده‌ر‌و‌ین، که‌شو‌هه‌وای له باشووری زۆر سارد‌تره، به‌فری له کۆ‌تایی به‌هار ده‌تو‌ی‌ته‌وهو می‌ر‌گه به‌رزه‌کان‌یش به‌پ‌یت و فه‌ر‌بوون، ئای له‌دوای گه‌رمای نیوان دوو دۆ‌له‌که ئەم دیمه‌نه چ‌ه‌ند چ‌ی‌ژ‌به‌خش و خو‌شه. ۱۲۵.

کورده‌کان به می‌ژوو کولتووریانه‌وه شانازی ده‌که‌ن، زۆر‌به‌یان به زمان‌یی‌کی دانس‌قه و ده‌گمه‌نی هۆ‌ن‌راوه ئام‌یز ده‌دو‌ین، سو‌رانی، که زیاتر له فارسیه‌وه نزیکه تا عه‌ره‌بی، ئەوان پار‌یز‌گاریان له مۆ‌سی‌قا و سه‌ما کولتورییه‌کانیان کرد‌وه، هه‌روه‌ها کورده‌کان خوار‌دنه‌کانیان خو‌ش ده‌و‌یت، که با‌ش‌ترین خوار‌دنه له عی‌راق‌دا، ت‌یکه‌له‌یه‌که له چ‌ی‌ش‌ت‌خانه‌ی عه‌ره‌بی و تو‌ر‌کی‌ی و فارسی‌ی، له‌چاو زۆر‌به‌ی عی‌راقیه‌کاندا زۆر‌یکیان که‌م‌تر پا‌به‌ندن به ئی‌س‌لامه‌وه، زۆر‌به‌ی کات خو‌یان شه‌را‌به‌کانیان دروستی ده‌که‌ن.

کورده‌کان می‌ل‌له‌ت‌یی‌کی شا‌خ‌او‌یین، سه‌رس‌ه‌خت و سه‌ر‌به‌خۆن، زۆر‌به‌ی جار له فه‌رمان‌ره‌وا‌کانی به‌غداد یا‌خی بوون، ئیدی به‌ریتانییه‌کان بووبن یان عی‌راقیه‌کان، هه‌ردوو سه‌ر‌کرده‌ش، جه‌لال ت‌اله‌بانی و ناچه‌که‌ی با‌کو‌وری خو‌رت‌ا‌وا و مه‌س‌عود بارزانی له خو‌رت‌ا‌وا له حا‌له‌تی جه‌نگ‌دا بوون له‌گه‌ل سه‌دام و بۆ‌ما‌وه‌ی چ‌ه‌ند ده‌یه‌ک‌یش له‌نیوان خو‌ی‌اندا جه‌نگاون. ۱۲۵.

له سه‌ردانه‌که‌ی پ‌ی‌شوومه‌وه ئەوه‌م ده‌زانی که هه‌ردوو سه‌ر‌کرده کوردیه‌که خو‌ش‌ح‌ال بوون به‌ ئازاد‌بوونی عی‌راق و هه‌ل‌وه‌شاندنه‌وه‌ی حز‌بی به‌ع‌س و ه‌ی‌زه ئەمنیه‌کان، به‌لام ه‌ی‌چ کام‌یکیان نه‌یان‌ده‌و‌یست له ئەنجوومه‌نی حوک‌م‌دا بن، به‌ل‌کو لای ت‌اله‌بانی بی‌رو‌که‌یه‌کی په‌له هه‌بوو بۆ چوون بۆ ئاسیا و ئه‌وروپا له هه‌مان ئەوکاته‌دا که ئیمه سه‌رق‌الی پ‌یکه‌وه کۆ‌کردنه‌وه‌ی ئەنجومه‌نی حوک‌م بووین. له باره‌گا‌که‌ی له سلیمانی پ‌ی‌ی را‌گه‌یان‌دم : ئیمه سوورین له‌سه‌ر پ‌ش‌تی‌وان‌یک‌ردن له بونیاد‌نانی عی‌راق‌یی‌کی فید‌رالی، ت‌اله‌بانی خو‌ش‌ح‌ال بوو، چونکه ها‌وپه‌ی‌مانان ئی‌ستا ره‌زامه‌ندن له‌سه‌ر ئەو ئامانجه کوردیه‌ کۆنه، به‌لام ه‌ی‌شتا دوو‌دل بوو له‌وه‌ی له ئەنجوومه‌نه‌که به‌شداری بکات. به‌پ‌ی‌دا‌گریه‌وه وتم: ئەنجومه‌نی حوک‌م ده‌سه‌ل‌اتی‌کی سیاسی راسته‌قینه‌ی ده‌بی‌ت. پاش چ‌ه‌ند کات‌زم‌ی‌ر‌یک له مشتوم‌رو، دو‌ات‌ریش له‌سه‌ر خا‌وان‌یی‌کی ئی‌واره‌ی به‌خ‌ش‌نده‌ی کوردی‌یانه، ت‌اله‌بانی رازی بوو له‌سه‌ر‌ته‌وه‌ی، که سه‌ردانه‌که‌ی بۆ ئاسیا دو‌اب‌خات، سه‌ره‌پای ئەوه‌ی ه‌ی‌شتا سوور بوو له‌سه‌ر ئەوه‌ی که سه‌ردانی ئەوروپا بکات. دوا‌جار که شه‌ربه‌ت‌یک به‌تامی کوردی‌مان خوارد، ت‌اله‌بانی گو‌تی: جه‌نابی بال‌ی‌وز، من

له‌سه‌ر دا‌و‌ای شه‌خ‌سی تۆ پار‌زیم له‌ ئه‌نجوومه‌نی حو‌ک‌م‌دا کار‌ب‌که‌م. یه‌کی‌کیان پار‌زی بو‌و، ئه‌و‌ی تر‌یان ما‌وه. له‌پ‌رۆژی د‌و‌ات‌ر‌دا له‌گ‌ه‌ل بار‌زانی ق‌س‌ه‌م ک‌ر‌د، ئه‌و له‌ ت‌ا‌له‌ب‌انی که‌م‌تر نه‌رم و ش‌ل‌گ‌یر بو‌و، نزیک‌تر بو‌و له‌سه‌رک‌رده‌یه‌کی ک‌ور‌دی خ‌ی‌له‌کی ته‌ق‌لیدیه‌وه، بار‌زانی به‌ ج‌له ک‌ور‌دییه ته‌ق‌لیدیه‌کانیه‌وه، به‌شی‌وه‌یه‌ک که وشه ده‌سه‌وسان ده‌ب‌یت له‌ وه‌سف‌کردنی شه‌یدا بو‌و به‌ ژیان، له‌ م‌ا‌له جوانه‌که‌یدا له‌ به‌رزترین چیاکانی سه‌لاحه‌ددین، که پیاوه‌کانی و دره‌ختی سی‌وه‌کان ده‌وریان ل‌یدابوو، ناتوانم سه‌ره‌زنشتی بکه‌م، به‌تایه‌تیش کاتیک پله‌ی گه‌رما له‌ به‌غداو ده‌گاته ۴۹ پله، له‌ سه‌لاحه‌ددین لای بارزانی گه‌رما سی و دوو پله‌یه. بارزانی پ‌ی‌ی راگه‌یاندم، من حه‌زم له‌ به‌غدا نییه، نامه‌و‌یت له‌و‌ی بژیم هه‌تا گه‌شتیش بکه‌م بۆ ئه‌و‌ی، به‌لام ئه‌گه‌ر هه‌ر پ‌ی‌داگری بکه‌یت، ئه‌وا به‌ ناچاری پار‌زی ده‌بم، له‌ ئه‌نجوومه‌نه‌که‌دا کار‌ب‌که‌م. من گوتم من سوورم له‌سه‌ر ئه‌م دا‌وا‌کاریه، ئه‌و‌یش له‌ وه‌لام‌دا گو‌تی: که‌واته منیش پار‌زیم.. ل ۱۲۶ و- ۱۲۷.

پۆل بریمه‌ر، له‌باره‌ی حزبی شیوعی ع‌ی‌راقیشه‌وه نو‌وس‌ی‌وه‌تی: له‌وکاته‌دا که ئیمه کارمان بۆ فراوانکردنی ئه‌نجوومه‌نی حو‌ک‌م ده‌ک‌ر‌د، له‌ هه‌فته‌ی یه‌که‌می ته‌مووزدا، به‌ریتانییه‌کان بیرۆکه‌یه‌کیان ه‌ینا سه‌باره‌ت به‌وه‌ی یه‌کی‌ک له‌ ئه‌ندامانی حزبی شیوعی ع‌ی‌راقی بخ‌ری‌ته ناو ئه‌نجوومه‌نه‌که‌وه، له‌ ماوه‌ی په‌نج‌او شه‌سته‌کاندا، ئه‌م حزبه ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ پ‌رۆش‌ب‌یران و ه‌ونه‌رمه‌نده ع‌ی‌راقیه‌کانی به‌لای خ‌و‌یدا را‌ک‌یشابوو، تا ئ‌ی‌ستاش له‌و بازنانه‌دا لایه‌نگری هه‌یه، سه‌دام پ‌ی‌گه‌ی به‌م حزبه دابوو به‌شی‌وه‌یه‌کی لا‌واز ب‌م‌ی‌ن‌ی‌ته‌وه، چونکه پ‌ی‌ی وابوو ب‌ی‌یا‌وه‌پ‌ی‌یه راگه‌یه‌ن‌را‌وه‌که‌ی په‌نگه له‌ پ‌رو‌به‌پ‌رو‌و بو‌ونه‌وه‌ی ئ‌ی‌سلامگه‌راییدا به‌سوود ب‌ی‌ت...

سا‌ورز ل‌ی‌ی پ‌رسیم ئایا نا‌ره‌زاییه‌کی مه‌به‌د‌ئیم هه‌یه سه‌باره‌ت به‌ بیرۆکه‌که، وتم: نه‌خ‌یر، به‌مه‌رجیک که س‌یک بدۆزینه‌وه سه‌باره‌ت به‌چ‌و‌ن‌یه‌تی کارگ‌یر‌ی ئابووری، وازی له‌ بیرۆکه‌ ک‌و‌م‌و‌ن‌ی‌ستییه هه‌له‌کانی ه‌یناب‌ی‌ت... به‌وشی‌وه‌یه له‌ ۸ ته‌مووزدا، من له‌ نو‌وس‌ینگه‌ی سا‌ورزبو‌وم بۆ وت‌و‌پ‌ژ‌کردن و را‌گ‌و‌پ‌ر‌ینه‌وه له‌گ‌ه‌ل (عه‌زیز محمه‌د ئه‌مین) ئه‌م‌ی‌نداری گشتی خانه‌ن‌ی‌ش‌ینی حزبی شیوعی ع‌ی‌راق ک‌و‌بو‌ومه‌وه، ک‌ور‌د‌ی‌کی ته‌مه‌ن ۷۹ سا‌ل بو‌و، شو‌ینه‌واری سا‌لانی پ‌ی‌وه‌دی‌ار‌بو‌و و هه‌ستی پ‌ی‌ده‌ک‌را، د‌و‌ای با‌س‌کردنی پ‌لانه‌که‌مان سه‌باره‌ت به‌ ئه‌نجوومه‌نه‌که، له‌باره‌ی ئه‌وه‌ی ده‌یزانی‌ت له‌ که‌وتنی شیوعیه‌تی س‌و‌ف‌یه‌تی پ‌رس‌یارم ل‌ی‌ک‌ر‌د...عه‌زیز خ‌و‌ی له‌ وه‌لامه‌که‌ بو‌ارد و ئه‌وه‌ی با‌س‌ک‌ر‌د، که بریج‌یف ئه‌و نامانه‌ی پ‌ی‌ی ده‌گات هه‌رگیز نایانخ‌و‌ن‌ی‌ته‌وه‌و ئه‌و نامانه‌یش که ده‌یان‌ن‌ی‌ر‌یت هه‌رگیز خ‌و‌ی نایان‌نو‌وس‌یت، ت‌ی‌ب‌ی‌ن‌یه‌کانی بۆ‌چ‌و‌و‌ن‌یک تایه‌ت‌یان لا دروست‌ک‌ر‌دم، که ئه‌م پ‌ی‌ی وایه بریج‌یف ه‌ی‌شتا ج‌له‌و‌ی کاروباره‌کانی م‌و‌س‌ک‌و‌ی به‌ده‌سته‌وه‌یه، ئازایه‌تی ئه‌وه‌شم نه‌بو‌و پ‌ی‌ی ب‌ل‌یم له‌م د‌و‌ایه‌دا ل‌ی‌و‌ن‌ید‌یش له‌ په‌وش‌یک‌ی باشدا نه‌بو‌و، به‌و شی‌وه‌یه عه‌زیزمان له‌ لی‌سته‌که‌دا س‌پ‌ریه‌وه...! بۆ خ‌و‌شه‌ختی من و سا‌ورز چ‌او‌پ‌یکه‌وت‌ن‌یک‌مان له‌گ‌ه‌ل ج‌ی‌گ‌ره‌وه‌که‌ی عه‌زیز له‌سه‌رک‌ردایه‌ت‌ی‌کردنی حز‌ب‌دا سا‌ز‌ک‌ر‌د، (حه‌م‌ید مه‌ج‌ید موسا)، پ‌ی‌او‌یک‌ی با‌لا مامنا‌وه‌ندی چ‌الا‌ک بو‌و، ته‌مه‌نی له‌نا‌وه‌را‌ستی چ‌له‌کاندا بو‌و، به‌پ‌رو‌ونی ده‌ر‌کی به‌

هاندانى كه رتق تاييهت ده كرد له عىراق، موسا كه شيعه بوو، سه لماندى تهو يه كيكه له ئەندامه هه ره
كاريگهرو خاوهن جه ماوه ريبه كان... ل ١٣٠.

سه بارهت به كيشه يه كي ترى ئەنجوومه ن نووسيو يه تي: گرووپى سياسى به رده وام بوو له سه ر
كاره كه ي سه بارهت به ناوه كان و پيكهاته ي ئەنجوومه نه كه، هه تا شه ويكي درهنگى ٩ى ته مموزى
٢٠٠٣، دوو گرفتى ترى ده ستنيشان كرد، هه تا ئيستا ته نها سى ئافره تمان هه يه له ليستى نا كو تايى
ئەنجوومه نه كه دا، به لام ئيمه هيوادار بووين به لايه نى كه مه وه چوار كه سمان هه بيت، بو ماوه ي دوو
هه فته جه ختم له كورده كان كرده وه، بوئه وه ي هه نديك پاليوراوى ژنم بو بينن، به و ئيعتبار ه ي، كه
ژنان هه لسو وراوى سياسى نه بوون له كوردستان له ده يه ي رابردوودا، له ١٠ى ته مموزدا هه ردو و
پارته كه پييان راگه ياندين نه يانتوانيوه بگه نه ريكه كه وتنيك له نيوان خو ياندا، بو ئەوه ي ئەندام يكي
ترى ژن پيشكه ش بكه ن بو ئەنجوومه نه كه، (٢٤) كاتر ميئرى تر مو له تمان پيدان، به دريژايى يه ك
پوژى ته وا و گفتوگو و مشتومر يان كرد، به لام نه گه يشته هيج ئاكامي ك! ل ١٣١ و ١٣٢.

دواى دروستبوونى ئەنجوومه نى حوكم و راگه ياندنى له ١٣ى ته مموزى ١٣٠٠، له سه ر ئەوه
ريكه كه وتن، كه پينج كه س وه ك سه رو كي خولى سه رو كايه تي ئەنجوومه نه كه بكه ن، سى شيعه و
سونه يه ك و كورديك، ئەوه ش پاريزگارى له زورينه ي شيعه ده كات، ئەمه و له كاتي كدا سونه و
كورده كان نوينه را يه تيبه كي يه كسانيان به ركه وت، به لام هه ردو و سه رو كه كورديه كه، بارزاني و تاله باني
نه يانتوانى ريكه كه ون له سه ر ئەوه ي كاميان كورسيه كورديه كه وه ر بگري ت، بو يه هه ردو وكيان داواى
ئەوه يان ده كرد، كه له ئەنجوومه نى سه رو كايه تيدا هه بن...! ل ١٦٩.

له به شى حه وته مى ياداشته كانيدا به وردى له سه ر كيشه كانى هه لباردن و دانانى ده ستو و ر
ريكه كه وتنى كوتله و پيكهاته كان له سه ر كات و چو نيتى هه لباردن و پيدا گرى كورد له سه ر فيدرا لى
ده كات، له به شى هه شته م دا با سى چو نيتى ده ستگير كردنى سه دام حسي نى كردو وه به سه ركه وتيكي
گه و ره ي هاوپه يمانانى له عىراق نا و بردو وه، پاشان با سى ئەو ساتانه ي كردو وه، كه هه واله كه يان له
كه ناله كانى راگه ياندنه وه به عىراق ييه كان و جيهان گه ياندو وه.

له به شى هه شته ميشدا، كه له ٤ى كانوونى دو وه مى ١٣٠٠ ده ستى پيده كات، له گفتوگو ييه كي
له گه ل (تو نى بلي رى) سه رو ك وه زيرانى ئەوكاته ي به ريتانيا له گه شتيكياندا نووسيو يه تي: بلي ر پرسی:
ئەي چى له باره ي كورده كانه وه، وه ك هه مو و سه ركرده به ريتانيه زيره كه كان بلي ر به ئاگا بوو له
ميژو وى ئيمپراتوريه ته كه و دركى به و مه ترسيانه ده كرد، كه كه مينه يه كي ره گه زى له ميژو ه چه وسا وه
وه ك كورده كان له سه ر سه قامگيرى ولا ته كه دروستى ده كه ن. دانم به وه دانا، كه كورده كان گرفت يكي
راسته قينه ده بن. پيش دوو پوژ له سه ردانى كه ركوك گه رابوومه وه له گه ل ژماره يه ك له ئەندامانى
گرو وپى به رپو ه بردنى حوكم له ده سه لاقى كاتى هاوپه يمانان، به شيويه كي راسته وخو ئاگادار بووينه وه
له و ئالو زيان ه ي هه ن، كه سامانى كي لگه نه وتيبه كانى باكو و ر ده كه ونه ناو ئەم شاره وه، كاتي ك

گه‌یشتین، خ‌و‌پ‌یش‌ان‌د‌ان‌ئ‌ی‌ک‌ی‌ ئ‌اش‌ت‌ی‌ان‌ه‌مان‌ ب‌ین‌ی، که‌وا‌ پ‌یا‌وان‌ی‌ م‌یل‌یش‌یا‌کان‌ و‌ س‌ی‌اس‌ی‌یه‌ ک‌ور‌ده‌کان‌ پ‌ی‌ک‌یان‌ خ‌س‌ت‌بو‌و‌ د‌وات‌ر‌ گ‌و‌را‌ ب‌و‌ تو‌وند‌وت‌ی‌ژ‌ی، که‌ بو‌وه‌ه‌و‌ی‌ ک‌و‌ژ‌ران‌ی‌ که‌س‌ی‌ک‌ و‌ ده‌یان‌ ب‌ر‌ین‌دار، ک‌ور‌ده‌کان‌ پ‌ی‌یان‌ و‌ایه‌ که‌ر‌کو‌وک‌ ش‌ار‌ی‌ک‌ی‌ ک‌ور‌د‌ی‌ی‌ بو‌وه، به‌ل‌ام‌ به‌ه‌و‌ی‌ س‌ی‌اس‌ه‌ت‌ی‌ ته‌ع‌ری‌ب‌ی‌ س‌ه‌دام‌ه‌وه‌ له‌ما‌وه‌ی‌ س‌ی‌ س‌ال‌ی‌ ر‌اب‌ر‌د‌وو‌دا‌ ش‌اره‌که‌ بو‌وه‌ به‌ع‌ره‌ب‌. له‌ د‌وا‌ی‌ پ‌ز‌گار‌کرد‌ن‌یش‌یه‌وه، ک‌ور‌ده‌کان‌ خ‌و‌یان‌ کار‌وب‌اره‌کان‌یان‌ به‌پ‌ی‌وه‌ده‌به‌ن، ه‌ی‌زه‌کان‌ی‌ پ‌ی‌ش‌مه‌ر‌گ‌ه‌ش‌ ع‌ره‌به‌کان‌ نا‌چار‌ ده‌که‌ن‌ ب‌و‌ئ‌ه‌وه‌ی‌ ک‌ی‌ل‌گ‌ه‌کان‌ به‌ج‌ی‌ ب‌ه‌پ‌ل‌ن‌ و‌ م‌ال‌ و‌ دو‌کا‌نه‌کی‌ان‌ له‌ با‌زا‌ر‌دا‌ چ‌و‌ل‌ ب‌که‌ن، ه‌ه‌روه‌ها‌ ک‌ور‌ده‌کان‌ ه‌ه‌ل‌ده‌ستن‌ به‌ ک‌و‌ک‌ر‌د‌نه‌وه‌ی‌ ه‌ی‌زه‌کان‌ی‌ پ‌و‌لی‌س‌ و‌ ب‌ون‌یا‌د‌نان‌ی‌ ح‌کو‌مه‌ت‌ی‌ س‌ی‌به‌ر، ئ‌ه‌وه‌ش‌ ئ‌اما‌ژ‌ه‌ به‌خ‌را‌پ‌ی‌ پ‌ه‌وش‌ه‌که‌ ده‌ک‌ات‌ به‌ه‌و‌ی‌ ها‌و‌اک‌ار‌ی‌کرد‌ن‌یان‌ له‌گ‌ه‌ل‌ ها‌وپ‌ه‌ی‌مان‌ان‌دا‌ ژ‌مار‌ه‌یه‌ک‌ له‌ ع‌ره‌به‌ی‌ ن‌اس‌را‌وی‌ان‌ پ‌ف‌اند‌وو‌ه‌...ل‌۳۶۸.

پ‌اش‌ان‌ نو‌وس‌ی‌وه‌ت‌ی‌: له‌ ک‌ان‌و‌ون‌ی‌ ی‌ه‌که‌م‌ی‌ ۲۰۰۳‌دا‌ ئ‌ه‌نج‌وو‌مه‌نی‌ ح‌وک‌م‌ ل‌ی‌ژ‌نه‌یه‌کی‌ان‌ ب‌ون‌یا‌د‌نا‌ ب‌و‌ ده‌س‌ت‌کرد‌ن‌ به‌کار‌ له‌ د‌ار‌ش‌تن‌ی‌ ی‌اس‌ای‌ ئ‌ی‌دار‌ی‌ ئ‌ین‌تی‌قا‌لی‌دا، ده‌ر‌ئ‌ه‌ن‌جام‌ه‌ به‌رای‌یه‌کان‌یش‌ ئ‌او‌ی‌ته‌یه‌ک‌ بو‌و‌ له‌ سه‌ر‌که‌وت‌ن‌ و‌ ش‌ک‌س‌ت، ئ‌ی‌مه‌ ن‌ی‌گ‌ه‌ران‌ بو‌و‌ین‌ له‌ه‌ه‌و‌ل‌ی‌ ک‌ور‌ده‌کان‌ ب‌و‌ ته‌به‌نی‌ کرد‌نی‌ ه‌ه‌ل‌و‌ی‌س‌ت‌ی‌ک‌ی‌ ت‌وند، به‌ت‌ای‌به‌ت‌یش‌ سه‌ب‌اره‌ت‌ به‌ م‌اف‌ه‌کان‌ی‌ ح‌کو‌مه‌ت‌ی‌ ک‌ورد‌ی‌ ه‌ه‌ر‌ی‌م‌ی‌ی‌ و‌ پ‌ه‌وش‌ی‌ که‌ر‌کو‌وک‌، چ‌ه‌ند‌ین‌ ع‌ره‌ب‌ له‌ ئ‌ه‌نج‌وو‌مه‌نی‌ ح‌وک‌م‌ پ‌ی‌ش‌ن‌یار‌یان‌ کرد‌ له‌ چ‌اک‌س‌از‌ی‌کرد‌ن‌ له‌ دا‌وا‌اک‌ار‌ی‌یه‌کان‌ی‌ ک‌ور‌ده‌کان‌ ر‌و‌ل‌ئ‌ی‌ک‌ ب‌گ‌ی‌ژ‌ن، ب‌و‌یه‌ به‌ گ‌رو‌وپ‌ی‌ ح‌وک‌م‌ی‌ ئ‌ی‌دار‌ی‌ ل‌ای‌ خ‌و‌مان‌م‌ پ‌ا‌گ‌ه‌یا‌ند‌ ب‌و‌ ئ‌ه‌مه‌ له‌گ‌ه‌ل‌ ل‌ی‌ژ‌نه‌ی‌ ئ‌ه‌نج‌وو‌مه‌نی‌ ح‌وک‌م‌دا‌ کار‌ی‌که‌ن. دو‌و‌ ئ‌ا‌را‌س‌ته‌ی‌ ها‌وته‌ری‌ب‌ ده‌گ‌ر‌ینه‌به‌ر، گ‌رو‌وپ‌ی‌ ئ‌ی‌دار‌ی‌ ح‌وک‌م‌ به‌ د‌وا‌دا‌چ‌و‌ون‌ ب‌و‌ و‌رده‌کار‌ی‌یه‌کان‌ ده‌ک‌ات‌ له‌گ‌ه‌ل‌ ع‌ره‌به‌کان‌دا‌ له‌ ئ‌ه‌نج‌وو‌مه‌نی‌ ح‌وک‌م‌، م‌ن‌یش‌ م‌ام‌ه‌ل‌ه‌ له‌گ‌ه‌ل‌ مه‌سه‌له‌ گ‌ران‌ و‌ د‌ژ‌واره‌کان‌ی‌ ک‌ور‌ده‌کان‌دا‌ ده‌که‌م‌...ل‌۳۶۸ و‌ ۳۶۹. ک‌ات‌ئ‌ی‌ک‌ له‌ پ‌ه‌نج‌ه‌ره‌ی‌ ف‌ر‌و‌که‌ س‌ی‌-۱۳۰‌وه‌ ر‌وان‌یم‌ له‌ک‌اتی‌ گ‌ه‌ر‌انه‌وه‌مان‌ له‌ به‌سه‌روه‌ ب‌و‌ به‌غ‌دا، ب‌ی‌رم‌ له‌ و‌ت‌و‌ی‌ژ‌ه‌کان‌ی‌ دو‌و‌ پ‌و‌ژ‌ی‌ پ‌ی‌ش‌وو‌ ده‌کر‌ده‌وه‌ له‌گ‌ه‌ل‌ ت‌ال‌ه‌بان‌ی‌ و‌ مه‌س‌عو‌د‌ بار‌زان‌یی‌ له‌ ک‌ورد‌س‌تان، که‌ له‌ ه‌ه‌و‌لی‌ر‌ ک‌و‌بو‌و‌ینه‌وه، ئ‌ه‌و‌ی‌ ش‌ار‌ی‌ک‌ی‌ ج‌وان‌ و‌ن‌ای‌ابه، ده‌که‌و‌ی‌ته‌ سه‌ر‌ گ‌رد‌ی‌ک‌ی‌ ف‌را‌وان‌ی‌ س‌ای‌ه‌دار، که‌له‌ ش‌ار‌س‌تان‌یی‌ه‌ته‌ ک‌ۆنه‌کان‌ ما‌وه‌ته‌وه، ق‌ه‌د‌پ‌ال‌ی‌ گ‌رده‌ن‌ز‌یک‌ه‌کان‌ به‌باش‌ی‌ به‌ م‌ی‌وه‌ د‌ی‌م‌ د‌اپ‌و‌ش‌راب‌و‌ون، ه‌ه‌روه‌ها‌ چ‌ه‌ند‌ پ‌ر‌ی‌ژ‌ی‌ک‌ له‌ در‌ه‌خت‌ی‌ ف‌س‌ته‌ق‌ و‌ ق‌ه‌ی‌سی، له‌ک‌ات‌ئ‌ی‌ک‌دا‌ به‌ف‌ر‌ له‌سه‌ر‌ لو‌ت‌که‌ی‌ ئ‌ه‌و‌ چ‌یا‌ دو‌وران‌ه‌ ده‌ب‌ی‌زان، که‌ سن‌و‌وره‌کان‌یان‌ له‌گ‌ه‌ل‌ ت‌ور‌ک‌ی‌ادا‌ پ‌ی‌ک‌ده‌ه‌ی‌نا.. ل‌۳۷۰.

ک‌ور‌ده‌کان‌ له‌س‌ال‌ی‌ ۱۹۹۱‌وه‌ پ‌ار‌ی‌ژ‌گ‌ار‌ی‌ی‌ ئ‌اس‌مان‌یان‌ ب‌و‌ ف‌ه‌راه‌ه‌م‌کر‌اب‌وو، که‌ له‌ده‌س‌تی‌ سه‌دام‌ پ‌ار‌ی‌ژ‌را‌وب‌و‌ون، به‌مه‌ش‌ له‌سه‌ر‌ ن‌ی‌م‌چه‌ سه‌ره‌به‌خ‌و‌ی‌یه‌ک‌ ر‌اه‌ات‌بو‌ون، د‌وا‌ی‌ ها‌وپ‌ه‌ی‌مان‌ی‌ سه‌ر‌ب‌از‌ی‌ی‌ کرد‌ار‌یش‌ له‌گ‌ه‌ل‌ و‌ی‌لا‌یه‌ته‌ ی‌ه‌ک‌گ‌رت‌وو‌ه‌کان‌ی‌ ئ‌ه‌م‌ری‌کا‌دا‌و‌ (ج‌ه‌نگ‌ان‌ئ‌ی‌ک‌ی‌ سه‌خت‌) ح‌کو‌مه‌ته‌ ک‌ورد‌ی‌یه‌ ه‌ه‌ر‌ی‌م‌ی‌یه‌که‌ی‌ خ‌و‌یان‌ در‌وست‌کرد‌ له‌ پ‌ه‌ر‌له‌مان‌ و‌ وه‌زار‌ه‌ت‌ی‌ ت‌ای‌به‌ت‌ به‌خ‌و‌ی‌ ه‌ه‌یه، ئ‌ه‌م‌ پ‌ه‌وش‌ه‌ش‌ ها‌ن‌ید‌ان‌ له‌سه‌ر‌ ئ‌ه‌وه‌ی‌ دا‌وا‌ی‌ پ‌ه‌وش‌ی‌ک‌ی‌ ت‌ای‌به‌ت‌ی‌ ب‌که‌ن‌ له‌ ده‌و‌له‌ت‌ی‌ ع‌ی‌راق‌ی‌ ف‌ی‌د‌ر‌ال‌یی‌ نو‌ی‌دا، ئ‌ه‌مه‌شی‌ان‌ خ‌س‌ته‌نا‌و‌ پ‌ه‌شن‌و‌سه‌که‌یان‌ ب‌و‌ ی‌اس‌ای‌ کار‌گ‌ی‌ر‌ی‌ی‌ ئ‌ین‌تی‌قا‌لی، ئ‌ی‌مه‌ش‌ ئ‌اره‌زو‌وی‌ ئ‌ه‌وه‌مان‌ ده‌کرد، که‌ پ‌ش‌تی‌وان‌ی‌ له‌ دا‌خوا‌ز‌ی‌ی‌ ف‌ی‌د‌ر‌ال‌ی‌ ب‌که‌ین‌ ب‌و‌ ک‌ور‌ده‌کان، به‌ل‌ام‌ له‌ چ‌وار‌چ‌ۆ‌ه‌ی‌ ع‌ی‌راق‌ی‌ک‌ی‌ ی‌ه‌ک‌گ‌رت‌وو‌دا، که‌

حکومه‌تی ناوه‌ندیی موماره‌س‌ی ده‌سه‌لات بکات به‌س‌ر مه‌سه‌له نیشتمانییه سه‌ره‌کییه‌کاندا وه‌ک به‌رگری و سیاسه‌تی ده‌ره‌وه و سامانه سروشتییه‌کانی عی‌راق . به‌س‌رکرده کورده‌کانیشم راگه‌یاند، که پئویسته له‌س‌ریان واقعی بن، یاسای ئیداره‌ی ئینتیقالی به‌لگه‌نامه‌یه‌کی (کاتییه)، بۆیه مه‌سه‌له هه‌ستیاره‌کان، وه‌ک سنووری هه‌ریم و په‌وشی کۆتایی بۆ کورده‌کان، ئه‌و کات بریاری له‌س‌ر ده‌دری‌ت کاتی‌ک عی‌راقییه‌کان ده‌ستووری هه‌میشه‌یی ده‌نووسنه‌وه، پێشم راگه‌یاندن، که ئیمه له یاسای ئیداریی کارگێ‌پیدا پێناسه‌یه‌ک بۆ فیدرا‌لیه‌ت قه‌بو‌ل ناکه‌ین، که له‌س‌ر بنچینه‌ی په‌گه‌زی ییت، که ئه‌وه تاییه‌مه‌ندییه‌کی ناوه‌ندییه له په‌شنووسه کوردییه‌که‌دا...!! ل ۳۷۰ بۆ ۳۷۱. که‌رکوک خالی‌کی گرینگی گه‌وره بوو، له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی که کورده‌کان له‌و شاره‌دا داوای په‌وایان هه‌بوو، بۆیه پئویسته له‌س‌ریان خۆیان ل‌بده‌ن له به‌رکاره‌یتانی تووندوتیژی و کار له‌گه‌ل ئه‌نجومه‌نی حوکمدا بکه‌ن بۆ دیاریکردنی لیژنه پێشنیار کراوه‌که بۆ داواکردنه‌وه‌ی مو‌لکه‌کان، که ئه‌مه لیژنه‌یه‌که ئامانجی ئه‌وه‌یه داواکارییه‌کانی ململانێ له‌س‌رکراوه‌کان یه‌کلایی بکاته‌وه، وتیشم: “ئیمه کو‌رو کچه لاوه‌کا‌مان ئه‌و هه‌موو ماوه درێژه‌یان نه‌برپوه بۆ رزگارکردنی عی‌راق له سه‌دام، بۆ ئه‌وه‌ی چاویان به‌وه بکه‌و‌یت، که گه‌لی عی‌راق هه‌لۆه‌شاه‌ته‌وه».

بارزانی ب‌ن ده‌نگ مایه‌وه، ئه‌وه په‌وشی‌کی گرانه، جه‌نگاوه‌ری‌کی راهاتوو له‌س‌ر ته‌کتیک و مانۆره‌کان، له کاتی هه‌لمه‌ته درنده‌کانی به‌عس له هه‌شتاکان کورده‌کانی سه‌رکو‌تکرد، سه‌دام هه‌زاران پیاو‌ی هۆزه‌که‌یانی کوشت، له ناویاندا س‌ی له برا‌کانی، زۆری‌کی‌شان پێش ئه‌وه رووبه‌رووی ئه‌شکه‌نجه‌ی ترسناک بوونه‌وه، ئه‌و پیاو‌ی‌کی خاوه‌ن یاده‌وه‌رییه‌کی دووره. گێ‌رانه‌وه‌ی که‌رکوک بۆ پێش ته‌عریبکردنی بووبوویه ئه‌رکی‌کی پیرۆز به‌ ن‌سبه‌ت بارزانییه‌وه، بۆیه له وتاره‌کانیدا ده‌یگو‌ت: که‌رکوک قودسی کوردستانه.. پیموت: یه‌ک قودس هه‌یه له جیهاندا، که به‌ ته‌نها خۆی زۆری‌ک له گرفتی ناوه‌ته‌وه، بۆیه پێشنیارم کرد واز له‌و شو‌بهاندنه به‌ی‌نیت... ل ۳۱۷. سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی هه‌ردووکیان (تاله‌بانی و بارزانی) داوایان ده‌کرد گفتوگو‌کان به‌کراو‌یی به‌ی‌نیته‌وه، ئه‌وا من هه‌ولێرم به‌ج‌ی هیشت و هه‌ستم به‌ترس ده‌کرد، ئیمه له به‌رای‌ی کانوونی دووه‌مداین، ته‌نها دوو مانگمان له پێشدا ماوه بۆ ری‌ککه‌وتن له‌س‌ر ده‌ستووری ئینتیقالی. ل ۳۷۱.

سه‌باره‌ت به‌ هاوکاری پێشمه‌رگه له‌گه‌ل هاو‌په‌یمانان و تی‌روانیی برمه‌ر، نووسیویه‌تی: ۵۰۰۰۰ میلیشیا هه‌ن، که سه‌ر به‌ پێشمه‌رگه‌ی کوردین شانه‌شانی هاو‌په‌یمانان جه‌نگان بۆ شکسته‌پێه‌نان به‌ سه‌دام، له‌به‌رئه‌وه‌ی کورده‌کان رووبه‌رووی هه‌ره‌شه‌ی ئه‌منی نو‌ی ده‌بنه‌وه، به‌تایبه‌تی دزه‌کردنی تی‌روریسته‌کان له‌تی‌ران و سووریاوه، ئه‌وا ئیمه پێشبینیمان نه‌ده‌کرد پێشمه‌رگه به‌ته‌واوی هه‌ل‌بوه‌شێ‌رتیه‌وه، ئه‌وه‌شمان ناو‌یت، به‌لکوو ئیمه ئامانجمان ئه‌وه‌یه، که ژماره‌یه‌کی گه‌وره‌یان بخه‌ینه ناو هه‌ردوو حکومه‌تی نیشتمانی و کوردستانیه‌وه، ئه‌مه له کاتی‌کدا ئه‌وانه‌یان که ده‌می‌ننه‌وه خانه‌نشینیان ده‌که‌ین... ل ۳۷۵. پاشان نووسیویه‌تی: بارزانی و تاله‌بانی به‌ گو‌مب‌رتیان راگه‌یاندبوو،

که به هیچ شیوهیه ک پازی نابن واز له پېشمه رگه بهیښن، که ئەوان پېیان وابوو، ئیمهش لهوه تیده گهین، ئەوه گهرهنتی سهلامهتی گهلی کورده، ئەگەر بونیادنانی سوپایه کی عیراقی نوێ شکستی هینا... ۳۷۶. هەر لهباسی پرووداوه کانی سههرتای سالی ۲۰۰۴ دباس لهو تهقینهوانه دهکات، که لهلایه ن گرووپی قاعیدهوه ئەنجام ده درا و باسی نامه هه پره شه ئامیزه که ی (زه رقاوی) یش کردوو، دواتر نووسیویه تی: له ماوه ی چهند پوژیکدا له دوا ی گرتن وکهوته پرووی نامه که ی زه رقاوی، دوو خو کوژ له باره گای هه ردوو حزه کوردیه سه ره کییه که له هه ولیر وله کاتی جه ژنی قورباندا خو یان ته قانده وه، به هۆیه وه نزیکه ی هه فتا که س کوژران، له ناویاندا جیگری بارزانی له سه رو کایه تی وه زیرانی حکومه تی هه ری می کوردیدا... ل. ۳۹۰.

له باسی پرووداوه کانی شوباتی ۲۰۰۴ و له باسی نووسینه وه ی ده ستووردا جار یکی تر باسی کورد ده کات و ده لیت: له م ماوه یه دا به رده وام بووم له وتووێژه کانم له گه ل کورده کاندا، گه یشتینه ریککه وتی، که ریککه به ناوچه کوردیه کان ده دات پارێزگاری له ژماره یه ک له په گه زه کانی سه ره به خو یی خو یی نوێ بکه ن، ئەمه له هه مانکاتدا مه سه له سیاس ی و نیشتمانیه کان له ده ستی حکومه تی فیدرا لیدا ده مینیتته وه، له گه ل ئەوه شدا کو مه لیک مه سه له بێ چاره سه ر مانه وه، عه ره ب چو ن وه لای مه ئه و ریککه وته ده دهنه وه، که دروست بووه له باره ی فیدرا لیه ته وه؟ ئایا به لگه نامه که دان به زمانی کوردیدا ده نیت وه ک زمانی کی فه رمی، وه ک ئەوه ی کورده کان داوا ی ده که ن؟... ل. ۳۹۴.

له سه ر مافی که مینه کان و کوردیش له باره ی یاسای ئیداره ی ئینتیقالی تایبته به مافه کانی کورد نووسیویه تی: هیشتا پێویسته له سه ر یاسای ئیداره ی ئینتیقالی مامه له له گه ل ژماره یه ک مه سه له دا بکات، که په یوه ستی به پاراستنی مافه کانی که مینه کانه وه، کورده کانیش ده یانه ویت سه ره رای ئەو سه ره به خو ییه خودیه به رفراوانه له ناوچه کانیاندا، گره تنی ئەوه یان هه بیت، که بتوانن فیتو له دژی په شنوو سی ده ستوور به کار به یښن، ئەگەر هاتوو فه رمانه کانی له باره ی فیدرا لیزمه وه وه ک پێویست ده ستبلا و نه بوو، کورده کان و سووننه کان و عه لمانییه شیهه کان پیکه وه فشار یان به کاره ینا له پیناو گره نته دامه زرا وه یی، که کو ده نگییه کی فراوان ده خوازیت بو دیاری کردنی سه روکی وه زیران و وه رگرتنی بریاره سیاسیه گه وره کان، ئەوه ش گره نته ئەوه ده به خشی، که زو رینه ی شیهه کان نه توانن ئیراده ی خو یان به سه پینن به سه ر هه موو ولتدا، به لام پێویستی به ریکخستن و ریککه وتن هه یه له نیاوان کو مه له کاندا، ئەمه ش مانای ئەوه ده گه یه نیت، که پێویسته یاسای ئیداره ی ئینتیقالی رێشوین و به ره به ستی زو ر له خو بگری ت... ل. ۴۰.

کورده کان هه میشه له کاریگه ری مه رجه عیه ته کانی عیراقی نوێ ده ترسان..

سه باره ت به ریککه وتنی کورد وشیهه کانیش نووسیویه تی: تاله بانیی دلنای کردمه وه له وه ی، که له وتووێژی (زور پاشکاوانه دا) له کاتیکی درهنگی شهوی پێشوودا گه یشتوونه ته ریککه وتن له گه ل شیهه کاندا سه باره ت به ئیسلام و هه ردوو زمانه فه رمیه که (عه ره بی و کوردی) به مه رجیک

مه‌رجی فیربونی هه‌ردوو زمانه‌که نه‌سه‌پینریت به‌سه‌ر هه‌موواندا، هه‌روه‌ها به‌سه‌ر توانای ئه‌و پارێزگایانه‌دا، که ده‌که‌ونه ناوچه‌ی کوردییه‌وه بۆ تێهه‌لکیشبوون، ئه‌مه‌ش مه‌سه‌له‌یه‌که، که شیع‌ه‌کان هه‌ولیان بۆدا بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌وانیش وه‌ک کورده‌کان پێگه‌یان پێ بدریت تا چه‌ند هه‌ریمێکی فیدرالی پێک به‌یێن. ۴۰۳. به‌هۆی به‌رده‌وام بوونی چه‌ند کیشه‌یه‌کی هه‌ستیار، من (دیک جۆنز) له‌سه‌ر سیاسه‌تی (جیاوازی بخه‌ره‌وه سوود ده‌بینیت) پێککه‌وتین، ئه‌و و بارزانی ژماره‌یه‌ک له ئه‌ندامانی ئه‌نجومه‌نی حوکمیان برد بۆ ژوورێکی گه‌وره‌ی ئه‌نجومه‌ن بۆ پێداچوونه‌وه‌ی نوێترین ره‌شنووسی ده‌ستووری یاسای ئیداره‌ی ئینتیقالی، ماده‌ به‌ماده، منیش کۆمه‌ڵێک له ئه‌ندامه‌کان، که مابوونه‌وه و ژماره‌یان سیانزه که‌س بوو، برده‌من بۆ ژووری کۆبوونه‌وه‌کان له نه‌هۆمی دووهم، بۆئه‌وه‌ی هه‌ولبده‌ین پێککه‌وین له‌سه‌ر ئه‌و بابه‌تانه‌ی که زیاتر گرانه‌ن. ۴۰۳.

له‌کاتژمێر دووی به‌یانی پۆژی ۲۹ی شوبات (۲۰۰۴) گه‌یشتمه ئه‌وپه‌ری ئه‌وه‌ی، که بتوانین ئه‌مشه‌و ئه‌نجامی بده‌ین و دابه‌زیم بۆ خواره‌وه بۆئه‌وه‌ی بزانه‌م دیک جۆنز و بارزانی توانیویه‌ نه‌پێککه‌وتنێک بێنه ئاراوه له‌سه‌ر ئه‌و مه‌سه‌لانه‌ی که‌وا که‌مه‌تر گرنگ، که ئه‌وه یارمه‌تیمان ده‌دات له‌کاتی یه‌کگرتنه‌وه‌ی هه‌موو ئه‌نجومه‌نه‌که له‌پاش نیوه‌پۆدا، به‌لام من خه‌ریک بوو ده‌گه‌رامه‌وه بۆ نووسینه‌که‌م، کاتی که له‌ناکاو کورده‌کان لیستیکی دوو لاپه‌ره‌ییان پێشکه‌ش کردو داوايان ده‌کرد بخه‌ریته ناو یاسای ئیداره‌ی ئینتیقالیه‌وه، ئه‌وه‌ش ئه‌و مه‌سه‌لانه‌ بوو، که پێش سێ مانگ وروژاندبوویان و پێم وابوو، که ئێمه گه‌یشتیوه‌ته پێککه‌وتنێک له‌باره‌یانه‌وه، به‌لام ئێستا رایان گۆرپیوو...!! ل ۴۰۴. وا ئه‌وه‌تا ئێستا له‌ دوا‌ی نیوه‌ی شه‌وی دوا‌ین پۆژه‌وه ئاراسته‌مانی ده‌که‌نه‌وه. کورده‌کانم له‌ ژوورێکی بچووک کارکردنی تاریکدا کۆکرده‌وه و بۆم پروونه‌کرده‌وه، که داواکارییه‌کانی دوا‌ین سات، که هێناویانه‌ نه‌ک مه‌عقوول نییه به‌ ته‌نها، به‌لکوو هه‌ره‌شه له‌ په‌یوه‌ندی (تایبه‌تی) کورده‌کان ده‌کات له‌گه‌ڵ ویلایه‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌کاندا، ئه‌مه‌ش ئارامی کردنه‌وه، به‌لانی که‌م له‌و به‌شه‌ی شه‌ودا که مابووه‌وه. له‌دوا‌ی گفتوگۆدا له‌گه‌ڵ رایس (مه‌به‌ستی وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئه‌وکاته‌ی ئه‌مریکایه‌)، دوا‌ی ئاگادارکردنه‌وه له‌ په‌شه‌که ئاماژه‌م بۆ ئه‌وه‌کرد، که هه‌موو ئالۆزییه‌ تایفییه‌کان و ئه‌وانی تریش له‌ ئالۆزییه‌کان، که ده‌کوژێنه‌وه ئه‌وه به‌دیار ده‌خه‌ن، که ئێمه ئێستا به‌لانی که‌مه‌وه (پارێزه‌ری یه‌کیتی عێراقین)... ل ۴۰۵.

پۆژی یه‌کشه‌ممه ۲۹ی شوبات دووباره‌کردنه‌وه‌یه‌کی که‌نه‌فته‌که‌ری ئه‌و پۆژه‌ی پێشوو بوو، دوا‌ی سێ کاتژمێر له‌ خه‌وتن، گروپی ئیداره‌ی حوکم کۆکرده‌وه بۆ وتوێژکردن له‌باره‌ی ته‌کتیکه‌کان، سه‌روکی ئه‌نجومه‌نی حوکم بۆ مانگی شوبات، موحسین عه‌بدولحه‌مید بوو، کاتژمێر ۱۱ی سه‌ره‌له‌به‌یانی دیاریکرد بۆ کۆبوونه‌وه‌ی (ستافی کار) و به‌دواداچوون، کۆبوونه‌وه‌ی هه‌موو ئه‌ندامانی ئه‌و کاتژمێر دووی پاشنیوه‌پۆدا بوو، به‌هيوای ئه‌وه‌ی ئه‌رکه‌کان کۆتایی پێ به‌یێن، پێش ئه‌م دوو کۆبوونه‌وه‌یه‌ش، له‌گه‌ڵ کورده‌کاندا کۆده‌مه‌وه بۆ گه‌یشتنه‌ پێککه‌وتنێک له‌سه‌ر داواکارییه‌کانی شه‌وی پێشوو،

دواى ته وه ستافى كار كه هه ولده ده، كه چاره سهرى بابته رولې ئىسلام بكنه پيش كو بوونه وهى هه موو نه دنامانى نه نجوومه نه كه. به خيراى توانيمان له گهل كورده كاندا هه نديك خال بخهينه لاه، كه له شهوى پيشووتردا وروژانده بوويان، به لام سى مه سه له مايه وه: داواى پيدانى بريكي زورى پاره له گه نجينه ناوهندي، رهوشى پيشمه رگه و مافى به كارهيئانى قيتو له دژى په زامه ندى دهربرين له سهر ده ستور. به نيسبته پاره كه وه هه نديك هه لېژاردنمان خسته به رده م كورده كان، كه ئاوى پروو ده پارزين، سه باره ت به پيشمه رگه ش پيش سى هه فته له سهر ته وه ريكيكه وتين، كه ده بيت پيشمه رگه و هيژه چه كداره كانى تر، كه ناكه ونه ژير ده سه لاقى سهر كرايه قى ناوه ندييه وه ياساغ بكرين، به هه لاويردهى ته وهى له ياساى فيدراليه وه هاتوو، ته وان له ئيستادا ته وه يان په تكررده وه بويه ئيمه ش ته و گرفته مان له ئيستادا خسته لاه. مايه وه په زامه ندى دهربرين له سهر ده ستور، مه سه له گرانه كه، كورده كان نيگه رانيه كانى خويان دووباره كرده وه له باره ده ستورى هه ميشه ييه وه، كه له وان هيه (عه مامه ره شه كان) بينووسنه وه. تاله بانى به شيويه كى دياريكراو وتى: “جه ناپى باليوژ تو داوامان لى ده كه كيت بچينه پال عيرايكيكه وه، كه تتيذا نازاديه كى كه متريان ده ست ده كه ويت له و نازاديه كى، كه له سهر ده مى سه دامدا هه مان بوو، پيشنياريان كرد، كه په زامه ندى دهربرين له سهر ته وهى ده ستور هه لېوه شيئزته وه، ته گهر زورينه دوو له سهر سى دانيشتووانى سى پاريزگا له دژى ده نگاندا، به و پيه ش، كه حكومه قى كوردى ههرىمى كوردستان له سى پاريزگا پيكهاتوو، ته وا ته مه مافى قيتويان پى ده به خشيت، پيم راگه ياندى، كه پيوسته له م مه سه له يدا راويژ به واشنتون بكه م، دووباره م كرده وه، كه ريكيكه وتنه كه هه رچوتيك بيت له سهر ريكيكه وتن له سهر هه مووى ده وه ستيت... ل ۴۰۶.

دواى په يوه نديكردنى برمه ر به رايسه وه له سهر ته و پيشنياره كورد رازى بوو، له م باره يه وه دواتر نوو سيويه قى: له كاتزمير پينج و چاره كى پاشنيوه پرودا، گه پامه وه بو كو بوونه وه له گهل كورده كاندا، كه رازى بوو، به زه مانى كى به دليل له باره مى ميليشياكانيانه وه، به لام ده ستان كرد به پرسيار كردن له باره راقه كرده كه وه، دوو جار وتم: بابگه ريئنه وه بو ته وه ده قى، كه پيش سى هه فته قبوولتان كرد و كوئايى به م ته نگوچه له مه يه بين، پيم راگه ياندى، كه ده توانين ده قه كه يان قبول بكه ين، له باره رى په زامه ندى دهربرين له سهر ده ستور، به لام به بيرم هينانانه وه، كه پيشيني پشتيوانى ته وان ده كه م، له نازا زيوونيان سه باره ت به بييه شكرديكي فراوان له مافه مه ده نيه كان، كه چه له بى پيشنيارى كرده وه سه باره ت به به عسيه كان. ل ۴۰۶ و ۴۰۷.

له ياداشته كانيدا له باره رى ناره زايه قى شيعه كان له سهر داواكانى كورد، نوو سيويه قى: ۴ى نازارى ۲۰۰۴ نامه يه كى ترم له ئايتولا سيستانيه وه پيگه پشت، كه وه كو بو ميك وابوو، رازى نه بوو له ره شنووسى ياساى ئيداره ي ئينتيقالي، هه مان ته و به لگه نامه ي، كه روبه يعى پيش پينج پروژ گوتى ته و په زامه ندى له سهر دهربريه وه، هه روه ها وتى: كه ياسا كه ديموكراسى نيه، چونكه ريگه به زورينه

دوو له سهر سی سی پاریزگا ده دات فیتو له دژی ده ستووری هه می شه یی به کار بینن، وتیشی: که ناتوانیت هه (فیتویه کی کوردی) قبول بکات، وتیشی نه گهر نه م ده قه له قانونی ئیداری کاتیدا بهرده وام بوو، نه واپو یست ده بیت له سهری په خنه ی لی بگریت... ل ۱۳۴. له لاپه په کانی دوایدا باسی پاشگه زبونه وهی هه ندیک له نه دامانی لیژنه ی نووسینه وهی یاسای کاتی ده کات و ئاماژهی به وه کردوو، که شیعه کان زور هه ولیانداوه نه و پرگه یه ی (ما فی فیتو و دوو له سهر سی سی پاریزگا)، که کورد پیشناری کردوو لایه رن و له یاسا که دا نه بیت، له به شیکی تر دا باس له وه ده کات، که کورد نه گهر که رکووکیان ته سلیم بگریت واز له و ماده یه ده هیئن، به لام وه کو بوخوی ئاماژهی پیداو نه وه ش مایه ی قبول کردن نه بووه بو نه مریکا، هه روه ها به ردوامیش فشار خراوه ته سهر کورد تاوه کو واز له هه ندیک له مافه کانی بهیئت، له پیناوی رازیکردنی شیعه کان... برپاوه: ل ۱۶۱ و ۱۸۱.

سه باره ت به مانه وهی هیژه کانی پیشمه رگه ش نووسیویه تی: کورده کان به وه پازی بوون، که ئیمه نامانه ویت به ته واهه تی پیشمه رگه نه میت، به لام ده مانه ویت نه وان به ژماره ی زوره وه بچه ناو هیژه کانی حکومه ت بو فراهه مکردنی ئاسایش له کوردستانی عیراق و شوینانی تریش، کاتیکیش که گو مبیتر پیشناری کرد نزیکه ی ۳۵۰۰۰ پیشمه رگه وه ک هیژی بنبرکردنی تیرور و هیژه کانی وه لامدانه وهی خیرا به سه روکایه تی حکومه تی هه ری می کوردستان به کار بهیترین (وه ک نه وهی له ده قی یاسای ئیداره ی ئینتیقالیدا هاتوه). ل ۱۶۱.

له کاتی پیکهینانی حکومه تی کاتی و داواکاری لایه نه کان له هه ندیک شوینا باسی ئامانجی لایه نه کانی کورد و شیعه و سونه ی کردوو، له سهر داواکاری کورد نووسیویه تی: هینده ی نه برد هه والی نه وه مان پیکه یشت، که کورده کان داوی و تووژیکی سیاسی خیرایان کردوو له هه ولیر، که چاوه پروانده کریت هه ردوو پارته که برپاریک ده ربکه ن، که تییدا یان داوی سه روکایه تی کو مار بکه ن یان سه روک وه زیران وه ک نرخیک بو مانه وه یان وه ک به شیک له عیراق. ل ۹۵. دواتر نووسیویه تی: سه ره پای هه موو نا کوکیه کانیش، به ره و پیشچوونیک باشمان به دهسته ینا له پیکهینانی حکومه ته نوییه که دا، بلاکویل له کوردستان گه رایه وه به پابه ندبوونیک (لیوانلیو) له لایه ن تاله بانی و بارزانییه وه، که نه بنه ئاسته نگ له بهرده م به ره و پیشچووندا له ریگه ی پیداگرتیانیه وه له سهر سه روکایه تی ده ولت یان سه روک وه زیران، سه ره پای نه وهی، که نرخه نه و سازشه دیار نه بوو چی ده بیت، نه وان هه ولده دن له بری نه و پوستانه ژماره یه ک پوستی وه زاری تر به ده ست بینن. ل ۵۰۱ و ۵۰۰. له شوینیک تر دا باسی هه لویستی عه لاوی ده کات، دوا ی نه وهی پالپورا بو سه روک وه زیران، نووسیویه تی: عه لاوی به لنیندا نه وه بو تاله بانی شیکاته وه، که کورده کان ناتوانن هیچ یه کیک له وه زاره ته کانی ده ره وه و به رگری وه ربرگن نه مه ش نه و داواکارییه بوو، که وه ک دوا بین ناگدار کردنه وه و ابوو، که له سلیمانیه وه پیمان گه یشت، به وشیه وه کاروباره کان به ریوه چوون،

چ‌ه‌ن‌د ه‌ه‌ن‌گ‌ا‌و‌ی‌ک ب‌ۆ پ‌ی‌ش و ز‌ۆر‌ی‌ک‌ی‌ش له ه‌ه‌ن‌گ‌ا‌و‌ه‌ک‌ان ب‌ۆ د‌وا‌و‌ه....ل.٥٠٩. له به‌ش‌ه‌ک‌انی ک‌ۆ‌ت‌ای‌دا با‌سی ئ‌ه‌و ن‌ی‌گ‌ه‌را‌ن‌ی‌یه‌ی ک‌ور‌دی ک‌رد‌و‌ه، له‌بار‌ه‌ی پ‌ر‌ۆ‌ژ‌ه‌ ی‌اس‌ای ئ‌ه‌ن‌ج‌و‌و‌م‌ه‌نی ئ‌اس‌ا‌ی‌ش (١٥٤٦)‌ی ٢٠٠٤/٦/٨، که ئ‌اما‌ژ‌ه‌ی ب‌ۆ پ‌رسی ف‌ی‌د‌ر‌ا‌لی ن‌ه‌ک‌رد‌بو‌و له و‌ت‌ار‌ه‌که‌ی‌ان‌دا، به‌لام د‌وا‌تر ب‌ر‌ی‌م‌ه‌ر پ‌ی‌ش‌ن‌یار‌ی ک‌رد‌و‌ه ب‌ۆ (ب‌ۆ‌ش) که له و‌ت‌اری ر‌ا‌دی‌ۆ‌ی ه‌ه‌ف‌ت‌ان‌ه‌ی‌دا پ‌ش‌ت‌ی‌و‌انی له ی‌اس‌ای ئ‌ی‌دار‌ه‌ی ئ‌ی‌ن‌ت‌ی‌ق‌الی و ب‌ی‌ر‌ۆ‌که‌ی ف‌ی‌د‌ر‌ا‌لی ب‌ک‌ات، ب‌ۆ ئ‌ه‌و‌ه‌ی له ن‌ی‌گ‌ه‌را‌نی س‌ه‌ر‌ک‌ر‌دا‌یه‌تی ک‌ورد که‌م ب‌ک‌ات‌ه‌و‌ه و ه‌ه‌ول‌ه‌ک‌انی له‌بار‌ه‌ی پ‌ی‌ک‌ه‌ی‌ن‌انی ح‌ک‌و‌م‌ه‌ت و ی‌اس‌اک‌ه‌و‌ه ش‌ک‌س‌ت ن‌ه‌ه‌ی‌ن‌ی‌ت.. ل.٥٢٠ و ٥٢١ و ٥٢٢. له‌بار‌ه‌ی که‌ر‌ک‌و‌ک‌ی‌ش‌ه‌و‌ه با‌س له‌و‌ه‌د‌ه‌ک‌ات، که له‌د‌وا‌ی د‌ان‌و‌و‌س‌ت‌ان‌ی‌کی س‌ه‌خ‌ت له‌گ‌ه‌ل ک‌ور‌د‌ه‌ک‌ان‌دا، ی‌اس‌ای ئ‌ی‌دار‌ه‌ی ئ‌ی‌ن‌ت‌ی‌ق‌الی ئ‌ه‌و ب‌ر‌یار‌ه‌ی د‌وا‌خ‌س‌ت که ت‌ای‌ب‌ه‌ت بو‌و به‌ پ‌ه‌وش‌ی ک‌ۆ‌ت‌ایی و چ‌ار‌ه‌ن‌و‌وسی که‌ر‌ک‌و‌وک، به‌لام ک‌ور‌د‌ه‌ک‌ان به‌ر‌د‌ه‌وام بو‌ون له ه‌ه‌ول‌دان ب‌ۆ د‌ا‌وا‌ک‌رد‌ن‌ه‌و‌ه‌ی ز‌ه‌و‌ی‌یه‌ک‌انیان له ش‌ار‌ه‌که‌دا، له‌گ‌ه‌ل ه‌ه‌ول‌ی ه‌ه‌ر ح‌ز‌ب‌ی‌کی س‌ی‌اس‌ی ک‌ور‌د‌ی‌دا ب‌ۆ م‌ل‌م‌ل‌ان‌ی ک‌رد‌ن له‌گ‌ه‌ل ح‌ز‌ب‌ه‌که‌ی تر و ب‌ال‌اب‌و‌ون به‌س‌ه‌ر‌ی‌دا، که‌ر‌ک‌و‌وک ش‌و‌ی‌ن‌ی‌کی ت‌ه‌و‌ق‌ی‌ت‌ک‌را‌و بو‌و، ئ‌ی‌مه‌ خ‌ۆ‌مان به‌ خ‌ۆ‌ش‌ب‌ه‌خ‌ت د‌ه‌زانی ئ‌ه‌گ‌ه‌ر پ‌ی‌ش ه‌ه‌ل‌ب‌ژ‌ار‌د‌ن‌ه‌ک‌انی ک‌ان‌و‌ونی د‌و‌و‌ه‌می ٢٠٠٥ ن‌ه‌ت‌ه‌ق‌ی‌ت‌ه‌و‌ه... ل.٥٢٨. ب‌ر‌ی‌م‌ه‌ر د‌وا‌ی ز‌ی‌ات‌ر له س‌ال‌ی‌ک‌ مان‌ه‌و‌ه له ع‌ی‌راق و د‌وا‌ی ر‌ا‌د‌ه‌س‌ت‌ک‌رد‌نی د‌ه‌س‌ه‌ل‌ات ب‌ۆ ح‌ک‌و‌م‌ه‌تی ک‌اتی ع‌ی‌راق له (٢٨‌ی ح‌وز‌ه‌ی‌ر‌انی ٢٠٠٤) ئ‌ه‌ر‌که‌که‌ی ک‌ۆ‌ت‌ایی ه‌ات و گ‌ه‌ر‌ای‌ه‌و‌ه ئ‌ه‌م‌ری‌کا.... د‌وا‌ ر‌س‌ته‌ی ی‌ا‌دا‌ش‌ته‌ک‌ان‌ی‌شی به‌چ‌ه‌ن‌د د‌ر‌پ‌ر‌ی‌کی ش‌ی‌ع‌ری ئ‌اما‌ژ‌ه‌ی به‌ ش‌ی‌ع‌ری‌کی ع‌ه‌ر‌ه‌بی ک‌رد‌و‌ه...

**ح‌و‌ج‌ر‌ه‌ی گ‌و‌ن‌دی گ‌را‌و ف‌ی‌ر‌گ‌ه‌ی‌ه‌ک ب‌ۆ خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن و
پ‌ی‌گ‌ه‌ی‌ا‌ن‌د‌نی ز‌ا‌ن‌ای‌ا‌ن،
(م‌ه‌ل‌ا ع‌ه‌ب‌د‌و‌ل‌پ‌ر‌ح‌م‌ا‌نی ر‌ۆ‌ژ‌ب‌ه‌ی‌ا‌نی) و‌ه‌ک ن‌م‌و‌و‌ن‌ه**

پ‌ا‌ر‌ی‌ز‌ه‌ر: ن‌ه‌و‌ز‌ا‌د م‌ه‌ج‌ی‌د ع‌و‌م‌ه‌ر گ‌را‌و‌یی

حوجره ی گوندی گراو فیږگه یه ک بو خویندن و پیگه یاندنی زانایان، (مهلا عه بدولرحمانی روژبه یانی) وهک نموونه

پاریزه: نهوزاد مهجید عومهر گراوی

توهه ری یه که م: گوندی گراوی خوشناوه تی و حوجره که ی

1. گوندی گراوی خوشناوه تی

گراو گوندیکي چيایي ئاوه دان و دلږفیني ناوچه ی کورده واری کوردستانه و خاکه که شی له زوورگ و ته پۆلکه و نیمچه شاخ پیکهاتوه، چه ندین کانی و کاریزی هه یه، پرووباری به ستوروش به ته نیشته گونده که وه تیده په ریټ، له م سالانه ی دوايیدا به هو ی وشکه سالییه وه ئاوی ئه م پرووباره زۆر که م بووه ته وه. ههروه ها زهوی به راو و دیمی هه یه، زهوییه به راوه کان به پشت به ستن به ئاوی کانی و کاریزه کان کراونه ته باخچه و به ره می میوه کانی هه نار و هه نجیر و هه ندیک جوړی تری تیدا چیندراوه. زهوییه دیمیه کانیش هه ندیکان کراونه ته (په زی دیمی) که به ره می تری، باوی، هه رمی، ئالوبالوو و سماقی تیدا زۆره، هه ندیک له م زهوییه دیمیه یانه به پشت به ستن به ئاوی باران به ره مه کانی دانه ویله به تایبه تی گه می تیدا ده چیند ریټ.

له پرووی کۆمه لایه تیشه وه هه ر له رابردوودا تاوه کو ئه مپرو په یوه ندی نیوان خه لکی گونده که تا راده په کی زۆر گونجاو بووه، په یوه ندیه کان هاوته رییه له گه ل پيشکه وته نه کانی سه رده می ئه مپروماندا، سه ره پای که موکوپیه کانیش هه ر له سه رده مانیکي زووه وه خه لکه که ی به راویژ و کۆبوونه وه پیک ده که وتن و که سیکیان هه لده بژاردو ده یان کرده کپخوا ی گوند، کپخواش کاروباره کانی خه لک و گونده که ی به پړیوه ده برد. ئه م گونده ده که ویته دۆلپک له باشووری زنجیره چپای پیرمام له بناری شاخی سه ری په ش له قه زای پیرمام (۱)، (۳۱) کم له قه لای هه ولیر دووره (۲) له گه ل گونده کانی: (بیریژ، قپژ، هه ناره، دنگزاه، ماوه لو) هاوسنووره (۳). ناوی گونده که ش له کانی گونده که وه هاتوه، کانیه که ئاویکی کانزایی وه ک ماده ی کبریتی تیدایه، بو نه خوشیه کانی پیست سودی لیده بینریت، (۴). ئه م گونده له سه رده میکی زووه وه خاوه ن پروانگه یه کی ئه ستیره ناسی بووه و بو کاته کانی نوپژ و حیسابی هه فته و وه رزه کان و کاته کانی چاندن و دروینه کردن سوودی لی وه رگیراوه، سه ره پای ئه مانه ش ئه م پروانگه یه بو گه رمیان و کوپستان سوودیان لیبینیه وه خه لکی گونده کانی ده ور به ر و ده شتی به پرانه تی و قهراج و مرکیه و ناو شاری هه ولیر به کاریان هیئاوه (۵).

2. حوجره‌ی گوندی گ‌راو

خو‌ی‌ن‌د‌ن پ‌ر‌ۆ‌س‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی می‌ژ‌و‌و‌ی‌ه‌و سه‌ره‌ت‌ای می‌ژ‌و‌و‌ی خو‌ی‌ن‌د‌نی ک‌ورد‌س‌ت‌ان ده‌گ‌ه‌ر‌ی‌ته‌وه بو‌ خو‌ی‌ن‌د‌نی حوجره‌ی مزگه‌وته‌کان، ئەو شی‌وه‌ فه‌رم‌ی‌یه‌ی که ئ‌ی‌س‌تا له ک‌ورد‌س‌ت‌ان‌دا به‌رب‌لا‌وه، له می‌ژ‌و‌و‌ی نو‌ی یاخود ها‌و‌چه‌رخ‌دا ها‌ت‌ۆ‌ته‌ ئ‌ارا، ئ‌ام‌راز و شی‌واز و ئە‌ن‌ج‌ام‌ه‌کان‌ی ه‌ه‌رد‌وو جو‌ری خو‌ی‌ن‌د‌ن‌یش له یه‌ک‌تر ج‌یا‌وا‌زن، تاک‌ه شو‌ی‌نی خو‌ی‌ن‌د‌ن حوجره‌کان‌ی مزگه‌وته‌کان بو‌وه، بو‌یه مزگه‌وته‌کان‌ی ز‌ۆ‌ربه‌ی شار و گ‌وند‌ه‌کان پ‌ۆ‌ل‌ی‌کی گ‌ه‌وره‌یان له پ‌ی‌گ‌ه‌ی‌ان‌د‌نی سه‌ر‌ک‌رده وشاع‌یر‌ان‌دا ب‌ی‌نی‌وه، بو‌ونه‌ته ه‌ه‌و‌ی‌نی ز‌ۆ‌ربه‌ی شو‌رش‌ه‌کان‌ی ک‌ورد، له پ‌ی‌نا‌و‌ی داد‌پ‌ه‌روه‌ری و ئ‌ازاد‌ی دا خ‌ه‌بات‌ی‌کی ز‌ۆ‌ریان ک‌رد‌وو‌ه، ئە‌مه‌ش کار‌ی‌گ‌ه‌ری له‌سه‌ر ز‌ۆ‌ر‌ی‌نه‌ی خ‌ه‌ل‌ک‌ در‌وست‌ک‌رد‌وو‌ه، بو‌ ف‌ی‌ر‌بو‌ون و به‌ده‌سه‌ت‌ه‌ی‌انی پ‌له‌یه‌کی به‌رز‌ی خو‌ی‌ن‌د‌ه‌واری خ‌ه‌ل‌ک‌ مند‌ال‌ه‌کان‌ی خو‌یان ده‌ن‌ار‌ده مزگه‌وته‌کان، ئە‌و که‌سان‌ه‌ی به‌ مه‌به‌ستی خو‌ی‌ن‌د‌ن ده‌چ‌و‌ونه مزگه‌وت و ت‌ی‌یدا ده‌م‌ی‌نه‌وه پ‌ی‌یان ده‌وت‌ر‌ی‌ت (فه‌ق‌ی)، ه‌ه‌روه‌ها ئە‌و ژ‌و‌وران‌ه‌ی که له ناو مزگه‌وت‌دا ه‌ه‌یه‌و فه‌ق‌ی‌کان ت‌ی‌ای‌دا ده‌م‌ی‌نه‌وه پ‌ی‌یان ده‌گ‌وت‌ر‌ی‌ت (حوجره)، یه‌ک‌ی‌ک له‌و حوجران‌ه‌ له مزگه‌وت‌ی گ‌وند‌ی گ‌راو بو‌وه، مه‌لا و م‌ود‌ه‌پ‌ری‌سی ت‌ای‌به‌ته‌ی ه‌ه‌بو‌وه، ه‌ه‌ر چه‌نده تا‌وه‌کو ئ‌ی‌س‌تا پ‌رو‌ون نه‌بو‌ته‌وه که له چ‌ س‌ال‌ی‌ک حوجره‌یان له گ‌وند‌ی گ‌راو دام‌ه‌ز‌ان‌د‌وو‌ه و یه‌که‌م مه‌ل‌ای م‌ود‌ه‌پ‌ری‌س ک‌ی بو‌وه که ده‌رسی به‌ فه‌ق‌ی‌کان دا‌ب‌ی‌ت. به‌لام ئە‌وه‌ی ش‌ای‌ه‌نی ئ‌ام‌ازه پ‌ی‌ک‌رد‌نه له‌م گ‌وند‌ه‌ چه‌ند به‌ره‌ب‌ای‌ی‌ک ه‌ه‌یه و ه‌ه‌ند‌ی‌ک له‌و به‌ره‌ب‌اب‌انه‌ش که ن‌از‌ان‌ر‌ی‌ت له که‌یه‌وه ها‌ت‌و‌ونه‌ته گ‌راو، له‌به‌ر ئە‌وه‌ی مه‌لا بو‌ونه پ‌ی‌ش‌گ‌ری وش‌ه‌ی (مه‌لا) به‌ به‌ره‌ب‌ابه‌کان‌ی‌انه‌وه ل‌کا‌وه، له‌وانه به‌ره‌ب‌ابی (مه‌لا مسته‌ف‌ای‌ی، مه‌لا ئ‌ۆ‌مه‌ری، م‌ال‌ی مه‌ل‌ای، مه‌لا مح‌مه‌دی) (٦)، ل‌کان‌د‌نی وش‌ه‌ی (مه‌لا) به‌م به‌ره‌ب‌اب‌انه ئە‌وه‌ پشت‌راست ده‌ک‌اته‌وه گ‌وند‌ی گ‌راو مه‌ل‌ای ز‌ۆ‌ری ه‌ه‌بو‌وه، ئە‌م مه‌ل‌ای‌انه‌ش ه‌ه‌ل‌سا‌ون به‌ دام‌ه‌ز‌ان‌د‌نی مه‌در‌ه‌سه‌ی خو‌ی‌ن‌د‌ن و دا‌ب‌ی‌ن‌ک‌رد‌نی حوجره‌ بو‌ فه‌ق‌ی‌ه‌کان تاک‌و له خ‌زم‌ه‌ت خو‌ی‌ن‌د‌نی مه‌ل‌ای‌ه‌ت‌ی‌دا بن، ئە‌م خ‌زم‌ه‌ته‌ش بو‌ ما‌وه‌ی س‌ی‌ سه‌ده‌یه‌ به‌رده‌وام‌ه، به‌م ه‌ۆ‌یه‌وه ده‌یان ک‌ت‌ی‌بی ده‌س‌تن‌وس ده‌ره‌بار‌ه‌ی خو‌ی‌ن‌د‌نی مه‌ل‌ای‌ه‌تی له حوجره‌که‌دا ه‌ه‌بو‌وه. به‌داخ‌ه‌وه به‌ه‌ۆ‌ی بار‌ود‌ۆ‌خی ن‌اله‌بار‌ی ک‌ورد‌س‌ت‌ان و که‌مه‌ت‌رخ‌ه‌می و نا‌ش‌اره‌ز‌ایی، ز‌ۆ‌ر‌ی‌نه‌ی ده‌س‌تن‌وس‌ه‌کان فه‌وت‌اون و ته‌ن‌انه‌ت چه‌ند‌ی‌ن‌جار ک‌ت‌ی‌ب و کاغ‌ه‌زی ده‌س‌تن‌وس‌یان خ‌س‌ت‌ۆ‌ته ناو چ‌ال‌ی پ‌ه‌ز و باخ‌ه‌کان و ژ‌ی‌ر گ‌لی‌ان ک‌رد‌وو‌ه (٧).

شو‌ی‌نی حوجره‌ی فه‌ق‌ی‌کان‌ی گ‌وند‌ی گ‌راو که‌وت‌بو‌وه دی‌وی پشت‌ه‌وه‌ی مزگه‌وت، له دوو ژ‌و‌ور و ه‌ه‌ی‌وان‌ی‌ک پ‌ی‌که‌ه‌ات‌بو‌و تا‌وه‌کو ئ‌ی‌س‌ت‌اش شو‌ی‌نه‌واره‌که‌ی ه‌ه‌رم‌ا‌وه (٨)، له حوجره‌که‌دا تا‌وه‌کو س‌ال‌ی ١٩٥٧ به‌ به‌رده‌وام‌ی فه‌ق‌ی ل‌ی‌بو‌وه و ده‌رسی‌ان خو‌ی‌ن‌د‌وو‌ه (٩). له‌م حوجره‌یه‌دا چه‌ند‌ی‌ن م‌ود‌ه‌پ‌ری‌س ده‌رسی‌ان به‌ فه‌ق‌ی‌کان و ت‌و‌وه، له‌وانه مه‌لا ع‌ه‌د‌و‌ل‌ل‌ای گ‌ه‌وره (١٠) و دوو له ک‌وپ‌ه‌کان‌ی به‌ نا‌وه‌کان‌ی: مه‌لا مح‌مه‌د ئە‌م‌ی‌ن، مه‌لا ئە‌حم‌ه‌د، وه مه‌لا مسته‌فا ک‌وری مه‌لا موح‌مه‌د ئە‌م‌ی‌ن و مه‌لا ئە‌بو‌به‌کر ح‌ه‌ک‌ی‌م ک‌وپ‌ری مه‌لا مسته‌فا (١١)، مه‌لا ع‌ه‌د‌و‌ل‌ل‌ای با‌و‌کی مه‌لا ع‌ه‌د‌و‌لم‌ه‌ج‌ید (١٢). سه‌ره‌رای ئە‌م مه‌لا م‌ود‌ه‌پ‌ری‌سانه چه‌ند مه‌ل‌ای د‌یک‌ه‌ش له گ‌وند‌ه‌که ه‌ه‌بو‌ونه که خو‌ی‌ن‌د‌نی

مه‌لایه‌تییان کۆتایی پېه‌تیا بوو یان قوڼاغیکي زوری خویندنیان بریوو، به‌لام فه‌قییان نه‌بووه، له‌وانه: مه‌لا شیمه‌حمه‌د ره‌سول (۱۳)، مه‌لا موحه‌مه‌د کورې ته‌مین کورې مه‌لا مسته‌فا (۱۴)، مه‌لا عزیز قادر، مه‌لا شه‌هاب کورې مه‌لا عه‌بدوڼلا، مه‌لا جه‌بار کورې حاجی حه‌سه‌ن و... هتد، ئینجا به‌هوی هه‌بوونی حوچه‌و و مه‌دره‌سه‌ سهدان فه‌قی له‌ ناوچه‌و شوینی جیاواز پرویان کردوته مه‌دره‌سه‌ی گوندی گړاو، له‌وانه: مه‌لا مسته‌فای ته‌رزه‌پړومی (۱۵)، مه‌لا خالید نه‌وه‌ی مه‌لا یه‌حیای مزووری له‌ سالی ۱۸۴۶ز (۱۶)، مه‌لا محه‌مه‌د کورې مه‌لا سیبغه‌توللای قیرژه‌یی له‌ سالی ۱۸۱۵ز (۱۷)، شیخ مسته‌فای نه‌قشبه‌ندی هه‌رشه‌می (۱۸)، مه‌لا عه‌بدوڼلا ته‌ها زیاره‌تی (۱۹)، مه‌لا سلیمان حه‌مه‌د قیرژه‌یی (۲۰) و مه‌لا عه‌بدولپرهمانی پوژبه‌یانی که‌ بنه‌مای نوسینی ته‌م وتاره‌یه. له‌گه‌ل چهن‌دین مه‌لای دیکه که‌ خه‌لکی گوندی گړاو بوونه، به‌لام له‌ دهره‌وه‌ی گړاو خاوه‌ن مه‌دره‌سه و فه‌قی بوون له‌وانه کور و نه‌وه‌کانی مه‌لا عومه‌ر گړاویی، که‌ ته‌م مه‌لایه‌ باییره‌ی به‌ره‌بابی مه‌لا تومهرییه له‌ گوندی گړاو، هه‌ندیک له‌ نه‌وه‌کانی له‌ ناو قه‌لای هه‌ولیر مه‌دره‌سه‌یه کیان هه‌بووه به‌ناوی (ته‌حمه‌دیه) که‌ مه‌لایه‌کانیان ته‌مانه بوون: مه‌لا ته‌حمه‌د کورې ره‌سول، مه‌لا ره‌سولی کورې مه‌لا ته‌حمه‌د، مه‌لا سلیمان عه‌بدوڼلا، مه‌لا سه‌لیم، مه‌لا عه‌بدولپرهمان کورانی مه‌لا ره‌سول کورې مه‌لا ته‌حمه‌د (۲۱)، هه‌روه‌ها زانای ناودار و پایه‌دار مه‌لا عه‌بدولمه‌جید کورې مه‌لا عه‌بدوڼلا گړاویی له‌ تۆبزاوه‌ی که‌رکوک و مزگه‌وتی ئال میران له‌ شه‌قلاوه و پیرمام، مه‌دره‌سه و فه‌قی هه‌بووه تا‌کو له‌ سالی ۱۹۹۴ کوچی دوايي کردووه (۲۲).

ته‌وه‌ری دووهم : ژیان و خویندن و وانه وتنه‌وه‌ی مه‌لا عه‌بدولپرهمانی روژبه‌یانی

1. ژیان و خویندنی مه‌لا عه‌بدولپرهمانی روژبه‌یانی

مه‌لا عه‌بدولپرهمان روژبه‌یانی، ناوی ته‌واوی عه‌بدولپرهمان کورې حوسین به‌گ کورې سه‌یفی به‌گ کورې خدر به‌گه، خه‌لکی گوندی فوړقانه له‌ ناحیه‌ی قه‌ره‌حسه‌ن له‌ پوژژه‌لاتی شاری که‌رکوک و له‌ عه‌شیره‌تی روژبه‌یانییه، هه‌ر به‌م هوی‌وه به‌ عه‌بدولپرهمان روژبه‌یانی ناسراوه. ناوبراو دوو خیزانی هه‌بووه. سه‌بارت به‌ ژماره‌ی مندا‌له‌کانی پینچ مندا‌لی هه‌بووه، سئ کچ و دوو کورې به‌ ناوه‌کانی: مه‌لا ته‌حمه‌د و مه‌لا موحه‌مه‌د هه‌بووه (۲۳)، ته‌ریقه‌تی نه‌قشبه‌ندی له‌ مه‌ولانا خالیدی شاره‌زووری وه‌رگرتووه، په‌یوه‌ندی نیوانیان زور به‌هیز بووه و نامه‌ گوړینه‌وه له‌ نیوانیاندا هه‌بووه، له‌ سالی ۱۸۵۳، کوچی دوايي کردووه و له‌ گوړستانی سوهره‌وه‌ردی له‌ شاری به‌غداد نیژراوه، به‌هوی کوچی دوايي کردنییه‌وه، شاعیری عه‌ره‌بی عیراقی عه‌بدولباقی عومه‌ری دوو قه‌سیده‌ی به‌سه‌ردا وتووه، له‌ دیوانه‌که‌یدا به‌ناوی (التریاقي الفاروقي) بلاوکراوه‌ته‌وه (۲۴). له‌پرووی خویندنه‌وه وه‌کو دابونه‌ریتی فه‌قیانی ته‌و سه‌رده‌م به‌ مه‌به‌ستی خویندن زور شوین گه‌پراوه، له‌وانه گوندی: زیاره‌تی مه‌لازادان لای مه‌لا عه‌بدولپرهمی زیاره‌تی و مه‌لا سیبغه‌تولای زیاره‌تی (۲۵) و مه‌لا

س‌ا‌ل‌ح‌ ح‌ه‌ی‌د‌ه‌ری‌ ل‌ه‌ ش‌اری‌ ب‌ه‌ غ‌د‌اد (۲۶) و‌ م‌ه‌لا‌ م‌و‌ح‌م‌ه‌د‌ گ‌را‌وی‌ و ه‌ت‌د‌. ه‌ه‌ر‌و‌ه‌ها‌ ی‌ه‌ ک‌ی‌ک‌ ل‌ه‌م‌ ش‌و‌ی‌ن‌ان‌ه‌ی‌ ک‌ه‌ ب‌و‌ خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌ پ‌رو‌وی‌ ت‌ی‌ک‌ر‌د‌و‌و‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ گ‌را‌وی‌ خ‌و‌ش‌ا‌و‌ه‌ت‌ی‌ ب‌و‌و‌ه‌، ل‌ه‌ ل‌ای‌ م‌ه‌لا‌ م‌و‌ح‌م‌ه‌د‌ گ‌را‌وی‌ ف‌ه‌ق‌ی‌ ب‌و‌و‌ه‌ و‌ خ‌و‌ی‌ن‌د‌و‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌، ت‌ا‌و‌ه‌ک‌و‌ ئ‌ی‌س‌تا‌ ن‌ه‌ز‌ان‌د‌را‌و‌ه‌ چ‌ه‌ن‌د‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌ ل‌ای‌ ئ‌ه‌م‌ م‌ه‌لا‌ گ‌را‌وی‌ه‌ خ‌و‌ی‌ن‌د‌و‌و‌ه‌ و‌ چ‌ه‌ن‌د‌ ل‌ای‌ م‌ا‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌، ب‌ه‌ ل‌ام‌ ئ‌ه‌و‌ه‌ی‌ ت‌ا‌و‌ه‌ک‌و‌ ئ‌ی‌س‌تا‌ ز‌ان‌را‌و‌ه‌ و‌ ب‌ه‌ر‌د‌ه‌س‌ت‌ه‌ ئ‌ه‌و‌ه‌ی‌ه‌ ل‌ه‌ ی‌ه‌ ک‌ی‌ک‌ ل‌ه‌ د‌ه‌س‌خ‌ه‌ت‌ه‌ ک‌ان‌دا‌ ل‌ه‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌ ب‌و‌ژ‌ان‌د‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ م‌ی‌ژ‌و‌وی‌ ز‌ان‌ای‌ان‌ی‌ ک‌و‌ر‌د‌ ل‌ه‌ پ‌ری‌گ‌ای‌ د‌ه‌س‌خ‌ه‌ت‌ه‌ ک‌ان‌ی‌ان‌ ل‌ه‌ ب‌ه‌ر‌گی‌ (۴) ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ (۴۰) ل‌ه‌ چ‌ا‌پ‌ی‌ (ی‌ه‌ک‌ه‌م‌) س‌ال‌ی‌ (۲۰۰۲) ل‌ه‌ د‌ه‌س‌خ‌ه‌ت‌ی‌ک‌دا‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ (ق‌و‌ل‌ ا‌ح‌م‌د‌) ب‌ه‌ ژ‌م‌ار‌ه‌ (۱/۴۱۲۸) ل‌ه‌ س‌ال‌ی‌ (۱۲۱۷ک‌) ف‌ه‌ق‌ی‌ه‌ک‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ ک‌ه‌ر‌ک‌و‌کی‌ ن‌و‌و‌س‌ی‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌: (ئ‌ه‌م‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌م‌ ل‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ گ‌را‌و‌ ل‌ه‌ ب‌ه‌ر‌ خ‌ات‌ری‌ م‌ه‌لا‌ م‌و‌ح‌م‌ه‌د‌ گ‌را‌وی‌ ن‌و‌س‌ی‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌). ل‌ی‌ر‌ه‌دا‌ د‌ه‌ب‌ی‌ت‌ س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ا‌ ب‌ز‌ان‌ی‌ن‌ ئ‌ه‌م‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ ک‌ه‌ر‌ک‌و‌کی‌ه‌ ک‌ی‌ه‌؟ ک‌ه‌ ل‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ گ‌را‌و‌ ل‌ه‌ خ‌ز‌م‌ه‌ت‌ م‌ه‌لا‌ م‌ح‌م‌ه‌م‌ه‌د‌ گ‌را‌وی‌ ف‌ه‌ق‌ی‌ ب‌و‌و‌ه‌؟ ل‌ه‌ ک‌ات‌ی‌ک‌دا‌ ئ‌ه‌م‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ ک‌ه‌ر‌ک‌و‌کی‌ه‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌کی‌ ت‌ری‌ ل‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ ز‌ی‌ار‌ه‌ت‌ی‌ م‌ه‌لا‌ ز‌اد‌ه‌ ن‌و‌و‌س‌ی‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌ه‌و‌ه‌، ن‌ا‌وی‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌ش‌ی‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌و‌ن‌ی‌ش‌ان‌ی‌: (ح‌اش‌ی‌ة‌ م‌ول‌ان‌ا‌ ح‌ی‌د‌ر‌ ب‌ن‌ ا‌ح‌م‌د‌ ع‌ل‌ی‌ ع‌ص‌ام‌ الو‌ض‌ع‌)ه‌، ل‌ه‌ ک‌ات‌ی‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ ک‌ر‌د‌ن‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ خ‌و‌ی‌ و‌ه‌ک‌و‌ ه‌م‌ان‌ ئ‌ه‌و‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ی‌ ک‌ه‌ ل‌ه‌ گ‌را‌و‌ ن‌ه‌س‌خ‌ی‌ ک‌ر‌د‌و‌و‌ه‌، ن‌و‌و‌س‌ی‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌: (ح‌ر‌ر‌ه‌ ع‌ب‌د‌ال‌ر‌ح‌م‌ن‌ ال‌ک‌ر‌ک‌و‌ک‌ی‌ ف‌ی‌ ق‌ری‌ة‌ ز‌ی‌ار‌ة‌ ج‌ع‌ف‌ر‌ خ‌ل‌ی‌ل‌)، ه‌ه‌ر‌ ل‌ه‌ ه‌م‌ان‌ د‌ه‌س‌خ‌ه‌ت‌دا‌ ل‌ه‌ ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ه‌کی‌ ت‌ر‌دا‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ ک‌و‌ری‌ ح‌وس‌ی‌ن‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ی‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ خ‌و‌ی‌د‌ای‌ه‌و‌ ن‌و‌و‌س‌ی‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌: (ک‌ات‌ب‌ه‌ ع‌ب‌د‌ال‌ر‌ح‌م‌ن‌ ب‌ن‌ ح‌س‌ی‌ن‌). ب‌ه‌ پ‌ی‌ی‌ ئ‌ه‌م‌ د‌ه‌س‌خ‌ه‌ت‌ه‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ ک‌ه‌ر‌ک‌و‌کی‌ و‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ی‌ ک‌و‌ری‌ ح‌وس‌ی‌ن‌ ی‌ه‌ک‌ ک‌ه‌س‌ن‌، ب‌ه‌ ل‌ام‌ ه‌ه‌ن‌د‌ی‌ک‌ج‌ار‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ ک‌ه‌ر‌ک‌و‌کی‌ و‌ ه‌ه‌ن‌د‌ی‌ک‌ج‌ار‌ی‌ش‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ ب‌ا‌و‌کی‌ خ‌و‌ی‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ی‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ خ‌و‌ی‌ د‌ا‌و‌ه‌.

س‌ه‌ب‌ار‌ه‌ت‌ ب‌ه‌ ک‌ات‌ی‌ خ‌و‌ی‌ن‌د‌ن‌ه‌ک‌ه‌ش‌ی‌ ل‌ه‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ی‌کی‌ د‌ی‌ک‌ه‌دا‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ی‌ پ‌ی‌د‌ا‌و‌ه‌، ئ‌ه‌م‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ش‌ی‌ ه‌ه‌ر‌ ل‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ ز‌ی‌ار‌ه‌ت‌ی‌ م‌ه‌لا‌ز‌اد‌ه‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌و‌ن‌ی‌ش‌ان‌ی‌: (ح‌اش‌ی‌ة‌ ع‌ل‌ی‌ ع‌ص‌ام‌ ال‌د‌ی‌ن‌ الو‌ض‌ع‌) ن‌و‌س‌ی‌و‌ه‌ت‌ه‌و‌ه‌، ک‌ه‌ د‌ان‌را‌وی‌ ز‌ان‌ای‌ پ‌ای‌ه‌ ب‌ه‌ر‌ز‌ م‌ه‌لا‌ م‌و‌ح‌م‌ه‌د‌ ک‌و‌ری‌ ح‌وس‌ی‌ن‌ ح‌ه‌ر‌ی‌ری‌ی‌ه‌. ئ‌ه‌م‌ م‌ه‌لا‌ م‌ح‌م‌ه‌م‌ه‌د‌ه‌ خ‌وار‌ز‌ای‌ ز‌ان‌ا‌ ح‌ه‌ی‌د‌ه‌ر‌ی‌ه‌ک‌ان‌ ب‌و‌و‌ه‌، ب‌و‌ی‌ه‌ ب‌ه‌ م‌ه‌لا‌ م‌و‌ح‌م‌ه‌د‌ خ‌ه‌وا‌ه‌ی‌ر‌ز‌اد‌ه‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌و‌ب‌ان‌گ‌ ب‌و‌و‌ه‌، خ‌ه‌وا‌ه‌ی‌ر‌ ز‌اد‌ه‌ و‌و‌ش‌ه‌ی‌ه‌کی‌ ف‌ار‌س‌ی‌ی‌ه‌ و‌ات‌ه‌ خ‌وار‌ز‌ا‌، ئ‌ه‌م‌ د‌ه‌س‌ت‌ن‌و‌وس‌ه‌ (۳۰) ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ه‌و‌ ه‌ه‌ر‌ ل‌ا‌پ‌ه‌ر‌ه‌ی‌ه‌ک‌ی‌ش‌ی‌ (۲۰) د‌ی‌ر‌ه‌، ل‌ه‌م‌ د‌ه‌س‌ت‌ن‌و‌وس‌ه‌دا‌ ل‌ه‌ ک‌و‌ت‌ای‌ی‌ه‌ک‌ه‌ی‌دا‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ی‌ ب‌ه‌ ن‌ا‌وی‌ خ‌و‌ی‌ و‌ ب‌ا‌و‌کی‌ و‌ س‌ال‌ی‌ ن‌و‌س‌ی‌ن‌ه‌و‌ه‌ی‌ ک‌ت‌ی‌ب‌ه‌ک‌ه‌ و‌ ئ‌ه‌و‌ م‌ام‌و‌س‌ت‌ای‌ه‌ ک‌ر‌د‌و‌و‌ه‌ ک‌ه‌ ل‌ه‌ خ‌ز‌م‌ه‌ت‌ی‌دا‌ ف‌ه‌ق‌ی‌ ب‌و‌و‌ه‌، ل‌ه‌ و‌ب‌ار‌ه‌ی‌ه‌و‌ه‌ ن‌و‌و‌س‌ی‌و‌ی‌ه‌ت‌ی‌: (ق‌د‌ ت‌م‌ الق‌د‌ر‌ الذ‌ی‌ ع‌ل‌ق‌ه‌ ع‌ل‌ی‌ ی‌د‌ ا‌ح‌ق‌ر‌ الط‌ال‌ب‌ی‌ن‌ ع‌ب‌د‌ال‌ر‌ح‌م‌ن‌ اب‌ن‌ ح‌س‌ی‌ن‌ ع‌ن‌د‌ اس‌ت‌اذ‌نا‌ الف‌اض‌ل‌ م‌ول‌ان‌ا‌ ع‌ب‌د‌ال‌ر‌ح‌ی‌م‌، ر‌ح‌م‌ه‌ الرب‌ الر‌ح‌ی‌م‌، ف‌ی‌ و‌ل‌ای‌ة‌ س‌ور‌ان‌ ف‌ی‌ ق‌ری‌ة‌ ز‌ی‌ار‌ة‌ ج‌ع‌ف‌ر‌ خ‌ل‌ی‌ل‌ ف‌ی‌ س‌نة‌ الف‌ و‌ م‌ات‌ی‌ن‌ و‌ س‌ت‌ة‌ ع‌ش‌ر‌ م‌ن‌ ال‌ه‌ج‌رة‌ الن‌ب‌وی‌ة‌، ف‌ی‌ ی‌وم‌ ال‌ج‌م‌عة‌ خ‌ام‌س‌ ع‌ش‌ر‌ ف‌ی‌ الص‌ف‌ر‌ الم‌ع‌ظ‌م‌). (۲۷)، ئ‌ه‌گ‌ه‌ر‌ س‌ه‌ی‌ری‌ ک‌و‌ت‌ای‌ی‌ ئ‌ه‌م‌ د‌ه‌س‌ت‌ن‌وس‌ه‌ ب‌ک‌ه‌ی‌ن‌، د‌ه‌ل‌ی‌ت‌: «م‌ن‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ی‌ ک‌و‌ری‌ ح‌وس‌ی‌ن‌ ئ‌ه‌م‌ ن‌و‌س‌ی‌ن‌ه‌م‌ ت‌ه‌وا‌و‌ ک‌ر‌د‌ ل‌ه‌ خ‌ز‌م‌ه‌ت‌ م‌ه‌ول‌ان‌ا‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌ی‌م‌ی‌ ل‌ه‌ و‌ی‌ل‌ای‌ه‌ت‌ی‌ س‌و‌ران‌ ل‌ه‌ گ‌و‌ن‌دی‌ ز‌ی‌ار‌ه‌ت‌ی‌ ج‌ه‌ع‌ف‌ر‌ خ‌ه‌ل‌ی‌ل‌ س‌ال‌ی‌ ۱۲۱۶ ک‌و‌چی‌...». ئ‌ه‌م‌ ئ‌ام‌ا‌ژ‌ه‌ک‌ر‌د‌ن‌ه‌ ئ‌ه‌و‌ه‌م‌ان‌ ب‌و‌ پ‌رو‌ون‌ د‌ه‌ک‌ات‌ه‌و‌ه‌ ک‌ه‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌ی‌ ک‌و‌ری‌ ح‌وس‌ی‌ن‌ ی‌ان‌ ع‌ه‌ب‌د‌ول‌ر‌ه‌ ح‌م‌ان‌

که رکوکي بهر له وهی بچيته گوندی گړاو سهره تا له سالی (۱۲۱۶ ک) له گوندی زیارته له خزمهت مهلا عه بدولرپه حیمی زیارته فقهی بووه، دواتر له سالی (۱۲۱۷ ک) چووه ته گوندی گړاو و بوته فقهی مهلا محه ممد گړاوی. ئەم دوو گونده له پرووی جوگرافیه وه تا رادهیه که له یه کتر نزیکن و هه ردوکیشیان خاوهن مه درسه و حوجره و مه لای موده پریس بوونه. مهلا پوژبه یانی له هه ردوو گونده که دا کتیبی نویسه وه. یه کیچ له دیارده کانی خویندنی حوجره، ئەوه بووه فقهیکان بهردهوام له جیگورکیدا بوونه، به مه بهستی ته واوکردنی خویندنه که یان له مه درسه یه که وه بو مه درسه یه کی تر شوینیان گورپوه، چوونی مهلا عه بدولرپه حمان بو گړاو، هه ر له بهر ئەوه بووه، مه درسه ی گړاو شان به شانی مه درسه ی زیارته و ماوه ران پوژ و ناوبانگی خو ی هه بووه و په یوه ندیان به یه که وه هه بووه. جگه له هه بوونی په یوه ندی خویندن، له پرووی جوگرافیه وه له یه کتر نزیکن، ته نانهت ده توانین بلیین هه ر س مه درسه که سیکووچکه ی خویندنی مه لایه تی بوون له ناوچه ی خو شناو ته و تا رادهیه کیش بو ناو شاری هه ولیر، به هو ی ئەو خزمه ته زور و کاریگه ره ی که له پرووی خویندنی حوجره وه پشکه شیان کردووه، پوژبه یانی دوا ی ته واو کردنی خویندن، هه ر له گوندی زیارته مه لازاده پروانامه ی ته واوکردنی خویندنی مه لایه تی له خزمهت مهلا سیبغه توللای زیارته ی وه رگرتووه.

2. وانه وتنه وه و ته درسی مهلا عه بدولرپه حمانی روژبه یانی

مهلا عه بدولرپه حمانی روژبه یانی دوا ی وه رگرتی پروانامه ی مه لایه تی، بوته موده پریس و ده رسی به فقهیکان وتوته وه، له سه رجه م زانسته کانی خویندنی مه لایه تی ئەو سه رده م شاره زاو پسپور بووه، ماموستای مه لایه چاکه کانی کوردستان و به غدا بووه، بو ماوه ی چل سال ده رسی به فقهیکان وتوته وه، له شوینه کانی وهك: (مه درسه ی سولیمانیه له ناو قه لای شاری که کوک و له شاری به غداش له ته کیه ی خالیدی و مزگه وتی ئەحمه دیه) ده رسی وتوته وه، جگه له زمانی دایک، زمانه کانی عه ره بی، تورکی و فارسی زانیوه، هه روه ها به ره مه می دانراوی خو ی هه بووه، حاشیه له سه ر (اثبات الواجب) ی جه لاله دینی ده وانی و شه رچی (حکمة العین) نووسیوه. هه روه ها ته قریزیکی (التقریض) که جاران وهك په سندرکدنی کتیب ده نوسرا، په سندنامه و پروونکردنه وه ی له سه ر ته فسیری (روح المعانی) سه ید مه حمود ئالوسی هه یه (۲۸)، جا زانایکی وه کو ئالووسی که ته فسیری قورئانی پیروزی کردووه و ماموستا عه بدولرپه حمان پوژبه یانیش ته قریزی بونوسیوو، ئەوه ش پایه ی زانستی پوژبه یانی زیاتر بو ئیمه پروون ده کاته وه، هه ول و شه ونخونه کانی مهلا عه بدولرپه حمانی پوژبه یانی له کاتی خویندنی فقهیه تی و دوا ی وه رگرتی پروانامه ی مه لایه تی و کاتی وانه وتنه وه ی به فقهیکان و نویسه وه ی کتیه کانی خویندنی مه لایه تی و دانانی کتیب وایکردووه بیته زانایه کی پایه به رز و شاره زا، به م هو یه وه ده یان فقهی له شوینه جیاوازه کانی

کوردستان پروویان له مه‌دره‌سه‌ی ئەم زانایه کردوووه و پروانامه‌ی ته‌واوکردنی خویندنی مه‌لایه‌تیان له‌لای ئەو وه‌رگرتوووه، ئەو زانا ئاینییانه‌ی که له لای ئەو پروانامه‌یان وه‌رگرتوووه: مه‌لا محهممه‌دی خه‌ت‌ئ‌ی، مه‌لا ئەسه‌عه‌دی جه‌لی، مه‌لا عه‌لی گه‌ل‌ئ‌ی، ش‌ی‌خ عه‌بدول‌په‌حمانی ت‌ال‌ه‌بانی (خالص) و ه‌ت‌د(۲۹). له کاتی بروانامه به‌خشینه‌کانیشیدا ناوی خ‌و‌ی به‌عه‌بدول‌په‌حمان پ‌و‌ژبه‌یانی نووسیوه و ب‌و‌یه ئەم نازناوه ب‌و‌ته پ‌اش‌گری ناوه‌که‌یی و ه‌هر به‌و ناوه‌وه‌ش ناسراوه.

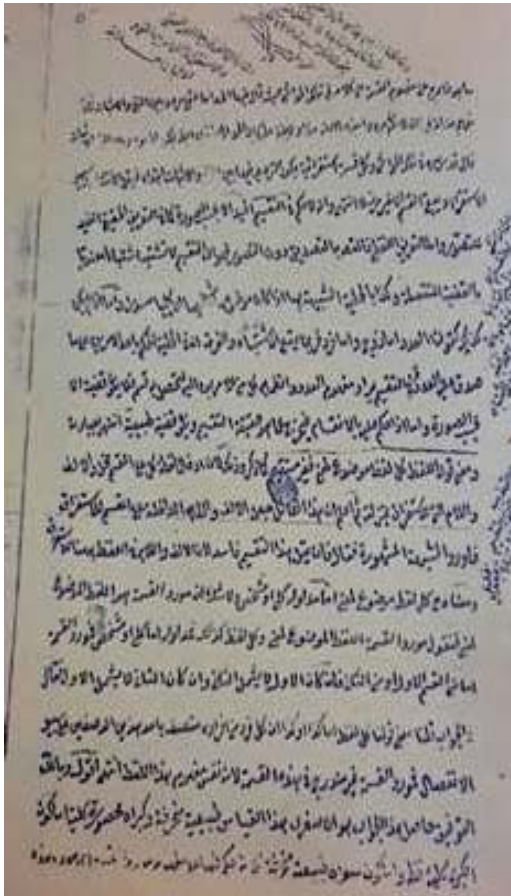
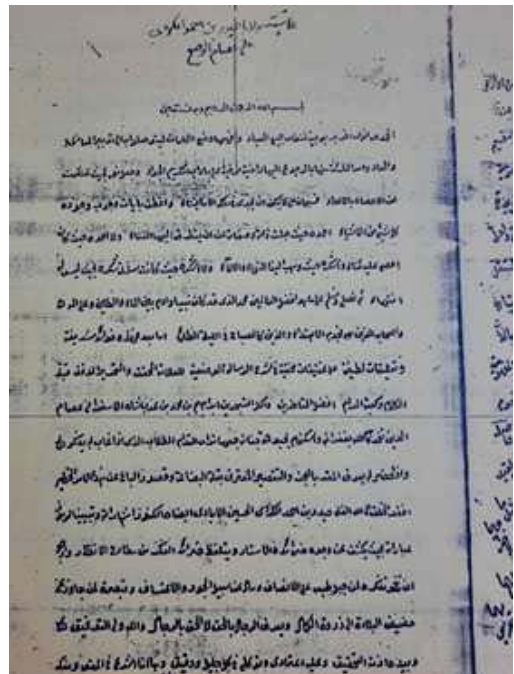
ئه‌نجامه‌کان:

1. گوندی گراوی خ‌و‌شناوه‌تی و زیاره‌تی مه‌لازاده‌کان خاوه‌ن حوجره‌ی فه‌قییان و مه‌لای موده‌ریس بوون، مه‌لا محهممه‌د گراویی که یه‌کیکه له باپیره‌کانی بنه‌مال‌ه‌ی مه‌لا محهممه‌دیان له س‌ال‌ی ۱۲۱۷ ک له گوندی گراو موده‌ریس بووه.
2. عه‌بدول‌په‌حمان کرکوک‌ی و عه‌بدول‌په‌حمان ک‌و‌ری حوس‌ئ‌ن ه‌مان که‌سن، دواتر به‌ ناو و نازناوی عه‌بدول‌په‌حمان پ‌و‌ژبه‌یانی ناوبانگی ده‌رکردوووه.
3. هاوش‌ئ‌وه‌ی فه‌قیکانی سه‌رده‌می خ‌و‌ی ز‌و‌ر شو‌ئ‌ن گه‌راوه، ب‌و به‌ ده‌ست ه‌ئ‌انی پروانامه‌ی مه‌لایه‌تی، له چوارچ‌ئ‌وه‌ی ئەو گه‌رانه‌دا تاوه‌کو ئ‌ئ‌ستا نه‌زان‌دراوه چه‌ند ک‌ت‌ئ‌بی لای ئەم مه‌لا گراویییه خویندوووه چه‌ند لای ماوه‌ته‌وه.
4. عه‌بدول‌په‌حمان پ‌و‌ژبه‌یانی خ‌زمه‌ت‌ئ‌کی ز‌و‌ری به‌ زانسته‌ شه‌رعه‌یه‌کان کردوووه، له‌و باره‌یه‌وه چه‌ندین حاشیه‌ی ب‌و ک‌ت‌ئ‌به‌کان نووسیوه و ژماره‌یه‌کی ز‌و‌ر فه‌قییه‌کانیش پروانامه‌یان له‌سه‌ر ده‌ستی ئەو وه‌رگرتوووه.
5. مه‌دره‌سه‌ی گوندی گراوی خ‌و‌شناوه‌تی هاوش‌ئ‌وه‌ی مه‌دره‌سه‌کانی دیکه‌ی وه‌کو زیاره‌ت و ماوه‌ران له ناوچه‌ی خ‌و‌شناوه‌تی پ‌ی‌گه‌یه‌کی دیاری ه‌ه‌بووه، له‌ پرووی خویندنی حوجره‌و پ‌ی‌گه‌یان‌دنی زانایاندا وه‌کو س‌ئ‌کوچ‌که‌ی خویندنی مه‌لایه‌تی بوونه له ناوچه‌ی خ‌و‌شناوه‌تی.

هاوینچه کان:

۱/ (حاشیه مولانا حیدر بن احمد علی عصام الوضع)

۲/ (حاشیه علی عصام الدین الوضع)

۳/ وینهی به‌شیک له پروانامه‌کانی مه‌لایه‌تی که ناوی مه‌لا عه‌بدولره‌حمانی پوژبه‌یانی تیدایه.

سەرچاوه كان:

- (۱) به پیتی به یانی ژماره (۴) ی سالی (۲۰۲۲) ی وه زاره تی ناوخوای حکومه تی هه ریمی کوردستان له بهرواری (۲۰۲۲، ۲، ۲۰۲۲) بریاریداو به هیتانه کایه ی قهزای پیرمامی پاریزگای هه ولیر.
- (۲) سایتی گووگل ماب .
- (۳) سهردانی مهیدانی له ۲۰۲۲/۹/۵ .
- (۴) سهردانی مهیدانی له ۲۰۲۲/۹/۵ .
- (۵) بۆ زانیاری زیاتر سهیری گوڤاری پۆشنهیری کورد، ژماره (۱۰۸) سالی (۱۹۸۵) لاپه ره کانی (۲۴۲ تا ۲۷۷)، عه بدولپه قیب یوسف، گوڤاری کوردستانی بۆ لیکۆلینه وه ی ستراتیژی، ژماره (۸) مایسی (۲۰۲۱) لاپه ره (۱۳۳ تا ۱۴۹).
- (۶) مامۆستا مه لا ئه یوب حوسین مامۆستای قوتابخانه ی بنه رته ی گوندی گراوه و پيش نوێژ و وتارخوینیشه هه ر له گوندی گراو داده نیشیت و به رده وامه له کۆکرنه وه ی زانیاری زاره کی و ده ماوده م ده رباره ی گوندی گراو له هه موو پویه که وه ، حاجی حه مه ده ئه مین ته ها گراوی .
- (۷) گوڤاری پۆشنهیری کورد، ژماره (۱۰۸) سالی (۱۹۸۵) لاپه ره (۲۶۹) .
- (۸) سهردانی مهیدانی له ۲۰۲۲/۹/۵ .
- (۹) له سالی ۱۹۵۷ ز مه لا ئه بوبه کر حه کیم مه لا مسته فا کۆچی دوایی کرد و دوای وه فات کردنی خویندن له ناوه وه ی گوندی گراو کۆتایی هات و مه لایه کانی تری ناو گوند فه قییان نه بووه . مامۆستا مه لا ئه یوب حوسین، حاجی حه مه ده ئه مین ته ها ، سه کینه مه لا ئه بوبه کر حه کیم .
- (۱۰) مه لا عه بدوللا مه لایه کی موده ریس بووه له گوندی گراو و ماوه یه کیش مائی برده وه ته شاری به غداد و له یه کیک له مزگه وته کان موده ریس بووه ، باپیره ی به ره بابی ماری مه لایه و نزیکه ی سه ت و بیست سالیک ژیاوه . سه رچاوه ی پیشوو ، گوڤاری پۆشنهیری کورد، ژماره (۱۰۸) سالی (۱۹۸۵) لاپه ره (۲۶۹).
- (۱۱) مامۆستا مه لا ئه یوب حوسین ، حاجی حه مه ده ئه مین ته ها ، سه کینه مه لا ئه بوبه کر حه کیم .
- (۱۲) چاوپیکه وتن له گه ل مه لا عه بدولحه مید کورپی مه لا عه بدولمه جید گراوی له ۲۰۱۵/۱۰/۱۱ ؛ حاجی حه مه ده ئه مین ته ها له ۲۰۱۰/۲/۷ ؛ مه لا ئه یوب حوسین له ۲۰۱۶/۲/۲۷ ؛ مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکه یی، میژووی زانیانی کورد، چاپی یه که م، ۱۶۳، ۲۰۱۰، به رگی دووه م
- (۱۳) مه لا موحه مه د کوری موحه مه ده ئه مین کورپی مه لا شیمه حمه د .
- (۱۴) له علی کچی مه لا موحه مه د کورپی ئه مین .
- (۱۵) ، گوڤاری پۆشنهیری کورد، ژماره (۱۰۸) سالی (۱۹۸۵) لاپه ره (۲۶۹).
- (۱۶) له ده سه خه تیکدا که له لایه ن ئه ندازیار بلند موحه مه د له شکری یه کیکه له نه وه کانی مه لا خالید نیردراوه، مه لا خالید کورپی مه لا عه بدولپه حمان کورپی مه لا یه حیای مزووری حاشیه یه کی له گوندی گراوی خوشناوه تی نوسیوه ته وه له سالی ۱۲۶۲ (۱۸۴۶ ز) .

- (۱۷) موحه مه د عه لی قهره داغی، بوژاندندنه وهی میژووی زانایانی کورد له پښتای د ده سخته کانیاندا، بهرگی (۴) لاپره (۴۱)، چاپی یه کهم، (۲۰۰۲).
- (۱۸) مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکتی، میژووی زانایانی کورد، چاپی یه کهم، ۲۰۱۰، ل ۱۶۳، بهرگی دووهم (۱۹) میژووی زانایانی زیارت، لاپره (۱۶۰)، چاپی (یه کهم) سالی (۲۰۲۴)، نوح عه لی نه حمه د زیارته تی. (۲۰) چاوپښکه وتن له گه ل مه لا سلیمان حه مه د قېژته بی، هه ولیر له هاوینی سالی ۲۰۱۰.
- (۲۱) چاوپښکه وتن له گه ل مه لا عیرفان مه لا عه بدولپر حمان، هم زانایه یه کیکه له نه وه کانی بنه ماله ی مه لایه کانی مه دره سه ی (نه حمه دیه) یه ی ناو قه لای هه ولیر و خه لکی گوندی گراوه له نه وه ی مه لا عومه ر گراوین. عومه ر شیخ له تیف بهر زنجی، رهوشی حوچه له پیښه یانندی زانا ئاینیه کانی شاری هه ولیر، چاپی یه کهم، ۲۰۰۷، لاپره ۷۸ - ۹۱.
- (۲۲) چاوپښکه وتن له گه ل ماموستا عه بدولحه مید کوری ماموستا مه لا عه بدولمه جید گراوی له ۲۰۱۷/۸/۵ ؛ مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکتی، میژووی زانایانی کورد، چاپی یه کهم، ۲۰۱۰، لاپره ۲۸۳ - ۲۸۴، بهرگی دووهم (۲۳) گوډاری کاروان، ژ (۱۸) لاپره (۸۹، ۸۸)، مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکتی، میژووی زانایانی کورد، چاپی یه کهم، ۲۰۱۰، لاپره ۲۸۳ - ۲۸۴، بهرگی دووهم.
- (۲۴) ئیبراهیم فسه حه یده ری، عنوان المجد، لاپره (۱۳۸)، چاپی (یه کهم)، دار الحکمه، سالی (۱۹۹۸)، گوډاری کاروان، ژ (۱۸) لاپره (۸۹، ۹۰، ۸۸)، مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکتی، میژووی زانایانی کورد، چاپی یه کهم، ۲۰۱۰، لاپره ۲۸۳ - ۲۸۴، بهرگی دووهم.
- (۲۵) میژووی زانایانی زیارت، لاپره (۲۴۱، ۲۴۲)، چاپی (یه کهم) سالی (۲۰۲۴)، نوح عه لی نه حمه د زیارته تی، محمد فیضی الزهاوی نبذة عن حیاته و شیء من اثاره، لاپره (۱۲۴)، موحه مه د عه لی قهره داغی. (۲۶) عنوان المجد، سه رچاوه ی پیشووتر.
- (۲۷) سه رچاوه ی پیشووتر.
- (۲۸) گوډاری کاروان، ژ (۱۸) لاپره (۸۸) ؛ مه لا تاهیر مه لا عه بدوللا به حرکتی، میژووی زانایانی کورد، چاپی یه کهم، ۲۰۱۰، لاپره ۲۸۳ - ۲۸۴، بهرگی دووهم.
- (۲۹) ده ستنوسی ئیجازه نامه کان، لیکنولره و شاره زا له میژووی زانایانی حه یده ری: ماموستا عه بدولمه جید ثانی حه یده ری ماوه رانی.

مجلة ميژ ووناسے

مجلة تاريخية فصلية تصدرها هيئة من الأكاديميين في مجال التاريخ

صاحب الامتياز: أ. د. أحمد ميرزا ميرزا

٠٧٥٠٤٣٥١٠٠٥

رئيس التحرير: أ. د. حكيم أحمد خوشناو

٠٧٥٠٤٤٦٨٤٨١

مدير التحرير: أ. م. د. فاخر عالي

هيئة التحرير:

- أ. د. فرست مرعي
- أ. د. مهدي عثمان هروتي
- أ. م. د. شاخوان عبدالله صابر
- أ. م. د. كامران محمد حاجي
- أ. م. د. همزة كاكه ياسين
- د. ديدار عثمان

الهيئة الاستشارية العلمية:

- أ. د. محسن محمد حسين
- أ. د. خليل علي مراد
- أ. د. سعدى عثمان هروتي
- أ. د. عثمان علي
- أ. د. فوزية يونس فتاح
- أ. د. ناصر ملا جاسم
- أ. د. هوگر طاهر توفيق
- أ. د. عماد عبدالقادر سعيد
- أ. د. كرقان محمد أحمد
- أ. م. د. زريان حاجي
- أ. م. د. دلشاد عزيز زاموا

المدير الفني:

أ. م. د. فاخر عالي

« عدد جديد »

عنوان کيو آر حساب و الفناة
مجلة ميژ ووناسي في فيسبوك و تلگرام

لتقديم المقالات والأبحاث يرجى الاتصال بالإميل التالي:

Email: Mejounasi@gmail.com

سعر: ٣٠٠٠ دينار

گۆفاری میژووناسی

البحوث و المقالات المنشورة تعبر عن آراء كتابها و المجلة غير مسؤولة عن محتوياتها.

«إرشادات النشر في مجلة ميژووناسى»

- مجلة ميژووناسى مجلة فصلية تُعنى بنشر المقالات والدراسات التاريخية في مجالات: التاريخ القديم، والتاريخ الإسلامى (القرون الوسطى)، والتاريخ الحديث والمعاصر، بالإضافة إلى المقالات التاريخية المترجمة.
- تُنشر المقالات والبحوث باللغتين الكردية والعربية.
- في حال كون المقال مُترجمًا، يفضل إرفاق النص الأصلي مع النص المترجم.
- يُشترط أن تكون عناوين ومضامين المقالات والبحوث جديدة وأصيلة، ولم تُنشر مسبقًا في مكان آخر.
- يتبع منهج البحث العلمي في كتابة المقالات والأبحاث.
- يُشترط توثيق المصادر والمراجع وفق (نظام شيكاغو)، وتُدرج في نهاية المقال أو الفصول بشكل يدوي، دون استخدام التقييم التلقائي.
- تُكتب البحوث والمقالات باللغتين الكردية والعربية باستخدام خط Unicode Goran، وباللغة العربية باستخدام خط Calibri.
- ينبغي على الباحث كتابة اسمه وعنوان عمله مع بريدة الإلكتروني ورقم الهاتف.
- يُحدد حجم الخط لعنوان المقال الرئيسي بـ(16 درجة)، واسم الباحث والعناوين الفرعية بـ(14 درجة).
- ان لا يتجاوز عدد صفحات أي مقال أو دراسة (20) صفحة من قياس A4.
- يُرسل البحث أو المقال إلى المجلة عبر البريد الإلكتروني التالي:
Mejunasi@gmail.com
- تخضع البحوث للتقييم من قبل مختصين، وتُنشر في أحد أعداد المجلة بعد حصول الموافقة عليها.

**الخانقاه الصلاحية ودورها في التحول المذهبي
بمصر الأيوبية**

**أ.د. شوكت عارف محمد الاتروشى
قسم التاريخ – كلية العلوم الانسانية – جامعة زاخو**

drk.ude.zou@demmahom.a.takwhS

الخانقاه الصلاحية ودورها في التحول المذهبي بمصر الأيوبية

أ.د. شوكت عارف محمد الاتروثي

قسم التاريخ – كلية العلوم الانسانية – جامعة زاخو

Shwkat.a.mohammed@uoz.edu.krd

ملخص البحث:

يتناول هذا البحث الخانقاه الصلاحية بوصفها مؤسسة دينية وتعليمية بارزة أسسها السلطان صلاح الدين الأيوبي سنة ٥٦٩هـ/١١٧٣م، ضمن مشروعه الواسع لإعادة تشكيل الهوية المذهبية، والدينية في مصر بعد زوال الدولة الفاطمية. وقد جاءت هذه الخانقاه كأول مؤسسة صوفية رسمية في القاهرة، لتؤدي دوراً مركزياً في ترسيخ المذهب السني، وخاصة المذهب الشافعي في بيئة كانت مشبعة بالمذهب الشيعي الإسماعيلي لقرون.

يُسلط البحث الضوء على الأبعاد الدينية، والسياسية لإنشاء الخانقاه، حيث لم تكن مجرد موضع للعبادة والزهد، بل أداة استراتيجية وظَّفها السلطان صلاح الدين لتقويض النفوذ الفاطمي، وإحلال التصوف السني محل الممارسات الشيعية السابقة، كما تمثَّلت أهميتها في كونها منبراً لنشر علوم الشريعة، والتصوف المعتدل، ما جعلها تجسيداً للتلاقي بين الدين والسياسة.

كذلك، يبرز البحث أثر الخانقاه في الحياة العلمية، والدينية، حيث استقطبت نخبة من العلماء والمتصوفة الذين لعبوا دوراً مهماً في نقل المعرفة وتكوين طبقة جديدة من العلماء المنتمين إلى الفكر السني، وقد أسهم هؤلاء في تهذيب الوعي الديني، وتوسيع رقعة التصوف السني بين مختلف طبقات المجتمع الاسلامي بمصر.

كما يناقش البحث دور الشخصيات الصوفية التي احتضنتها الخانقاه الصلاحية، والتي كان لها حضور ملحوظ في توجيه الخطاب الروحي والديني، مما عزَّز من مكانة الخانقاه كمركز إشعاع ديني، أما من الناحية الاجتماعية، فقد ساهمت الخانقاه في تعزيز التماسك الاجتماعي، من خلال تقديم الخدمات والرعاية، وربط الطبقات الشعبية بالمؤسسة الدينية الرسمية، كما أظهر البحث أن الخانقاه الصلاحية لم تكن مجرد صرح ديني، بل مؤسسة دينية لعبت أدواراً محورية في التحول المذهبي، والسياسي، والاجتماعي لمصر الأيوبية.

الكلمات المفتاحية : الخانقاه الصلاحية؛ خانقاه سعيد السعداء؛ التصوف؛ الدولة الأيوبية.

مقدمة البحث:

شكّل التصوف أحد المكونات الأساسية للمشهد الديني في العالم الإسلامي، وقد عرّف البعض التصوف بأنه: «العكوف على العبادة والانقطاع إلى الله تعالى بتناول الأحكام الشرعية من القرآن الكريم، والحديث النبوي من ناحية معانيها الروحية وآثارها في القلوب من خلال دراسة عميقة لها»^١، وهو منهج مذهبي نهجته الحياة الروحية الإسلامية منذ بواكير نشأتها في صدر الإسلام^٢ ويطلق عليه أيضاً بعلم الحقيقة، وعلم الباطن^٣ وقد برز دور التصوف بوضوح خلال الحقبة الأيوبية، خاصة في مصر التي شهدت تحولات مذهبية، وسياسية عميقة عقب زوال الدولة الفاطمية، ففي سياق سعي الأيوبيين لترسيخ المذهب السني وإعادة تشكيل الهوية الدينية للمجتمع المصري، وفي ظل تلك الرعاية أصبحت مصر «تربة خصبة لنمو التيار الصوفي»^٤، وبرزت الخانقاهات^٥، وعلى رأسها الخانقاه الصلاحية، كأداة مركزية في هذا المشروع.

لقد ارتبطت الخانقاهات الصوفية ارتباطاً وثيقاً بالسياسة الرسمية، إذ اعتمدت السلطة الأيوبية على التصوف كوسيلة لإعادة توجيه الوجدان الشعبي نحو الالتزام بالمذهب السني، وتهميش بقايا التأثيرات الشيعية الفاطمية، وتأتي الخانقاه الصلاحية، التي أسسها السلطان صلاح الدين الأيوبي كنموذج دال على هذا التوجّه؛ إذ جمعت بين الوظيفة الدينية، والتعليمية، والرعية، واحتضنت نخبة من المتصوفة والعلماء الذين ساهموا في إعادة تشكيل البنية الدينية، والثقافية في مصر. تهدف هذه الدراسة إلى تحليل السياق التاريخي لنشأة الخانقاه الصلاحية، واستجلاء أدوارها المتعددة مع إبراز علاقتها بالطرق الصوفية، ومكانتها في بنية الدولة والمؤسسة الدينية، واعتمد البحث على تحليل النصوص التاريخية، وتوظيف المنهج النقدي لفهم طبيعة التداخل بين الدين والسياسة في العصر الأيوبي.

أولاً: الخلفية التاريخية لنشأة الخانقاه الصلاحية:

عقب القضاء على الدولة الفاطمية، واجه السلطان صلاح الدين تحدياً مزدوجاً تمثل في ضرورة تثبيت شرعيته السياسية وتغيير الهوية الدينية للدولة من التشيع إلى التسنن، وقد أدرك أن بناء شرعية دينية متجذرة لا يمكن أن يتحقق من خلال السلطة العسكرية وحدها، بل لا بد من تأسيس بنية تحتية مؤسسية تستقطب العلماء والمتصوفة وتدعم المذهب السني، وبالأخص المذهب الشافعي الذي كان صلاح الدين يدين به، وفي هذا السياق، يُعزى إلى السلطان صلاح الدين أنه أول من بنى خانقاه للصوفية بمصر وهي الخانقاه الصلاحية^٦ أو المعروفة بدار سعيد السعداء^٧ بالقاهرة سنة ٥٦٩هـ/١١٧٠م^٨، وكانت الأكثر شهرة بين خانقاوات مصر طيلة القرنين السادس والسابع الهجريين، ويشير المنذري (ت: ٦٥٦هـ/١٢٥٨م) أنه كان يُطلق عليها اسم (الخانقاه) مجرداً لشهرتها^٩ كما أسهب المقرئزي (ت: ٨٤٥هـ/١٤٤٢م) في الحديث عنها، ويتضح من حديثه أن الخانقاه الصلاحية

بقيت عامرة طيلة العصر المملوكي حيث زاد عدد نزلاؤها على ثلاثئة من الزهاد والمنقطعين في سبيل الله^{١٠}، وقد خُصصت هذه الخانقاه لطائفة الصوفية من المشتغلين بالعلم والزهد، وأوقف لها أوقافاً ضخمة لضمان استدامة مواردها^{١١} وبهذا كانت الخانقاه الصلاحية أول خانقاه تنشأ في مصر بعد انتهاء العهد الفاطمي، لتكون نموذجاً يُحتذى به في العهد الأيوبي.

يمكن القول أن الخانقاه الصلاحية في القاهرة تُعد من أبرز المعالم الدينية والثقافية التي أنشأها صلاح الدين الأيوبي في العصر الأيوبي، وهي مؤسسة دينية لها دور هام في التفاعل مع الثقافة والعلم في تلك الحقبة، فقد كانت الخانقاه الصلاحية بمثابة مركز لتعليم وتربية المريدين في الطرق الصوفية، إضافة إلى دورها البارز كمؤسسة دينية واجتماعية، وكان بناءها يعكس التفوق المعماري للأيوبيين، حيث كان يضم مجموعة من الأبنية التي تخدم أغراضاً مختلفة، بما في ذلك المسجد، والمكتبة، ومكان إيواء الطلاب والمريدين.

وقد اتسم البناء المعماري للخانقاه الصلاحية بالتخطيط الدقيق والتنظيم، وتتكون من مدخل بسيط يؤدي إلى صحن كبير مكشوف تتعامد عليه أربعة إيوانات، وبعض خلاوي أشبه بالحواصل في إيوانها الشمالي الغربي حيث يتكون من عدد من الأروقة والغرف التي خُصصت للمريدين والمشايخ، وتُصمم الخانقاه بطريقة تساعد على خلق جو من الخلوة الروحية، والعبادة، فقد كان لها فناء داخلي يتوسطه صحن مكشوف يتميز بحوض مائي، وهو جزء أساسي في تخطيط الخانقاه، كما كان يوجد فيها أماكن للصلاة والذكر، إضافة إلى غرف خاصة للمشايخ والعلماء الذين يتولون التدريس والإرشاد، وتُميّزت الخانقاه الصلاحية بنوافذ كبيرة تسمح بدخول الضوء الطبيعي، مما يضفي جواً من السكينة والهدوء داخل الخانقاه، وهو ما يتناسب مع بيئة التعليم الديني، كما كانت تحوي أيضاً مكتبة على العديد من الكتب التي تتعلق بالعلوم الشرعية والفلسفية^{١٢}

أما فيما يخص الأوقاف التي كانت مرصودة للخانقاه، فقد كانت الخانقاه الصلاحية تحظى بأوقاف كبيرة توفر لها التمويل الكافي لاستمرار عملها وتوسيع نطاقها، وتُمنح تخصيص العديد من الأراضي الزراعية، والممتلكات العقارية كأوقاف تدعم الخانقاه، مما مكّنها من توفير الدعم المالي للتدريس، والصيانة، وتقديم الطعام والمأوى للمريدين، ولعبت الأوقاف دوراً حيوياً في ضمان استدامة نشاطاتها، حيث كان يتم استخدام جزء من الإيرادات لتمويل الأنشطة التعليمية، بينما كان الجزء الآخر يوجه لدعم الأنشطة الروحية والاجتماعية للمجتمع، ومن بين الأوقاف المرصودة لها: بستان الحبانية بجوار بركة الفيل خارج القاهرة، وقيسارية الشراب بالقاهرة، وناحية دهمرو من البهنساوية^{١٣}. مما سبق يمكن القول أن الخانقاه الصلاحية لم تكن مجرد مؤسسة دينية، بل كانت تُشكل مركزاً اجتماعياً، وثقافياً مهماً، كان يتجمع فيها العلماء، والمفكرون، والمريدون من مختلف الأقطار الإسلامية، مما ساعد في تعزيز تبادل المعرفة والثقافة بين مختلف الحضارات الإسلامية إضافة إلى ذلك، كانت الخانقاه تُمثل مركزاً لرعاية الفقراء والمحترجين، حيث كانت تُوفر لهم الغذاء والمأوى.

ثانياً- الأهداف الدينية، والسياسية لإنشاء الخانقاه الصلاحية:

أسهم دخول الأيوبيين إلى مصر بقيادة صلاح الدين الأيوبي سنة ٥٦٧هـ/١١٧١م في تدشين مرحلة جديدة من التحول المذهبي والديني، اتسمت بإعادة تشكيل البنية الدينية والاجتماعية للدولة الفاطمية السابقة. وفي إطار هذا التحول، برزت «الخانقاه الصلاحية» بوصفها إحدى أبرز المؤسسات الدينية التي اضطلعت بدور كبير في ترسيخ المذهب السني، حيث أنشأها صلاح الدين لتكون مركزاً لتعليم العلوم الشرعية وفقاً للاتجاه السني، ومقراً لرجال التصوف الذين ينتمون إلى هذا التيار، في سياق سعيه لتقويض البنية المذهبية الشيعية التي أرساها الفاطميون، وقد لعبت هذه الخانقاه دوراً محوري في إزاحة المذهب الإسماعيلي¹⁴ الذي كان سائداً في مصر الفاطمية، وفي تعزيز النفوذ السني بما يتماشى مع مشروع الأيوبيين السياسي والديني، وإن عناية الأيوبيين بالتصوف جاءت باعتبارها إحدى الوسائل المهمة لتعبئة المسلمين، وهو ذات الأسلوب الذي اعتمده السلطان نور الدين محمود زنكي في بلاد الشام¹⁵، وذكر ابن شداد (ت: ٦٣٢هـ / ١٢٣٤م) أن صلاح الدين وبعد توليه الوزارة الفاطمية خلفاً لعمه أسد الدين شيركوه أخذ يعمل على إشاعة المذهب السني والتصوف بمصر¹⁶.

كما أن المناخ السياسي الذي ساد العالم الإسلامي خلال القرنين السادس والسابع الهجريين/ الثاني والثالث عشر الميلادي كان واحداً من أهم العوامل الأساسية التي ساعدت على انتشار التصوف بعدما ابتلي المسلمون بنكبات متوالية كالغزو الصليبي والمغولي دون أن تستطيع القوى السياسية الحاكمة آنذاك من الوقوف أمام تلك الأخطار، بعد أن تراجع أمر الخلافة العباسية حتى لم يعد لها في العالم الإسلامي وزن يذكر¹⁷، كما لم يفهم الفاطميون في مصر حقيقة الغزو الصليبي، يُضاف إلى ذلك كثرة الفتق والاضطرابات واختلال الأمن والتنازع بين الفرق الإسلامية المختلفة أن دفع الكثير من الناس إلى سلوك التصوف باعتباره مخرجاً من تلك الحالة المزرية¹⁸.

ومما هو جدير بالذكر أن الفاطميين لم يهتموا بالتصوف لسبب مهم وهو أن كلاً منهم كان يقول لنفسه علم الباطن، فقد كان المتصوفة يقولون أن علمهم ينبع من القلب ومن التأمل الباطني، بالمقابل زعم الفاطميون لأمتهم أنهم أصحاب علم لا يشركهم أحد فيه فأدى ذلك إلى شيء من التعارض بين الطرفين وبذلك انصرف الفاطميون عن الاهتمام بالتصوف ومريديه¹⁹ وعلى النقيض من ذلك تماماً عُرف عن الأيوبيين لاسيما السلطان صلاح الدين الذي كان كثير التواضع مع الصوفية، يعتقد فيهم ويزورهم ويتفقد أحوالهم ويوفر لهم مُستلزمات ديمومة نشاطهم التعبدية والفكري²⁰. كما سار على نهجه من أعقبه من السلاطين الذين عنوا بإحياء التصوف باعتباره تيار روحي وخلقلي يسمو بأصحابه فوق جميع العصبية الدينية والمذهبية، وهي العصبية التي ولدت بين أهل المذاهب والديانات الكثير من الضغائن والحروب²¹، ورغم أن البعض قد لجأ إلى التصوف نتيجة الشعور باليأس من اصلاح الأوضاع المزرية، إلا أن ذلك لا يمنع من القول أن الصوفية ومريدوهم في

غالبيتهم شكّلوا عناصر تأثير ايجابي في المجتمع الإسلامي الذي كانت تتنازعه عدة تيارات فكرية ومذهبية، ومن الخطأ وصف بروز التصوف في ذلك العصر بأنه مظهر سلبي من مظاهر التخلف، أو «الرجعية السنية»²².

لقد أصبحت مصر خلال العصر الأيوبي داراً كبيراً من دور الزهد والعبادة والنسك وغما تيار التصوف بشكل ملحوظ واتضح فيه اتجاهان: اتجاه «فردى فلسفى» لم يكن مقبولاً وكثيراً ما اتهم أصحابه بالانحراف عن الشريعة ونعتوا بالزندقة لذلك تمت ملاحقة أصحابه وتصفيه الكثير منهم، وخير من مثل هذا الاتجاه: شهاب الدين يحيى بن حبش بن أميرك السهروردي والذي أعدم عام ٥٨٧هـ/١١٩١م بأمر السلطان صلاح الدين بعد أن أرسل إليه الفقهاء من حلب محضراً بكفره وأن فكره يؤدى إلى التشكيك بالشريعة وإفساد عقول الناس حسب زعمهم²³.

ومنهم كذلك: الأديب أبو القاسم عمرو بن الحسن علي الحموي الأصل المصري المولد والدار المعروف بابن الفارض (ت: ٦٣٢هـ/١٢٣٤م)²⁴، وكذلك عفيف الدين سليمان بن علي التلمساني الشاعر (ت: ٦٩٠هـ/١٢٩١م) الذي اتهم بالزندقة والانحراف وهو أحد القائمين بالوحدة المطلقة، كما أباح أموراً منافية للشرع مثل نكاح المحرمات²⁵. أما الاتجاه الثانى - فهو ما يمكن أن نسميه بالاتجاه «الجماعى السنى» وحظي بدعم الأيوبيين، وتمثل بالعديد من الطرق الصوفية التي كان لها أتباعها في مصر كالطريقة القادرية نسبة إلى الشيخ عبد القادر بن موسى بن يحيى الجيلاني (ت: ٥٦١هـ/١١٦٥م)²⁶.

وكذلك الطريقة الرفاعية - ويقال لها الأحمدية والبطائحية - نسبة إلى الشيخ الزاهد أبو العباس احمد بن علي الرفاعي المغربي (ت ٥٧٨هـ/١١٨٢م)²⁷، وكانت طريقته قد دخلت مصر عن طريق تلميذه الشيخ أبو الفتح الواسطي الذي أقام بالإسكندرية وتوفي بها سنة ٥٨٠هـ/١١٨٤م²⁸. كما انتشرت في مصر الطريقة الشاذلية - نسبة إلى الشيخ أبو الحسن تقي الدين علي بن عبد الله الشاذلي (ت: ٦٥٦هـ/١٢٥٨م)²⁹ الذي رحل من بلاد شاذلة بتونس ونزل الإسكندرية سنة ٦٤٢هـ/١٢٤٤م ومعه عدد من مريديه منهم: الشيخ أبو العباس احمد بن عمر المرسي (ت: ٦٨٦هـ/١٢٨٧م) والذي خلف أستاذه الشاذلي في رئاسة أتباعه وكان الشاذلي وأتباعه في مقدمة الصفوف التي دحرت حملة لويس التاسع في موقعة المنصورة سنة ٦٤٧هـ/١٢٤٩م بفعل ما أذكوه من روح الحماس في نفوس المجاهدين³⁰، والطريقة الشاذلية مثل القادرية والرفاعية لم تخرج عن الكتاب والسنة. ومن الطرق الصوفية المعاصرة للشاذلية وكان لها حضور بمصر الطريقة الأحمدية - نسبة إلى الشيخ الزاهد احمد بن علي بن إبراهيم المشهور بالبدوي (ت: ٦٧٥هـ/١٢٧٦م)³¹ وأصله من بني بري إحدى قبائل عرب الشام، وكان والده قد سكن المغرب فولد له صاحب الترجمة بفأس سنة ٥٩٦هـ/١١٩٩م ونشأ بها وحفظ القرآن ثم حج مع أهله سنة ٦٠٩هـ/١٢١٢م وأقام بمكة حيناً ثم سار إلى مصر سنة

٦٣٤هـ/١٢٣٦م فأقام بطنطا يدعو الناس إلى طريق الله والالتزام بالقرآن والسنة³². وثمة طريقة أخرى معاصرة للأحمدية وحظيت بالقبول لدى العامة وهي الطريقة البراهمية نسبة إلى الشيخ إبراهيم الدسوقي القرشي (ت ٦٧٦هـ/١٢٧٧م) وهو مصري الأصل والمولد ترجم له الشعراى فى طبقاته ترجمة مطولة³³، وكان يدعو إلى ضرورة الالتزام بأداب الشريعة، ومن أقواله المأثورة: «الشريعة أصل، والحقيقة [التصوف] فرع، فالشريعة جامعة لكل علم مشروع، والحقيقة جامعة لكل علم خفى وجميع المقامات مندرجة فيهما»³⁴.

لقد ارتبط إنشاء الخانقاه الصلاحية، وهي أول خانقاه رسمية فى مصر، برغبة الدولة الأيوبية فى فرض المذهب السنى كمرجعية دينية رسمية، وإعادة تشكيل الحقل الدينى بما يتوافق مع توجهات السلطة الجديدة، فمن خلال استقطاب العلماء والمتصوفة من بلاد الشام والحجاز، وتوفير الدعم المالى والسياسى لهم استطاعت الخانقاه أن تتحول إلى مؤسسة روحية، وتعليمية، تجمع بين نشر التصوف السنى وتعليم المذاهب الأربعة، مع تركيز خاص على الشافعية، وكان لها دوراً فى إعادة تشكيل الذاكرة الدينية للمجتمع المصرى من خلال اعتمادها على خطاب دينى بديل لما كان سائداً فى العصر الفاطمى، وتقديم رموز علمية جديدة تتمتع بشرعية مُستمدة من السلطة الأيوبية، كما أن الخانقاه لم تكن مؤسسة تعليمية فقط، بل مثلت أيضاً فضاءً اجتماعياً للعلماء والمتصوفة، مما ساعد على تشكيل شبكة من العلاقات الدينية، والعلمية التى ساهمت فى تكريس المذهب السنى فى مختلف طبقات المجتمع³⁵، ولم تكن الخانقاه الصلاحية معزولة عن السياق العام للتحويل المذهبى، بل كانت جزءاً من سياسة أوسع اتبعتها صلاح الدين والأيوبيون لإعادة إنتاج الفضاء الدينى، فقد أنشئت إلى جانبها مدارس سنية عديدة مثل **المدرسة الناصرية**³⁶، و**المدرسة الكاملية**³⁷، مما أوجد بيئة مؤسسية داعمة للمذهب السنى.

يمكن القول أن الخانقاه الصلاحية تميّزت عن غيرها من المؤسسات الدينية والتعليمية بدورها فى دمج التصوف بالمذهبية، وهو ما أكسبها جاذبية روحية لدى العامة، وساعد فى ترسيخ قيم السنة بطريقة غير تصادمية، بخلاف الأساليب المباشرة التى قد تثير ردود فعل معاكسة، كما أن موقع الخانقاه الصلاحية فى قلب القاهرة، وتبعيتها المباشرة للسلطان، منحها وزناً معنوياً وسياسياً كبيراً، إذ كان يُنظر إلى شيوخها كممثلين للسلطة الشرعية، وكان يُستعان بهم فى حسم القضايا الدينية الكبرى، مما عزّز من مكانتهم، وساهم فى إعادة هيكلة السلطة الرمزية داخل المجتمع المصرى، كما أن الخانقاه كانت تؤدي وظائف اقتصادية، إذ أوقفت عليها أوقاف كبيرة مكنتها من الاستقلال المالى، مما جعلها أكثر قدرة على الاستمرار والتأثير بعيداً عن تقلبات السياسة³⁸، وفى المحصلة كانت الخانقاه الصلاحية نموذجاً ناجحاً أسهمت فى تأسيس شرعية دينية جديدة كانت ضرورية لترسيخ الحكم الأيوبي، وتفكيك البنية المذهبية الفاطمية، ولعل من أبرز الأهداف الكامنة وراء إنشائها :

١. ترسيخ المذهب السني في مصر.

كان الهدف الرئيس من إنشاء الخانقاه الصلاحية هو دعم المذهب السني، لا سيما في أوساط العامة التي ظلت متأثرة بالثقافة الفاطمية لعقود، وقد اتخذ صلاح الدين من الصوفية وسيلة لترويج هذا المذهب، نظرًا لمكانتهم الرفيعة لدى الناس وتداخل طرقهم التربوية مع المفاهيم الدينية السنية، وخاصة ما يتعلق بالزهد والتقوى ومن ثم، فإن الخانقاه لم تكن مجرد مكان للعبادة، بل كانت مؤسسة تعليمية تُدرّس فيها العلوم الشرعية وفق المنهج السني³⁹.

٢. استقطاب العلماء والمتصوفة الصوفية وتوطينهم في القاهرة.

حرص الأيوبيون عمومًا على جذب كبار العلماء والصوفية من بلاد الشام والجزيرة، والعراق إلى مصر، وغيرها من البلاد ليُساهموا في النهضة العلمية والمذهبية التي أراد ترسيخها، وقد عُرف عن الأيوبيين، ولا سيما السلطان صلاح الدين أنه كان كثير التواضع مع الصوفية يعتقد فيهم ويزورهم ويتفقد أحوالهم ويوفر لهم مُستلزمات ديمومة نشاطهم التعبدية والفكرية⁴⁰، وكانت الخانقاه الصلاحية تُوفّر لهؤلاء الوافدين سكنًا ومخصّصات مالية ودعمًا لطلبتهم، ما جعلها مركزًا علميًا متفوقًا، واستقطبت الخانقاه الصلاحية كثير من الزهاد والصوفية الذين وفدوا إلى القاهرة من مختلف أرجاء العالم الإسلامي وآثر بعضهم البقاء في البلاد والاندماج في المجتمع المصري، واضطلعوا بأدوار علمية، واجتماعية مختلفة، ولم يقتصر دورهم على العبادة والتعليم بل كان لبعضهم مساهمات جهادية فعلى سبيل المثال عُرف عن الشيخ الزاهد علي بن عثمان بن علي بن سليمان الأربلي(ت: ٦٧٠هـ/١٢٧١م) كونه كان جنديًا وشاعرًا متصوفًا سكن الفيوم ودخل في خدمة الناصر بن العزيز⁴¹.

ومن كبار مشايخ الصوفية الذين انقطعوا فيها للعبادة والعلم نذكر: الشيخ عبد الله بن إبراهيم الأنصاري(ت: ٥٩٢هـ/١١٩٥م)⁴²، والشيخ محمد بن محمود الطوسي الشافعي، وكان قد قدم مصر سنة ٥٧٩هـ/١١٨٣م ونزل بالخانقاه الصلاحية، وتردد إليه الفقهاء وطلبة العلم أثناء مدة إقامته فيها⁴³، وأبو منصور عبد الجبار بن خورشيد القرمسيني(ت: ٦٠١هـ/١٢٠٤م)⁴⁴، ومحمد بن سعيد بن الحسين المأموني(ت: ٦٠٣هـ/١٢٠٦م)⁴⁵، وأحمد بن عمر بن محمد الخيوق(ت: ٦١٨هـ/١٢٢١م) - من إحدى قرى خوارزم - وأشتهر كونه فقيهاً ومفسراً وله رسائل في التصوف وتفسير القرآن في اثني عشر مجلدًا⁴⁶، وآخرين لا حصر لهم⁴⁷، ويلاحظ أن أغلب المنقطعين بالخانقاه الصلاحية كانوا من المشاركة، أو ممن اصطُح على تسميتهم أحياناً بـ«الأعاجم»⁴⁸ لكونهم «أهل أدب ومعرفة بطريقة التصوف»⁴⁹.

٣. شرعنة الحكم الأيوبي، وتقويض النفوذ الفاطمي.

لم يكن تحويل مصر إلى المذهب السني هدفًا دينيًا فحسب، بل أيضًا سياسيًا بامتياز، فقد كان النظام الفاطمي الشيعي يُمثل تهديدًا مباشرًا لشرعية صلاح الدين الذي كان بحاجة إلى أساس ديني يخوله الحكم في مواجهة الرواسب الفاطمية في مصر، ومن خلال دعم الصوفية والعلماء السنة لا سيما من المذهب الشافعي، استطاع صلاح الدين إضفاء شرعية جديدة على حكمه تميّزه عن سابقه الفاطمي⁵⁰

٤. الترويج لثقافة الزهد والتصوف السني في مواجهة التشيع.

كان التصوف والزهد وسيلة أخرى استخدمها صلاح الدين لمواجهة القيم الاجتماعية التي تركها الحكم الفاطمي، والتي اتسمت بشيء من البذخ، والترف في البلاط والمجتمع، ومن خلال نشر ثقافة التصوف، استطاع أن يرسخ نموذجًا مختلفًا من التدين يرتبط بالتقوى والبساطة، ويخدم مشروعه في بناء مجتمع إسلامي جديد قائم على مبادئ السنة⁵¹

ثالثًا: أثر الخانقاه الصلاحية في الحياة الدينية، والعلمية.

شهدت مصر الأيوبية منذ أواخر القرن السادس الهجري/ الثاني عشر الميلادي تحولات جذرية في بنيتها الدينية والثقافية، وكان من أبرز مظاهر هذا التحول الاهتمام الرسمي بإنشاء مؤسسات جديدة تدعم المذهب السني، في مواجهة المذهب الشيعي الإسماعيلي الذي ساد خلال الحقبة الفاطمية، ومن بين هذه المؤسسات تبرز «الخانقاه الصلاحية» التي أسسها السلطان صلاح الدين الأيوبي في القاهرة بوصفها أول خانقاه رسمية في مصر، حيث مثلت نقطة تحول في سياسة الدولة تجاه التصوف والتعليم الديني، فقد جمعت الخانقاه الصلاحية بين وظيفة التربية الروحية والتعليم الديني، وأسهمت في الوقت ذاته في إعادة تشكيل المشهد الديني المصري وفق الرؤية السنية الرسمية. لقد جاء تأسيس الخانقاه في سياق سعي الدولة الأيوبية إلى إعادة بناء شرعيتها الدينية عبر رعاية مؤسسات دينية جديدة تتوافق مع المذهب السني، لا سيما الشافعي، وهو ما شكّل قطيعة واضحة مع سياسة الدولة الفاطمية التي اعتمدت على المذهب الإسماعيلي وأدواته التعليمية والدعوية، وقد مثل التصوف السني خيارًا مثاليًا لصلاح الدين وحاشيته، باعتباره تيارًا دينيًا يجمع بين الزهد الشعبي والانضباط الفقهي، ويمكن دمجه في بنية الدولة دون أن يشكّل خطرًا سياسيًا أو مذهبيًا، ومن هذا المنطلق، كانت الخانقاه الصلاحية تجربة رائدة في دمج التصوف ضمن مؤسسات الدولة الرسمية، مع الحرص على أن يخضع لرقابة السلطة السياسية والعلمية، وقد أسهمت الخانقاه في احتضان كبار شيوخ التصوف السني الذين تمّ اختيارهم بعناية، مثل الشيخ بو الفتح عبد الله بن محمد الواسطي (ت: ٦٤٢هـ / ١٢٤٤م)، وهو من أعلام المدرسة الجنيديّة القشيرية، التي عُرفت بتأكيداتها على التوازن بين الشريعة والحقيقة⁵¹، وقد ساعد وجود هؤلاء الشيوخ على تحويل الخانقاه إلى مركز جذب ديني وعلمي، وجعلها ملتقى للطلاب والمتصوفة من داخل القاهرة وخارجها، وكان الانتماء للخانقاه يُعدّ تشريفًا علميًا وروحيًا، وقد منح المتصوفة المقيمون فيها مكانة اجتماعية مرموقة بوصفهم جزءًا من المؤسسة الدينية الرسمية.

لم تقتصر وظيفة الخانقاه على الإقامة والزهد، بل كانت أيضًا مركزًا لتدريس علوم الدين المختلفة، وعلى رأسها الفقه الشافعي والتفسير والحديث، وبهذا المعنى، اقترنت وظيفتها التعليمية من وظيفة المدارس النظامية، لكن مع إضافة البعد الروحي والتربوي الذي ميّز التصوف عن غيره من التيارات

الدينية، وقد ساعد هذا الجمع بين التعليم والتزكية على تشكيل نموذج جديد للعالم المتصوف، الذي يجمع بين المعرفة الشرعية والسلوك الأخلاقي، وهو النموذج الذي سعت الدولة الأيوبية إلى تعزيزه، وشملت المناهج التعليمية تفسير القرآن الكريم، وعلوم الحديث، وفقه الشافعي، إلى جانب علوم اللغة العربية مثل النحو والصرف والبلاغة مما جعلها مركزاً بارزاً للعلم والتعليم في تلك الفترة، ويمكن القول أن الخانقاه الصلاحية لم تكن لتختلف عن المدارس في كونها تمثل مؤسسة تعليمية معتبرة تصدر التدريس فيها نخبةً من مشاهير علماء وشيوخ ذلك العصر من أبرزهم: أسرة شيخ الشيوخ صدر الدين أبو الحسن محمد بن حمويه بن محمد بن محمد الجويني النيسابوري (ت: ٦٤٤هـ/ ١٢٤٦م) والذي ولّاه صلاح الدين مشيخة الخانقاه والتدريس بالمدرسة الصلاحية⁵² ثم توارثها أبناؤه من بعده حتى عرفت أسرته بـ«شيخ الشيوخ»، وهو اللقب الذي أطلق على من تصدر إدارة الخانقاه الصلاحية، ومنهم الفقيه عماد الدين عمر بن صدر الدين بن حمويه (ت: ٦٣٦هـ/ ١٢٣٨م)⁵³، والقاضي كمال الدين أحمد بن صدر الدين بن حمويه⁵⁴، والفقيه تاج الدين بن عمر بن حمويه (ت: ٦٤٢هـ/ ١٢٤٤م)⁵⁵، وابنه سعد الدولة الخضر بن تاج الدين عبد الله بن عمر (ت: ٦٧٤هـ/ ١٢٧٥)⁵⁶، ولا يخفى أن أبناء أسرة شيخ الشيوخ قد لعبوا دوراً كبيراً في تاريخ الدولة الأيوبية فبالإضافة إلى جهدهم الواضح في النشاط الديني والعلمي وتوليهم وظائف القضاء والتدريس فقد كان لهم أيضاً دور في مضمار الحرب والسياسة⁵⁷.

كما يجب الإشارة إلى أن الخانقاه كانت تمثل أيضاً مركزاً للتربية الروحية، حيث كان يتم تعليم المريدين كيفية التحقق من التجارب الصوفية والتواصل مع الذات الإلهية من خلال المناهج الروحية المتبعة في الطريق الصوفي وترك بعضهم مصنفات في التصوف فعلى سبيل المثال: صنف الشيخ محمد بن عبد الله بن شاس المالكي الاندلسي (ت: ٦١٦هـ/ ١٢١٩م) كتاباً دعاه: «كرامات الأولياء»⁵⁸ وصنف فخر الدين أبو عبد الله محمد بن إبراهيم الشيرازي (ت: ٦٢٢هـ/ ١٢٢٥م) كتاباً منها: «الفرق بين الفقير والصوفي»، وكتاب «برق النقا وشمس اللقا» و«مطية النقل وعطية العقل»، وكان الشيرازي قد دخل مصر سنة ٥٦٦هـ/ ١١٧١م واشتهر كونه كان مواظباً على العبادة والتأليف⁵⁹. أما الإمام أبو الحسن علي بن عبد الله الشاذلي (ت: ٦٥٦هـ/ ١٢٥٨م) فقد صنف عدة كتب منها: «رسالة الأمين»، و«التسلي والتبصر»⁶⁰ وللمتصوف عبد الله بن محمد بن علي الطائي المعروف بابن عربي (ت: ٦٣٨هـ/ ١٢٤٠م) نحو أربعمئة مصنف منها: «مفتاح السعادة في معرفة المدخل إلى طريق الإرادة» و«مبايعة القطب في حضرة القرب» وكتاب «جلاء القلوب» و«الأعلام بإشارات أهل الإلهام» و«السراج الوهاج في شرح كلام الحلاج» و«الفتوحات المكية في معرفة الاسرار المالكية» و«فصوص الحكم»، «ترجمان الاشواق»، «محاضرة الابرار ومسامرة الأخيار»..... الخ⁶¹. وصنف جلال الدين محمد بن بهاء الدين القونوي (ت: ٦٧٢هـ/ ١٢٧٣م) كتاب «لب الأبواب في التصوف»⁶² ولتاج الدين

احمد بن عطاء الله الإسكندراني (ت: ٦٦٧هـ / ١٢٦٩م) - وهو من المريدين المقربين من الشاذلي - كتاب «المرقى إلى القدير الأبقى»⁶³، وترك الشيخ عبد العزيز بن احمد بن سعيد الديريني السابق ذكره كتاب «طهارة القلوب والخضوع لعلام الغيوب» و«أنوار المعارف وأسرار العوارف»⁶⁴.

رابعاً: الخانقاه الصلاحية وأثرها على النسيج الاجتماعي في مصر.

تُعدّ الخانقاه الصلاحية من أبرز المؤسسات الدينية التي كان لها تأثير بالغ في الحياة الاجتماعية والدينية في مصر خلال العصر الأيوبي، وقد أسسها صلاح الدين في إطار مشروعه لإعادة تشكيل البنية المذهبية والاجتماعية بعد قرون من الحكم الفاطمي الشيعي، فجاءت الخانقاه الصلاحية كمؤسسة دينية ذات طابع سني شافعي، تهدف إلى دعم التيارات الصوفية المنضبطة التي انسجمت مع المذهب الرسمي الجديد للدولة، وسرعان ما أصبحت مركزاً حضارياً متكاملًا، لا تقتصر وظيفته على العبادة والتدريس، بل تشمل الرعاية الاجتماعية والتأثير في النسيج الاجتماعي المصري.

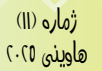
لقد لعبت الخانقاه الصلاحية دوراً محورياً في إعادة رسم الخريطة المذهبية والاجتماعية للقاهرة، فقد تمّ اختيار موقعها بعناية في قلب العاصمة، لتكون قريبة من مراكز الحكم والنفوذ، كما حُصّصت موارد مالية ثابتة من الأوقاف لضمان استمرارية نشاطها. استقبلت الخانقاه عدداً كبيراً من المتصوفة والعلماء والمريدين من أقاليم مختلفة، وكان لهذا التنوع أثره الكبير في صياغة نمط اجتماعي جديد، يقوم على الاندماج بين سكان المدينة من جهة، والوافدين الجدد من أتباع الطرق الصوفية من جهة أخرى، هذا الاندماج ساعد في تخفيف التوترات الطائفية التي كانت سائدة في عهد الفاطميين، وأسهم في خلق بيئة دينية أكثر تسامحاً واستقراراً، كما أدّت الخانقاه الصلاحية وظيفة تربوية وثقافية واسعة النطاق، حيث كانت تُدرّس فيها العلوم الشرعية، وعلى رأسها الفقه الشافعي، إضافة إلى الحديث والتفسير، مما ساعد على تنشئة جيل جديد من العلماء والمتصوفة الذين تبنا الفكر السني الوسيط. وقد شكل هذا المسار عاملاً حاسماً في إعادة تشكيل الهوية الدينية للمجتمع المصري، إذ ساعد في ترسيخ المذهب الشافعي بين الطبقات المختلفة، وخصوصاً في أوساط العامة الذين وجدوا في شيوخ الخانقاه رموزاً للقدوة والقيادة الروحية. وكان هذا الدور التربوي مصحوباً بأنشطة اجتماعية واسعة، شملت تقديم الطعام للفقراء، وإيواء الغرباء، وعلاج المرضى، مما عزّز من مكانة الخانقاه كمؤسسة عامة تخدم مختلف فئات المجتمع⁶⁵.

ومن الملاحظ أن الخانقاه الصلاحية لم تكن مُغلقة على النخبة الصوفية فحسب، بل كانت مفتوحة على مختلف طبقات المجتمع، مما أتاح للشخصيات الصوفية التأثير في فئات واسعة من الناس، وكانت المجالس التي تُقام في الخانقاه تمثل فضاءً للحوار الديني والوعظ والإرشاد، حيث يُطرح فيها قضايا السلوك، والفقه، والتصوّف، الأمر الذي جعل منها مركزاً دينياً واجتماعياً على حد سواء، كما أن

مفهوم الانضباط الجماعي والالتزام بالسلوك القويم. وكان لهذا النمط الحياتي أثر واضح على من يقيمون في الخانقاه أو يترددون عليها، حيث تعزز لديهم الإحساس بالانتماء إلى جماعة دينية ذات قيم موحدة، ما ساهم بدوره في تهذيب السلوك الاجتماعي العام خارج أسوار الخانقاه⁷². وكان بعض المتصوفة من حملة علوم الشريعة فكان منهم الفقهاء والمحدثون والمفسرون.. الخ، وظهرت في تلك الحقبة ما يمكن أن نسميه بـ«**الطالب المتصوف**»⁷³ فساهموا مساهمة إيجابية في حياة المجتمع العلمية وسعى العامة من الناس للإفادة منهم والتبرك بهم، وذكر المقرئى أنه «جرت العادة أن يأتي الناس من مصر (الفسطاط) إلى القاهرة كل جمعة ليشاهدوا صوفية خانقاه الصلاحية عند خروجهم منها وتوجههم إلى صلاة الجمعة بالجامع الحاكمي كي تحصل لهم البركة والخير بمشاهدتهم في مشهد رائع..»⁷⁴. ومن الجدير بالذكر أن الخانقاه الصلاحية لم تكن الوحيدة التي أنشئت في مصر حيث أشارت المصادر التاريخية إلى خوانق أخرى أقل شهرة جاء ذكرها في المصادر كالخانقاه التي أمر بإنشائها الأمير تقي الدين عمر السابق ذكره في الفيوم⁷⁵، فضلاً عن الكثير من الزوايا والربط التي كانت منشرة في أرجاء مصر حيث تنافس الأثرياء وأهل الخير في بنائها وكان أكثر نزلائها من الفقراء أو الغرباء، وعُرفت الكثير منها بأسماء واقفيها أو من انقطعوا إليها وأقيمت بعضها بالقرب من الجوامع أو بالقرب من المزارات والأضرحة والمشاهد⁷⁶.

ومن الربط والزوايا التي تعود إلى العصر الأيوبي نذكر: رباط الأمير فخر الدين بن عثمان بن قزل (ت ٦٢٩هـ/١٢٣١م) - من أمراء الملك الكامل - وكان يقع بسفح جبل المقطم⁷⁷، ورباط الشيخ صفي الدين الحسين بن علي بن أبي المنصور المالكي (ت ٦٨٢هـ/١٢٨٣م) بالفسطاط⁷⁸، ورباط سليمان نسبة إلى الشيخ أحمد بن أحمد بن سليمان البطائحي (ت ٦٩١هـ/١٢٩١م) وكان يقع بحارة الهلالية خارج باب زويلة⁷⁹ - بناه بدر الدين الجمالي - ، ورباط الهكاري في الإسكندرية أنشأه محمد بن الأمير زيد الدين أبو المفاخر عبد الله الهكاري الإسكندري متولي ثغر الإسكندرية وكان أديبا عالما توفي سنة ٦٨٣هـ/١٢٨٤م ودفن في رباطه⁸⁰. ومن الزوايا نذكر: زاوية ابن منظور التي كانت تقع خارج القاهرة بخط البركة وعرفت بالشيخ جمال الدين محمد بن أحمد بن منظور الكناني الشافعي (ت ٦٩٦هـ/١٢٩٦م)⁸¹، وزاوية عبد الله بن أبي حمزة الأندلسي (ت ٦٧٥هـ/١٢٧٦م)⁸²، وزاوية القصري نسبة إلى الشيخ محمد بن موسى القصري المغربي قدم القاهرة وانقطع بزوايته حتى وافاه الأجل سنة ٦٣٣هـ/١٢٣٥م⁸³. بالإضافة إلى زوايا أخرى عديدة لم نقف على أسماء عدد منها كما لم يتم التحقق من زمن بناء بعضها الآخر كزاوية الكوردي نسبة إلى الشيخ يوسف الكوردي بوسط البكارة بجامع الشاميين⁸⁴. وفي المحصلة، يمكن القول إن الخانقاه الصلاحية مثلت تجربة فريدة في التاريخ الإسلامي الوسيط، حيث جمعت بين الرسالة الدينية والدور الاجتماعي، وأسهمت في إعادة بناء المجتمع المصري على أسس مذهبية وسلوكية جديدة، متوافقة مع المشروع السياسي للأيوبيين، وقد استطاعت هذه المؤسسة،

میثووناسی | گوفاریکی میثوویوی و مرزییه ئەم گوفاره له ماله‌په‌ری هه‌وئالنامه‌ی کتیب داگیراوه hewalname.com/ku ٢١٠

الاستنتاجات:

1. شكّلت الخانقاه الصلاحية إحدى أهم الوسائل التي استخدمها الأيوبيون لترسيخ المذهب السني، وخاصة الشافعي، في المجتمع المصري عقب زوال الدولة الفاطمية. وقد تجلّى ذلك من خلال دعم التصوّف السني وتوفير بيئة علمية لتدريس العلوم الدينية وفق المنهج السني.
2. أسهمت الخانقاه في دعم شرعية الحكم الأيوبي، من خلال تحجيم النفوذ الشيعي الفاطمي، وإرساء المرجعية السنية كمصدر رسمي للفتوى والتعليم الديني، مما خدم مشروع الدولة الأيوبية في إعادة تشكيل الهوية الدينية للمجتمع.
3. اتسمت الخانقاه بوظيفتها المتعددة، إذ جمعت بين الطابع الروحي والتعليمي، ووفّرت نظاماً دراسياً يركّز على الفقه والحديث والتفسير، مما جعلها مركزاً علمياً مرموقاً في القاهرة الأيوبية.
4. عكست البنية المعمارية للخانقاه الصلاحية، بتقسيماتها الوظيفية وأسلوبها الهندسي، المكانة الرمزية والدينية التي أرادت لها السلطة الأيوبية لها، بوصفها فضاءً مخصصاً للعبادة، والذكر، والتدريس، والأنشطة الصوفية.
5. اعتمدت الخانقاه على الأوقاف التي كانت تدعمها مالياً، مما مكّنها من الاستمرار والنمو وتوسيع نطاق تأثيرها في المجتمع الديني والثقافي.
6. كانت الخانقاه الصلاحية نموذجاً يُحتذى به، مما شجّع على انتشار الخوانق في مناطق أخرى من العالم الإسلامي، لا سيما في بلاد الشام والحجاز.
7. أدّت الخانقاه دوراً مهماً في إعداد النخبة الدينية، حيث تخرّج منها عدد من العلماء والمتصوفة الذين تولوا مهام القضاء والإفتاء، مما جعلها مصنعاً للنخب الدينية التي دعمت المشروع الأيوبي.
8. جسّدت الخانقاه الصلاحية نموذجاً حيّاً للتكامل بين الدولة والدين، حيث وظفتها السلطة الأيوبية لتثبيت مشروعها السياسي من خلال بناء هوية دينية متماسكة تتناغم مع مصالح الحكم.
9. من خلال تقديم الرعاية للفقراء والمحتاجين، أدّت الخانقاه وظيفة اجتماعية واضحة، فكانت جزءاً من شبكة الرعاية العامة، وساهمت في دعم الفئات المهمشة، وتعزيز التلاحم الاجتماعي داخل المدينة.

هوامش البحث والاحالات

1. الجرجاني، علي بن محمد بن علي (ت: 816هـ / 1413م)، كتاب التعريفات، تحقيق. ابراهيم الاياري، بيروت، دار الكتاب العربي، ط3، 1996، ص83؛ حاجي خليفة، مصطفى بن عبدالله القسطنطيني (ت: 1067هـ / 1656م)، كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، بيروت، دار الفكر، 1994، 1/344.
2. عاصم محمد رزق، خانقاوات الصوفية في مصر في العصرين الايوبي والمملوكي، القاهرة، مكتبة مدبولي، 1997، 1/39.
3. حاجي خليفة، كشف الظنون، 1/219، 344.
4. سيمينوف، ل. ا، صلاح الدين والمماليك في مصر، ترجمة. حسن بيومي، القاهرة، 1998، ص106.
5. الخوانق: مفرداها خانقاه أو خانكاه، وهي كلمة فارسية تعني البيت أو المكان الذي يأكل فيه الملك، وهي حسبما أشار المقرئ في مستحدثة في الإسلام منذ القرن ١١هـ / ١١م وأصبحت تطلق على المكان الذي يقيم فيه الصوفية للعبادة، وهي تختلف عن الرباط، والزوايا وان ترادف ذكرها أحياناً في بعض المصادر، ويشير الرحالة ابن جبير أن الرباطات في بلاد الشام وعموم المشرق يسمونها (الخوانق). ينظر: ابن جبير، محمد بن أحمد (ت: ٦١٤هـ / ١٢١٧م)، رحلة ابن جبير، بيروت، دار الكتاب اللبناني، د/ت. (1907، ص١٩٩؛ المقرئ، تقي الدين احمد بن علي (ت: ٨٤٥هـ / ١٤٤١م)، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، تحقيق: جمال الدين الشيال. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨، ٤١٤/٢، ٤٢٧؛ رزق، خانقاوات الصوفية في مصر، ٣٢٢-٣٢١/١.
6. هناك خانقاه أخرى بهذا الاسم منسوبة إلى صلاح الدين بناها في القدس سنة 585هـ / 1189م. ينظر: النعيمي، عبدالقادر بن محمد (ت: 978هـ / 1570م)، الدارس في تاريخ المدارس، بيروت، دار الكتب العلمية، 1990، 2/138.
7. سعيد السعداء: أحد خدام القصر الفاطمي واسمه قنبر وكانت داره بخط رحبة باب العيد بالقاهرة، فلما آلت سلطة مصر إلى صلاح الدين رأى أن يجعل هذه الدار ملجأ يأوي إليه المتصوفة، وأوقف عليها وقوفاً كثيرة. المقرئ، المواعظ والاعتبار، 2/415؛ الحنبلي، احمد بن ابراهيم (ت: 876هـ / 1471م)، شفاء القلوب في مناقب بني ايوب، تحقيق. ناظم رشيد، بغداد، وزارة الثقافة والفنون، دار الحرية للطباعة، 1978، ص189.
8. المقرئ، المواعظ والاعتبار، 2/415؛ ابن تغري بردي، جمال الدين ابو المحاسن يوسف (ت: 874هـ / 1469م)، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، القاهرة، مطابع كوستاتسوماس وشركاؤه، د/ت، 6/55.
9. المنذري، زكي الدين عبدالعزيز بن عبد القوي (ت: 656هـ / 1256م)، التكملة لوفيات النقلة، تحقيق. بشار عواد معروف، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط4، 1988، 2/79.
10. المقرئ، المواعظ والاعتبار، 2/415-416.
11. ابن جبير، رحلة ابن جبير، ص59.
12. لمقرئ، المواعظ والاعتبار، 3/674.

13. المقريزي، المواعظ والاعتبار، 2/415.
14. المذهب الاسماعيلي: هو أحد المذاهب الشيعية التي تؤمن بأن الإمامة بعد جعفر الصادق انتقلت إلى ابنه إسماعيل بن جعفر، وليس إلى موسى الكاظم كما ترى الشيعة الاثنا عشرية. وقد تميّز هذا المذهب برؤيته الباطنية للنصوص الدينية وتنظيمه السري المحكم، وبلغ ذروته السياسية بإنشاء الدولة الفاطمية (297هـ/909م) التي تبنت الدعوة الإسماعيلية وجعلت من الخلافة أداة لبسط النفوذ المذهبي والسياسي. للمزيد ينظر: الأشعري، أبو الحسن علي بن إسماعيل (ت: 324هـ / 936م)، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد، القاهرة: المكتبة التوفيقية، د/ت، ص. 53-54؛ هالم، هاينز، الإسماعيليون: تاريخهم وعقائدهم. ترجمة: حسين أحمد أمين. القاهرة: 1993، ص 35-38.
15. أبو شامة، شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل (ت: 665هـ / 1266م)، الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، بيروت، دار الجيل، د/ت.
16. ، 1/9؛ جب، هاملتون. ا. ر، دراسات في حضارة الإسلام، ترجمة. احسان عباس ومحمد يوسف نجم ومحمود زايد، بيروت، دار العلم للملايين، ط2، 1974، ص 136.
17. ابن شداد، بهاء الدين ابو المحاسن يوسف بن رافع (ت: 632هـ/1234م)، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين)، تحقيق. جمال الدين الشيال، الاسكندرية، 1964، ص 41.
18. مفيد محمد آل ياسين، الحياة الفكرية في العراق في القرن السابع الهجري، بغداد، الدار العربية للطباعة، 1979، ص 32.
19. رزق، خانقاوات الصوفية، 46/1-47.
20. شوقي ضيف، عصر الدول والامارات (مصر)، القاهرة، دار المعارف، ط2، 1990، ص 63.
21. هاملتون جب، دراسات، ص 136.
22. حمزة عبداللطيف، الحركة الفكرية في مصر في العصرين الايوبي والمملوكي الاول، القاهرة، دار الفكر العربي، ط8، 1968، ص 95.
23. سمينوفا، صلاح الدين والمماليك، ص 105.

**الإمارات الكوردية و الاستراتيجية
السياسية للقوى المتغلبة في العصور
الاسلامية**

د. خسرو جبار عبدالله

الإمارات الكوردية و الاستراتيجية السياسية للقوى المتغلبة في العصور الاسلامية

د. خسرو جبار عبدالله

الإستراتيجية لفظة مشتقة من أصل أغريقي لِكلمة (strategos) التي تعني فن القيادة أو فن إدارة الحرب، وعرفَ ليدل هارت الإستراتيجية بأنها^١ فن إستخدام القوة للوصول إلى الأهداف السياسية، في ظل التقلبات والتعقيدات والهواجس والغموض الذي يسود البيئة الإستراتيجية، وهي بمثابة مرشد فكري للوصول إلى الفعل المؤثر^٢، أما الإستراتيجية السياسية ففي مقام الأول هو تحديد سياسات ومصالح وأهداف الجماعة الواجب تحقيقها والخطوات الواجب إتباعها، وبالتالي تقديم رؤية واضحة لصانعي القرار في الجماعة، وإبعاد القرار السياسي من ردات الأفعال غير المدروسة والوصول إلى الهدف بأقل الأثمان^٣

وتعتبر الإستراتيجية السياسية العمود الفقري لبناء الإرادة السياسية وتماسك الجماعة وترسيخ الوحدة الداخلية وتقوية الإرادة فيها، ورفع سلوك الإستراتيجي عند قياداتها، ومن سمات الإستراتيجية السياسية الحرص على تحقيق الأهداف المحددة تعميمها على الجميع، والمرونة في تماشي مع التطورات والتغيرات^٤، والخطوة الأكثر أهمية في بناء الإستراتيجية السياسية هي عملية تشخيص الموقف العام، لما يترتب عليها من تحديد لشكل وحجم الإستراتيجية المطلوبة ومضمونها^٥، والفاعل السياسي تكون مهمته صعبة عندما يكون الموقف غامضاً أو غير مستقر أو معقد (تأتي بدون مقدمات أو توقعات واضحة)؛ ويتطلب الموقف سلوك تلقائي أو إجتهادي^٦، وفي النهاية فإن الشخصية تؤثر على مثابرة القادة ودرجة إحتمالهم وإداراتهم لإنفعالاتهم، خاصة عند الفاعل السياسي التقليدي الذي عرفَ بنزعة التسليطية والإنفعالية، والتي يناقض النزعة العقلانية.

أولاً: الاستراتيجية السياسية للقوى الاسلامية المتغلبة

دخل الزياريون والديالمة ميدان الصراع السياسي في القرن (الرابع الهجري/العاشر الميلادي)، وهم يحملون حلم إستعادة مجدهم السياسي القديم، بإعتبار أنَّهم كانوا في ماضيهم أصحاب قيادة وريادة في العالم، مستلهمين ذلك من تراث فكرهم السياسي المسجل في ذاكرتهم التاريخية، وبنوا استراتيجيتهم السياسية بالإعتماد على هذه الخلفية الفكرية السياسية، وتقوم هذه الإستراتيجية السياسية على أن يستعيد العنصر الإيراني ريادتها السابقة في المنطقة، ويلعب من جديد دورها المحوري فيها^٧، وكانت ذلك تقتضي السيطرة على قلب العملية السياسية في بغداد، حيث الخلافة والخليفة مصدر ومنبع الشرعية السياسية، بإعتبار أنَّ القوة السياسية التي تسيطر عليها، تصبح هي

المحور الذي يدور حولها العملية السياسية والمتحكم فيها، وصاحبة القرار السياسي الفصل فيها، وهي التي تمنح وتسحب الشرعية من القوى السياسية الأخرى في البلاد الإسلامية، وتحتكر حق إبرام الإتفاقيات والمعاهدات الدولية مع القوى الدولية، بمعنى آخر أنَّ القوة السياسية التي تحكم المركز، هي التي لها الحق في تقرير قواعد اللعبة السياسية في الداخل والخارج، وعلى هذا الأساس بنى الزيارين والديالمة إستراتيجيتهم السياسية، في السيطرة على مركز الخلافة العباسية في بغداد، ومصادرة حق منح الشرعية وسحبها، والتحكم في مصير القوى السياسية المناوئة لها، وعندما نجح الديالمة البويهيين في السيطرة على مركز الخلافة العباسية في بغداد (٣٣٤هـ/٩٤٦م)، أصبحوا هم المركز والمحور في البلاد الإسلامية الشرقية، وتحوَّل القوى السياسية المناوئة لهم إلى قوى طرفية، واتخذ الصراع بينهم وبين خصومهم عنواناً جديداً وهي عنوان الصراع بين المركز والأطراف، المركز الذي يمتلك حق الشرعية وأغلب عناصر القوة المادية والمعنوية، والأطراف التي أصبحت تستمد شرعيتها السياسية من ذلك المركز.

أما الأتراك الذين تركوا مواطنهم الأصلية في أواسط آسيا، لأسباب مختلفة. ليس هنا مجال شرحها. فقد كانوا يعيشون على شكل مجموعات قبلية متنقلة وغير مستقرة، تمتن الرعي والغزو وتخدم في الجيوش كمرتزقة، والتي مثَّلت الأسرة السلجوقية قمة نضوج تفكيرهم السياسي، وكانت تبحث عن وطن لكي تستقر فيها رعاياهم من الأتراك^٨، طالما أنَّ بقاءهم في حال التنقل والترحال والغزو والخدمة كمرتزقة في الجيوش المختلفة^٩، كان لا يخدم تحقيق هدفهم تلك، فكان عليهم أن يهتدوا إلى اساليب مختلفة في ممارسة السياسة، وتعتبر إعتناقهم للدين الإسلامي على المذهب السني نقطة فاصلة في تاريخهم السياسي، لأنَّ ذلك حدث بشكل جماعي وعلى نطاق واسع، وهم قوة هائلة من حيث العُدَّة والعدد، جعلتهم ذلك كقوة سياسية محط أنظار العالم السني خاصة بعد تغلبهم على الغزنويين في معركة دنداقان (٤٣١هـ/١٠٤٠م)، لا سيما بعد تقدُّمهم نحو الغرب حيث توجد ممتلكات الدولة البويهية في إيران وأذربيجان وأرمينيا والعراق وبلاد الجزيرة، فجعلهم ذلك في مواجهة القوى الشيعية البويهية في إيران والعراق والفاطمية في مصر والشام، وفي مواجهة خطر الروم البيزنطيين والكرج والأرمن في مناطق الجزيرة وأذربيجان وأرمينيا^{١٠}.

وكل ذلك كان انعكاساً لإستراتيجيتهم السياسية التي تم رسمها قبل إنطلاقهم نحو الغرب، فالسلاجقة بعد أسر زعيمهم الأول إسرائيل بن سلجوق من قبل السلطان محمود بن سبكتين إشتدَّ عزمهم على تأسيس مملكة خاصة بهم، وكما يتبين من الرسالة الشفهية التي بعثها من أسره إلى إخوته، دعاهم فيها إلى الإجتهد في طلب الملك من غير يأس حتى ولو منوا بالهزيمة عشرات المرات^{١١}، وقد تناولت السلاجقة هذه الدعوة في الإجتماع الذي عقدوها فيما بعد، وتبنَّوها كإستراتيجية سياسية، وتعاهدوا وتعاقدوا على الإتحاد والتعاون فيما بينهم، وقسموا الولايات التي يريدون السيطرة عليها، وعينوا على كل ناحية منها واحداً من كبارهم والمقدمين منهم^{١٢}، ورسم طغربك

لنفسه هدفاً وهو السيطرة على بغداد ويعلن نفسه حامياً للخلافة في بغداد، ومن أجل ذلك عمل على إشاعة الإضطرابات في الأقاليم المحيطة بالعاصمة، وهو يعلم أنَّهم سيستنجدون به لإقرار الأمن ومنع النهب، وبذلك سيظهر مظهر المنقذ¹³، فيكون ما ذهب إليه إيليسيف غير مستبعد، في أنَّ ما قام به الغز وإبراهيم ينال في تلك الأقاليم من قتل وسلب ونهب وتدمير قبل زحف طغربك الشامل نحوها، كانت مقدمة لتنفيذ هذه الإستراتيجية، إذ تقوم هذه القوى التي دخلت المنطقة في المقدمة بإشاعة الخوف والرعب والدمار، وتأتي بعدها القوة الرئيسة بقيادة طغربك كحارس للأمن والنظام، يقبل بل يطلب وجودها سكان هذا البلد أو ذاك!¹⁴، وهكذا أخضعوا معظم البلدان التي كانت ضمن ممتلكات الدولة البويهية، ومن ضمنها مركز الخلافة في بغداد، ومن حينها إعتبر أنفسهم ممثلين ومدافعين عن العالم السني، وأن يتولوا الدفاع عن البلاد الإسلامية، وكان كل ذلك مقدمة لإستراتيجية ضمنية غير معلنة، وهي تسهيل تدفق قبائل الأوغوز نحو الغرب تحت ستار الجهاد ضد الروم البيزنطيين ومحاربة الفاطميين في الشام ومصر، يقول إيليسيف بأنَّ هذا التوسع الإستيطاني كان برعاية وحماية القوات المؤمَّرة مباشرة بأمر القائد السلجوقي، والمهام كانت موزعة بإحكام قوى تهاجم أرض العدو وتنهبها، وقوى أخرى تستكمل سيطرة عليها ويقرّ النظام فيها بعد الإستيلاء عليها¹⁵، مما يتضح بأنَّ الإستراتيجية السياسية للسلاجقة كانت تتمحور حول ثلاثة أمور وهي: أولاً، تولي قيادة الأمة الإسلامية بعد أن ضعفت قوى الإسلامية الأخرى عن تحمل هذه المسؤولية، وثانياً، مواجهة التيار الشيعي بشقيه الفاطمي والإسماعيلي، وثالثاً، الإستيلاء على أراضي يستقرون فيها ويتخذونها وطناً لهم.

والفاطميون بعد إنتقال عاصمتهم من تونس إلى القاهرة مدوا حدود دولتهم نحو بلاد الشام، وضموا إليهم حلب في (٣٩٤هـ/١٠٠٣م) بسبب أنَّ صاحبها سيف الدولة الحمداني إعتنق المذهب الاسماعيلي، وظل الفاطميون يرسلون إليها الولاة من قبلهم إلى أن استولى عليها أعراب بني مرداس سنة (٤١٤هـ/١٠٢٣م)، وكذلك قبل بعض أمراء في الجزيرة تبعية خليفة الفاطمي¹⁶، وهذا يرسم ملامح إستراتيجيتهم السياسية في المنطقة، وهي العمل على تمديد نفوذه السياسي نحو بلاد الشام والجزيرة والموصل وتطوير مركز الخلافة العباسية في بغداد، بُغية السيطرة عليها في النهاية، وبالنسبة للروم البيزنطيين فإنَّ باسيلوس (٣٦٥-٤١٦هـ/٩٧٥-١٠٢٥م) لم يكن له هم سوى تجديد عظمة الروم القديمة، فبسط حدود دولته شرقاً وغرباً، في الشرق هاجم أرمينيا وسيطر على الجزء الأعظم بين بحيرتي وان وأورمية، وبذلك صارت أرمينيا في العهد الذي كان يؤسس فيها السلاجقة دولتهم تحت وطأة ند قوي هو باسيل الثاني أو باسيلوس، وفي جانب آخر فإنَّ بلاد أران كان في سنوات (٤٣٠-٤٣٤هـ/١٠٣٨-١٠٤٢م) تحت تهديد الأبخاز من جهة¹⁷، والتي كانت إستراتيجيتهم السياسية تكمن في بناء مملكة موالية للدولة البيزنطية، ومن جهة أخرى فإنَّ طموحات الأرمن في توسيع دائرة مملكتهم في مناطق أران والجزيرة، كانت أيضاً إستراتيجية سياسية معتمدة¹⁸.

بقراءة إستقرائية للإستراتيجيات السياسية لتلك القوى السياسية، يمكن إستخلاص قاعدتين رئيسيتين في بناء هذه الإستراتيجيات وهي: أولاً، الإصرار والتّمسك كل منها بأن يكون محور ومركز في الممارسة السياسية، وعدم التنازل عن هذا المبدأ مهما كان، وثانياً، وجود عقيدة سياسية يربط هذه القوى السياسية داخلياً ويدفعها بشدّة نحو السعي من أجل تحقيق الهدف المنشود؛ فكل قوة من تلك القوى السياسية قد أدركت أنّ تحقيق ما يربو إليه من أهداف إستراتيجية، لا يمكن تحقيقها على وجهه الأكمل، إلّا من خلال وجودها في المركز، والمركز هنا المقصود به العاصمة التي لها عمق استراتيجي سياسي، وهي على تفاوت قوة تأثيراتها على الساحة السياسية، تمثّل القوة والشرعية، وتفرض في نطاق سيادتها قواعد اللعبة السياسية، ومن خلال هذه القواعد يمكنها أن تتحكم بمصير القوى السياسية الطرفية، فمن خلال وجودهم في المركز إستطاع البويهيون من أداء رسالتهم السياسية وتحقيق أهدافهم الإستراتيجية، في نشر التشيع وإعادة المجد للعنصر الفارسي، وكذلك من خلال السيطرة على المركز تمكن السلاجقة من تصدر العالم الإسلامي، ومن شرعة توطين مئات الآلاف من الأتراك في مناطق أذربيجان والجزيرة وإتخاذها وطناً لهم، كما أنّ وجود عقيدة سياسية لدى هذه القوى كان عاملاً آخر مكملاً للقاعدة الأولى، وهي أنّ العقيدة السياسية يبرر السلوك السياسي للقوة السياسية التي تحمل هذه العقيدة، فالفاطميون بواسطة إعتبار أنفسهم من آل البيت العلوي، وتبنيهم عقيدة سياسية تدعو إلى إعادة الحق إلى أصحابها، حوّلوا القاهرة إلى مركز فاعل ومؤثّر في المنطقة، واستطاعت من إحتواء القوى السياسية التي لم تكن تمتلك عقيدة سياسية مستقلة، أو كانت متذبذبة في عقيدتها السياسية، كما كان حالها مع بعض القوى السياسية في بلاد الشام كالحمدانيين في حلب.

ثانياً: الامارات الكوردية في مواجهة الاستراتيجيات السياسية للقوى المتغلبة إلى نهاية العصر البويهي

القضية الرئيسية ومحور الصراع السياسي عند معظم زعماء الكورد وأمرء الإمارات الكوردية في العصر الوسيط، كانت تدور حول نفوذ وهيمنة الأسر الحاكمة وشخصياتها ومستقبلهم السياسي، أي أنّ المحور الغالب في الصراع السياسي كان يدور حول مسألة السلطة والنفوذ والهيمنة، وليس حول قضايا الأرض بإعتبارها وطناً وهوية، أو قضية اثنية تتعرض لإخضاع وإضطهاد، ولم تكن هذه المفردات في لحظة من لحظات التاريخ الكوردي الإسلامي مطرحاً سياسياً لهذه الزعامات، وذلك من المنطلق الإسلامي العام الذي يعتبر أنّ جميع البلاد الإسلامية في دار الإسلام، هي وطن لكل مسلم بغض النظر عن جنسه وعرقه، وأنّ كل قوة تحمل الهوية الإسلامية، وتملك شوكة تمكّنها من فرض نفسها على أرض الواقع، وعندها إعتراف من الخلافة بشرعية سلطته، فهي من هذا المنطلق قد تكون في نظر السكان سلطة ظالمة ومستبدّة، ولكنها ليست سلطة غريبة وأجنبية. والزعامات الكوردية القبلية

المحلية إنطلقت من هذا المنطلق في سعيها للحصول على السلطة، ومن المنطلق نفسه نافستهم قوى أخرى من الديالمة والأترك والعرب في السيطرة والإستحواذ على السلطة فيها، وهي لا تنتمي لا اجتماعياً ولا تاريخياً إلى هذا الجغرافيا ولكن هذا لا ينكر أن عمق الترابط الإجتماعي والتاريخي لهذه الزعامات القبلية الكوردية بالجغرافيا التي ظهوروا منها، كان لها دور في دفعهم إلى السعي للإنتزاع السلطة فيها، وأن يروا أنفسهم أحق من غيرهم لتوليهم لسلطة في بلادهم، وأن ذلك كان يقوى من مشروعية مطالبتهم بذلك، وهنا تبرز مفهوم العدو والصديق في العقيدة السياسية الكوردية، فالعدو في هذه العقيدة هو كل من يعاديني أو ينافسني في السلطة هو عدوي، وكل من يعاونني في حصولي على السلطة والإحتفاظ بها ويعترف بها، فهو صديقي، بغض النظر عن جنسه وعرقه ومذهبه، وتكون نمط الصراع مع المنافس على السلطة عادة في هذه الحالة نمطاً صفرياً، وليس بين أطرافها حل وسط¹⁹، وإن كان هناك نوع من المهادنة أو تحالفات تكتيكية لبعض الوقت لظروف طارئة مجبرة للأطراف المتصارعة، كتحالفات الداخلية بين القبائل الكوردية المتنفذة، والصديق هم الاعوان والأتباع، وبما أن معظم الزعامات القبلية الكوردية المتنفذة تحقق بعينها إلى السلطة ويرى نفسه أحق بها من غيرها، وممارسة السياسة عندهم هي بالأساس للإستحواذ على السلطة، والمنافسة فيها بينهم شديدة، الأمر الذي جعل كل زعيم قبيلة منهم ينظر إلى منافسه القبلي على السلطة، على أنه عدوه ويجب التخلص عليه أو إزاحته عن طريقه نحو السلطة، وقليلاً ما كان هناك مشروع سياسي أو عقيدة سياسية أو إستراتيجية دينية أو مذهبية أو دفع لعدو مشترك، جمعتهم على مسار واحد ونحو إستراتيجية مشتركة، وحتى إذا وُجد هذا النوع من التحالف بينهم، كما حصل ذلك بين أمراء الهذبانين في آذربيجان أثناء تصديهم لحملة الغز²⁰، فهي عادة كانت وقتية ولايدوم طويلاً. فالزعامات الكوردية فضلاً عن إنقساماتها على تلك العقائد السياسية، إنقسم كذلك اجتماعياً إلى قبائل وجماعات، وكل قبيلة لها عقيدتها السياسية الخاصة بها، وهي العقيدة السياسية القبلية، التي تعتبر الحفاظ على مصالح القبيلة والأسرة الحاكمة من أولى مسؤولياتها وواجباتها، وبسبب وقوع تلك الزعامات الكوردية تحت تأثير هذه العقيدة السياسية، والتي كانت سبباً في إنشغالهم شبه الدائم بعداوتهم الداخلية القبلية، وإنهاك قواتهم في صراعاتهم الداخلية، فلم تعد تجدي إلا في تلك النمط من الصراعات، وظلّت عاجزة عن مقارعة خصومها الخارجيين، الأمر الذي جعل مواقفهم ضعيفة أمام القوى السياسية الكبرى، بتعبير آخر أنهكهم عداوتهم الداخلية وإانشغالهم بها عن العدو الخارجي، الذي كان يقصدهم ويقصد بلادهم بُغية السيطرة عليها²¹. واللافت للنظر في تجربة الكورد عند قيامها ببناء كيانات سياسية خاصة به في القرن (الرابع الهجري/العاشر الميلادي)، أن المنظر الأوّل لقيام هذه الكيانات، كانت شخصيات مميزة بعض الشيء عن لاحقهم من الأمراء الكورد الذين أتوا من بعدهم، في رؤاهم وفي ما امتلكوا من مواهب وقدرات وصفات؛ فكان تطلعاتهم عالية وكبيرة، وقدراتهم الذاتية في تأثير على الآخرين وضبطهم كبيرة، وفوق ذلك كانوا

شخصیات حرة صعبة المراس، لا تقبل ممارسة السياسة على قواعد تفرضها الخصوم، وتحاول أن تكون لها يد في تقرير طبيعة تلك القواعد، مستمدة هذه الروحية من تجربة بروزها السابقة في الوسط القبلي المحلي، وحاولت هذه الشخصيات إقتناص الفرص التي أتاحها لها حركة التاريخ في منعطفاتها، وهي الحُقب التاريخية المفصلية، حيث تزول أو تضعف القوى السياسية الكبيرة، فتضعف معها قواعد الممارسة السياسية التي فرضتها هذه القوى، وتبدأ تدخل الساحة السياسية في حالة لا قواعد في ممارسة السياسية، وهنا تحاول القوى السياسية الجديدة التي برزت في الساحة السياسية، كل حسب رؤاها وإمكاناتها وقدراتها أن تفرض مجموعة قواعد جديدة للعبة السياسية على الساحة السياسية، تخدم بها تطلعاتها وأهدافها الإستراتيجية المستقبلية، وعادة القوى الكبيرة التي تمتلك رؤى مستقبلية وإرثاً من تجارب وخبرات سياسية سابقة، هي التي تنجح في وضع معظم تلك القواعد في طبيعة الممارسة السياسية الجديدة، ويمنحها ذلك إلى حد كبير القدرة على التحكم في المسارات السياسية للقوى الأخرى في الساحة السياسية، وتحوّلها إلى محور الرئيسي في رسم سياسات المستقبلية في المنطقة، بينما القوى السياسية الأخرى التي فشلت ولم تشارك في وضع هذه القواعد أو شاركت، ولكن بنسبة محدودة، تبقى قدرة تحكمها وتأثيرها في مسار العملية السياسية محدودة كذلك، بمعنى آخر أن نسبة نجاح أي قوة سياسية في تحقيق إنجازات صلبة في هذه المنعطفات التاريخية، تنعكس على مستقبلها السياسي في المراحل اللاحقة في حياتها السياسية.

في هذا المسار بادرت عدد من الامراء وزعماء القبائل الكوردية المتنفذة في القرن (الرابع الهجري/ العاشر الميلادي) في إستغلال هذه المنعطفات التاريخية وتوظيف إمكاناتها وقدراتها ومواهبها في سبيل بناء كيانات سياسية مستقلة في بلادها، كالامير حسنويه بن حسين البرزيكاني (٣٦٩-٣٤٨هـ / ٩٥٩-٩٧٩م)، في الدينور وغربي إقليم الجبال، الذي كان يعمل في خفاء على ترسيخ وتوسيع سلطته التقليدية القبلية في بلاده، مستغلاً حالات الصراع بين البويهيين والقوى الأخرى، منها صراعهم مع السامانيين، وإشترাকে معهم في صدّ توسعاتهم نحو الري وغربي الجبال²²، الأمر الذي دفع بالأمير ركن الدولة البويهي أن يتغاضى عن سلوك حسنويه تلك إلى حين، ويقول: «أنّ دولتي مقرونة بدولة الأكراد»²³، بمعنى أن الأمير حسنويه كان في تلك الفترة سندا قويا للدولة البويهية في مواجهة السامانيين الذين كانوا مصدر تهديد على وجودهم في الري، ولكن لما رأوا أن الأمير حسنويه قد تجاوز في توسعته حسب حساباتهم، قرروا عندها أن يضعوا له حداً، خاصة بعدما إحتك بصنيعتهم (سهلان بن مسافر) حاكم نهاوند، فجهز ركن الدولة قوة كبيرة بقيادة وزيره ابن العميد، وأرسله لكي يستأصل شأفت حسنويه²³. يبدو أنّ الحملة لم يكن هدفها ما تم إعلانها، بل كان مجرد إشعار بويهي، لكي يوقف حسنويه توسعته ويوقف عند حده، وظهرت هذه الحقيقة من إجابة قائد الحملة لمسكويه عندما سأله عن مدى إمكانية قضاء على سلطة الأمير حسنويه، فأجابته أبو الفضل « أما بهذه السرعة وفي هذا الزمان فلا، ولكنها سنعود عنه ونحن كما كنا وزيادة شيء، ويعود حسنويه

وهو كما كان ونقصان شيء ثم يدبر أمره على الأيام»²⁴، يظهر هذه الإجابة أنّ الحملة لم تكتب لها النجاح في تحقيق أهدافها، إذ تراجعت القوة البويهية عن محاربة حسنويه، مقابل التكلف الأخير بدفع مصاريف الحملة وإرسال بعض التحف إلى ركن الدولة، وبقيت الإمارة الحسنية وهي تتمتع باستقلاليتها السياسية، بدليل أنّه لم ترد في هذه الإتفاقية إشارات عن إلزام حسنويه بالإعتراف بسيادة بويهين عليه، كما أن المسكوكات التي ضربت في عهده لم تنقش عليها أسم سلاطين بني بويه²⁵، والأرجح أنّه كان هناك بحكم أمر الواقع إعتراف ضمني من قبل الطرفين بعضهما البعض، ولكن من الناحية (القانونية) لم يعترف أي من طرفين بالأخر، كما يلخص هذه الإجابة في جانب آخر، جانب من الإستراتيجية البويهية في كيفية تعامله مع خصومه من القوى السياسية، وهي عدم الدخول في مواجهة مباشرة وحاسمة معها ما أمكن ذلك، والمراهنة على عامل الزمن في إضعافها، ولإتباع سياسة الترويض والتوظيف والإحتواء إتجاهها، ففي حالة تعامله مع سلطة حسنويه، إكتفى البويهيون بمحاولة تجميد توسعته وعرقلة تطوّر سلطته، ولم تتدخل في شؤون سلطته طيلة حكمه، وفي المقابل رغم أنّ حسنويه كان على المستوى الداخلي شخصية قيادية مؤثرة، ولكن مع ذلك لم ينجح في تطوير سلطته إلى الدرجة التي تكون معها قادرة على مواجهة تحديات زمانه، كما نجح بني بويه في ذلك، الذين أدركوا بفضل إمتلاكهم لإرث من تجارب وخبرات سياسية، ورثوها من ذاكرتهم التاريخية، أن نقطة الحسم في أي صراع داخلي، تكمن في مصادرة الشرعية السياسية في البلاد، وهذا ما جعلهم يركّزون جهودهم في السيطرة على مركز الخلافة في بغداد، حيث المركز التي تمنح وتسحب الشرعية من القوى السياسية، فالقوة السياسية التي تسيطر على هذا المركز، تكون لها الحق في فرض كثير من قواعد اللعبة السياسية في الساحة، أولها سلاح منح أو سحب الشرعية من القوى السياسية الموجودة في الساحة، وبذلك تكون القوة التي غلبت على المركز قد كسبت نصف المعركة ضد خصومها قبل بدئها، وبإستحواذ بني بويه على بغداد أصبح الخليفة رهينة في أيديهم، وصاروا هم يوجهون سياسة الدولة كيفما شاؤوا، وكانوا يمنحون الشرعية باسم الخلافة لمن يشاؤوا ويسحبونها عن من يشاءوا من القوى السياسية²⁶، بينما لم تمتلك بنو حسنويه وغيرهم من الأسر الكوردية التي أسست لها كيانات سياسية في نفس الفترة، إرثاً كالذي إمتلكتها بنو بويه وغيرهم من القوى البويهية والسلجوقية بعدهم.

والظاهر أنّ القوى السياسية الكوردية لم تكن تمتلك معرفة سياسية عميقة ومترسخة، كالتى كانت تمتلكها القوى السياسية الأخرى غير الكوردية، بفضل موروثها في مجال الفكر السياسي، لأنّها ببساطة لم تكن لها تجارب مسبقة في ممارسة السلطة السياسية وإدارة الدولة، أو تمتلك ذاكرة تاريخية تحتزن تراثها السياسي، فكانت تغلب على ممارستها السياسية ثقافة وقيم القبيلة، فلم ترتفع معرفتها السياسية كثيراً عن المعرفة التي يملكها أي الزعيم القبلي، وهي قياساً بمعرفة رجل الدولة لا يعني الكثير، وقد تمكنت عادة رجل الدولة بفضل معرفتها السياسية الواسعة والعميقة من احتواء

زعماء القبائل، بينما لم يحدث العكس إلا نادراً، وباستعارة تعبير «لحظة التأخر التاريخي» التي استخدمها أحد مفكري الفكر السياسي، في وصفها للحالة تاريخية عربية²⁷، كانت (النخب السياسية الكوردية) في تلك الحقبة كانت تعيش لحظة التأخر التاريخي، بمعنى أن مستوى الفكر السياسي الكوردي في ذلك العصر، كانت متأخرة عن مستوى الفكر السياسي عند قرنائها في المنطقة، وكل هذه العوامل كان لها دور في أن لا يكون رسم الإستراتيجيات السياسية والتخطيط لها عند منطري تأسيس كيانات سياسية كردية في مستوى المرحلة التاريخية، ومكافئة لما هو عليها رسم هذه الإستراتيجيات السياسية والتخطيط لها عند غيرهم من المنظرين السياسيين من الفرس والتürk والعرب، وبقيت الإستراتيجية السياسية الحسنية في زمن مؤسسها حسنويه بن حسين في حدود الدفاع عن الوجود، وتأسيس كيان محلي في حدود جغرافية معينة، ولكن لم تكن مستقلة بشكل تام، والظاهر أنه لم تكن مسألة الوصول إلى مركز الخلافة أو إلى الري المركز الثاني للبويهيين، وارداً في تفكير حسنويه السياسي، الأمر الذي أبقي سلطته وسلطة غيره من أمراء الكورد رهينة لإرادة الحاكم البويهي في بغداد والري، وقد تكون لطبيعة نظرة امراء الكورد عن مكانة الخليفة وقديسته دور في عدم وجود تلك أفكار في مشاريعهم السياسية، لأنهم ربما كانوا يعتقدون أن مكانة الخلافة أرفع من أن تتحوّل إلى ورقة ضغط بيد القوى السياسية المتصارعة.

تجربة بنو عغاز في الممارسة السياسية التي دامت أكثر من قرن من زمان (٣٨١-٥١١هـ/٩٩١-١١١٧م) كانت تتحكّم بها مجموعة من العوامل، منها العامل الجغرافي، فمكانياً قامت الإمارة العنازية في جغرافية قلقله وغير مستقرة، بسبب قربها من العاصمة بغداد، وعلى مر الطريق التجاري التي كانت تربط بغداد بجميع مناطق الشرق منها خراسان، الأمر الذي جعلتها تتداخل وتتشابك وتتكاثر وتشتدّ فيها الصراعات السياسية بين الأطراف المتنازعة، منها الصراعات الداخلية بين بني بويه أنفسهم، وبين بني عغاز و بني حسنويه وغيرهم، كما أنّ هذه الجغرافية كانت قد غدت الباب المعتاد الذي تدخل منها القوات الغازية إلى بغداد، وزمانياً عاصرت فترة وجود الإمارة العنازية افول شمس البويهيين وشروق شمس سلاجقة، الأمر الذي عقّد الاوضاع السياسية فيها أكثر، وزادت طينة الصراعات بلّة فيها، ومن العوامل الأخرى التي تحكّمت في تجربة بني العناز السياسية، هي أنّ بني عغاز قبل دخولهم المعتزك السياسي كانوا يقفون على رأس وحدة إجتماعية وإقتصادية وعسكرية في حلوان، وهي قبيلة الشاذنجان الكوردية، وكانت لهم نفوذ قوي فيها، ولعلّ هذا كان وراء قيام بني بويه بتقليد أحد زعمائهم أعمال المعاون في طريق بغداد - خراسان، في النصف الأول من القرن (الرابع الهجري/العاشر الميلادي)، لكي يحفظوا أمنها وسلامة قوافل المارة فيها²⁸، مما يعني أنّ تجربة بني العناز السياسية كانت بدرجة أولى وليدة جغرافيتها التي كانت تستوطنها، ومن ثمّ وليدة الصراعات السياسية في المنطقة، وأخيراً نتيجة لإرادتها القبلية. وباستقراء تأثيرات هذه العوامل وإنعكاساتها على طبيعة الممارسة السياسية لبني العناز، يمكن إستنتاج بأنّ السلطة التي تكوّنت في

هذه الإمارة كانت تقوم على أساس القيم ومبادئ القبلية، التي تؤمن بالسياسة البراغماتية، أكثر من إيمانها ببناء إستراتيجيات سياسية بعيدة المدى، لأنَّ المعرفة والوعي القبلي لا تساعد في بناء الإستراتيجيات طويلة الأمد عندها، بل هي تمارس الزعامة حسب قدراتها وإمكاناتها المتوقّرة في أنّها، وتتربص لكي يمدَّ من نفوذها، كلّما سمحت لها الظروف بذلك، وتنكمش على نفسها إذا كانت الأوضاع في غير صالحها، لأنَّ استراتيجيتها في الأصل تقوم على ذلك، ونادراً ما تتعداها، وسهّل ذلك إمكانية احتوائهم من قبل القوى الكبيرة مثل البويهيين وبعدهم من قبل السلاجقة، وأصبحوا من حيث يعلمون أو لا يعلمون ورقة ضغط أو ورقة توازن بين القوى الكبيرة والإقليمية، كما أنّ الموقع الجغرافي الذي قامت عليها الإمارة العنازية والحقبة الزمنية التي عاشوا فيها، لم تسمح لهم ببناء إستراتيجية أبعد من الإستراتيجية السياسية تقوم على الدفاع عن الذات، والإحتفاظ بالسلطة، وحفظ توازن القوى في المنطقة، وسهّل كلّ ذلك إمكانية احتوائهم من قبل البويهيين بحيث أنّهم لم يضطّروا إلى منح أمرائهم ألقاب تشريفية، لكسب ولائهم، كما كانت تفعل مع أمراء الإمارات الأخرى، ولم تتغير إستراتيجية بني عناز إتجاه البويهيين بصورة واضحة، وتتوسع سلطتهم في المنطقة إلا بعد أن حدث بعض تغيرات سياسية في المنطقة، غيّرت ميزان القوة فيها، منها الضعف الذي إنتاب الإمارة الحسنية وسقوطهم (٤٠٦هـ/١٠١٥م)، وظهور السلاجقة في الميدان السياسي، عندها نقل بعض أمراء بني عناز ولائهم إليهم، ضمن سياسية حفظ توازاناتهم أثناء صراعاتهم الداخلية، منهم الأمير سعدي بن أبي الشوك في سنة (٤٣٨هـ/١٠٤٦م)²⁹، وبعده الأمير مهلهل بن محمد عناز³⁰، وحاربوا البويهيين أحياناً³¹، ومع ذلك لم يتمكنوا من الخروج من دائرة سياسة الإحتواء التي كانت تتبعها القوى الكبيرة في المنطقة، لإفتقارهم لمقومات القوة والبقاء باستقلالية، بالإضافة إلى أنّ إستراتيجية الإحتفاظ بالسلطة عند أمراء بني عناز، كان عاملاً في تشتيت صف البيت العنازي داخلياً، وخلق حالة من عدم إستقرار داخلي وسط الإضطرابات التي كانت موجودة في خارجها أصلاً.

هناك في علم السياسة نوعان من المكاسب السياسية، النوع الأوّل المكاسب الصلبة وهي المكاسب التي يمكن للجهة التي يحصل عليها الإحتفاظ بها لمدة طويلة، لأنّها تمتلك أدوات وأساليب هذه المحافظة، والنوع الثاني هي المكاسب الهشة، وفي علم السياسة تُعرّف على أنّها هي المكاسب التي لا يمكن الإحتفاظ بها لمدة طويلة³²، تمنحها عادة القوى الكبيرة للقوى المحلية في سبيل توظيف إمكاناتها أو من أجل إحتوائها، الملاحظ أنّ معظم ما حصل عليها بنو عناز من المكاسب السياسية، كانت هي مكاسب هشة، وبقاؤها كان مرتبطاً ببعض معادلات سياسية، وحتى الشرعية السياسية التي حصلوا عليها في ممارسة السلطة في مناطق نفوذهم، كانت مرهونة بتلك المعادلات السياسية والتوازنات في القوى، يمكن لها أن تزول في أي وقت، يبدو أنّ بني عناز كانوا يدركون هذه الحقيقة، لذا كانوا بارعين في اللعب على جبال مختلفة، من أجل إدامة سلطتهم لأطول مدة ممكنة، وذلك بإستغلال قوة نفوذهم القبلي في المنطقة، وإستغلال جغرافيتها القلقة، ولكن لم ينجحوا في تبني

إستراتيجية سياسية مستقلة، يكون خارج تأثير الإحتواء البويهى والسلجوقي، أو أن ينتزعوا مكاسب الصلبة يمكن بناء عليها، فموقع الجيوبولوتيكي لهذه الإمارة كان يشير منذ البداية إلى أنه ليس له مستقبل سياسي، وكان مستقبه السياسي مرهوناً بظهور سلطة قوية في المركز، ومدى قدرتها على فرض الأمن والحماية للطرق التجارية منع تعرضها للإعتداءات وقطاع الطرق، فإذا وُجِدَت مثل هذه السلطة في مركز الحكم في بغداد فيكون مصير هذه الإمارة المحو من الوجود.

وباستقراء النشاط السياسي لباد الكوردي من بدايته، يمكن الملاحظة بأنه جاوز في إستراتيجيته السياسية جميع بقية الزعماء الكورد من الذين سبقوه ومن الذين جاؤوا من بعده، في عدم إكتفائه وقبوله ببقائه كقوة هامشية في أطراف المركز وفي حالة الدفاع، بل سعى لكي يكون في محور العملية السياسية، وحَدَّث نفسه بالملك وطرح سلطته كبديل عن سلطة البويهيين³³، بمعنى أن أمر باد خرج من أن يكون مجرد حركة جانبية، كحركة الذين يخرجون من أجل مغنم ومكسب أو من أجل طلب حكومة محلية في طرف من أطراف البلاد، وقول مسكويه «وعظم ذلك عند صمصام الدولة»، ولم يبق عنده من يرمي به باد مع إستفحال أمره، يعني أن إستراتيجية باد في قصده لبغداد وسعيه لإنهاء حكم البويهيين، كان محملاً بحمل الجد عند البويهيين، بحيث «خافه صمصام الدولة وأهمه أمره وشغله عن غيره»³⁴، وهذا أجبر الجانب البويهى في الدخول في مفاوضات مع الأمير باد، وخاصة بعد فشل محاولتهم لإغتياله، ورست المفاوضات بين الطرفين على أن يستمر باد بحكم ما بقي بيده من البلاد³⁵، ولكن الأمير باد لم ينس هدفه الإستراتيجي في السيطرة على البلاد في الجزيرة والموصل، فقام القائد البويهى أبو نصر خواشاده لمواجهة باد بتقريب بني عقيل والاستعانة بهم في حربه مع باد، لأنهم أخف خيولاً وأسرع خروجاً وقفولاً والكورد خيولهم أبطاء وعددهم للحرب ثقال، وكذلك لجأ أبو نصر إلى أسلوب آخر في محاربة باد، وهي أنه وزَّع البلاد التي بإزاء بلاد باد على القبائل العربية كإقطاعات، وحلل سبب قيامه بهذه الإجراء بقوله «هذه بلاد بإزاء عدو استفحل أمره، وإذا حصلت لهؤلاء العرب دافعوا عنها في عاجل الحال لنفوسهم دفع القوم عن حريمهم، فإن قوي امر السلطان كان إنتزاعه من أيديهم أسهل من إنتزاعها من يد باد»³⁶، هنا يظهر الخلل في تخطيطه الإستراتيجي في مواجهة البويهيين، وهو - رغم التعاطف الذي كان يحظى به باد على المستوى الشعبى في الموصل وأطرافه، بإعتباره كان يصرف عنهم حكم البويهيين، الذي طالما كرهوه واستثقلوه - عدم نجاحه في تحييد القبائل العربية في المنطقة في صراعه مع البويهيين، الذين أصبحوا سداً وحاجزاً بشرياً أمام تحركاته، لا يُستبعد أن يكون التوافق المذهبي بينه وبين سكان المنطقة سبب تعاطفهم معه، إلى جانب سبب تعسف وظلم ولأمة البويهيين لهم، بل وحتى ظلم وتعسف بني حمدان لهم، الذين أشتهروا بمصادراتهم لأموال وأموال الناس فيها، وإسرافهم في قتل الناس دوغماً سبب³⁷. إذا أُعْتُبرت مرحلة تأسيس هذه الإمارات الكوردية نماذج تاريخية، لإستكشاف طبيعة الإستراتيجية السياسية التي تبنتها مؤسسوها الأولون، وبمقارنة هذه الإستراتيجيات السياسية بالإستراتيجيات السياسية عند القوى

السياسية الأخرى في المنطقة، فيمكن ملاحظة أنَّ جميع الفاعلين السياسيين من المؤسسين الأوائل لم يستندوا في دخولهم إلى ميدان ممارسة السياسة على تراث فكري سياسي، لأنه ببساطة لم يكن للکرد تراث فكر سياسي مدوّن مستقل، لذا يُرى أنَّ الفاعل السياسي من جيل المؤسس يعتمد في ممارسته للنشاط السياسي في الغالب على مواهبه وقدراته وقابلياته الشخصية، أو على خبراته وتجاربه المأخوذة من طريقة إدارته للقبائل، أو من تجاربه الذاتية في إحدى مؤسسات الدولة أو من تجربته السياسية في حركات المعارضة، وهي خبرات وتجارب سياسية متواضعة مقارنة بخبرات وتجارب الفاعل السياسي الديلمي والسلجوقي والأرمني وغيرهم، إذ وقف وراء ممارستهم للعملية السياسية تراث فكري سياسي واسع وعميق، مما أثر على تحديد نوعية الإستراتيجية التي تبنتها هؤلاء الزعامات الكوردية وعلى قدرتهم على التخطيط والتحليل وتقدير الموقف العام، والملاحظة الثانية في تقدير الممارسة السياسية لهؤلاء من الفاعلين السياسيين، هي أنَّ دخولهم في الصراع السياسي كان في الغالب ردة فعل لظروف إستثنائية مرت بها الدولة العباسية ومرت بها مناطقهم، كحدوث فراغ سياسي كنموذج الروادي والحسنوي أو كتعرض مناطقهم لحملات عسكرية بحكم موقعهم الجغرافي في مواجهة الأعداء في المناطق الثغرية، كما في النموذج الشدادي، ولم تتجاوز الإستراتيجية السياسية عندهم مرحلة الدفاع عن الوجود وإدامة الحال والحفاظ على التوازن السياسي، وتحوّل صراعهم مع خصومهم إلى صراع الأطراف مع المركز، والأطراف عادة هي الجانب الأضعف في هذا النمط من الصراعات، لأنَّ الأطراف تستمد شرعيتها في ممارسة السياسة والسلطة في إقليمها من المركز، والمركز له القدرة والإمكانية على التحكم بمسارات الصراع، لما يملكه من خيارات متعددة ومختلفة، في مقدمة هذه الخيارات التي بيده، هي أنَّه يستطيع المبادرة ببدأ الصراع وإنهائه متى شاء وبيده تحديد طبيعة الصراع هل هو صراع صفري أو تساومي، بإعتباره الطرف الأقوى، وحتى إذا ما تحالف هذا الجانب الطرقي مع قوى أخرى داخلية وخارجية، يتمكن المركز من إحتواء نشاطه من خلال منح القوى متحالفة مع هذه القوى الطرفية بعض المكاسب والإميازات، خاصة إذا كان التحالف قائماً على أساس تكتيكي غير إستراتيجي، الأمر الذي قد يحول موقف القوى المتحالفة من تأييد إلى ضده أو تحييده في الأقل.

فالدولة البويهية أستطاعت بحركة دبلوماسية مع الدولة البيزنطية من تحجيم دائرة تحركات ونشاطات باد الكوردي، وذلك من خلال إقناع الروم البيزنطيين بعقد هدنة لمدة عشر سنوات، وجعلهم في موقف الحياد في صراعهم مع باد، إذ اشترطوا عليهم عدم قبولهم لباد كلاجئ إذا لجأ إليهم، كما أنَّ ركن الدولة البويهية أستطاع تحجيم توسعات حسنويه بن حسين البرزيكاني، من خلال دعمه لقوى مناوئة له في أطراف إمارته، منها دعمه لسهلان بن مسافر حاكم مدينة نهاوند³⁸، ومن ثم دعم البويهيون العنازين وحسين بن مسعود المعروف بمبارك شاه العلوي أو شاه خوشين، الذي كان يدعو إلى المذهب الياريساني، ضد ابنه بدر³⁹. والملاحظة الثانية حول الممارسة السياسية عند

معظم الزعامات الكوردية في عصر الوسيط، هي إفتقارها إلى عقيدة سياسية، والعقيدة السياسية لأي جماعة هي ببساطة هي الأفكار والمبادئ والأهداف التي يؤمن بها، ويعبر عن تطلّعاتها ومصالحها، وتمثل المحور يجتمع حوله الجماعة، على ضوء العقيدة السياسية يتم تحديد الإستراتيجيات السياسية للجماعة، وتحديد الخصوم والأصدقاء الحقيقيين، وتمط الصراع الذي ينبغي تبنيّه للوصول إلى تلك الأهداف الإستراتيجية، وغياب هذه العقيدة السياسية عند الفاعل السياسي الكوردي، جعله يدخل ميدان العملية السياسية وهو لا يمتلك رؤية واضحة حول أهدافه الإستراتيجية المستقبلية، وبالتالي غياب تخطيط إستراتيجي لتحقيق تلك الأهداف، وعدم إمتلاكه القدرة على تميز العدو من الصديق، وإختلاط الأوراق الأولويات عليه، والإستغراق في تحالفات تكتيكية تخدم أهداف قصيرة المدى، وأحياناً مرتبط بمصالح أسرية أو شخصية، والملاحظ أنّ أغلب الإمارات الكوردية كانت عقيدتها السياسية تقوم على الولاء للقبيلة، وإستراتيجياتها تدور حول مصالح الأسرة والقبيلة بالدرجة الأولى، ولم ترتفع عنها كثيراً في الغالب، وبقاء الإستراتيجية السياسية في هذه الدائرة الضيقة، قطع الطريق امام تكوين عقيدة سياسية يربط معها مجموعات وقطاعات كبيرة من المجتمع، وعدم نجاحه في طرح عقيدة سياسية تلتف حوله جميع أطراف ومكونات المجتمع الكوردي، في حين يمكن ملاحظة أنّ البويهين وغيرهم من الديالمة وبعدهم السلاجقة قد كانوا موفقين في إيجاد عقيدة سياسية تستقطب حوله أكبر عدد من الأتباع، فالبويهيون جمعوا بين عقيدة تدعو إلى إعادة المجد القديم الغابر، ونفث روح الإعزاز بالإنتماء الفارسي، وبين عقيدة تشيع لآل البيت والدفاع عن حقهم في الإمامة والحكم، وتمكّن هؤلاء عن طريق دمج هاتين العقيدتين في عقيدة سياسية واحدة⁴⁰، من تحشيد رأي عام واسع في الأقاليم الإيرانية المختلفة حول إستراتيجيتهم السياسية، والتي هي المضي نحو السيطرة على المركز في بغداد⁴¹، حيث المغتصب العباسي - حسب إعتقادهم هم - وإعلان عن قيام دولتهم وإزاحة بني العباس عن الحكم، أما سبب الذي دفع بالبويهين عند سيطرتهم على بغداد إبقاء بني العباس في الخلافة، كانت بعض حسابات سياسية بحتة، ولم يكن تراجعاً عن هدفهم، فبدل أن يُزيحهم عن الخلافة، نقلوا معظم صلاحيات الخليفة إلى السلطان البويهي، الذي أصبح الحاكم الحقيقي في البلاد، وبقي الخليفة مجرد صورة واسم⁴².

والسلاجقة كذلك بتبنيهم عقيدة السياسية قائمة على إعادة الإعتبار لأهل السنة والخليفة العباسي والتصدي للروم البيزنطيين في مناطق الثغرية، جعلوا من أنفسهم محور العالم السني وكسبوا ودهم⁴³، وتحت مظلة هذه العقيدة السياسية إستوطنت مئات الآلاف من الأتراك في مناطق أذربيجان وأرمينيا والجزيرة⁴⁴، وحققوا إستراتيجيتهم في إيجاد وطن لهم، وتخلّصهم من حياة البداوة وعدم الإستقرار، بينما لم تجتمع الزعامات والأمراء في الإمارات الكوردية حول عقيدة سياسية موحدة، كما كان الحال عند البويهين والسلاجقة، وعكفوا على نزعاتهم القبلية والأسرية المحلية، وعاشوا في تشتت عقيدي سياسي، وملء هذا الفراغ العقيدي عند الكورد، و إنقسم عقيدتهم السياسية بين

العقيدة السياسية البويهية والسلجوقية الشيعية والسنية. من منطلق إنَّ إرادة السيطرة موجودة وجوداً عميقاً وفعالاً في الواقع التاريخي للصراعات الاجتماعية والسياسية، لذا تبرز عادة مع إنْهيار أو ضعف الدولة الجماعات المحلية القبلية والطائفية والإثنية المتطلعة إلى السلطة، والتي لها القدرة على توفير بعض الأمن والحماية لأفرادها، والإمارة الشدادية التي أسسها محمد بن شَدَّاد بن قرطق، هي أَمْوُذَج على ذلك، فالعامل الذي ساعد في تأسيس الإمارة هو إنَّه لما أُسر السلار المرزبان بن محمد بن مسافر بباب الري سنة (٣٣٧هـ/٩٤٨م)، وبقي في الأسر أربعة سنين، اضطرب أمر ملك أذربيجان، واستولى كل مَنْ له عشيرة وعصبية على ناحية من البلاد، فتمكن محمد بن شَدَّاد أيضاً في مدينة ديبيل، إذ سلَّم أهلها المدينة إليه، ليذب عن حرمهم ونسائهم، فيأمنوا من أهل الشرِّ والفساد من الديلم وغيرهم، فملكها محمد بن شَدَّاد سنة (٣٤٠هـ/٩٥١م)، وحاول إبراهيم بن مرزبان مرتين إعادة سيطرتها عليها، ولكنه رغم إستعانتة بغير المسلمين من الأرمن والكرج وغيرهم، وخيانة بعض من أهل مدينة ديبيل لمحمد بن شَدَّاد، لم تنجح محاولات إبراهيم بن مرزبان في إستعادة المدينة إلى سيطرته، واستمر محمد بن شَدَّاد في صرف أذى المشركين وأهل الفساد عنهم، ونظَّم حال المدينة وأهلها واستقرَّت قدمه في تدبير أموره أهلها، ولما تخلَّص المرزبان من أسره استعاد سيطرته على ديبيل، بمساعدة الديلم الذين كانوا مع محمد بن شَدَّاد، الذين خانوه وفتحوا باب المدينة للمرزبان فدخله وسيطر عليها، وقد حاول محمد بن شَدَّاد أن يقنع ملك الروم البيزنطيين بمساعدته في إستعادة حكمه على مدينة ديبيل، ولكن لم تنجح مساعيه في ذلك، وتوفي وهو في مهجره بأسفرجان⁴⁵، بالإضافة إلى هذا الدافع الداخلي وهي ضرورة إقامة السلطة القاهرة ليضبط الأمن والاستقرار في البلاد، كان هناك دافع آخر يفرض قيام السلطة في تلك البلاد، وهي تتعلَّق بضرورة وجود قوة رادعة لدفع الحملات والغارات المتناوبة لقبائل الخزر واللَّان على البلاد، والخطر المستجد المتمثَّل بخطر المملكة الارمنية التي كانت قد إنتهجت سياسة توسعية، فوضعت عينها على بلاد اران ومدنها⁴⁶، يبدو أنَّ الخلافة العباسية في المركز كانت تعي أنَّ حدوث أي فراغ سياسي في تلك المناطق، تعني فقدانها إيَّها، وهذا ما دفعها إلى ابداء المرونة في الاعتراف بالسلطة التي تظهر هناك، ويحمل عنها مسؤولية الامن فيها والدفاع عنها.

تذهب الدراسات التي تدرس السلوك السياسي إلى أنَّ الفاعل السياسي⁴⁷، قبل دخوله في الممارسة السياسية عليه أن يدرك ماذا يريد أن يحصل عليه أو ماهي الحلم التي يريد أن يحققها، وأن يدرك نمط الصراع التي يستلزمه تحقيق الهدف، هل أنَّ سعيه لتحقيق هدفه يتطلب أن يدخل في صراع تساومي أم في صراع صفري، وذلك من خلال معرفته بطبيعة أهداف خصمه وتاريخه وقدراته، ومدى تقاطع هدفه مع أهداف خصمه⁴⁸، ومعرفته بسايكولوجية أتباعه، وحسن تقديره للموقف العام⁴⁹، وعندما ينزل الفاعل السياسي إلى الساحة السياسة بدون وضع الرؤية وإستراتيجية محددة، تكون نزولاً غير محمودة العواقب ونتيجتها محسومة قبل أن تبدأ⁵⁰، فتمضي به الأحداث والتطورات إلى

أن ينحصر في زاوية حرجة، فتتقلص أمامها الخيارات، وتتحوّل فيها إلى أشبه ما تكون بأسير مكبّل بقيود النظام الجديد، الذي وضع الطرف القوي قواعده. دخل أمراء الإمارة الشدادية والروادية في الممارسة السياسية وفق إستراتيجية ملء الفراغ السياسي ودفع العدوان الخارجي على بلادهم، وكانت إمكاناتهم وقدراتهم في مجال دفع العدوان الخارجي محدوداً إلى حدٍ ما⁵¹، وعندما ظهرت السلاجقة واستولت على مركز الخلافة العباسية، وأصبحت تمثل شرعيتها بشكل رسمي، وتبنّت مشروع التصدي للروم البيزنطيين والأرمن والكرج، فأضطرت الأمارتين الشدادية والروادية إلى الخضوع معظم الوقت لقوانين السلاجقة في ممارستهم السياسية، والتقييد بتقديم الطاعة لهم من الناحية الشرعية السياسية، هذا من جهة، ومن جهة أخرى دفع عجز الأمارتين عن التصدي للحملات التي كانت تشنها الأرمن والكرج بمساعدة الروم البيزنطيين، إلى أن يعتمد كل منها على دعم السلاجقة في ذلك، وإستطاعت السلاجقة بحكم إشتراكهم في الدين والمذهب إحتواءهم من خلال العقيدة السياسية السنية، وجعلهم جزءاً من مشروعها السياسي، ولم تدخل الإمارات الكوردية في مقاومة واسعة مع السلاجقة⁵²، لهذا السبب ولأسباب أخرى، منها أن الإمارات كانت إمكاناتهم السياسية والعسكرية كانت محدودة، قياساً بإمكانات السلاجقة وقدراتهم السياسية كقوة تمثل السلطة المركزية ومعها شرعية الخلافة العباسية، وبسبب وجود تهديد خارجي مشترك على الطرفين، المتمثل بالتهديد الأرمني والكرجي البيزنطي، الامر الذي سهّل على السلاجقة إخضاع الإماراتين لهيمنتها السياسية.

الامارات الكوردية والاستراتيجية السياسية بعد العصر البويهى أولاً: النموذج المرواني الدوستكي والور الصغرى والكبرى:

لضمان دوام حالة الإستقرار في بلادهم ودفع أعدائهم عنهم، إعتد أمراء الدولة المروانية في إستراتيجيتهم كثيراً على الدبلوماسية السلمية، وحاولوا في علاقاتهم السياسية الإستفادة من حالة التوازن القوة بين القوى السياسية في المنطقة، المتثلة في الدولة العباسية والبيزنطية والفاطمية، وترضية جميع خصومهم عن طريق المال والهداية وسياسية المسالمة، على ضوء طبيعة الصراعات السياسية في تلك الفترة، يمكن أن هذه الإستراتيجية السياسية كانت إستراتيجية ناجحة في مرحلة من مراحل تاريخ الدولة المروانية، ولكن لم تكن كذلك في المراحل الأخرى، وأصبحت هذه الإستراتيجية السياسية غير مجدية، خاصة بعد ان ظهرت قوة سياسية جديدة في الساحة السياسية كقوة السلاجقة، وحيث أخلّ هذا الظهور بحالة التوازن القوى فيها، وإذ فرضت السلاجقة هيمنتها وسيادتها على جميع القوى السياسية في المنطقة، سواء القوة السياسية التي كانت تقبع في مركز الخلافة أو القوى السياسية كانت تتربص في زوايا البلاد في المشرق الإسلامي. وقد إعتاد بنو مروان في سعيهم للحفظ على كيانهم على إستراتيجية المسالمة والدبلوماسية اللينة فقط، وعدم وجود إستراتيجية أخرى موازية تقوم على أساس بناء قوة مادية قويّة ومتماسكة، تدعم الإستراتيجية

الدبلوماسية وتقويها، فأصبحت الإمارة المروانية لقمة سائغة للقوة السلجوقية، فلم تنفعها استراتيجيتها في المسالمة ومحاولاتها لترضيهم بالمال والهدايا، عندما عزم السلاجقة على إنهاء وجودهم، فإذا كان هذا النمط من الإستراتيجية السياسية نابعة من إعتقاد المروانيين، بأنّه يمكن ترضية خصومهم بالمال ودفع تهديداتهم بالمسالمة وإبداء حُسن نية فقط، فإنّ هذا الإعتقاد قاصر يدل على أنّ أصحابها ليسوا من أصحاب الدولة، إمّا أنّهم كانوا قاصرين في فهم حقيقة إستراتيجية لإدارة الدولة، التي من أبجدياتها هي أنّ الدولة يجب عليها على الأقل أن تمتلك منظومة دفاعية قوية تردع بها أعدائها عند الحاجة، ولا يمكن إستبعاد هذه الإحتمالية، بإعتبار أنّ أمراء الدولة المروانية لم يكونوا يمتلكون مخزون وتراث فكري سياسي، لأنّ دولتهم كانت دولةً بكرة، ولم تسبقها تجربة في إدارة الدولة، فاعتمد معظم أمراءها في إدارة الدولة على وزرائهم وحُجّابهم، وانشغل بعضهم عن إدارة الدولة بالإستمتاع بملذّات الحياة وطيب عيشها وفي مقدمتهم الأمير نصرالدولة أحمد بن مروان (٤٠١ - ٤٥٣ هـ/ ١٠١٠ - ١٠٦١ م)، والأمير ناصر الدولة منصور (٤٧٢ - ٤٧٨ هـ/ ١٠٧٩ - ١٠٨٥ م)، والوزراء والحُجّاب لم يكونوا جميعهم مؤهلين لتولّي منصب الوزارة، بعضهم بسبب عدم كفاءتهم⁵³، والبعض الآخر بسبب درجة صدق ولائهم للدولة المروانية⁵⁴، وضعف في الكفاءة وعدم الإخلاص والجدية في العمل، صفتين متناقضتين لصفات الوزير النموذجي، وتعيين وزير غير مخلص في ولائه للدولة لها مردودات خطيرة على مستقبلها، مع إحتمال قيامه في أي لحظة تقتضيه مصالحه الشخصية بخيانة الدولة، ووضع إمكاناته في مصلحة خصم الدولة، كما فعل فخرالدولة محمد بن جهير، الذي ترك خدمة أمراء بني مروان في ميفارقين وإلتحق بالسلطان السلجوقي، ووضع إمكاناته وخبراته في خدمتهم للقضاء على الدولة المروانية.

والإحتمال الثاني هو أنّ أمراء بني مروان بعد الأمير باد الدوستكي لم يكونوا في الأساس يفكرون في التوسع خارج بلادهم، أو التفكير في السيطرة على بغداد، وتولّي قيادة العالم الإسلامي السني كما فعلته البويهيون من قبل، وفعلتها السلاجقة فيما بعد، فلم تتجاوز إستراتيجيتهم السياسية الحالة الدفاعية والمحافظة على الوجود، وحسب نظرية توماس هوبز تعتبر ذلك نوع من السذاجة وعدم الإدراك لحقيقة الصراعات بين قوى سياسية متباينة في توجهاتها وأهدافها وغاياتها، لأنّ هوبز يرى أنّ العدوان والحرب هو الأصل في العلاقات بين القوى السياسية والإجتماعية، وإن السلم هو عنصر طارئ في تلك العلاقات، إذ إنّ الجماعات البشرية كلها هي في حالة تربص ببعضها البعض، تتحين الفرص لكي ينقض على خصمه، فإذا أتمتها الفرصة لم يفوّتها، فينقضّ على فريستها حتى يُجهز عليها، وعندما لا يفعل ذلك ليس لأنّه لا يريد ذلك، وإمّا لأنّه لا يمكنه فعل ذلك⁵⁵، لهذا أي جماعة إجتماعية وسياسية إذا أرادت أن تحافظ على وجودها وكيانها، فعليها أن تمتلك قدرًا كافيًا من القوة الذاتية أو الشوكة، التي تجعل العدو أن لا يُفكّر أكثر من مرة قبل أن يحاول الإنقضاض عليها، فهذه الشوكة هي تجعل إبتلاعها عصيّة على عدوّها، ضعف شوكة الدولة المروانية وعدم تقديرها للموقف العام

بشكل صحيح، سهّل على السلاجقة القضاء عليها، وذلك بدسائسهم الكثيرة التي حاكوها حول حكام بني مروان على الدولة المروانية⁵⁶. لم يشعر الكورد بأمان في البلاد التي يقطنونها، إلّا في أماكن التي كان يكثر فيها العنصر العربي⁵⁷، بالأخص تجاه الأتراك، لأنّ الخطاب السلجوقي اتّجاه الكورد والمناطق الكوردية تركّزت حول استراتيجيتين، الأولى هي التسلط وفرض سيادتهم على الإمارات الكوردية، باستخدام القوة وباستغلال الشرعية التي كانوا يمتلكونها من الخلافة العباسية، والثانية هي استراتيجية إسكان الأتراك في المناطق الكوردية بهدف جعلها وطناً لهم، وكاد أن يتحوّل ذلك إلى أمر الواقع، خاصة بعد إنهيار الدولة المروانية وانهلال الإمارات الكوردية الأخرى، وقيام عدد من الأتابكيات⁵⁸ في بلاد الكورد في مكانها، منها أتابكية الزنكية في الموصل إلى جانب دولة سلاجقة الروم في قونية وسيواس، والأتابكيات مناطق الجزيرة وأذربيجان⁵⁹، وقد اتبع بعض من هذه الأتابكيات سياسة قاسية اتّجاه الزعامات الكوردية المحلية، فمثلاً قام عماد الدين زنكي في سنوات ما بين (٥٢٨-٥٣٧هـ/١١٣٤-١١٤٢م)، بهدم واستيلاء على قلاع وحصون تابعة للقبائل الكوردية، منها جميع قلاع قبيلة الحميدية في عقرة وشوش وهكاري وكواشي، واستولى على شهرزور، وقلعة (أشب) وخربها وأمر ببناء قلعة أخرى عوضاً عنها، وسماها قلعة العمادية⁶⁰، وكان من آثار سقوط الإمارات الكوردية وظهور الأتابكيات في تلك البلاد، أن ترك الكثير من القبائل الكوردية مناطقها، وهاجرت إلى بلاد الشام ومصر⁶¹، لولا الإستراتيجية السياسية التي تبنتها الدولة الأيوبية بعد ذلك حول تلك المناطق في إعادة هيمنتها عليها، لكان لتلك البلاد مصير آخر وخريطة سكانية أخرى، كما حصل لغيرها من المدن والقرى في إقليمي أذربيجان وأرمينيا، وهذا يعني أنّ الخطاب السياسي الأيوبي كان قد وصل إلى مستوى، أمكنه من إدراك استراتيجية السياسية التي كانت تتبناها السلاجقة الروم في بلاد الجزيرة وأذربيجان وأرمينيا، فجاءت خطواتها العملية على الأرض كتحدّي لهذه الإستراتيجية السياسية ضمن استراتيجية مضادة وطويلة الأمد.

ولم تختلف الإستراتيجية السياسية عند أمراء إمارتي اللور الكبرى والصغرى عن الإستراتيجية السياسية عند باقي الإمارات الكوردية في العصر البويهّي كثيراً، والتي كانت تدور حول إشباع النزعة السلطوية عند هؤلاء الأمراء والزعماء، والدفاع عن الوجود، وملء فراغ السلطة السياسية في مناطقهم، والمميز في إستراتيجيتهما السياسية هي أن الإماراتين بحكم قاعدتهما الشعبية السنية، وبحكم وقوعهما ضمن دائرة نشاط العقيدة السياسية الشيعية لا سيما التشيع الإسماعيلي، اتبع معظم الأمراء في هاتين الإماراتين إستراتيجية تقوم على التمسك بالمذهب الرسمي للدولة العباسية وإبقاء إمارتهما بعيدين عن تأثيرات العقيدة السياسية الشيعية، وبذلك كانت إستراتيجيتهما إمتداد للإستراتيجية التقليدية للخلافة العباسية وللسلطنة السلجوقية في المنطقة، فكان أمراء إمارة اللور الكبرى في بداية عهدهم يخدمون ضمن إطار الإمارة السلغرية السلجوقية (٥٤٣- ٦٦٣هـ/ ١١٤٨- ١٢٦٤) في إقليم فارس ويتبنون سياساتهم في المنطقة، وحاربوا باسمهم قبائل الشوانكاره الكوردية في إقليم فارس،

ولم تسوّ علاقتهم مع السلغريين إلّا بعد أن إستقلوا عنهم، وأصبح لهم سياستهم الخاصة، كما أنّ ولاء أمراء إمارة اللور الكبرى كان للخلافة العباسية، وكان بعضهم يظل في خدمة الخليفة في بغداد، بإستثناء الفترة التي هاجمت فيها المغول المنطقة، حيث رضخ لهم بعض أمراء اللور الكبرى تفادياً لشهرهم وإنفاذاً لإمارتهم من الخراب والدمار⁶²، وظلّت الإمارة محتفظةً بإستراتيجيتها تلك إلى أن سقطت الدولة العباسية على يد المغول، رغم أنّ العلاقة السياسية لإمارة اللور الصغرى بالخلافة العباسية لم تكن في نفس مستوى العلاقة السياسية بين إمارة اللور الكبرى والخلافة العباسية، ولكن مع ذلك تشابهت إلى حدّ كبير إستراتيجيتها السياسية مع الإستراتيجية السياسية التي تبنتها إمارة لور الكبرى حيال العقيدة السياسية الشيعية⁶³، بإستثناء ما قام به حسام الدين بن بدر (ت ٦٤٠هـ/١٢٤٢م) أمير الإمارة اللور الصغرى (٥٧٠-١٠٥٥هـ/١١٧٤-١٥٩٦م) في خروجه على خلافة العباسية والدعوة إلى المذهب القلندري⁶⁴، ولكن لم يستمر هذا طويلاً ولم تُقبل منه وتم التصدي له⁶⁵، ومن ثم تولّى الإمارة بعده أمير شافعي المذهب⁶⁶. بصورة عامة لم تتعرض إمارة اللور الكبرى و اللور الصغرى إلى نفس درجة من الضغوطات السياسية والعسكرية، التي تعرضت لها الإمارات الأخرى في مناطق أذربيجان، أرمينيا والجزيرة، كالإمارة المروانية والشدادية والروادية، لأنّ الجغرافية التي ظهرت فيها الإمارات اللور الكبرى واللور الصغرى كانت خارج النطاق الجغرافي التي حددتها السلاجقة لكي يكون مركز إستيطان قبائلهم، وبعيدة من المناطق التي تمركزت فيها قوتهم الرئيسية، في حين أنّ الإمارات الأخرى في أذربيجان وأرمينيا والجزيرة، كانت تقع في قلب المناطق التي حددتها السلاجقة ليكون مركز إستيطانهم، وقريبة من مناطق تمركز قوتهم الرئيسية، هذا من جهة، ومن جهة أخرى فإن وقوفهم كحام للعقيدة السياسية للدولة العباسية في المنطقة، إعطاهم نوعاً من التمايز والوعي بذات جمعي مذهبي، إذ إستمر إلى حين سقوط الخلافة العباسية.

ثانياً: النموذج الايوبي في بلاد الكورد:

بخلاف الإمارات الكوردية الأخرى لم تكن الدولة الأيوبية مجرد إمارة محلية أو دولة إقليمية، وإمّا كانت قوة دولية كبيرة، كانت لسياساتها أبعاد دولية وإقليمية، فعلى المستوى الدولي كانت سياساتها تمثل العالم الإسلامي ككل، وعلى المستوى الإقليمي مثّلت سياساتها التوجه السني الرسمي، وأكسبتها ممارستها السياسية على هاتين المستويين خبرة وتجربة سياسية واسعة وعميقة غنية، وقد تعاملت في المستويين وفق إستراتيجية سياسية واضحة، من حيث وضوح الرؤيا والعقيدة السياسية والتخطيط وروح المغامرة والمجازفة، وإتباع سياسة الإحتواء تجاه القوى التي تخاصمها، كل ذلك تجعلنا أن نكون واثقين من أنّ الدولة الأيوبية، كانت تمتلك كذلك إستراتيجية سياسية واضحة بخصوص البلاد التي كانت موطنها في يومٍ من الأيام، وأنّ ممارستها السياسية في تلك البلاد كانت في إطار هذه الإستراتيجية، كما ستتضح ذلك. هناك مؤشرات تاريخية وإستقرائية عديدة تبين ملامح

رؤية البيت الأيوبي والدولة الأيوبية عن البلاد التي قدموا منها، وعن سياستهم تجاهها، وتأتي هذه الرؤية من منطلقات مختلفة، في مقدمتها منطلق الإلتواء الروحي والتاريخي للبيت الأيوبي والقبائل الكوردية المنضوية تحت لوائها لتلك البلاد، فهذه البلاد كانت يوماً ما وطناً ومسكناً لهم، دفعتهم الظروف إلى تركها والهجرة منها⁶⁸، وهناك إشارة إلى أن أجداد الأيوبيين قبل هجرتهم من بلادهم كانوا في خدمة بني شداد في أرمينيا وأران، وأنهم كانوا أصحاب مكانة ونفوذ فيها⁶⁹، وكان هذا صحيحاً كذلك بالنسبة لبعض القبائل الكوردية الأخرى، التي رافقت البيت الأيوبي في هجرتها أو لحقت بها فيما بعد في مصر والشام⁷⁰، وكذلك حيوية الإتصال والتواصل الإجتماعي والروحي بين تلك القبائل في مهجرها وبين من بقي منهم هناك في المنبت، في عهد السلطان صلاح الدين الأيوبي، كان منطلقاً آخر ساهمت في تشكّل الرؤية السياسية للدولة الأيوبية عن بلاد الأصلية، إذ كما هو معروف أن قسم من المقاتلين في صفوف الجيش الأيوبي ومن ضمنهم القبائل الكوردية، كانت مع حلول فصل الشتاء تترك بلاد الشام ومصر تعود إلى بلادها، إذ لم يكن هناك تهديد متوقع على جبهات القتال فيها⁷¹، ولعل هذا التواصل الحيوي والمستمر بين المهجر والمنبت، جعل فكرة العودة أو التواصل مع تلك البلاد حية في وجدان وذاكرة تلك القبائل.

وكذلك فكرة مهجر البديل لم تغب في الفكر السياسي الأيوبي، فهناك إشارات تاريخية تذكر بأن الأيوبيين فكروا في مهجر البديل في أكثر من مكان، منها فكروا في السودان واليمن⁷²، من الأولى أن فكرة أن يكون الوطن والمنبت العمق الجغرافي الإستراتيجي للدولة، أو أن تكون هي إحدى احتمالات المهجر البديل، كانت حاضرة كذلك في تفكيرهم السياسي، خاصة في مرحلة ما بعد معركة حطين (٥٨٣هـ/١١٨٧م)، بعد أن أصبح موقفهم قوياً في المنطقة بفضل إنتصاراتهم وإنجازاتهم وقوة شرعيتهم السياسية وكسبهم لتأييد الخلافة العباسية وعلو كلمتهم، ورفع سمعتهم بين المسلمين، وإضطارار خصومهم لمسامحتها وللإذعان لها⁷³، وشكّلت من جانب آخر القوى السياسية في المنطقة، كالبيت الزنكي في الموصل وأعمالها، وسلاجقة الروم في قونية وسيواس، والإمارة الإيلدكية في أذربيجان، تهديداً وعقبة أمام تحقيق هذه الإستراتيجية السياسية⁷⁴، فجاءت معظم التحركات السياسية والعسكرية للدولة الأيوبية في مناطق الموصل والجزيرة منذ عهد السلطان صلاح الدين الأيوبي، وفي الفترات اللاحقة من تاريخ الدولة الأيوبية كترجمة لهذه الرؤية الإستراتيجية، منها محاولات السلطان نفسه في السيطرة على الموصل ومدن الجزيرة، لا سيما ميافارقين وأمد وسنجار⁷⁵، ومحاولات الملك المظفر تقي الدين عمر ابن شاهنشاه الأيوبي، في أخذ خلاط وملازكرد وإضافته لما كان تحت يده من مدن الجزيرة⁷⁶، وإدراكاً منه لصعوبة مواجهة التحديات التي يلاقيها من يتولّى حكم بلاد الجزيرة، لم يعط السلطان صلاح الدين الأيوبي زمام إدارة تلك البلاد إلى المنصور محمد، بعد وفاة والده الملك المظفر تقي الدين عمر رغم إلحاحه⁷⁷، وإثماً وضع أعباء هذا الحمل الثقيل على عاتق أخيه الملك العادل بن أبي بكر، لحنكته السياسية وتجربته العسكرية في مواجهة المواقف الصعبة والمعقدة⁷⁸.

واستمر البيت الأيوبي في سعيها لإستكمال هذه الإستراتيجية السياسية، منها أن الملك الاشرف موسى بن الملك العادل، أخضع « بعد وفاة والده ديار الجزيرة وميفارقين وخلاطاً واستقر ملكه بها، ثم ملك سنجان صلحاً، وقصد بلاد الموصل وسار يريد أربل»⁷⁹، وعندما تدخل الخليفة الناصر لدين الله (٥٧٥-٦٢٢هـ / ١١٨٠-١٢٢٥م)، وطلب منه الرجوع عنها، قبل الملك الاشرف ذلك بشرط أن يُخطب له في أربل ويضرب السكة باسمه، وقد تم له ذلك⁸⁰، ومنها كذلك محاولة الملك الكامل بن الملك العادل في سنة ٦٣٢هـ / ١٢٣٤م) الذي كان يخطط وتهيأ لمباغته صاحب سلاجقة الروم في بلاده، وذلك عندما توجه إليه دون سابق إنذار على رأس جيش ضم ستة عشر ملكاً من أسرته⁸¹، ويبدو أن الهدف كان هو القضاء على إحدى كبرى العقبات أمام تحقيق إستقرار سلطتهم في مناطق الجزيرة وأذربيجان. الإستراتيجية السياسية التي تبنتها الدولة الأيوبية بخصوص الموصل وبلاد الجزيرة وأذربيجان وأرمينيا هي التي حدد خصومها الحقيقيين، وهي القوى التي كانت تتقاسم السيطرة على تلك المناطق، سلاجقة الروم في قونية وسيواس، والأسرة الزنكية في الموصل وسيف الدين بكتمر صاحب خلاط، والأتابكية الأيلدكزية (٥٣١-٦٢٢هـ / ١١٣٦-١٢٢٥م) في أذربيجان وهمدان، وهذه القوى رغم إختلافاتها ونزاعاتها فيما بينها، إلا أنها كانت تتفق في إستراتيجياتها المعادية للدولة الأيوبية، فسلاجقة الروم كانت في مقدمة هذه القوى التي تعادي كانت الدولة الأيوبية وتسعى « للمبادرة بإجتثاث جذور أبناء صلاح الدين والعادل وشركو»⁸²، وأتخذ أساليب عديدة من أجل إضعاف الدولة الأيوبية، ولم يكن سماحها للقوات الألمانية الغازية بالعبور عبر أراضيها للوصول إلى أرمينيا الصغرى وإرسال الأدلا لإرشادهم الطريق، إلا محاولة لتسهيل مهمة الألمان في القضاء على الدولة الأيوبية، وقيام سيف الدين بكتمر صاحب خلاط بضرب البشائر وإظهار الفرص في بلاده بمناسبة وفاة صلاح الدين، وتلقيب نفس بلقب الناصر، ومبادرته في الدعوة لتشكيل حلف عسكري معادي للدولة الأيوبية⁸³، يبين أن هذه القوة السياسية كذلك كان تبيّت العداء لهذه الدولة، ومن جهته كان البهلوان بن إيلدكز صاحب همدان يظهر معاداته للدولة الأيوبية عبر رسائله التحذيرية للسلطان صلاح الدين الأيوبي⁸⁴.

وقد اتبع السلطان صلاح الدين الأيوبي ومن بعده الدولة الأيوبية إستراتيجيتين في تعاملها مع هذه القوى السياسية، الأولى الهيبة والمكانة التي إستحصلتها الدولة الأيوبية من إنجازاته وإنتصاراته في الساحة الإسلامية، كما يتبين من قول السلطان «لو قصدت غيره قبله كان السهل أخذا باسم الهيبة التي حصلت لنا»⁸⁵، وأنه لم يأخذ مدينة من مدن بلاد الجزيرة وأرمينيا وأذربيجان إلا بعد موافقة الخلافة العباسية أو سكوتها كعلامة الرضى، فالبيت الزنكي في الموصل لم يميلوا للصلح مع الأيوبيين إلا بعد أن يتسوا من تأييد الخلافة لهم في الحصار الثالث للمدينة، وعندما علم السلطان أن الخليفة العباسي وقف عند تأييد البيت الزنكي، بدأ بفرض شروطه للصلح معهم⁸⁶، وكذلك إسترجع السلطان خلاط بعد ما سيطر عليها ابن أخيه الملك المظفر تقي الدين عمر، لأن الخليفة العباسي لم يكن قد

سمح لهم بذلك⁸⁷، وهذا يعني أن الدولة الأيوبية كانت تتعامل مع هذه القوى الساسية في إطار الشرعية التي تمنحها إياها الخلافة العباسية من جهة، ووفق الشرعية التي إستحصلها من إنجازاتها وإنصاراتها في الساحة الإسلامية، والإستراتيجية الثانية التي كانت تتبعها الدولة الأيوبية في تعاملها مع خصومها السياسيين، هي إستراتيجية النفس الطويل وعدم اللجوء إلى الإحتكاك العسكري، ما كان هناك إلى ذلك من سبيل، ولتفادي حدوث أي إحتكاك عسكري، كان يتبع سياسة الإحتواء، خاصة مع القوى التي كانت أقل حدة في مخاصمتها للسلطة الأيوبية، كالبيت الزنكي في سنجار وجزيرة ابن عمر والأراتقة في حصن كيفا، ولعل ذلك كان بسبب أن الدولة الأيوبية، خاصة في عهد السلطان صلاح الدين كان يتعامل مع هذه القوى في إطار الشريعة الإسلامية، لأنهم وإن اعتبروهم خصوماً سياسيين، ولكن ليسوا أعداء بالمفهوم الإسلامي (إنما المؤمنون إخوة)⁸⁸، وعلى المستوى الشعبي كان سكان بلاد المدن في الجزيرة يستشعرون ذلك من سياسية السلطان صلاح الدين، كما يظهر من جواب أهل مدينة آمد، لما طلب منهم صاحبها، بعد يئسه من قدرته على مقاومة جيوش السلطان الذي كان يُحاصروهم، أن يقاتلوا عن أنفسهم، فقالوا ليس العدو بكافر حتى نقاتل عن أنفسنا⁸⁹، بينما كان خصوم الدولة الأيوبية لا سيما سلاجقة الروم يتجاوزون هذا الإطار في خطابهم السياسي وفي طريقة تعاملهم حتى مع سكان المنطقة، ويظهر ذلك من خلال نوع المقترح المقدم إلى سلطان سلاجقة الروم علاء الدين كيخسرو (٦١٦-٦٣٤هـ/١٢١٩-١٢٣٧م)، عن كيفية السيطرة على مدينة آمد، وذلك بعدما عجز عن أخذها عن طريق القوة، والمقترح تدعو إلى أن يتم الإستيلاء على المدينة من خلال ثلاث مراحل وتستغرق ثلاث سنوات، على أن يتم في السنة الأولى حرق جميع مزارعها ونهب مواشيها وأسر رعاياها ومزارعيها ونكبهم، ولا يسمح لمدة سنة أخرى أن يصل إليهم مدد بشكل مخزون احتياطاً لديهم، وفي السنة الثالثة يمكن أن يمسكوا بتلابيب الأمان ويسلموا المدينة⁸⁹، وهذا المقترح يصور طريقة تفكير عقلهم السياسي، وفي مجال خطابهم السياسي، صوّرت أدبياتهم السياسية بعض ملوك بني أيوب على أنهم فراغة مصر، فهذا مدوّن أخبارهم المجهول يُسمّي الملك الكامل بفرعون مصر الذي «حَشَرَ فَنَادَى وَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى»⁹⁰، يبدو أن ذلك كان من أدبيات الخطاب السياسي لسلاجقة الروم الموجه نحو البيت الأيوبي⁹¹.

ومن حيث وضوح الرؤية وتبنيها لإستراتيجية سياسية واقعية، كانت بعض أمراء بني أيوب لهم نظرة واقعية واستشرافية للأحداث، كما يتضح ذلك مثلاً، في تقييم الملك الأشرف موسى (٦٣٥هـ/١٢٣٧م) لزوال الدولة الخوارزمية، فرغم أن جلال الدين بن خوارزمشاه كان خصمه في الساحة السياسية، وتسبب حملاته العسكرية في أحداث الكثير من الدمار والقتل في بلاد الكورد⁹²، وتعاون ضده مع خصومه التقليديين سلاجقة الروم⁹³، إلّا لم يتفائل لمقتله، بل بالعكس اعتبر مقتله نذير شؤم على مستقبل المنطقة الإسلامية ومن ضمنها على مستقبل الدولة الأيوبية، وتنبأ أنه بزوال الدولة الخوارزمية سيدخل التتار إلى البلاد الإسلامية، فكان كما قال الأشرف⁹⁵، وبصورة عامة فإن التجربة السياسية

الايوية في بلاد الكورد رغم سلباتها كانت الأكثر نضوجاً وعقلانية من بين جميع التجارب السياسية الكوردية الاخرى في العصور العباسية.

الهوامش:

- (١) ليدل هارت، الإستراتيجية وتاريخها في العالم، ترجمة: الهيثم الأيوبي، دار الطليعة، ط٤، (بيروت: ٢٠٠٠)، ص ٢٧٤.
- (٢) شارلزهل وجارث جونز، الإدارة الإستراتيجية، ترجمة: رفاعي محمد رفاعي ومحمد سيد أحمد عبدالعال، دار المريخ للنشر، (الرياض: ٢٠٠١)، ص ٤١.
- (٣) ينظر: انتصار احمد جاسم الشمري، ادارة المعرفة ودورها في عملية اتخاذ الاستراتيجي، مجلة بغداد للعلوم الاقتصادية، العدد (١١)، سنة (٢٠٠٦)، ص ١٩، وخضر بن طاطة، الإستراتيجية السياسية، ص ١٧، ١٦، ٧.
- (٤) مفهوم الإستراتيجية السياسية، أدبية خصاونة، innontive، ٢٠٢٢.
- (٥) محمود الورفلي، الإستراتيجية السياسية، ص ٤٣.
- (٦) دافيد. أو سيرز وآخرون، علم النفس السياسي، ترجمة: ربيع وهبة، المركز القومي للترجمة، (القاهرة: ٢٠١٠)، ٢٢١/١.
- (٧) برنارد لويس، ب.م. هولت، تتطور أعمال التاريخ الفارسية برترلد شبولر، ترجمة: سهيل زكار، مؤمن قريش، (دمشق: ٢٠٠٨)، ص ٢٠٢.
- (٨) نيكيتا ايليسيف، الشرق الإسلامي، ص ٣٤٦؛ يلماز أوزطونا، مدخل إلى تاريخ التركي، ترجمة: أرشد الهرمزي، الدار العربية للموسوعات، (بيروت: ٢٠٠٥)، ص ١٥٨.
- (٩) بارتولد، تاريخ الترك في آسيا الوسطى، ص ٥٥؛ يلماز أوزطونا، مدخل إلى تاريخ التركي، ص ١٥٨.
- (١٠) الراوندي، تاريخ الدولة السلجوقية، ص ١٤٧؛ وينظر: الشرق الإسلامي، ص ٣٤٧؛ يلماز أوزطونا، مدخل إلى تاريخ التركي، ص ١٥٥، ١٥٧، ٢٦٨.
- (١١) الراوندي، تاريخ الدولة السلجوقية، ص ١٥١.
- (١٢) الراوندي، تاريخ الدولة السلجوقية، ص ١٦٥.
- (١٣) نيكيتا ايليسيف، الشرق الإسلامي، ص ٣٤٦.
- (١٤) الشرق الإسلامي، ص ٣٤٧.
- (١٥) الشرق الإسلامي، ص ٣٤٧.
- (١٦) عباس إقبال الأشتياني، تاريخ إيران، ص ٢٣٧.
- (١٧) عباس إقبال الأشتياني، تاريخ إيران، ص ٢٤٤.

- (^{۱۸}) للمزيد ينظر: يوسف عزت، تاريخ القوقاز، ص ۳۹؛ جمال رشيد أحمد، لقاء الأسلاف الكورد، ص ۲۲۹، ۲۲۵.
- (^{۱۹}) جاسم محمد سلطان، قواعد الممارسة السياسية، ص ۱۲۷.
- (^{۲۰}) ابن العربي، تاريخ مختصر الدول، ص ۱۸۱،
- (^{۲۱}) للإطلاع ينظر: نوزاد خالد رؤوف، مملاني ناو خويي كافي ناو ميرنشينة كان لة سدة دي ثينجة مي كؤضي / يازدة يمة مي زابينيدا، ماسته نامه ثيشكه ش كراوة بة كؤليزي ئاداب، زانكؤي سة لاحة ددين، (هه ولير: ۲۰۱۴)، ص ۳۳-۹۰.
- (^{۲۲}) مسكويه، تجارب الأمم، ۳۰۹/۶.
- (^{۲۳}) مسكويه، تجارب الأمم، ۳۲۱/۶.
- (^{۲۴}) مسكويه، تجارب الأمم، ۲۰۶/۶، ۲۰۰؛ وينظر: حسام الدين النقشبندي، الكرد في لرستان الصغرى، ص ۱۵۴.
- (^{۲۵}) مسكويه، تجارب الأمم، ۳۱۳/۶.
- (^{۲۶}) قادر محمد، الإمارات الكوردية، ص ۸۴.
- (^{۲۷}) مسكويه، تجارب الأمم، ۳۴۹/۶.
- (^{۲۸}) عبد الحليم مهورباشة، فلسفة التاريخ مدخل إلى نماذج التفسيرية لتاريخ الإنساني، مركز فناء، (بيروت: ۲۰۱۶)، ص ۲۱۱.
- (^{۲۹}) مسكويه، تجارب الأمم، ۱۹۲/۶.
- (^{۳۰}) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ۵۶/۸.
- (^{۳۱}) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ۲۷۳/۸، ۹۰.
- (^{۳۲}) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ۲۷۳/۸.
- (^{۳۳}) جاسم محمد سلطان، قواعد الممارسة السياسية، مؤسسة أم القرى، (المنصورة: ۲۰۰۸)، ص ۱۰۲.
- (^{۳۴}) تنظر: الدراسة، ص ۱۹۷.
- (^{۳۵}) ابن العربي، تاريخ مختصر الدول، ص ۱۷۲.
- (^{۳۶}) مسكويه، تجارب الأمم، ۱۰۹، ۱۱۰ / ۷.
- (^{۳۷}) مسكويه، تجارب الأمم، ۱۷۲/۷.
- (^{۳۸}) مسكويه، تجارب الأمم، ۴۳۳/۶.
- (^{۳۹}) حسام الدين النقشبندي، الكرد في لرستان الصغرى، ص ۱۵۴.
- (^{۴۰}) كة يومة رس عة زيمي، ميذووي شيعة طة ري لة كوردستان، ل ۲۷۶.
- (^{۴۱}) إدوارد براون، تاريخ الادب في ايران، ۲۱۳، ۲۱۴/۱.
- (^{۴۲}) البيروني، محمد بن أحمد الخوارزمي، الآثار الباقية عن القرون الخالية، تحقيق: غسان داود الناصير وآخرون، دار العرب ودار نور، (دمشق: ۲۰۱۳)، ص ۲۶۸، ۲۶۹.
- (^{۴۳}) ابن الطقطقي، الفخري في الآداب السلطانية، ص ۲۷۸.

(٤٤) و. بارتولد، تاريخ الترك في آسيا الوسطى، ١٢٧.

(٤٥) (تنظر: الدراسة، ص ٣٥).

(٤٦) (منجم باشي، جامع الدول، ملحق لكتاب لقاء الأسلاف الكورد، ص ٣، ٤، ٥، ٦).

(٤٧) (استارجيان، ل. أ. تاريخ الأمة الأرمنية، مطبعة الإتحاد الجديدة، (الموصل: ١٩٥١)، ص ١٨٧، ١٨٩).

(٤٨) (الفاعل السياسي هو كل بُنية أو مؤسسة أو شخص معنوي أو طبيعي يملك تأثيراً معتبراً في القرارات

السياسية إنشاءً أو تعديلاً أو إلغاءً. جاسم محمد، قواعد الممارسة السياسية، ص ٦٣.

(٤٩) (ينظر: شارلزهل، الإدارة الإستراتيجية، ص ٣٢، ٢٧، ٣٤).

(٥٠) (جاسم محمد، قواعد الممارسة السياسية، ص ١١، ٨٢، ٢٢).

(٥١) (أحمد قرني، ملامح طفولة الفكر الكوردستاني، ص ٢٥٠).

(٥٢) (ينظر: إسماعيل شكر، الإمارة الشداية الكوردية، ص ٧١).

(٥٣) (جامع الدول، منجم باشي، ص ١٧، ١٨؛ عبد الرقيب يوسف، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ثاراس،

ط ٢، (أربيل: ٢٠٠١)، ٢/ص ٣٨، ٤٩؛ إسماعيل شكر، الإمارة الشداية الكوردية، ص ٧١.

(٥٤) (منهم شروة بن مم حاجب أبي علي الحسن بن مروان ومن بعده لأخيه ممهد الدولة أنو منصور، وأبو سالم

الطيب وزير ناصر الدولة أبو المظفر. الفارقي، تاريخ الفارقي، ص ٩٨، ٢٠٦؛ للمزيد يُنظر: فرست مرعي،

الإمارات الكوردية، ص ٣٢٥، ٢٦٥، ٢٦٤.

(٥٥) (مارس بعض الوزراء الوزارة في الدولة المروانية كحرفة ووظيفة ولم تكن له ولاء عقيدتي للدولة كالوزير

فخر الدولة محمد بن جهر الذي إلتحق بالسلجوقيين وأصبح دليلاً لهم في القضاء على الدولة المروانية. الفارقي،

تاريخ الفارقي، ص ٢٠٦ للمزيد يُنظر: عبد الرقيب يوسف، الدولة الدوستكية، ص ٢٧١؛ فرست مرعي، الإمارات

الكوردية، ص ٣٢٥.

(٥٦) (ينظر: توماس هوبز، الظياثان الاصول الطبيعية والسياسية لسلطة والدولة، ترجمة: ديانا حرب وبشرى

صعب، دار الفارابي كلمة، (ابوظبي: ٢٠١١)، ص ١٣٤-١٣٦.

(٥٧) (الفارقي، تاريخ الفارقي، ص ٢٣٦-٢٣٨؛ وينظر: باسيل نيكتين، الأكراد، ص ١٦٥).

(٥٨) (باسيل نيكتين، الأكراد، ص ١٦٧).

(٥٩) (الأتابكية: لقب تركي مؤلف من (أطا أو أتا) بمعنى الأب أو الشيخ المحترم، و(بك) بمعنى الأمير، والكلمة

تعني الأب الأمير، وقد أطلق أصلاً على الممالك السلاجقة الذين أسندت إليهم مهام الدفاع عن البلاد وتربية الفتیان

السلاجقة والنيابة في الحكم عن أمرائهم، إلى جانب خدمة أسيادهم، ثم أصبحوا أنفسهم حكماً قتيبة الشهابي،

معجم ألقاب ارباب السلطان في الدولة الإسلامية من العصر الراشدي حتى القرن العشرين، منشورات وزارة

الثقافة، (دمشق: ١٩٩٥)، ص ١٥.

(٦٠) (أبي الفداء، المختصر في أخبار البشر، ٥٩/٢، ٥٧).

(٦١) (أبي الفداء، المختصر في أخبار البشر، ٨٣/٢، ٨٢، ٧١).

(٦٢) للمزيد ينظر: حسين عبد الرحمن حسين، كؤضي كوردان بؤ ولآتي شام و ميسر لة سدة كاني (٦هـ/١٢-١٣م)، نو سينطية تة فسير، (هة ولير: ٢٠٢٤)، ص ٦١-٦٤.

(٦٣) منجم باشي، جامع الدول، ص ص ١٧٩-١٩٤.

(٦٤) لم تكن العقيدة الشيعية السياسية مرحباً به كثيراً في مناطق لورستان آنذاك بعد، فالقبائل التي أتت من جبل السحاق قرب حلب في الشام، والتي بلغت مائة الف بيت، كانت قد تركت أصلاً تلك المنطقة في بداية القرن (السادس الهجري/الثاني عشر الميلادي)، بسبب ما كانت تقوم بها الدروز والإسماعيلية النزارية من عمليات السلب والنهب والقتل وهدم المساجد فيها بعد سيطرتها عليها. الانطاكي، يحيى بن سعيد بن يحيى، تحقيق: عمر عبدالسلام التدمري، الناشر جروس برس، (لبنان: ١٩٩٠)، ص ٤٢٩؛ ابن العديم، عمر بن أحمد بن هبة الله العقيلي كمال الدين، بغية الطلب في تاريخ حلب، دار الفكر، (بيروت: دت)، ٤٢٣/١؛ الذهبي، تاريخ الإسلام، ٣٢٧/٤١.

(٦٥) القلندرية طائفة تنتمي تارة إلى الصوفية وتارة أخرى تسمى نفسها بالملامتية، وحقيقة القلندرية أنهم قوم ليس لهم إلتزام بالفرائض والعبادات ويقولون الأساس في العبادة هي طيب القلب مع الله، وهم قرييون من التشيع الإسماعيلي. سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٠١/١٦؛ ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١٥/١٨.

(٦٦) وصف الذهبي حسام بن بدر بأنه من رؤوس الضلال وتزيي بزي القلندرية ويشرب الخمر ويأكل الحشيش ويدعي أنه من الرفاعية، وأظهر الإباحة والزندقة، واستعان بالتر في محاربة سليمان شاه الإيوائي قائد جيوش الخلافة العباسية، قتل في قتال في خانقين. تاريخ الإسلام، ١١٨/٤٧.

(٦٧) منج باشي، أحمد بن عيسى بن لطف الله (١١١٣هـ/١٧٠٢)، جامع الدول القسم الأول من دول القرن السادس وفروعها، إعداد: صالح بن محمد الربيعي، (دم: ٢٠١٦)، ص ٢٠٠.

(٦٨) لم تقبل أغلب القبائل والأسر الكبيرة أن تعيش تحت حكم من يستذلها من الحكام، فيختار الرحيل والهجرة على البقاء، إلّا من رضي بالهوان إقامة بسبب حب المنشأ والوطن إبن حوقل، صورة الأرض، ص ٣٦.

(٦٩) ينظر: طارق محمد، ميورسكي وكتاباتة عن الكورد، ص ١٠٧.

(٧٠) وذلك بعد أن تعرّض أصحاب الحصون القلاع من القبائل الكوردية في مناطقها كالهكارية والحמידية إلى عمليات الغصب والسيطرة من قبل أمراء الترك من السلاجقة والزنكيين. أبو الفداء، المختصر في أخبار البشر، ٢/ ص ٨٢، ٧١، ٥٧، ٨٣.

(٧١) «وصرف (السلطان صلاح الدين الايوبي) الاجناد الغرباء في فصل الشتاء، ليرجعوا إليه في الربيع ويستريحوا في مراتعهم لوقت الرجوع، وأقام في ممالكه وخواصه». عماد الدين الاصفهاني، حروب صلاح الدين أوالفتح القسي في الفتح القدسي، دار المنار، (دم: ٢٠٠٤)، ص ص ٢٠٢، ٢٢١؛ الحنبلي، مناقب بني ايوب، ص ١٧٧.

(٧٢) مؤلف مجهول (توفي بعد ٦٥٥هـ/١٢٥٧م)، تاريخ دولة الأكراد، تحقيق: موسى مصطفى الهسنياني، جامعة دهوك، (دهوك: ٢٠١٠)، ص ١١٤؛ أبي شامة، الروضتين، ١٦٠/١.

(٧٣) إبن واصل، مفرج الكروب، ١٢٠/٢.

(٧٤) عندما أراد السلطان أخذ الموصل وماردين أبلغه سيف الدين بكتمر رسول شاه أرمن صاحب خلاط رسالة

من صاحبه بأن ملوك الشرق متفقون على حربه، إذا أصر السلطان على أخذ المدينتين. ابن واصل، مفرج الكروب، ۱۳۲/۲.

(^{۷۵}) ابن واصل، مفرج الكروب، ۱۶۹/۲، ۱۶۶، ۱۳۴.

(^{۷۶}) عماد الدين الأصفهاني، الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ۲۹۶.

(^{۷۷}) ابن واصل، مفرج الكروب، ۳۷۶/۲.

(^{۷۸}) أبو الفداء، المختصر في أخبار البشر، ۸۰/۳.

(^{۷۹}) ابن الفوطي، أبي الفضل عبدالرزاق (۷۲۳هـ-۱۳۲۳م)، الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة،

تحقيق: مصطفى جواد، الدار العربية للموسوعات، (بيروت: ۲۰۱۳)، ص ۱۰۹.

(^{۸۰}) ابن الفوطي، الحوادث الجامعة، ص ۱۰۹.